

8/891. 2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

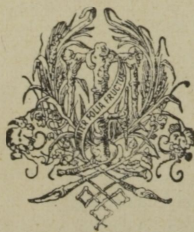
SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZHUSZONNEGYPEDIK KÖTET

— 225

(650., 651., 652. SZÁM) — 655. sz.



BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1932

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

TARTALOM.

DCL.

	Lap
A PROPAGANDA. — Báró Korányi Frigyesztől	1
A KERTEK TERMÉSENEK FELDOLGOZÁSA A XVI. ÉS XVII. SZÁZADBAN. — Takáts Sándortól	26
ARANY JÁNOS BÜNTETÉSEI BÜNTETŐJOGI SZEMPONTBÓL. — Angyal Páltól	55
A MAGYAR JOG- ÉS ALKOTMÁNYTÖRTÉNET ÚJ MEGVILÁGÍTÁS- BAN. — Nagy Miklóstól	79
ALKONYAT. (VIII.) — Regény. — Fáy Ilonától	123
KÖLTEMÉNYEK: <i>A vers halála. — Hej, török testvér! . . . — Ezeregy szerelem.</i> — Sajó Sándortól	137
IRODALOM: 1. <i>Régi helyneveink vallomása.</i> — (Melich János: <i>A honfoglaláskori Magyarország.</i>) — Papp Istvántól.	
2. <i>Kisfaludy Sándor kiadatlan munkái.</i> — (Gálos Rezső: <i>Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái.</i>) — Tolnai Vilmostól.	
3. <i>A múlt század magyar politikai élete.</i> — (Sebess Dénes: <i>Két Magyarország.</i>) — Török Páltól.	
4. <i>Hangjátékok a Rádióban.</i> — Egy vidéki tanártól	140

DCLI.

HARC A HONVÉDTÜZÉRSEGÉRT. — Horánszky Lajostól	161
TELEKI KEGYENCE. — Szász Károlytól	181
A BALKÁNI KONFERENCIA. — Németh Józseftől	195
AZ OLASZ KÖZTERHEK ÉS A FASISZTA ADÓREFORM. (I.) — Takács Györgytől	213
SZÉCHENYI ALKONYA. — Dráma. — Oláh Gábertől	237
KÖLTEMÉNYEK: <i>Királyi párbaj. — Párizsi mozaik. — Szathmáry Istvántól. — Árpád Dévénynél. — Csonkamagyarország. — Fowlds Hilda után, angolból — Kiss Menyhérttől</i>	278
SZEMLE: 1. <i>Hat eszterlő magyar kritikai irodalma.</i> — Négyesy Lászlótól.	
2. <i>Képzőművészet.</i> — Ybl Ervintől.	
3. <i>«Arany János írói bátorsága».</i> — Voinovich Gézáttól	282

- IRODALOM: 1. *Széchenyi Hitele*. — (Gróf Széchenyi István: *Hitel, a Taglalat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok.*) — Török Páltól.
2. *Lőrinczy György újabb kötetei*. — (Lőrinczy György: *Szobrok az éjszakában.* — *Tatárok a Szárazvölgyön.* — *Május király.*) — —s.-tól.
3. *Falu Tamás új regénye*. — (Falu Tamás: *A halottak is élnek.*) — r. r.-tól

309

DCLII.

- ARANY ÉS GOETHE. — Berzeviczy Alberttől — 321
- A LEFEGYVERZÉS PROBLÉMÁJA. — Lukács Györgytől — 328
- GYULAI PÁL KÜLFÖLDI TANULMÁNYAI ÉS ÉLMÉNYEI. — Papp Ferencről — 340
- SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A «STÁDIUM»-BAN. — Hlatky Endrétől — 367
- AZ OLASZ KÖZTERHEK ÉS A FASISZTA ADÓREFORM. (II.) — Takács Györgytől — 388
- A DANCKAI LEÁNY. — Elbeszélés. — Komáromi Jánostól — 429
- KÖLTÉMÉNYEK: *Reggeli ima.* — *A tenger partján.* — *Csalogánydal.* — *József nádor platanusai.* — *Sphinx.* — *Tárogató a Doberdón.* — *Szeptember 30-án ejjel.* — József királyi hercegtől — 438
- SZEMLE: 1. *A Bolyaiak.* — Berzeviczy Alberttől.
2. *Lytton Strachey és a regényes életrajz.* — Kállay Miklóstól — 445
- IRODALOM: 1. *Lenau Faustjának magyar fordítása.* — (Lenau *Faustja*. Fordította Kozma Andor.) — Radó Antaltól.
2. *Egy csapattiszt háborús naplója.* — (Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914—1918.*) — P. V.-tól.
3. *Nyelvújítás és nyelvjávitás.* — (Tolnai Vilmos: *A nyelvújítás*) — Papp Istvántól.
4. *Egyháztörténelem.* — (Galla Ferenc: *A clunyi reform hatása Magyarországon.* — Balogh Albin: *Pannonia őskereszténysége. I.* — Melichár Kálmán: *A zsinatok.* — J. P. Kirsch: *Die Kirche in der antiken griechisch-römischen Kulturwelt.*) — Révay Józseftől.
5. *Egy könyvkiadó emlékezései.* — (Kner Izidor: *Félszázad mesgyéjén.*) — —yi.-tól.
6. *Új részlet magyarul a Sah-náméból.* — (Londesz Elek: *Az arany pávák dala.*) — —yi.-tól.
7. *Rádióműsor — hangjáték — dramatisálás.* — Vitéz Somogyváry Gyulától s a Szerk. megjegyzései — 460

A PROPAGANDA

A föld légköre minden irányban állandóan át meg át van szöve fény-, hang-, villamos rezgésekkel s hullámokkal. Ép így hemzsegnék az emberiség értelmi légkörében az emberek felfogásainak, óhajainak, vágyainak, törekvéseinek, akaratainak myriádnyi erőhatásai. Nincs ember a földön, ha csak nem vadonban él, ki naponkint ne igyekeznék lelki tevékenysége e megnyilvánulásai számára más emberek megértését, támogatását, sőt segítő cselekvési készségét megnyerni. A sajtó, táviró, távbeszélő, rádió mai világában a súlyosabb egyéniségek, kisebb-nagyobb embercsoportok s szervezetek ilyen mások megnyerésére irányuló törekvései beláthatatlan lehetőségeket és méreteket nyertek. Ezek a *toborzások*, — ezt a szót használom, mert kifejezőbbet nem találok — ha alkalmas médiumokra találnak, energiákat, készségeket keltenek e médiumok lelkében, amelyek alkalmas körülmények között csoportok vagy éppen tömegek hangulataivá sűrűsödnek, általánosabb érdekű kérdésekben közvélemény formuláiba öltöznek s nem egyszer olyan feszítő erőre kapnak, hogy kollektív akarat erejével gyakorolnak befolyást a vezető elemekre. Cselekvésre indítják, néha kényszerítik őket, vagy új elemeket tolnak a hatalmi pozíciókba, hogy a kollektív akarat érvényesülését keresztülvigyék. E mozgalmas, hemzsegő értelmi légkörben, az egyéni és kollektív törekvések s akaratok folyton hullámzó tengerében kell cselekednie annak, aki valamely célt mások meggyőzése és együttérző cselekvésre bírása útján kíván elérni, aki céljának elérésére segítőtársakat akar toborozni.

Világos, hogy az ily értelemben vett toborzásnak, anyagi,

erkölsi vagy politikai szempontból értékelve, végtelen sokféle faja s mérve lehet.

A toborzás legkezdetlegesebb módszere az, amely az érzékekre való hatás útján igyekszik szinte kihalászni a tömegből azok figyelmét, kik érzékenyebben reagálnak ily izgatásra. A szem, a fül útján megkapó jelekkel, képekkel, hangokkal igyekszik léfoglalni a figyelmet, hogy ezzel megindítsa az emberek lélektani szervezete működését. A Krisztus utáni első században, Kis-Ázsiában, mikor az emberek, hogy úgy fejezzem ki magamat, «Istent kerestek» a maguk számára, egy becsvágyó ifjú, Aigisthos, az erdőbe eresztett egy betanított papagályt, amely a fák tetejéről folyton azt kiabálta: «Aigisthos isten». A tömegben, amely még sohasem hallott állatot beszélni, kapott is híveket.

A kereskedő, ki fogpasztáját akarja megvétenni, az utcai árus ordítózásától a kivilágított repülőgépig terjedő érzéki hatások számtalan ismétlésével, mint ahogy a szeget verik a fába, veri a közönyös járókelő tudatába árúja létezését. Sajtó útján, kirakatok, kiállítások útján fásasztja ki a közönyösség ellentállását, vezeti, szuggerálja a tétovázó akaratot, míg vásárlásra bírja azt, akinek hasonló árura szüksége van, vagy sokszor nincs is szüksége.

Az ilyen célból és eszközökkel végrehajtott toborzás — a *reklám*.

Ha a toborzás nem magánérdek és anyagi érdek szolgálatára irányul, hanem közérdekű ügyben igyekszik valamely iránynak híveket és cselekvő segítőtársakat szerezni — ez a *propaganda*.

A propagandának magasabbra kell nyúlnia alkalmas eszközökért, és mélyreható lélektani munkát kell végeznie.

A fogpaszta vásárlóközönségének a fogpaszta valódi vagy vélt szükséglete. A reklámnak csak a meglévő vásárlási készséget kell irányítania és tetterre érlelnie. A reklámozó kereskedő és a vásárló készségei közös érdekekben találkoznak. Annak a propagandának, amely a közügyek terén mozog, — akár nemzeti, akár nemzetközi értelemben vett közügyek terén — egészen más nehézségekkel kell megküzdenie, mint a szükséglet s kínálat szűk körében mozgó reklámnak. Esz-

közeit s fegyvereit tehát a feladatok természete és mérvei szerint mélyebb, sőt nagyon elmélyedő értelmi munkával kell választania s idomítania. Minden nagyobb közügy terén vannak jóhiszemű dilettánsok, kik nem képesek megkülönböztetni a propaganda lényegét a reklámtól és a tudatlanság nagy bátorságától hajtatra reklám gyermektrombitáival támadják meg azokat a hatalmas jerikói falakat, melyeket olykor világhatalmak emeltek. A reklám egyszerű dolog. Ahhoz néha egy papagály vagy még egy szajkó is elég lehet. De a propaganda nagyon bonyolult értelmi hadművelet.

A propaganda ma már valóságos tudomány, amelyet rendszerbe foglalni — természetesen — elsőnek a németek igyekeztek. E célra a casseli egyetemen fel is állították a propaganda első egyetemi tanszékét. De maga a propaganda csak species. A genus: a *toborzás*. A ma elfogadott rendszer szerint a toborzás két említett ágazatán: a reklámon s propagandán kívül a harmadik ágazat az *agitáció*. Nem szeretnék abba a hibába esni, melyet magam elítélek s nem akarok mint dilettáns javítani a voltaképeni szakemberek s elméletírók megállapításain, de mégis azt hiszem, hogy ez a felosztás nem egészen helyes. Mi az agitáció? Kisebb-nagyobb körben meglevő lelki készségnek fölszítása oly célból, hogy e készség szervezett cselekvésben nyilvánuljon meg, szinte kirobbanjon. Az agitáció tehát nem — úgyszólván — a saját lábán álló, elsődleges művelet. Bizonyos meghatározott felfogásnak s a cselekvés szükségéről való általánosabb meggyőződésnek kell azt megelőznie, ami a propaganda műve. Tehát az agitáció másodlagos művelet, amelynek előfeltétele a propaganda, sőt amely magának a propagandának befejező szaka, valóságos tetőpontja, s így talán a rendszerben nem helyezhető ezzel egyenlő fokra. Ez azonban valóban csak «Doktorfrage», amelynek nincs gyakorlati jelentősége.

A toborzás tana tehát, legalább Németországban, hivatalosan is elismertetést nyert mint tudományág. Semmi esetre sem önálló tudományág, hanem olyasféle «Grenzwissenschaft», amely szervesen kapcsolatos a tömeglélek-

tannal, a politikai tudománnyal s bizonyos vonatkozásaiban a közgazdaságtannal.

A propaganda sajátos cselekvési tere nem az anyagi világ, hanem az emberek, a tömegek lelki világa: értelmi és érzelmi világ. Rendszeres működésének elemei: az érdeklődés felkeltése, a tárgykörébe vágó tények ismertetése, az eszmei egyensúly-érzet megingatása, az ebből folyó hiányérzet fokozása odáig, hogy a proselytákban a cselekvési készség felébredjen; továbbá a megnyertek együttes akaratnyilvánításának előkészítése. A német tudomány kifejezései szerint a «Meinungsgemeinschaft» és további fokon a «Willensgemeinschaft» megalkotása a propaganda feladata. Ekkor lép előtérbe az *agitáció*, mely a meglevő kollektív elhatározást addig a feszültségig szítja, míg az akarat cselekvésben nyer kielégítést.

A propaganda ezzel kilép tömeglélektani köréből s konkrét és aktív tényezővé válik a politika vagy a közgazdaság terén. A propaganda eme kifejlődési szakával nem foglalkozhatom bővebben. Ezért csak egy példát legyen szabad idéznem, azt a tényt, hogyan hatott nálunk a szociálizmus és kommunizmus tökeellenes propagandája a politikára és közgazdaságra, olyan erővel, hogy még a kapitalizmus halála esetén halálra ítélt konzervatív osztályok is félöntudatosan szorgálatába szegődtek.

Ahány fordulója van a propaganda útjának, annyi lélektani probléma merül fel előtte, amely problémák megoldása egyes esetekben igen nehéz és egyáltalában csak akkor lehet sikeres, ha a propaganda irányítóinak nemcsak éles értelmük van, hanem különleges érzékük s propagandista tehetségük is. Hiszen már az sem könnyű, egyes olyan egyéneket megnyerni valamely eszmének s rábírní akár csak nyílt állásfoglalásra is, kiket ismerünk, kiket szemtől-szembe látunk, kiken megfigyelhetjük, megmérhetjük szavaink hatását, az ő fogékonyságukat s a bennük esetleg támasztott készség fokát. Már sokkalta nehezebb célszerűen haladnia a propagandának, mikor egy nemzeti társadalom keretein belől belpolitikai célra irányul. Ilyenkor már emberek ezreihez, talán százezreihez fordul, kiket a propaganda vezetői

nem látnak. Ismeretlen parányaihoz a tömegnek, ismeretlen egyedekhez, kik sok más befolyás alatt, más gondok, különböző vérmérsékletek és hangulatok örvénylésében nehezen egyesíthetők megbízható s célszerűen irányítható táborba. De ez is könnyebb még otthon, egy országban, hol a törvény keretében szabadon mozoghat, szervezhet a propaganda, hol rendelkezésére áll a szószék és sajtó nyilvánossága, főleg pedig megkönnyíti, hogy a nemzeti sajátosság, amely a propagandában is benne rejlik, a nyelv, a kifejezésmód, a lélek alaphangulata azonos a tömegével. Szinte döntő körülmény azonban, hogy a belföldi propaganda tárgya rendszerint olyan, amely az illető állam polgárait már eleve érdekli, foglalkoztatja, sőt legtöbbször olyan, amely anyagi vagy erkölcsi érdekeiket közvetlenül érinti.

A legnehezebb a külföldön való propagálás, hol sokkal korlátoltabb a propaganda mozgási lehetősége. A megnyerni kívánt tömeg nyelve, kifejezésmódja, lelki hangulata teljesen idegen, s a propaganda tárgya a legritkábban érinti közvetlenül az idegen állampolgárok érdekeit s a legritkábban van rá nézve még csak annyi figyelemreméltósága is, hogy az ottani nemzeti problémák és az egyén egészen másirányú napi gondjai között még csak pillanatnyi hatással is legyen rá, vagy épen gondolkodásra, sőt elhatározásokra indítsa. Érdekes lehetne, ha a történelemtudósok egyszer abból a szempontból vizsgálnák a fontosabb történelmi eseményeket, hogy azoknak milyen tényezője volt a propaganda. Mert hogy bizonyos mértékig mindenkor tényezője volt, az nagyon valószínűnek látszik. Kétségtelen azonban, hogy a propaganda a világeseményeknek szinte döntő tényezőjévé abban az arányban fejlődött, amint demokratizálódott a világ.

Addig, amíg országok kormányzását s külpolitikáját fejedelmek s tanácsadók, miniszterek szűk köre irányíthatta döntőleg, nem volt szükség propagandára, csak egyes kiváló vagy hatalmas egyének megnyerésére, vagy erőszakkal való kényszerítésére, a külpolitikában pedig más fejedelmekkel vagy miniszterekkel való megegyezésekre, közösnek elismert érdekek alapján. Ahol az alkotmány szerint országgyűlések-

nek is volt többé-kevésbé hatásos hozzászólási joguk, ott is, a legújabb korig, csak bizonyos szűkebb körök hangulatainak befolyásolására volt szükség, amilyent mai szemmel nézve formailag s eszközeiben csak klikkek küzdelmeinek s csak hatalmi célú intrikáknak látunk, ha alapjuk nem egyszer valódi elv s meggyőződés volt is, amit letagadni nem volna igazságos. Ebben a korban, ha egyes történelmi események keletkezését a néphangulat kifejezésre jutása is kísérte, a tömeg szerepe mégsem volt más, mint kórusé, mely azt üvöltötte, amit egyes nagyratörő hatalmasok kellő adományok és ígérek mellett nekik diktáltak. A modern demokrácia a francia forradalomból született, de még a Fronde idején fogamzott a parlamentek s a nagy Condé lázadásából a centralizálásra törekvő királyi hatalom ellen, melynek tetszetős címet adhatott a tömegek előtt, hogy a királyi hatalmat idegenek gyakorolták: az özvegy királyné, ausztriai Anna és tanácsadója, az olasz Mazarin bíbornok. A kórust a párizsi céhek, főként a mészárosok céhe, szolgáltatták. Formai kifejezésre jutásában csak a Bourbonok családi perpatvara volt ez az egész félresült forradalom, amellyel azonban el voltak vetve a nagy forradalom csirái. A nagy forradalom ütőerejét azonban már valóban a néptömegek közhangulata, illetőleg a művelt osztály közvéleménye adta meg. Az encyklopédisták, a girondisták, Mirabeau, Lafayette teremtették meg propagandájukkal ezt a közhangulatot s közvéleményt. Ez a propaganda közvetlenül egészen más eredményre vezetett, mint ők célozták. Polgári jogok s világszabadság helyett a guillotinhoz, amelynek az ő nagy számuk lett első tápláléka. De az általuk hirdetett szabadságot s emberi jogot vérbefojtó terroron, Napoleon zsarnoki kényszeruralmán s az emberi jogokat s nemzetek jogait eltipró imperializmusán keresztül, egy félévszázad múlva, reakcióról-reakcióra, elvezetett a liberalizmushoz, melyet ők álmodtak. A liberalizmus által teremtett valódi demokrácia tette azután nélkülözhetetlenné a nagy politika számára a propagandát.

A propaganda erkölcsi értékét nem igen jó annak vizsgálnia, aki meg akarja őrizni azt az illuzióját, hogy a világ-

ban a győzelem végeredményben az igazságnak jut, hogy a néptömegek ítélete a józan ész eredménye, hogy a szép, jó s igaz eszményei uralkodnak a történelemben, mint valami astrológiai planéták, az emberek sorsa fölött.

A legtisztább igazság, az erkölcsi alap, a jog, a szerződés pecsétjei; a becsület, az emberies érzés: mindez csak pompás fényes fegyverzet, amely csillogásával vonz a toborzáskor és tapsra ragadhatja a világot — ha a győzelem után hordozzák körül a triumfátorok. De a propaganda harcaiban e fényes fegyverek csak akkor hatásosak, ha a siker egyéb, tulajdonképeni feltételei megvannak.

A világháborúban az entente győzelmének főtényezője az a propaganda volt, amely Anglia s Amerika népeit megnyerte Franciaország és a pánszlávizmus részére olyan mértékben, hogy politikai vezérek e népekből katonák millióit, sőt önkéntesek százazreit küldhették a harcterek mézárszékeire.

A katonákat hajdan táncsal, zenével, lakomával toborozták, holott a harctéren egészen más várta a toborzottakat: fáradság, éhség, rokkantság, halál. Mik voltak azok a főérvek, amelyekkel az ügyes entente-propagandának sikerült demokratikus alapon megnyernie a központi hatalmak elleni nagy körvadászatra még a higgadt, kulturált anglo-saxon tömegeket is? Szerbia megóvása attól a megaláztatástól, hogy a Monarchia ellenőrzése mellett kelljen nyomozást indítania a trónörökös pár meggyilkoltatása ügyében; szabad út nyitása a «civilizáció» terjedése számára Közép-Európában; az «irredentizmus» szent elvének győzelemre segítése; a nemzetek egyenjogúságának kivívása; tiltakozás az ellen, hogy hatalmasabb nemzetek befolyásolhassák kisebb nemzetek akaratát. Szent ígéretek kísérték ezt a propagandát: ezentúl nem lesz szabad néptömegeket erőszakkal betereelni idegen nemzetiségű államszervezetekbe, akár egy juhnyáját; nem lesz területhódítás, nem lesz hadisarc; nem lesz titkos diplomácia! A civilizáció, a népszabadság, a becsületesség és erkölcs nevében szólították fegyverbe a világ egyéb népeit Németország és a Monarchia barbarizmusa, világhódító imperializmusa ellen. Hogy a cél-

tudatos és jól szervezet propagandát hogyan irányították és milyen szellemi eszközökkel (az anyagiakat persze sohasem hozzák nyilvánosságra), azt angol részről számos közlésben s ezen kívül a *Crewe-ház titkai* című vaskos kötetben hozták nyilvánosságra. A francia közleményekből, amelyek magának a propagandának irányítására adattak ki, csak egy példát idézek.

Már 1914-ben felhívta Poincaré az Akadémiát, hogy az akadémikusok szóval és írásban indítsanak nagyarányú propagandát a háború érdekében. Hivatalos bizottságokat alakítottak, melyeket elláttak anyaggal, még pedig — Doumic akadémikus kiáltványának szavai szerint — olyannal, amely alkalmas «denunciálni» a világnak «la fourberie de l'agression allemande et la barbarie de la guerre aux chefs d'oeuvre de l'art». Ebben az akadémikus szervezetben Franciaország leghíresebb tudósai, diplomatái, írói tartottak propaganda-előadásokat. Ezeket az előadásokat tizenegy nyelvre fordították le, kitűnő fordításokban. Egész ügynöki hadsereget létesítettek, mely ezeket az előadásokat ezrivel terjesztette Olaszországban, Spanyolországban, Portugáliában, Romániában, Bulgáriában, Görögországban, Hollandiában, Svéd-, Norvég-, Dánországban, Svájcban és az Egyesült-Államokban. Ezt a propagandát kiegészítette a kereskedelmi kamarák nagyarányú propagandája. Ennek a szellemi propagandának támasza volt a katonai vezérkar is.

Az akadémikusok s politikusok személyesen is szétmentek propaganda-előadásokat tartani a még semleges országokban, szellemi «francs-tireurs» szolgálatokat tenni a hadviselésnek. Ép ily ügyesen folytatták a románok már rég jól megszervezett propagandájukat; módjának jellemzésére idézem a következő példát. 1915 január letelején, mikor Románia még hivatalosan semleges volt (ha már nem is hűséges szövetségesünk), egy román küldöttség viszonzta Tardieu, Henri Bordeaux és más híres franciák látogatását. Nagy ünnepélyllyel fogadták őket Párizsban. Deschanel elnökölt. Hatvan akadémikus jelent meg, egy sor francia diplomatával, írókkal, publicistákkal. Csak néhány nálunk is ismert nevet említek, hogy megértessem, milyen nagyszúlyú férfiak vettek részt

ezekben a szellemi «francs-tireurs»-akciókban: Hanotaux, Pichon volt külügyminiszterek, Bompard, Dumaine, Gérard, Crozier, gr. d'Ormesson, Margerie nagykövetek, Maurice Donney, Hervieu, Alfred Capus, Jean Richepin, Landouzy, az orvosi fakultás dékánja, Paul Leroy-Beaulieu, Benoist. Raphael-Georges Lévy, Funck-Brentano, Chéradame, Gauvain, Arthur Meyer (a Gaulois nagytekintélyű szerkesztője), Saint-Brice, Rist, a Banque de France-nak most oly nagy szerepet játszó alelnöke stb. Valóban fényes gyülekezet. A francia szónok így jellemezte a háborút: «La grande guerre qui porte dans ses flancs une Europe nouvelle, une Europe régénérée et affranchie, une Europe où le principe des nationalités, où le droit, la justice, la parole donnée, où l'honneur seront mieux que des mots, *des réalités*, une Europe qui ne sera plus déshonorée par les hontes sans nom de la sauvagerie et de la férocité . . .» A nagy költő, Richepin, kifejtette, hogy a francia és román kultúra a régi-görög kultúra folytatása, melyet Terentius szavaival jellemezett: «Homo sum; humani nihil a me alienum puto». Ezzel szemben a középhatalmakról ezeket mondta: «L'ennemi que nous avons aujourd'hui devant nous, c'est le même que les Grecs avaient devant eux, c'est *un troupeau d'hommes à qui tout ce qui humain est étranger*», továbbá, hogy a valódi kultúra csak a latin cultura, *c*-vel és nem *K*-val, amely megbecsteleníti azt, mert ez a *K* «est une ordure allemande dont on a souillé ce mot français». Egy nagytekintélyű román követ (akkor képviselő) válaszában elhitette a díszes és tudós gyülekezettel, hogy «nous attendons l'heure présente depuis près de deux mille ans. Vous comprenez alors quel est notre idéal national et aux dépens de qui il se réalisera!» 2000 éve! Hol voltak akkor a románok! És hol voltak Erdélytől! A háborúról azt mondta ez a kiváló talentumú haruspex, hogy az «n'est que le choc gigantesque de deux principes, l'un, l'hégémonie de la race germano-magyare (!) et l'autre le principe des nationalités, suite logique du principe des droits de l'homme». Két érdekes fogást találunk ebben az egy mondatban. A román szónok propagandája mérgét a francia léleknek a háború idején legsajgóbb sebébe akarta

csepegtetni, amelyet a német hegemoniától való félelem ütött és az ebből eredt németgyűlölet mérgecsikkelt el. Tehát, mikor a magyarok ellen való gyűlöletet akart szítani a francia hallgatóságban, ügyesen hitette el, hogy a német és magyar faj egy faj, tehát a németeknek hegemoniára való törekvése a magyaroknak is bűne. A másik fogás az volt, hogy a nemzetiségi jogokat egyenesen az Emberi Jogok elvének logikai folyományául jelentette ki, mert tudvalevőleg az «Emberi Jogok» elvét a nagy forradalom idején a francia alkotmányozó nemzetgyűlés határozta meg, s ezt a meghatározást ma is szent dogmául ismeri el minden francia. A kiváló román államférfinak ez a nagy horderejű nyilatkozata tehát tetszhetett minden jó franciának. Tagadhatatlanul tetszik nekünk magyaroknak is, kik az Emberi Jogokat egészen abban az értelemben tiszteljük, mint a franciák. Ez az egy eset is bizonyítja, hogy kedvező körülmények között még hatvan kiváló akadémikussal közöttük olyan nagy történetírót is, mint amilyen Hanotaux, magával ragadhat a propaganda, még ha kétezer éves román nemzet és germán-magyar faj koholmányait merészeli is feltálatni nekik. A kívánt területekről azt mondta akkor ez az ügyes propagandista, hogy e területeket követelik: «non pas parce que ces territoires furent roumains, mais parce qu'ils restèrent roumains». Ez a nagy román nemzet, amely kétezer év óta várta, hogy Erdélyt, Temest, Bihart megkapja a franciák s angolok győzelmei révén, nemcsak azért, mert az mind az *ővé volt*, hanem azért, mert azok a területek «megmaradtak románoknak». Mekkora volt ez a terület? A következő mondatban a jeles diplomata elszólta magát. «Nos ancêtres furent peut-être quelques milles» — a Tiszától a Fekete-tengerig! S hatvan akadémiai tudós lelkesen tapsolt. Hát bizony így is lehet propagandát csinálni. És nagyrészt ilyen propaganda győzött a világháborúban, legalább mi ellenünk.

Én nem ajánlom az ilyen propagandát. Az ilyenhez mi nem értenénk, még ha csinálnánk is propagandát és értenénk a valódi propagandához. Mi még a bebizonyítható tényekkel sem tudtunk propagandát indítani. A háború fel-

idézésével vádolt Tisza István tiltakozása a háború ellen csak évek múlva került úgy, ahogy a világ tudomására, miután mi már tudtunk róla. Azt pedig még ma sem tudja, úgy ahogy sem, a világ, hogy ebben az új Európában — «où la justice, la parole donnée, où l'honneur seront mieux que des mots» — mit ígért a Millerand-féle levél a határkiigazítás becsületes végrehajtásáról a francia és angol nemzet képviselőinek hozzájárulásával, s hogy ezzel szemben a határkiigazító bizottságok elnökei arra hivatkozhattak, hogy annak megfelelő utasításokat nem kaptak. Azt pedig még itthon sem tudja száz ember sem, hogy a trianoni békeszerződésben jelzett határokat a francia szenátus tulajdonképen még ma sem ratifikálta véglegesen. Hiszen a francia szenátusban erős kétségeket keltettek ez ellen a szerződés ellen de Monzie szenátor bátor s igazságos támadásai. A kormány nem tudta akkor a megszavazást másként keresztülvinni, mint azzal az ígérettel, hogy határkiigazítást hajt végre, s az eredményt végleges döntés végett bemutatja a szenátusnak. Erről azonban megfélemedtek. Hogyne, hiszen mi is megfélemedtünk erről az egyik hatalmas érvünkről, mikor azt még melegében jól használhattuk volna.

Nemcsak a hazáért gyönyörűség és dicsőség a haretéren meghalni, amiért örök dicsőség koszorúzza másfél millió francia hős sírját, hanem a civilizációért, az elnyomás megszüntetéséért, az igazság diadaláért is. Ezért a gyönyörűségért, ezért a dicsőségért kínlódtak, pusztultak el tűzben-vízben, lettek nyomorékokká angolok, amerikaiak, ausztrálieiak, indusok, négerek milliói, kik nagyobbrészt azt sem tudták, hol van Szerbia, hol van Magyarország. A franciákat nem sorolhatjuk ide, mert azok saját hazájukért küzdöttek hősiiesen, és haltak meg. A tömegek híres józan esze, józan ítélete örömujjongással vette be a modern verbuválásnak ezeket a családokat, s még ma is ágyúdurrogatással s népünnepellyel üli meg annak évfordulóját, mikor a trónörökös-pár gyilkosai «aere perennius» szoborral kaphatták meg elégtételüket a «barbarizmus»-tól elszenvedett üldözésért, az «elnyomott» kisebbségek felszabadulhattak, örökre megszünhetett a «titkos diplomácia» hódítást, hadisarcot célzó intri-

kája, megszületett a népek egyenjogúsága, szabadsága, a lefegyverkezett világ Pax Romanája, melyben terjedhet — s látjuk, miként terjed — a jólét, a civilizáció, a demokrácia! A harc hevében, érthető, nem ért rá a tömegek józan-eszűsége, hogy adatokat, történelmi könyveket forgasson. A propaganda látta el szellemi táplálékkal. Aki kételkedni merészelt a propaganda igazmondásában, Jaurès, Witte s annyi más sorsára jutott. Hazaáruló volt, s meg kellett halnia. A tömegek «józan esze» nem vette észre, hogy a szabadság és civilizáció prófétáinak kebelbarátja, legfontosabb fegyvertársa, sőt az egész civilizatorius kereszties hadjárat valódi megindítója: a zsarnok cári Oroszország panszlavizmusosa volt. Még csak azt sem vette észre és ma sem lát-szik tudni, hogy az entente pl. Lengyelország felszabadítását kifejejtette irredenta-programmjából s csak utólag került bele, mint a győztesek sorába a nagy osztozkodáskor monarchiánk egyik ügyes népfaja s a sokat dicsőített, hő-sies Montenegro ugyanakkor észrevétlenül eltűnt a béke-konferencia süllyesztőjébe, vagy triviálisan fejezve ki, az egyik tag zsebébe.

A verekedés hevében megszűnik a kritika, megszűnik a józan ész, megbénul maga az ész. Akit ütnek, annak ütnie kell, ha életre-halálra megy a harc s nem ér rá filozofálni. akár egyes ember, akár nép. Ki ne emlékeznék Gorkij *Éjjeli szállásának* arra a jelenetére, mikor a szállás csavargói szinte ok nélkül s öntudatlanul sodródnak nagy verekedésbe s gyilkosságba? De a hulla előtt legalább egy percig megdöbbenve merednek meg a verekedők. Be fog ez következni, ez a drámai pillanat a világháború nagy verekedése után is. Kezd is már bekövetkezni. De a magábaszállásnak óriási nehézségei vannak. A világraszóló entente-propaganda csak majdnem az egész világsajtó, minden nemzeti tekintély és hatóság igénybevételével alakíthatta ki száz milliók közvéleményét. A győzelem dicsősége s öröme utólag is tetszetőssé, rokonszenvessé tette a győztes népek előtt a háborús propaganda akcióját. Annál inkább, mert a győzedelmes kormányok gondoskodtak további propagandáról: a világháború igazolásának propagandájáról. A propaganda leg-

hatásosabb fegyvere a meggyőzően egyszerű s világos formula. Gondoskodtak róla, hogy a propagandának ilyen fegyvere magában a békeszerződésben legyen meg. E célból találtak s szerkesztettek egy meggyőzően egyszerű formulát: a bűnösség és bűnhődés formuláját, amely megnyugtathatta azokat, kik az Igazságért áldozták fel gyermekeiket. A bűnös fizesse meg a gonosztette által okozott kárt. Ez az Igazság követelménye. Tehát a legyőzötteket bűnösökké kellett bélyegezni. Bűnösségüket nem lett volna könnyű bizonyítani. És rossz propagandaeszköz minden állítás, amelyet magyarázni kell. Tehát magukkal a legyőzöttekkel kellett elismertetni bűnösségüket. Olyan eszközökkel, mint hajdan a boszorkányokkal ismertették el, hogy a Sátánnal cimboráltak — hüvelykszorítóval, éheztetéssel. A legyőzöttek aláírták, hogy bűnösök. Többé nem kellett semmit sem magyarázni. Az egyszer beismert bűnösség erkölcsössé teszi a kínzást, a vagyonekobzást, a hóhérbárdot is. Azok az emberek, akik ezeket az okmányokat szerkesztették, nem mutatják most kijózanodásuk megdöbbenését, s nem tűrhetik azt a propagandát, amelynek ismét százmilliókban kellene közvéleményszerű új felismerést támasztania és az elkövetett hibák jóvátételére készséget keltenie. Önmagukat ítélnék el.

De más akadályt is építettek a tények megismerése és a Monarchia szétfűzésével elkövetett, Európára végzetes hiba jóvátétele elé. A győztes kormányok a legyőzöttek tulajdonából hatalmas ajándékokat adtak népeiknek. Birodalomnyi terjedelmű kolóniákat, a mi testünkből akkora országrészeket, amelyeket a jutalmazottak maguk is alig bírnak elvinni. Nagy privilégiumokat, mint a legyőzöttekkel fennállott minden terhes szerződés érvénytelenítését, a legyőzöttek állampolgárai magánvagyonának, vagyoni jogainak elkobzását, flottákat, óriási vasúti s egyéb felszereléseket, a legyőzöttek vagyonával tudásával létesített hatalmas állami javakat stb. Jól megindokolták: a legyőzöttek maguk aláírták, hogy mindezzel azért tartoznak jóvátétel címén, mert ők okozták a háborút «agresszió»-jukkal. Ilyen fejedelmi jutalmakat, ilyen indokolás után, szerződésbe foglalt önbeismerés után, visszavonni vagy csak nyíltan sajnálni is

azoktól a néptömegektől, amelyek a hivatalos propagandákra hallgatva milliósámra menő fiaikat küldték mézárszékre a civilizáció és igazság nevében, nehéz. Ezt nem tehetik azok, akik ezt a propagandát vezették, akik megteremtették a civilizáció és igazság szent nevében Európa közepének új organizációját, melyet mi, akik benne élünk, balkánizálásnak s proletarizálásnak ismerünk, — de amit nyugaton, sajnos, még olyan akadémikus és konzervatív világlap, mint a *Le Temps* sem átall vezércikkeiben még ma is, tizenhárom évvel a háború után is úgy kifejezni a triumphator büszke hangján: «la constitution actuelle de l'Europe, créée par la victoire des Alliés».

A mintaszerű propaganda győzött, s győzelmét szentesítették az ágyúk argumentumai. A propaganda evangéliuma a békeszerződésnek bibliájában emelkedett legfőbb törvényévé a civilizációnak s igazságnak. Ami benne van, sőt ami nincs is benne, de benne volt csak tervezetben, az szent és sértethetetlen dogma lett, szentebb, mint a római pápa dogmái. Ami nincs benne: non est in mundo. Ezért mondhatta Clémenceau, amikor először került a Magyarország feldarabolására vonatkozó tervezet a békekonzferencia elé: «cela ne m'intéresse pas».

A békeszerződések hibáinak, indokolásaik valótlanságainak s a különféle zsákmányok jogosultsága látszatának fenntartására tovább működik a háborús propaganda. Nem szabad, hogy az ő közönsége, a világ túlnyomó része, megtudja azokat a dolgokat, amelyek a háborús propagandát utólag kétes világításban tüntethetnék fel. Nem engedhető meg, hogy világközvélemény alakulhasson azon tények alapján, hogy Európa gazdasági és politikai jóléte szempontjából, a civilizáció s népek szabadsága szempontjából jobb volt Középeurópa régi alkotmánya, mint a mostani «créée par la victoire des Alliés». Nem szabad, hogy világközvélemény alakuljon ki, mely követelje az entente által szent dogmává emelt s az emberi jogokból logikusan következő irredenta elv becsületes végrehajtását akkor is, mikor ez az elv most véletlenül a magyarságnak kedvez. Nem szabad hagyni, hogy világközvélemény alakuljon ki, amely követelje a

kisebbségi szerződések lojális megtartását, még kevésbé magának a békebibliának tiszteletét s becsületes végrehajtását, az általános és egyenlő lefegyverkezést, a káros szerződési pontok revízióját, a szerződés kiegészítéséül írt Mille-*rand*-féle kísérőlevél becsületes végrehajtását, a háborúra való szövetkezés eltiltását. Azt azonban nem akadályozhatják meg a békeszerződésért felelős körök, hogy a propagandájuk állításaival s ígéreteivel ellenkező tényeket lassankint meg ne ismerjék a népek. Ebből idővel keletkezhetik «*Meinungsgemeinschaft*» többé-kevésbé széles körökben, de pusztán az igazság kiderüléséből nem keletkezhetik «*Willensgemeinschaft*» a következtetések levonására. Ezt utolsó lehelletükig akadályozni fogják azok, kik az úgynevezett békéért felelősek. Követelik mindenekelőtt, hogy a békeszerződések s azok végrehajtása úgy, amint az megtörtént eddig, tekintessenek szentnek és sérthetetlennek, hogy még csak az egyes intézkedések közelebbi vizsgálata s eredetének nyomozása is a civilizáció és Európa elleni bűnnek ismertessék el, tehát a revíziós propaganda is tilos legyen, mint agresszió Európa s a világbéke, az emberiség s a becsület ellen. Aki nem akarja ezt a békét, — mondják — az háborút akar. Így formulázzák dogmává a propaganda számára azt aényt, hogy ők maguk készek háborúra is, ha a békeszerződések módosítását másként nem lehetne megakadályozni. Ez a dogma az, amelyet a mostani békebeli háborús propagandának — tagadhatatlan tény — sikerült belevérnie a nyertes országok tömegeinek fejébe. Nem tagadják, nem vitatják, hogy Európa mai alkotmánya — «*créée par la victoire des Alliés*» — hiányos vagy hamis információkon alapul (ki ért volna rá a szerződések szövegezése közben tényeket nyomozni!), — nem tagadják, hogy teljesjogú és csonkajogú nemzetekre osztotta fel Európát (a csonkajogú nemzetek jogainak maximumát a békeszerződések szentírása határozta meg, amelyet ők maguk is aláírtak); nem tagadják, hogy igazságtalanság egyes nemzetek sok millió fiát idegen uralmak rabigájában tartani (de hogyan lehetne visszaadni területeket, melyeket a győztesek odaajándékoztak előre kikötött jutalmul segítő társaiknak? Ez is igazságtalanság

lenne!). Nem tagadják, nem is vitatkoznak. Minek? Hiszen minden kérdés végérvényesen el van döntve a békeszerződésekkel. El van döntve az európai «dies irae» ítéletével, mely jobbra állította a «civilizált» népeket, — övék az Igazság, a világboldogító jóakarát — balra az emberiség ellenségeit, «les ennemis du Genre Humain», kiké a «mauvaise volonté» s a Hazugság. Azt sem tagadják, hogy a Népszövetségi Paktum 19. cikke megalkotta a revízió jogi alapját. Erre már egészen szégyenkezés nélkül mondják a szövetségnek kevésbbé pirulékony politikusai, hogy — Kellogg-paktum ide vagy oda — a revízió «casus belli» volna, s épen ennek veszélyével indokolják folyton fegyverkezésüket. Egy kulturáltabb és szatirát kedvelő nagy diplomata finomabban fejezte ki magát: «Igen, megvan a legyőzötteknek a joguk a revíziót követelni. De az nem veszélyes, mert a revízióhoz a Népszövetség *egyhangú* határozata kell!» Sapientia est. Ilyen előrelátó jóhiszeműséggel szerkesztették meg a Népszövetség alkotmányát azok, kik saját néptömegeik józan eszt és erkölcsi érzékét igyekeztek nagyhangú kijelentésekkel megnyugtatni. Milyen szépen hangzott a propaganda szájában s a teljesen tájékozatlan tömegek füleinek, milyen szépen hangzott Wilson elboruló nagy elméjének, hogy a győztesek nagylelkűen elismerik a revízió jogát. Oly nagylelkűség volt ez, hogy mellette eltörpült az alig észrevehető «egyhangú» szó. Milyen szépen hangzott, hogy a békeszerződés Ausztria függetlenségének megőrzéséről gondoskodik. Ki ellen? Persze valakit védeni az illető ellenségei ellen volt szokás a békeszerződésig. Azt nem gondolhatták a tömegek, hogy Ausztriát saját maga akarata ellen kell védeni és hogy ez — függetlenség. Milyen nagylelkűen hangzott, hogy a legyőzöttek teljes és örökre szóló lefegyverzését azért kell biztosítani, hogy a győztesek is ugyanúgy lefegyverezhessék magukat. Az észrevétlenül kimaradt a szövegből, hogy mikor. Milyen szépen hangzott, milyen nagylelkűen, hogy a tőlünk elkobzott államjavarokat, melyeknek értékét ellenségeink 3—4 milliárd aranykoronára becsülték, — mi nyolc milliárdra becsültük — nem veszik el ellenérték nélkül, hanem ellenértékét javunkra írják a jóvátételi

számlán, melynek teheroldalán a teljesítőképességünkhöz igazságosan arányított jóvátételi kötelezettség írandó be. Ebből nem egy jóhiszemű honfitársunk azt következtette, hogy még mi kapunk az elszámoláskor milliárdokat. A célzatosan homályos szöveget azonban egyedül és végérvényesen a győztesek tisztviselőiből alakított Jóvátételi Bizottság volt feljogosítva értelmezni. Az úgy értelmezte, hogy a jóvátétel összegéhez majd hozzá kell adni az államjavak értékét is, azután ezt az értéket ismét le kell vonni. Csak egy esetben hibázta el a békeszerződés, a hirhedt 250. és 239. § esetében, mely független döntőbírótság döntésére bízta a magyar állampolgárok vagyonának védelmét az elszakított területeken. Akkor, más kibúvó hiányában, a Népszövetség Tanácsa gondoskodott róla, hogy a magyar «optánsok» ne folytathassák pereiket a békeszerződés értelmében s a bíróság ne ítélhessen.

Ilymódon bástyázták körül genálisan Európa mai állapotát — «crée par la victoire des Alliés» — az ennek az állapotnak megjavítására irányuló propaganda lehetősége ellen. De egyre nincs hatalmuk ezeknek a hatalmasoknak. Európának általuk megalkotott állapota előbb a legyőzötteket tette tönkre és szerencsétlenné, ideértve a népek «önrendelkezési» jogának elve alapján egyik karámból a másikba, mint az állatesordát áthajtott milliókat is. Ettől nem fájt Genf feje. A bajok emlegetését egyszerűen a legyőzöttek «mauvaise volonté»-ja kifejezésének bélyegezték s tovább ülték a bölcsesség, a civilizáció és igazság diadalünnepét. Addig, míg a gazdasági törvények «mauvaise volonté»-ja nem kezdte ki az ő saját jólétüket is.

A gazdasági törvények tiszteletben tartását nemcsak nálunk detronizálta a háború utáni kor frivolitása, a «culte de l'incompétence». A békekonferencián kezdtek tudomást nem venni róla a világépület új építészei. De a gazdasági törvényeket nem lehet egyszerűen láb alól eltenni, mint lehet az Igazságot. Az Igazság csak a sötétben tartható emberi értelem ítélete. A gazdasági törvények természeti törvények, melyeket még a békeszerződések sem dobhatnak lomtárba. Azok elemi erővel érvényesülnek, még a győztes nagyhatalmak kormányainak akarata ellenére is.

A gazdasági törvények csinálták az első hatalmas propagandát a békeszerződések ellen az entente-államok népei kebelében, abban a féltett várban, amelyben minden szólás-és sajtószabadság mellett bojkottálva volt minden felvilágosító szó is, ha a mi igazságunk érdekében szólalt meg.

Igenis hosszan időztem talán az entente háborús propagandájánál, de ez volt a világtörténelem legnagyobb propagandája, melyet nem mellőzhet senki, aki propagandáról beszél, s mert e propaganda bizonyítja legjobban, hogy a propaganda erkölcsi tartalma egymagában, a siker szempontjából közömbös. Arany János azt írta: «Költő hazudj, de rajt' ne kapjanak». A propaganda sikerére az sem túlságosan veszedelmes, ha utólag hazugságon kapják. Tudja már a világ jórésze, mennyire váltak valósággá az új Európában — hogy a kiváló francia akadémikus szavaival éljek — «a jog, igazság, adott szó, becsület», mennyiben «szünt meg Európát meggyalázni a vadság és kegyetlenség kimondhatatlan szégyene». Tudják már jórészt azok a néptömegek is, s első sorban azok a demokratikus parlamentek, amelyek hozzájárulását a világháború viteléhez ez a nagyszerű propaganda nyerte meg. S mégis hiányzik a «Willensgemeinschaft», amely nélkül a mai kormányok parlamentáris alkotmányú országokban még akkor sem korrigálhatnák a békediktátumokat, ha akarnák. Mert nincs és nem lehet olyan szervezett propaganda, amely a tények ismeretének terjesztésén túl a propaganda hatásos eszközeivel a lappangó energiákat készséggé fokozhatná. Az idegen demokratikus tömegek részéről naivitás lenne remélni, hogy kormányaikat az ellenük elkövetett igazságtalanságoknak áldozatok (erkölcsi és politikai áldozatok) árán való jóvátételére szorítsák, amíg ebből semmi közvetlen hasznukat sem remélik. Németország megmentésének szükségét csak akkor értheti meg az amerikai farmer vagy az angol iparos, ha vevőinek jelentékeny köre pusztul Németország pusztulásával. Ausztria pusztulása csak akkor érdekli az entente politikusait, ha minél szerencsétlenebb lesz Ausztria, mert akkor annál jobban fog vágyani az Anschlussra, amelytől nem is annyira azért kell irtózniok, mert Németország ezáltal valami nagyon

nyerne erőben, hanem mert azzal a jelenben s a jövőben a történelem számára is kézzelfoghatóan és minden geniális propagandával sem leplezhető módon volna bebizonyítva, mennyi frivolitással és tudatlansággal történt a Monarchia szétdarabolása, maguknak az úgynevezett nyugati demokráciáknak s a civilizációnak fennen hangoztatott érdekei rovására. Erkölcsi bukása következne be ezzel a Clémenteau-Lloyd George-féle világpolitikai műveletnek, amelyet utódaik akarva nem akarva csak újabb végzetes hibák s igazságtalanságok halmozásával tarthatnak fenn. Sokkal nehezebben fog komoly érdeklődést kelteni tízmillió magyar pusztulása addig, amíg át nem megy a győztes népek köz-tudatába Georges Roux-nak a *Revue des Vivants*ban közölt ez a megállapítása: «Aucune confédération danubienne ne pourra se faire sans la Hongrie et celle-ci, obligatoirement, en sera le centre, la clé de la route.» «La Hongrie ou pont, ou barrière au germanisme.»

Pusztán az igazság érveivel még soha propaganda nem ért el mást, mint legfeljebb egyes magasabb értelmiségű idegen csoportok rokonszenves kijelentéseit. A szabadságharc korában Szalay László, Eötvös József, Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc propagandája semmit sem ért el; magának Kossuth Lajos geniális propagandájának sem volt más sikere, mint III. Napoleonnak egy homályos, soha be nem váltott ígérete s a feledhetetlen washingtoni ünnepeltetés. A világ közvéleményét megnyerték ezek a kiváló férfiak. De a rokonszenvező és felvilágosított népek a kis ujjukat sem mozdították meg, hogy megakadályozzák sárbatiportatásunkat.

Ha a civilizált ember természetének megfelelően, hogy pénzét s véréát áldozza igazságtalanságok jóvátételére, akkor már régen csak koldusok s hősi halottak borítanák a föld kerekességét, melyen századok óta naponként történnek igazságtalanságok. Feledhetetlen emlékem az a levél, amelyben a világpolitika egy fontos tényezője ezt írta nekem: «Ne hivatkozzék Igazságra. A mi korunk nem az Igazság kora!» De ha a történelmet lapozgatja az ember, felmerül az a kérdés: vajjon volt-e valamikor az Igazság kora?

Ezzel első sorban kell számolnia a propagandának. bár-

mennyire hatalmas támasza is egyébként az, ha a tömegek korszerű eszméirányai áramlatán, a világtendenciák kedvező szelével vitorlázhatik. A nemzeti állam divatja nagy előnyt nyújtott a szláv s román propagandának Magyarország elleni munkájában. A napoleoni imperializmus visszahatásából született a nemzetiségi érzésnek fajok s anyanyelv szerint való differenciálódása s ebből folyólag az újkori értelemben vett nemzeti államok kikristályosodása. Ez a folyamat megállt Monarchiánk határainál, mert a nyugati hatalmak XIX. századbeli vezető politikusai, kik inkább voltak szakértő diplomaták és kevésbé néptribunok, mint a XX. századbeliek, a Habsburg-Monarchia fenntartásával akarták megelőzni azt, amitől ma utódaik «Anschluss» néven félnék, s mert Középeurópa felmorzsolását és szlavizálását nem tartották a civilizáció érdekének. Ugyane körülmények akadályozták a magyar függetlenségi törekvéseket is, annak ellenére, hogy a világ közvéleményének rokonszenve velük volt. De a nemzetiségi kikristályosodás irányzata elvileg átment a korszellembe, tehát a szél kedvező volt a szláv és román agitációnak. Elősegítette ezt az agitációt Oroszország hatalmi törekvése, mely Középeurópa szétporlasztása útján akarta lerombolni Konstantinápoly és az Adria felé való terjeszkedésének gátjait.

Nélkülözhetetlen feltétele a propaganda sikerének, hogy a világpolitika valamely áramlatát használja fel hajtóerőül vitorlási számára, nélkülözhetetlen feltétele, de nem garanciája. Komoly kilátást csak az ad a sikerre, ha azokban az országokban, hol rokonszenvre talál, a hatalom valódi birtoкосait is meg tudja nyerni.

A cseh és román propaganda sem ért volna el erkölcsi sikernél többet, ha nem változik meg a nyugati nagyhatalmaknak a keleteurópai statusquo fenntartására irányuló politikája. Angliának gazdasági okokból és Franciaországnak érzelmi okokból keletkezett németellenes politikája közös célban találkozott. Mindkettőjük érdeke volt, hogy, bár anyagi s erkölcsi áldozatokkal is, megszerezzék a cárizmus szövetségét Németország ellen. Ennek ára volt a Monarchia szabad prédául dobása a Balkánnak.

Mikor a pánszláv propagandának a sarajevói gyilkosság révén sikerült a világot két táborra szakítani, az entente fegyveres támogatókat toborzott és a Monarchián belül centrifugális erők bomlasztó elemeinek támogatását kereste. Csehek s románok nagy árat kértek érte, de az entente nem nézett az árra. Elvégre nem az ő kincseit kérték, hanem Ausztria és Magyarországiét. Az alkut megkötötték a kormányok, de a világ színpadja számára a demokrácia, civilizáció s népek önrendelkezési joga jelszavainak erkölcsi tógájával díszítette fel az alkuvó felek propagandája. Így került a csehek s románok-pártjára a nyugati népek közvéleménye s kormányaik rokonszenve is.

A népek sorsának hivatalos intézői nem lehetnek szentimentálisak. Még a polgári értelemben vett becsületesek sem. A tömegek pedig mindig sokkal kevesebbet tudnak a tényekből, mint az azokat alkotó egyes elemek bármelyike is. A tömegek nem emlékeznek, nem is mérlegelnek. Erre nincs szervük. Kollektíve nem lehet gondolkozni, csak cselekedni. A tömegek cselekvését pedig az agitátorok s felső fokon vezérek, a politikusok irányítják. A politikusok pedig, ha jó politikusok voltak, sohasem az abszolút igazság s valóság iránytűjével irányították a népek hajóit, ha annak árbocán ezeknek az erkölcsi jelszavaknak zászlait lengették is mindig. Mohácsnál nem az izlám győzött a kereszténység fölött, hanem a keresztény Velence kölcsönadott tüzésége. A pogány török uralmát Európában s nálunk is I. Ferenc «Roi Très Chrétien» s általa Franciaország, «fille aînée de l'Église», «az egyház legidősebb leánya», erősítette meg, hogy V. Károly hatalmát gyengítse.

Sokszor azonban az a legjobb propaganda, amelyet senki sem csinál, csak a körülmények automatikus hatása. Ilyen volt az úgynevezett «optáns»-ügy. Ez az ügy egyébként nem érdekelt mást rajtunk s Románián kívül, mint a jogtudósokat. Mikor a Népszövetség Tanácsa elkövette azt a hibát, hogy politikai kedvezésből vonakodott teljesíteni a békeszerződés 239. §-ában világosan és vitathatatlanul előírt bíróküldési köteleességét, a diplomáciai és jogi világban kellemetlen hangulat támadt. A Tanács nyilvánvalóan maga

obstruálta meg technikai eszközökkel a saját maga által szent és sérthetetlennek hirdetett döntőbírószági elv alkalmazását, saját maga — a szerződések őre — szállt szembe egy békeszerződési pont teljesítésével. Veszélyeztette ez az eltévelyedés az «arbitrage»-propagandát, a demokrácia, jogegyenlőség, szerződéstisztelet jelszavaival üzött népszövetségi propagandát. A Tanács jogkörébe eső kérdést, amely valójában egysesgyedül a bíróküldés kérdése volt, úgyesen el lehetett homályosítani a közvélemény előtt a perek érdemére vonatkozó s nem a Tanács illetékességi körébe tartozó jogászok viták belekeverésével, amelyeknek a bíróküldés lényegéhez semmi közük sem volt. De a beavatottak s magának a nemzetközi jogászvilágnak legtekintélyesebb része tisztán láttak.

Az igazság ereje érdeklődő rokonszenveket szerzett nekünk, de csak mert az arbitrage s a Népszövetség érdekeinek sérelme kezdett lenni a mi sérelmünk.

A szövetséges államoknak s a Népszövetségnek ezt a különös helyzetét mi ugyan nem aknázhattuk volna ki propaganda célokra igen nagy érdekeink veszélyeztetése nélkül, de ez az eset először irányította ránk a külföld hivatalos köreinek rokonszenves figyelmét. A jogsérelemért ugyan nem kaptunk elégtételt, mert erkölcsi és politikai lehetetlenség volt dezavualni a győztes nagyhatalmak egy szövetségesét. De jogunk sérelme erkölcsileg be volt bizonyítva. Ez erkölcsileg kedvezőbb hatást tett, mint céltudatos propaganda is tehetett volna érdekünkben.

Rámutattam az imént, hogy még a kialakult világgözvélemény erejét is megbéníthatja a hivatalos politika ereje. Nem elég tehát a külföldi közvéleménnyel ismertetni a propaganda tárgyát, ébren tartani nehezen felébresztett érdeklődését, feléleszteni cselekvőképességét. Le kell szerelni azt az akadályt is, amelyet — legalább kezdetben — minden külpolitikai célú propaganda elé állít a hivatalos körök, a hatalom tényleges kezelőinek konzerváló hajlama az aktuális statusquóval szemben, félelme minden új probléma felmerülésétől, új meg új kérdések, bel- és külpolitikai bonyodalmak lehetőségétől, sőt, ha más nem, még a bennük lakozó tehetetlenségi erő is.

Ebben a munkában lehetnek a propaganda nagy segítségére a sajtó, a nemzetközi összeköttetésekre alkalmas szakkörök s első sorban a diplomácia. Még körvonalozni sincs terem e tényezők célszerű propagandaműködésének eszközeit s módszereit. Csak arra szeretnék röviden rámutatni, hogy a mi közvéleményünk főként a diplomácia szerepével nincsen tisztában. Kritizálják, népszerűtlenné teszik saját diplomatainkat. Széles körök csak az adózók pénzéből nagyúri módon élő, parádézó báboknak képzelik őket, kik mit sem tesznek a külföld felvilágosítására, hajlonganak a külföldi kormányok előtt s csak mennél több rendjelcsillag megszerzésére vágnak. A mi közönségünk, amely a diplomáciát csak operettekben ismerte a háború utánig, nem igen tudja ma sem, hogy a diplomata nem saját mulattatására jár egyik társaságból a másikba, ünnepélyekre, estélyekre, s hogy tulajdonképeni működéséről munkatársain s a külügyminisztériumon kívül nem is szabad másnak tudnia. A miniszter felelős ressortja minden tettéért, de övé a siker dicsősége is. Így van ez minden civilizált állam diplomáciájában és baj, ha nem így van. A diplomatát ismernie kell az idegen ország nagyközönségének, mert e nélkül nem léphet fel olyan tekintéllyel, amint egy országot külföldön kell képviselnie. De a nagyközönség csak mosolygó arcát, autóját, fényes díszruháit látja. A tulajdonképeni munkát, sokszor idegromboló, terhes, felelősségteljes munkát szerényen, csendben kell végeznie, a felvilágosító munkát is, a meggyőzés munkáját, amely másként nem lehet sikeres. Ehhez nemcsak tehetség, sokoldalú ismeret, agilitás és főleg emberismeret és alkalmazkodó képesség, hanem kellemes érintkezés tehetsége s vonzó vendéglátó háztartás is kell. Egy követség reprezentálási költségeinek eredményét a nagyközönség sohasem láthatja, még akkor sem, ha benne rejlik nagy külpolitikai sikerekben.

Annak, aki propagandát akar csinálni, mindenekelőtt alaposan kell ismernie annak az országnak viszonyait, a népnek gondolkodásmódját, vérmérsékletét stb., amelyre hatni akar. Propagandát nem Kant vagy Hegel módszereivel kell irányítani, hanem Sokrates módszerével. Ha tévedéséről

akarjuk meggyőzni azt a bírót, ki igazságtalanul ítélt el s ezért még előnyöket is szerzett, — azzal kezdve, hogy «te bíró, te igazságtalan bíró vagy», sohasem köthetjük le figyelmét s azonnal ellenszenvét keltjük fel. Azt kell mondanunk: «te bíró, íme, ez és ez a te érdeked; íme bebizonyítom; de érdekednek útját állja saját ítéleted», — akkor gondolkozni fog s maga keres módot ítélete megváltoztatására. Nem azt kell mondani, ami magunkat győzhet meg, hanem ami őt győzheti meg. Angol diplomatával egészen mást és másként kell beszélni, mint franciával. Tanárral másként, mint politikussal. Ebéd utáni feketekávénál — a diplomáciai munka nem megvetendő alkalmánál — nem lehet olyan tárgyi fejtegetésekkel fenntartani a hallgatók érdeklődését, mint egy oxfordi előadáson. A bankárra semmi hatással sincsenek törtenelmi érvek. A reálpolitika szolgálatához szokott diplomatának hiába beszélünk az abszolút igazságról.

Érdekelni s meggyőzni tudni — a propaganda elemi célja. E végből a médium sajátos tulajdonságaihoz s körülményeihez kell alkalmazni ezt a tevékenységet. Ezt csak az a propagandista tudja, aki úgyszólván ki tud vetközni saját egyéniségéből s a médiummal kongeniális egyéniséggé tud átváltozni. Ez a nagy diplomaták s nagy propagandisták sikerének egyik titka. Aki erre nem képes, az maradjon ott-honn, más foglalkozás mellett, mert csak árthat az ügynek. Az csak a «raseur» címet nyerheti el, amelynek az unalmat és bosszankodást kifejező értelmére más nyelven nincs megfelelő sértő szó. Ha Sokrates a vargának mondta volna Symposion-beli érvelését és Alkibiadesnek s Platónak a vargával való beszélgetését, kidobták volna a Symposionból, a varga pedig bolondnak jelentette volna ki. Azt kell mondanunk, ha propagandát akarunk csinálni, ami a másokban szimpatikus húrokat hozhat rezgésbe, s úgy amint az illető szokott s szeret gondolatokat befogadni, amint az illető agyának faji s nemzeti alakzata határozza meg s a «genius loci». Pálmák, fenyők alatt is másként kell beszélni, mint akácfaék alatt.

A klasszikus jellemű Poincaré, a fanatikus republikánus, nagyobb szolgálatot tett demokrata s atheista köztársasá-

gának, mikor Pétervárott a cári abszolutizmus zászlaja előtt földig hajolt s talán a cár ikonjai előtt keresztet is vetett, mint az a szókimondó francia polgár, ki az orosz cár párizsi látogatásakor odakiáltotta a cárnak: «Vive la Pologne, Monsieur!»

De ezzel már belebocsátkoznám a propaganda metodológiájába s ez messze vezetne.

Célom az volt, hogy felhívjam a figyelmet arra, mennyire fontossá tette a demokrácia terjedő szerepe a történelemben a propaganda lényegének és célszerű eszközeinek ismeretét. A világháborút a szövetségesek ellenünk pusztán ágyúkkal s repülőgépekkel sohasem nyerték volna meg. Négy évtizeden át folytatott céltudatos, okos és ügyes propaganda szerezte meg hozzá a világ túlnyomó része tömegeinek hangulatát és diplomáciájának s politikája vezetőinek közvéleményét. Minél inkább háttérbe fognak előbb-utóbb szorulni a fegyverek s minél inkább fog függeni a világpolitika a tömegek hangulatától, annál nagyobb tényezőjévé fog válni a világeseményeknek a propaganda. Nem igaz, hogy a diplomácia régi módszerei megbuktak. A német nagykövetségek ebédjeinek fénye ma is vonzó erőt gyakorol s azok sikerét talán csak a szovjetnagykövetek pompás ebédjeinek sikere múlja felül. És ha hitelt lehet adni diplomaták suttogásainak, egyes sikerdús diplomáciák ma sem vetik meg még a komoly és erkölcsös Cavour által használt eszközt sem, ki híres szépségű unokanővérét, Castiglioni grófnőt küldte Párizsba III. Napoleon meghódítására az olasz államegység megteremtése számára.

Genf új diplomáciai módszereket tett szükségessé, de a mellett a diplomácia régi módszerei is fennmaradtak s azokra is szükség lesz, amíg csak a nemzetek között folyni fog az a gigászi sakkjáték, amelyet nemzetközi politikának neveznek. Ellenben igaz, hogy a diplomácia módszerei egymagukban hatástalanná váltak a mai korban, ha nem támasztja azokat alá a propaganda. Ezt nem tudták megérteni a központi hatalmak, s ez a meg nem értés lett a vesztük. A diplomácia és a propaganda csinálta és döntötte el a világháborút. A propaganda és a diplomácia fogja eldönteni Európa jövőbeli sorsát.

BÁRÓ KORÁNYI FRIGYES.

A KERTEK TERMÉSÉNEK FELDOLGOZÁSA A XVI. ÉS A XVII. SZÁZADBAN.

A XVI. században főembereinket s nagyasszonyainkat a kertészkedési kedv teljesen elfogta. A botanikus kedv és az orvosszerek hiánya a gyógyító füvek (növények) és virágok tenyésztésére bírta eleinket. A gyümölcsstermeléssel a háztartás gondjait kisebbitették s e mellett a magyar gyümölcsnek a XVI. században európai hírnevet szereztek. A kert volt ekkor főbbjeinknek úgyszólván egyetlen öröme, szórakozása és büszkesége. A kertek gondozása, termékeinek feldolgozása asszonyaiknak s szolgálóleányaiknak dolga volt. Nem röstelte ezt a munkát senki sem. Hiszen Erdély fejedelemsasszonyai is nagy örömmel kertészkedtek. II. Rákóczi Ferencnek s Rákóczi Júliának már gyermekkorukban is külön virágágyaik voltak, melyeket maguk kezeltek.

A XVI. és a XVII. században sokféle magyar kert volt. Itt főleg az úgynevezett füves- és gyümölcsöskertekről szólnunk; mert ezek termékeinek feldolgozása adott legtöbb gondot asszonyainknak.

A füveskert nálunk is, külföldön is valamennyi kert között a legrégebb.¹ Olyan kert volt ez, melyben az illatos virágvizek készítésére alkalmas virágokat és gyógyító füveket termeltek. Latinul *hortus medicus*nak vagy botanikus kertnek hívták. Formáját és a benne lévő füveket Nagy Károlynak híres *capitularéja* írja le először. Nálunk is, külföldön is jobbára a capitulare füveit termelték a füveskertekben.

Abban az időben, mikor az emberek a legtöbb nyavalyát gyógyító füvekkel orvosoltatták, nagy jelentősége volt a

¹ A füves kert és a füvelő kert két különböző kert volt. Az elsőben gyógyító növényeket, a másodikban szénát termeltek.

füveskertnek. Hiszen tudjuk, minő babonás hitet fűztek a füvek gyógyító erejéhez. E mellett a botanikus kedv is űzte az embereket az efféle füvek tartására. A XVI. századi családi levelezésekből tudjuk, hogy nálunk még ebben a korban is nagy szerepük volt az úgynevezett *füves doktoroknak*, akik csakis füvekkel gyógyították a betegeiket. Az orvosságul szolgáló füveket ezek aztán a maguk kertjében termelték.¹ Fraximus Andrásról, Nádasdy Tamás híres magyar orvosáról tudjuk, hogy nemcsak ültette a jeles füveket, hanem le is festette azokat.

A gyógyító füvek gyűjtésére külön alkalmazottakat is tartottak a magyar udvarokban.² A Batthyány-család udvartartásában például még a XVII. században is fizetett *fűszedő asszonyokkal* találkozunk, akiknek a távolabbra eső vidékeken is gyűjteniök kellett a gyógyító füveket. Bizonyos gyógyító növények ugyanis nem minden vidéken voltak feltehetőek. Innét van, hogy táborozáskor, mikor a hadaknak nagy területeket kellett bejárniok, fűszedő katonákkal is találkozunk.

A legrégebb magyar füveskertekről egyetlen leírás sem maradt ránk. Csak a nevét emlegetik olykor írott emlékeink. De bizonyos, hogy a XVI. században nálunk páratlanul felvirágzott botanikus irodalom nem jöhetett volna létre füveskertek nélkül.

Tudjuk, hogy mind a külföldön, mind nálunk a füves kertből keletkezett a virágos- és a veteményeskert. Világosan hirdeti ezt az a körülmény is, hogy nálunk a virágos- és a veteményeskerteket még akkor is füveskerteknek írták, mikor azokban már nem csupán orvosi füveket termeltek. A bús özvegynek, Enyinghi Török Bálintnénak csurgói kertjében 1552-ben a virágok stb. mellett a következő gyógyító

¹ Konrad Gessner *De hortis Germaniae* című munkájában írja, hogy a németországi kertek alapításában a botanikus érdekek van főszerepe.

² Körmendi levélt. Missiles : Szalonoki abrakos kulcsárnak kiadatott ordinariumok, 1649. Itt még akkor is szerepel a fűszedő asszony a huszonhét «fraucimerek» között. Az élelmen kívül járt neki naponként félpint bor és két cipő.

füveket (növényeket) találjuk : 200 bokor tárkonyt, 16 bokor izsópot, 53 bokor szemetvilágító rutafüvet, 45 bokor obrutát, 15 bokor kalászvirágú nárdust, 47 bokor zsályát, 400 bokor fehér liliomot stb.¹

Pétsi Lukács, a jeles szerzetes író, maga leírta nagyszombati füves- avagy botanikus kertjét. Az 1591-ben megjelent füveskönyvében maga írta volt : «Költ Nagyszombatban, magam házam mellett való virágos füveskertben». A felsorolt növényekből láthatjuk, hogy Pétsi kertje igazában nem füves-, hanem virágoskert volt.

Mivel nálunk a XVI. század másik felében már a veteményes- és virágoskertekbe ültették a gyógyító füveket, külön füveskertet nem igen tartottak, s ha névleg füveskertenek nevezik is egyik-másik kertünket, azokban vagy a mai értelemben vett füvet, vagy gyümölcsfákat találunk.²

Tudott dolog, hogy a XVI. és a XVII. század hite szerint a füvek minden betegséget meggyógyítottak. A ránk maradt régi füveskönyvek és orvosi munkák rendre felsorolják, mi minden nyavalya ellen használ ez vagy amaz a fű. S amit a füves- és az orvosi könyvek hirdettek, azt az emberek szentül hitték. Ezért a kertjeiket megtömték olyan füvekkel, miket szárítva, főzve vagy párolva orvossággul használhattak. S mikor a füvek virágzásának ideje megérkezett, ugyancsak reáltak a dologra és gyűjtögették a füveket és szárították a virágvíznek való virágokat. Ilyenkor bocsátották útnak a fűszedő asszonyokat s ha lehetett, a fűszedő katonákat is. Hogy milyen fontos dolognak tartották a fűszedést az úri házakban, azt abból is láthatjuk, hogy uraink még táborozáskor vagy bécsi elfoglaltságuk idején sem feledkeztek meg az efféle dolognak sürgetéséről. Nádasdy Tamás nádorispán például még Bécsből is nógatja tisztjeit a fű- és virágszedésre. S hogy szava nem hangzott el hiába, azt övéinek válaszából látjuk. Devecsery Mihály írta például neki 1554 június 4.-én Sárvárról : «Nagyságod parancsolata szerint az

¹ A fehér lilionból készítették az országszerzte ismert lilionvizet.

² Görgény várának füves kertjéről például világosan megírják, hogy egy része kaszáló, más része gyümölcsös. (Erdélyi fisk. ltr. 1688.)

buzavirágot szedetem immár, de bizony kevésnek tehetik szerét; mert jobbára mind elvirágzott az buza. Az *vadmák* virágit is száraztatom az nagyságod parancsolatja szerint. Az rózsaszedésnek is gondját viselem». ¹

János deák az 1561. évben ugyanígy jelenti a nádorispánnak, hogy izsópot eleget talált; a zsályát, rutát pedig gyűjti. Batthyány Ferencné, aztán Batthyány Boldizsárné Zrínyi Dorica is gyűjtögetik a gyógyító füveket és virágokat, mikor férjük erre figyelmezteti őket. Zrínyi Dorica írja egyik ilyen alkalomkor a férjének: «Írt vala kegyelmed az *fái sóska* felől. Többet nem találtak két szatyornál, azt is megprésettetem és eltöszöm». ²

A nyáron át gyűjtött füveket és virágokat megszáritották s így is használták. A régi füves- és orvosságoskönyvek töviről-hegyire megírták, melyik fű vagy virág milyen nyavalya ellen jó. A XVI. századi füveskönyvek például azt írják, hogy a borsfű szeretetet indít az emberben a feleségéhez, szeplőt vesz és farzsábát gyógyít. A káposzta — szerintük — sok tejet nemz a dajkában. A bakvérfű az igézet ellen hasznos, bolondulást gyógyít, ördög ellen jó, a rút álmodozástól megőríz, a visszás házasságokat egymásszeretőkké teszi. A bolhafű a melancholiát gyógyítja; a bakszakáll meg a bágyadt beteget fölserkenti. Az ebszemfű tüdőt épít s követ ront. A méhfű (melissa) «hatalmasképpen megerősíti és vigasztalja embernek szívét, főképpen mikor az éjszakai szorongatások reájönnek; a bánatot és a melancholiát elűzi» stb. A fokhagyma erősíti azt, aki eszi, és erőtleníti, aki véle jár vagy mellette dolgozik. Azért — írja Lippay — aki futtatni akar, adjon fokhagymát enni a maga lovának s ez megerősödik tőle; a másik ló pedig, aki mellette fut, megérezvén a fokhagymaszagot, ellankad és elfárad. ³ A *csengőfűvirág*, a *lobotka*, a mezei szarkaláb, az istenfája és a ruta a meg-

¹ Országos levélt. Nádasdy levélt.

² Körmendi ltr. Missiles, dátum nélkül a XVI. századból.

³ A zay-ugróci levéltárban ily című kéziratos könyv: *Orvosságról való könyvecske* 1590. Nicasius Doktor receptájából való, mely doktor volt Radécus püspöké, ezeket mondotta anno 1584. E könyv temérdek ilyenféle dolgot mond el a füvekről.

bolondulás ellen igen jó. Nátha ellen a száraz *kásavirágot* (tótúl kaskát) kell használni. *Iszalagnak* virágja a hályog ellen jó. Ha az embernek elméje tétovázik és nincsen helyén, a füle alatt való veremcskéket olaszkapor-olajjal kell kengetni. A lavendula — írja Lippay — és a spikinárd megerősíti az ember agyvelejét, minden hideg nyavalyáját elúzi, szédelgést, gutaütést, bénaságot elveszti stb.¹

Ilyenféle orvosi tanáccsal ugyancsak bővesek a régi kéziratok füveskönyvek. Megtudjuk belőlük, mint kell kecskefüvel (vérehullófüvel), a pimpinellával, vanygelkával, belénfüvel stb. élni.² Megtanulhatjuk belőlük, hogy a geleginye szorító természetű, hogy a ribiszke csillapítja a hányást, hogy a nehézkes asszonnak jó élnie az egressel, hogy a tök levele elúzi a dongó bogarakat és legyeket. Megtanítják a könyvek az embert arra, hogy melyik fű hajtja szerelemre, melyikkel varázsolnak a bűjösök és a bájosok, melyik a sebforrasztó, toroktisztító, haslágýító, álomra kényszerítő, hasszorító, tejhozó, szemvidító bájoló stb. fű.

A nyáron át gyűjtött és megszáritott füveket és virágokat még illatszerek és virágvizek készítésére is felhasználták. A különféle virágvizeket párolás útján készítették. E célra minden kastélyban ott találjuk a *fővízvevő* vagy *virágvízvevő* szerszámokat.³ Sőt a nagyobb kastélyokban még külön *vízégető házat* (azaz szobát) is találunk.⁴ A vízégető szerszámot különféleképpen nevezték. Az egyik összeírásban *vízégető általjáró csőjével*, a másikban vizek égetésére való rézfazék, a harmadikban *vízvevő lombik földöstül, csöstül minden készségével*, a negyedikben vízvevő csős cseber van. az ötödikben mint *vízégetni való medence* szerepel.⁵ A legtöbb összeírás egyszerűen csak virágvízvevő rézedényt említ.

¹ Lippay : *Pozsonyi kert*.

² Zay-ugróci levélt. «1667. Esztendőben Orvosságos könyv, szemfájás ellen való bizonyos orvosságok, akikben soha meg nem eslatkozik az ember, ha ez szerint él velek» stb. (Kéziratok könyv.)

³ Orsz. ltr. Nádasdy level. Egerszeghy Márton deák levele 1565.

⁴ Körmendi ltr. Invent. arcis Németujvár 1645 : Vízégető ház.

⁵ Orsz. ltr. urb. et Conscr. 21. f. 8. nr., 21 f. 15. nr., 78. f. 37. nr., 64. f. stb. Közös pénz. Ur. 15431. a Nádasdy-javak összeírása. Fogaras,

Ezen edény segítségével párolás útján készítették a különféle fűvizeket és virágvizeket. Nem valami nehéz mesterség volt ez s asszonyaink kitűnően értettek hozzá. Csak egyetlen udvartartásban találtunk külön alkalmazott *vízégető mestert*.¹ A többiben mindenütt maguk a főasszonyok égették a vizeket szolgáló leányaikkal egyetemben.²

Az elkészült virágvizeket kerekded üvegekben, az úgynevezett víztartó almárjomban helyezték el. Néhol rámás fogasokon tartották az efféle vizeket.

A kastélyok és az udvarházak régi összeírásaiból láthatjuk, hogy asszonyaink igen sokféle virágvizet készítettek. A fogarasi (fejedelmi) kastélyban 1632-ben például ilyen vizek szerepelnek : parlagi rózsavíz öt üveggel, kerti rózsavíz kettő, epervíz négy, petrezselemvíz kettő, bozzavirágvíz négy, spikinárdvíz három, fejér liliomvíz kettő, hársfavirágvíz kettő, tamariskuszvíz kettő, turbulyavíz egy, útifűvíz kettő, porcfűvíz négy, lómentavíz, fodormentavíz, istenfájavíz egy-egy üveggel.³ Lórántffy Zsuzsannának pataki várában 1634-ben volt kilenc üveg rózsavíz, négy üveg gyöngyvirágvíz, petrezselemvíz, szekfüecet, levendulabor, rózsacet, fodormentavíz, epervíz, fejrőliliomvíz, levendulavíz, pápafűvíz, köményvíz, cseresnyevíz, sóskavíz, hársfavíz, chelidoniavíz, útifűvíz, fekete ürömvíz, fejrőliliomvíz és eufroziavíz.⁴

1690. évi inventáriuma szerint a kertészházban volt : «*vízfőző edény sisakjával, hozzátartozó csős csebrével*». (Erd. Fisk. Levélt. XIV. 1. P. 1690.)

¹ Körmendi ltr. Missiles, 1658. Batthyány continuus udvarnépének összeírása.

² Ha a gazda távol volt, a tisztjeinek adta utasításul a fűvizek és a virágvizek készítését. A hertneki udvarbíró 1643. évi utasítása mondja például : «Minden esztendőben külön, különféle füveknek vizét vétesse, reá vigyázzon». (36. pont.) Nemzeti Múzeum, Folio Lat. 3566. Instructio pro provitore Hertnechiensi.

³ Orsz. ltr. Urb. 14. f. Fogaras 1632.

⁴ U. o. 113. f. 1634. Patak következő (1635. évi) összeírása már csak annyit mond : «Fogasokon vannak kerekded üvegek, melyekben különféle vizek vannak». (U. o. 40. f.) A levelekben gyakran szerepel még a *betonikavíz*, sárgavíolavíz, csimapázsitvíz, kaporvíz, afrosiavíz stb. (Lásd Deák Farkas : Magyar hölgyek levelei.) — Zrínyi

Makovica és Zboró 1671. évi összeírása szerint a *víztartó almárjomban* — a leányasszonyok házában — 80 üveg víz volt. Névszerint ezeket említi: petrezselemvíz, árvaasanál vize, bozzavirágvíz, sóskavíz, *gyöngyvirágvíz borral égetett*, epervíz, izsópvíz, fodormentavíz, polai víz, hársfavirágvíz, kakukfűvíz.¹

A legtöbb virágvizet természetesen orvosságul használták.

A régi családi levelek tömérdek sok receptát őriztek meg számunkra s ezekben majdnem kivétel nélkül szerepelnek a virágvizek. A XVI. századból külön könyvecske is maradt ránk, mely a virágvizek hasznát sorolja fel.² E szerint például a ruta vize az ökleletet meggyógyítja. A violavíznek használatja az ember gyomrának hévségét meghűvösíti. A farkasalmavize a bélpoklosságot meggyógyítja. Az izsópvíz fülzúgást csöndesít és hurutot gyógyít. A zsályavize az aszúkörságtól meggyógyít. Az ökörnyelvfűnek vize az ember vérért megtisztítja, s valamely ember agyvelője megveszett és megbolondult, igyék ebből s meggyógyul. A rozmaringvíz ájulás ellen jó, megerősíti az agyvelőt s meggyógyítja a hurutot.

A virágvizeket természetesen szépitőszerekül is használták. A vízimenta vizéről például már a XVI. századi orvskönyv írja: *embörnek orcáját megékesíti, ez bizonyos dolog*. Az *ölyüfüről* ugyancsak ilyenformát írnak. Beythe uram XVI. századi füveskönyve mondja például róla: «*vénasszonyok orcájukat vizével mossák; az agg színt és szömörgözést elveszi*». A sárga *böcsevirág* vizét Zrínyi Ilona asszony a szeplő ellen használta.

Sok virágvizet illatszerül is használtak.³ Az úri családck

Dorica írja 1573. febr. 5-én: «*Kis kamarában vagyon fekete levendulavíz, mikor Choronné asszony érte küld, adj egy messzellyel*». (Körmendi Itr. Missiles.)

¹ 21. f. 8. nr. 1671. Urb. et Concrs.

² Zay-ugróci levélt. Orvosságról való könyvecske 1590. (Kézirat, mely Radéczi püspök doktorának receptáit adja.)

³ Nádasdy pottendorfi kastélyában 1669-ben a többi között «*hat szagos vízzel töltött korsó*» is szerepel. (Köz. pénz. Itr. 15431. fasc. Ugyanez megvan az Orsz. Itr.-ban is, Urb. 79. fasc. 51. nr.)

mindig nagy gondot fordítottak arra, hogy szobáikban jó és tiszta levegő legyen. Nádasdy Tamás leveleiből tudjuk, hogy már a XVI. század első felében fenyőmaggal füstölték a szobákat, levendulaecettel s más virágvizekkel fecskendezték a falakat. Ragadós betegségek idején nemcsak a lakást, hanem még a leveleket is megfüstölték. Mindszenty Kata asszony írja például 1583-ban Zay Péternek: «Az házakat mindennap örömmel és örménygyökérrel füstöltesse kegyelmed és az egérfarkkal».¹ Hogy a szobák jó levegőjére jámbor eleink sokat adtak, abból is látszik, hogy a legtöbb kastélyban megtaláljuk a *szaglókat*, *szaglócskákat*, a *szívallókat*, a tömjénezőket stb. Ezek mind arra szolgáltak, hogy a levegőt tisztítsák és a fertőző betegség csiráit megöljék.

Az illatos virágvizeket s a szárított füveket asszonyaink még más célra is használták. Jelentékeny szerepet juttattak ezeknek a magyar konyhán is, főleg az úgynevezett *tésztamíves házon*, ahol a süteményeket készítették. A rózsavizet például a *tortáták*, az *ostyabéles* s más sütemények és konfekták készítéséhez használták.² A gyümölcs-befőzésnek (az úgynevezett liktárium készítésének) is rózsavízzel adták meg a módját. Sőt tiszta rózsaliktáriumot is készítettek.³ A *rózsacetet* és a *szekfücetet* is megtaláljuk minden régi udvarházunkban.⁴

¹ Zay-ugróci ltr. Missiles. 1583. (Egérfarkkóró.)

² Orsz. ltr. Nádasdy számadások, F. fasc. 1572. «rózsavizet ostyabélesnek».

³ Ez a rózsaliktárium igen sok levélben szerepel. Thurzó György írja például 1602. febr. 11-én a feleségének: «Dávid János halálán lévén cukerkandlit, narancsot és malozsát kér... Kérlek szívem küldj neki... *Rózsaliktáriumot* is küldj neki». (Kubinyi: Thurzó György levelei.) Makovica és Zboró 1684. évi összeírása szerint volt ott meggyből és rózsából való liktárium.

⁴ *Rózsásbort* is készítenek. Theryék Pál írja például Nádasdy Tamásnak, hogy kétféle édes bort küld, egyik fele rózsás, másik fele muskatályos. (Kelet nélkül 1558—60 körül.) Nagyobb mennyiségben szerepel a rózsá-ecet Fogaras XVII. századi összeírásaiban. Az 1676. évi inventáriumban a «*rózsá-ecetnek való tökforma üvegek*» is említettek. Az 1690. évi összeírás három üveg *rózsás ecetet*, Gyálu 1667. évi összeírása pedig hat edény rózsá-ecetet említ. (Erd. Fisk. Levélt.) Vay Mihály szöllősi kúriájában 1690-ben is ott találjuk a rózsá-ecetet és a rózsavizet üvegekben. (Urb. 65. f. 55. nr.)

Az illatos méhfüvet (melissa) az úgynevezett *füvestorta* készítésére használták. Nádmézzel konfektát is csináltak belőle. A majoránnát a *miskulancia salátába*, a pástétomba és a kolbászba kevergették.

Amint említők, az illatos virágvizeket a befőtt gyümölcsrel is keverték. A rózsát például nádmézben és rózsavízben főzték. A sütemények festéséhez való színes levet: pirosat, sárgát és zöldet a piros rózsa, az aranyvirág stb. szirmaiból főzték. Szokás volt a virágok főzése is. A kékviolet például apróra vagdalták, nádmézzel és desztillált violavízzel péppé főzték és ruhán átfacsarták. Így készült a *becsinált kékviolet*. A szederjes violából s a danckai piros rózsából is ilyenformán készült a szederjes *violaliktárium* és a *rózsaméz*. Hogy a bort is keverték illatos fű- és virágvizekkel, eléggé ismeretes dolog.

A XVI. és a XVII. századi családi levelek, számadások és összeírások tömve vannak a különféle liktáriumok felsorolásával. E két században a friss és az aszalt gyümölcsből készült lekvárféléket, gyümölcssajtokat, befőtteket, dulcsaszokat, jülepeket stb. liktáriumoknak hítták. Csak a XVIII. században kezdik a mai befőtteket *becsináltaknak* nevezni. Csak ekkor különböztetik meg a liktáriumokat a kandírozott gyümölcstől és a dulcsászféle készítményektől.

A XVI. és a XVII. században minden valamirevaló asszonyunk értette a liktárium készítését. Mivel 30—40-féle liktárium volt nálunk divatban, a készítmód igen sokféle volt. Majdnem azt mondhatjuk, ahány ház, annyi szokás. Aki e téren valami újat tudott, sietett az ismerőseinek megírni. Deveseri Choron Zsófia 1569-ben, kéméni kertjéből így írja le a liktárium készítését: «Az *böröczköt* (barackot) meghámozom szépen és késheggyel meghaszatom szépen és az *böröczk* magva helyett egy fél mandolamagot teszek és borsos mézet teszek reá és tiszta deszkára szépen rendelem, az kemenczében úgy szárastom meg. Az *szilvaliktáriumot* úgy is csinálom, hogy az *szilvát* meghámzom és meghaszogatom és szépen deszkára rendelem. Az magvát megtöretem és az magvabelit az magva helyébe teszem és borsos mézet öntetek reá és úgy szárastatom tiszta deszkán. Héjastól az *szilvát*

ha csinálom, tehát csak félfelől meghasítom az szilvát és az magvát kiveszem és megtöretem, az magvabelit esmégy magva helyében teszem és borsos mézet öntetek belé és az deszkára rendelem és úgy szárasztatom kemencében».¹

Liktáriumnak nevezték a mai befőtt gyümölcsöt is, melyet földfazekakban vagy e célra készült üvegekben tettek el. Az 1634. évben Tóth István uram «200 lyktariumnak való üvegért» 4 frt-ot fizetett. Ez üvegeket Batthyánynénak vásárolta.² A befőtteket a XVI. és a XVII. században nem cukorral, hanem mézzel készítették s illatos virágvizekkel keverték.

A lekvár-féle liktáriumokat külön e célra készült «liktarium főznivaló réz- avagy vasfazék»-ban készítették³ s fazekakban tették el. A fogarasi várban például 1632-ben volt egy fazék aszaltszilva-liktárium, törött birsalma-liktárium, görögdinnye-liktárium, aszaltbarack-liktárium.⁴ Patak várában 1634-ben volt szilva-liktárium, négy fazék barack-liktárium, három fazék birsalma-liktárium, szekfüves birsalma-liktárium egy bérbencével, egy fazék szekfüves körtvély-liktárium, görögdinnye- és nyári barack-liktárium.⁵

Más módja volt a liktáriumfőzésnek, mikor a gyümölcsöt péppé főzvéen, formába öntötték. Így készült a *baracksajt*, a *birsalmasajt*, a *meggyasajt*, a *dinnyesajt* stb.⁶ Az ilyen lik-

¹ Orsz. ltr. Nádasdy lev. Choron Zsófia levele Nádasdy Kristófné-hoz 1569. kisasszonynap után való pénteken.

² Körömdi ltr. Missiles, 1634. január 5. Szalonok. Makovica és Zboró különféle évekből való összeírásai is említik a liktáriumnak való üveget. (Orsz. ltr. 21. fasc.) Üvegben eltett birsalma-, meggy- és rózsaliktáriumot találunk Zborón 1684-ben. (U. o. 21. fasc. 15. nr.)

³ Körömdi ltr. Missiles, Pál Deák levele Batthyány Boldizsárhoz 1569. okt. 5. — Zboró 1684. évi összeírása szerint ott is volt: «liktáriumokhoz való velencei sárgaréz üstöcske vas lábával együtt». (O. L. Urb. 21. f. 15. nr.)

⁴ 14. f. 1632. Invent. Fogaras.

⁵ U. o. 113. f. 1634. Széchy Máriának tasnádi udvarházában 1644-ben tizenegy fazék liktárium szerepel.

⁶ U. o. 18. f. 30. nr. 1627. Munkács: «nyolc dinnyesajt». Előfordul a görögdinnyesajt is.

táriumot táblákon vagy skatulyákban szárították.¹ Az ebéden aztán mint konfektát «liktáriumnak való formás tényéron» adták fel.²

Külön módjai voltak az úgynevezett fényes liktáriumok főzésének. Ezeket bőven leírja Lippay János *Pozsonyi Kert* című könyvében. A legrégebb (XVI. századi) szakácskönyvünk a világos, szép gránátszínű birsalma-liktárium készítéséről ezt írja: «Hámozd meg az birsalmát; tedd föl az vasfazékba, tiszta borba főzd jól. Aztán ha megfő, verd ki az birsalmát belőle. Vess nádmézet belé, főzd addig, hogy felére vagy harmadrészére elfőjjon. Ezt aztán töltsd skatulyában, amennyibe fér, hagyd oly helyen, hol se ne mozgassák, se szél ne érje. Hagyd megállni, mint egy hideg étket. Megládd, mily jó, szép, fényös leszen!»

A télre készített liktáriumok mellett a gyümölcsfőzésnek még más módja is járta. Elterjedt szokás volt például a körtének borban, vajban és mézben való főzése, aztán a vajban való kirántása, almakása készítése, almafánk sütése stb. Ismeretes volt a körtetorta készítése is.³ A zöld *kajszinbarack-pogácsa*, a habos *meggykása*, *őszibarack-kása*, *eperkása* stb. szintén járta. Ezeket ép úgy készítették friss, mint aszalt gyümölcsből.

A sokféle liktárium és egyéb gyümölcsétel készítéséből föltehetjük, hogy minden udvarházunkban bőséggel volt az aszalt gyümölcs. E feltevést megerősítik a reánk maradt régi összeírások. Ezek világosan hirdetik, hogy a XVI. és a XVII. században nálunk oly nagyarányú volt a gyümölcsaszalás, hogy e téren a későbbi századokat hasonlítaniunk sem lehet a XVI. századi viszonyainkhoz. A nagyarányú aszalást nem nehéz megértenünk. Az aszalt gyümölcs eltevése és szállítása sokkal könnyebb volt, mint a nyersé. Így tehát az árusítása is könnyebb volt. Tudjuk, hogy a XVI. és a

¹ U. o. 25. f. 37. nr. 1636. Onód: «liktárium szárasztó tábla». — «Meggy- vagy liktáriumaszaló, új, párkányos deszkatábla hat». (Erd. Fisk. Levele. Vajdahunyad, 1693.)

² U. o. 41. f. 1. nr. 1639. Patak.

³ A körtét vajban kirántották, s aztán fűszerezve a tészta-neműbe tették.

XVII. században a bőjt szigorú megtartása miatt az aszalt gyümölcsnek igen nagy szerepe volt a magyar háztartásban. Főzélékül ették és igen sokszor ez volt a főételük. A kastélyok és udvarok népe pedig nagy lévén, sokat fogyasztott. Mivel az aszalt gyümölcsünket, főleg az aszalt szilvánkat a külföldiek is kedvelték, a piacra is sok került belőle. Az aszalt gyümölcessel való kereskedésünk főleg Lengyelországgal és a nyugati országokkal volt élénk. Fontos szerepe volt az aszalt gyümölcsnek a várainkban is. Kóborlás vagy várszállás idején ugyanis nehéz dolog volt az élelem szerzése. Az aszalt gyümölcsnek ilyenkor ugyancsak nagy hasznát vették.

Mindezen körülmény értenünk engedi azt a rendkívül nagyarányú gyümölcsaszalást, amivel nálunk a XVI. és a XVII. században találkozunk.

Láttuk, hogy minden gyümölcsöskertünknek megvolt a maga gyümölcs-aszalóháza, gyümölcsszáritó sövényeivel, *aszaló cserényeivel*¹ és *szárasztó lészáival*. Maguknak a jobbágygazdáknak is voltak ilyen aszalóik; mert hiszen *sok helyen jobbágyteher volt a gyümölcsaszalás*. Az egykorú levelek jelentéseiből látjuk, hogy amint az érett gyümölcs hullani kezdett, azonnal az aszaláshoz fogtak. Különösen nagyban folyt a munka ősszel. Amint a gyümölcsszedésnek vége volt, a kertgazdáknak már jelentik, hogy milyen és mennyi az aszalt gyümölcs. Estván deák például már október hó 29.-én (1556-ban) jelentette a nádorispánnak, hogy a sárvári kertben 14 köből aszuszilva, 8 köből aszumezgy és cseresznye, 13 köből aszualma, 20 köből aszubarack stb. lett.²

Egész csomó olyan gazdasági utasításunk van, melyek a gyümölcs aszalását sürgetik. Természetes dolog ez, mert

¹ 101. f. 3. nr. 1597. Invent. arcis Keresztur: «*apró aszaló cserények 8*». — «*Fedeletlen gyümölcsaszaló kasok*». (Erd. Fisk. Ltr. Z. f. 59. 1693.) «*Sövénypadlású, fából felrótt aszaló*». (Urb. Irragest. 3. csomó, Rónaszék, 1689.) — «*Őszvefont, hársköteleken függő cserény*». (Urb. Irregest. 3. csomó 1684. Rónaszék.) A szalonoki kertben 1649-ben négy *cserényt* sorolnak fel. (Körmendi levélt. Invent. arcium Szalonok et Rohonc, 1649.) Csáky Ferenc kúriájában 1671-ben *szilvaaszaló ház* szerepel.

² Nádasy lev. Sárvár, 1556. okt. 29.

az aszalt gyümölcsünknek jó piaca volt külföldön. A varannói 1623. évi utasítás például a többi között ezt írja: «Az hol az kertekben szép gyümölcsök teremnek, az ki aszalni való leszen, mentől többet aszaltasson minden helyekben az udvarbíró és *mikor ideje leszen, az lengyeleknek jó pénzen adhatja el.* Az melyet nyersen kell eladni, eladassa, meg ne rothadjon».¹

Mivel a kertekben lévő gyümölcsaszalók nagy termés idején nem győzték a munkát, sok vidéken a jobbágyokra vetették az aszaltatást. Munkács különféle évekből való összeírásai például megemlítik, hogy a jobbágyok komló-, mogyoró-, makk-, gomba- és vadgyümölcs-szedéssel, valamint aszaltatással tartoznak.² Sárospatak 1648. évi összeírása ezt mondja: «az vadkertbeli gyümölcsnek megszáraztatására és betakarítására» tartoznak a lakók.³ Zrínyi Ilona fejedgyarmati birtokain is ez a szokás járta. «A jobbágyok — mondja az egyik urbárium — gyümölcsaszalással is tartoznak; valakire tetést három vékával adtak, a megaszalás után tetést egy vékával tartozott beadni, akármiféle gyümölcs volt az. Minden gazdaember így tartozott aszaltatni.»⁴

Mikóháza XVII. századi (kelet nélkül) összeírása mondja: «Gyümölcsöt két szaput szoktak kiadni az kastélyból minden gazdaemberre megaszalni, melyért félszapu aszugyümölcsöt szokás beadni.»⁵

Ilyen és ehhez hasonló jobbágyi teherre igen sok urbáriumban akadunk. Az a tömérdek sok *Aszaló* és *Aszalós* név, amellyel főleg a XVI. században találkozunk, bizonyosan foglalkozást jelentett.⁶ Azaz, hogy voltak olyanok is, akiknek mesterségük volt az aszalás. Nem is lehetett ez

¹ Urb. et Conscr. 62. fasc. 54. nr. 1623. «Vurannói dolog».

² U. o. 18. és 19. f. Például Munkács 1645. évi összeírása.

³ U. o. 41. f. 2. nr. Petrahó falu lakóiról szól ez.

⁴ U. o. 14. f. Urb. pestinent. ad Fejedgyarmat 1683.

⁵ U. o. 117. f.

⁶ Az *aszalómester* és az *aszalóember* még a XVIII. századi levelekben is mint olyan szerepel, aki a gyümölcsaszalással foglalkozik. (Lásd Ács Lőrinc levelét Károlyi Sándorhoz 1719. szept. 17. Olcsva. Károlyi nemz. levélt.)

rossz mesterség, mivel gyümölcsaszalásunk igen kiterjedt volt s mivel az aszurgyümölcsrel kereskedést űztek.

Az összeírásoknak az aszurgyümölcsre vonatkozó adataiból világosan látjuk, hogy a XVI. században nálunk a gyümölcsaszalás s vele együtt a gyümölcsstermelés is sokkal nagyobb volt, mint a XVII. században. A XVI. században még a végházakban is mint élelmicikk szerepel az aszurgyümölcs s ezt a vitézek főve mint főzeléket ették. Egervárott 1558-ban például a tárházban volt aszuberkenye, aszuböszttörcsei szilva, aszumuskotálykörtvély, aszucseresznye, barack s meggy, aszu öregszemű cseresznye.¹ Kanizsa várának 1566. évi inventáriumára szerint a tárházban 84 köből aszurgyümölcs volt.² Radécsi püspök hagyatékában a többi között aszalt damaszkszi szilvát is találtak.³

A XVII. századi összeírások közül megemlíthetjük az I. Rákóczi György erdélyi birtokainak terméséről szóló 1642. évi kimutatást. E szerint a nevezett év december havának 31.-én volt a tárházakban 151 köből aszu szelíd gyümölcs, 379 köből aszuszilva, nyolc köből aszubarack, egy köből cseresznye, 10 köből aszumeleggy, 566 köből aszuvadgyümölcs, 34 köből aszükökény, 31 köből aszúsom. Ezenkívül akadt ott asztalra való nyers alma 106 köből, körte 29 köből, dió 28 köből, mogyoró 33 köből, retek 46 köből, répa 84 köből, petrezselem 73 köből, torma 44 köből, vereshagyma 95 köből, koszorúfokhagyma 103 köből stb.⁴

Bornemissza Anna fejedelemszony birtokain is rendkívül sok aszalt gyümölcsöt találunk. Az 1684. évben például csupán a kis rónaszéki kúriájában (mint az ottani kertjének termése) 50 mérő aszurgyümölcs, Kőváron meg 15 köből aszuszilva volt.⁵

Olyan inventáriumunk vagy összeírásunk alig akad,

¹ O. L. Nádasdy számadások d. fasc. 1558. Super diversis rebus in castro Egervár.

² U. o. 1566. Kanizsa várának inventáriumára. (E fasc.)

³ Köz. p. ltr. Hung. 1586. Radécsi hagyatékára.

⁴ Rákóczi ltr. 1642. dec. 31. Extractus generalis in bonis Transilvanicis.

⁵ Urb. irregist. 3. csomó 1684.

amelyik aszalt gyümölcsöt nem említene. Úgy látszik, hogy a hódoltsági területen is nagyban járta a gyümölcsszáraztás és aszalás. A törökök ugyanis még a táborban is aszurgyümölcsöt főztek s mint főzeléket ették s a levét itták. Otthon a háznál is rendes étükük volt a törököknek a főtt aszurgyümölcs.¹

Mindenféle gyümölcsöt, még erdei vadgyümölcsöt is aszaltak. A régi összeírásokban még az *aszalt és szitált borseprű* is előfordul.² Mi volt a puttonyban *fövenybe elrakott dió*; vajjon zölden vagy éretten tették-e el így, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy a dió eltevése ilyen formában is járta.³ A céklát és a répát is aszalták. Az aszurózsalevél, ibolya, sárgavirág stb., melyeket étkül is használtak, szintén gyakran szerepel a régi inventáriumokban.

Amíg a XVI. században a várakban és kastélyokban a katonaság táplálására is tartottak aszurgyümölcsöt: addig a XVII. században e helyeken nem igen találkozunk az aszurgyümölccsel. A kastélyokban és az udvarházakban azonban még szélteben járta az aszaltatás. Mindenféle gyümölcsöt aszaltattak. A nagyobb gyümölcsöt fölszeletelve (a mai mód szerint) aszalták. Füzérnek 1620. évi összeírása szerint volt ott például aszuvadkörtvély két köből, aszuszilva három köből, aszu édeskörtvély másfél köből, *aszu hasogatott alma* hat köből.⁴ Megjegyezzük, hogy ez az összeírás március hó végén készült, amikor az aszurgyümölcs már fogytán volt. Munkács 1634. évi összeírása a többi között 12 köből aszükökényt is említ. Ez azt mutatja, hogy mindenféle vadgyümölcsöt aszaltattak.⁵ Patakon 1639-ben találunk vadkörtvélyvel egyveleg aszualmát három hordóval, szelid

¹ Augerius Busbeck orátor, aki nálunk is többször járt s a portán is hosszabb időt töltött, írja: «A törökök az aszalt szilvát, körtét, őszibarackot, birsalmát, fügét stb. vízben főzik. Az így készült főzelék levét ebéd után isszák meg. (Legationis Turcicae epistolae quattuor 1595. Páris.)

² Erd. Fisk. Levélt. XIV. O. Fogaras, 1676: «borseprű száraztva... aszalt és szitált borseprű másfél véka».

³ U. o. XIV. 1. P. 1690. Fogaras: «két puttonyban befenekelve fövenyben rakott dió».

⁴ O. L. Urb. et Conscr. Invent. Füzér, 1620. márc. 31.

⁵ Patakon is szerepel az aszükökény. (U. o. 41. f. 1. nr. 1639.)

savanyú aszualmát három hordóval stb. Tasnád urbáriumában egy zsák aszusomot s mindenféle aszugyümölcsöt említ.¹ A makovicai összeírás nyolc hordó *aszugombát*, a huszti *fojtott meggyet* és cseresznyét említ. Még az aszuegres is szerepel az összeírásokban.²

Majd minden kastélyunk és udvarházunk összeírásában találkozunk az aszuvadalmával és vadkörtevel. Nagy mennyiségben gyűjtötték ezt össze. Bizonyos dolog tehát, hogy erdeinkben nagy bőséggel akadt még a vadalma és a vadkörte.³ A vadgyümölcsöt nyersen és aszalva almavíz és ecet készítésére használták. Az almavizet ímígyen csinálták: tiszta hordót színig raktak teljesen hibátlan, meg nem lágyult vadalmával, aztán tiszta vizet öntöttek rá és légmentesen elzárták. Az erjedés után üdítő savanykás italt nyertek. Vajjon a *szilvavizet* is így készítették-e, nem tudjuk. A szilvavíz készítésének a módja ugyanis nem maradt ránk.

Hogy a vadalmát és a vadkörte almavíz készítésére gyűjtötték, maguk az összeírások megmondják. Munkács 1627. évi összeírása például azt mondja, hogy az ott felhalmozott vadalma *almavíznek való*.⁴

Az almavíz főúraknak való ital volt, de csak hideg őszig állott el s ekkor is csak hideg helyen. Ha a vízben lévő alma közül csak egy is rothadni kezdett, az egész hordó ital elromlott. Arra is gondot kellett viselni, hogy a hordó mindig színültig teli legyen vízzel. Tehát amennyi almavizet bocsátottak ki a hordóból, ugyanannyi friss vizet kellett a hordóba önteni.⁵

¹ Nemzeti Múzeum: brb. Tasnád, 1644. aug. 30.

² O. L. Urb. 21. f. 8. nr. 1671., 112. f. 1634., 64. f. 1703. Továbbá Urb. irregist. 3. csomó: Rónaszéki kúria 1684. Erd. Fisk. Levélt. X. 1. M. Vajdahunyad, 1695: «aszu egres».

³ Régi magyar mondás, melyet Szerémi jegyzett föl a krónikájába: a tótok fűgége a vadalma.

⁴ U. o. 18. f. 30. nr. 1627.

⁵ Az összeírások az egyes kastélyokban talált almavizet is felsorolják. Tassy Jakab udvarházában például 1676-ban két hordó almavizet találtak. (U. o. 90. f. 107. nr.) Bornemissza Anna fejedelemasszony rónaszéki kúriájában is volt almavíz egy beregszászi hordóval. (U. o. Urb. irregistr. 3. csomó 1684.) Fogaras. 1632. évi összeírása szerint ott is volt egy «*földes hordóban almavíz*».

Habár ritkábban, de azért többször szerepel az *egresvíz* is. Vajjon ezt is úgy készítették-e, mint az almavizet, nem tudjuk. Ugyancsak többször említik a XVI. században az ürömvizet is.¹ Ez utóbbit főleg a boresinálás alkalmával használták.

A vadalmát és a vadkörteét frissen és aszuállapotban ecetkészítésre is használták. Erre a célra a vadgyümölcsöt kölyüben összezúzták, aztán kisajtolták. A régi összeírások igen sok helyen megemlítik az erre szolgáló eszközöket. Palocsa várának 1645. évi összeírása például a *vadalmasajtolót*, Huszt 1684. és 1685. évi összeírása *sajtócskát*, két *almatörő új kölyüt*, váluforma almatörő kölyüt, almaecet-sajtolót említ.²

Majd minden kastélyunk és udvarházunk bővelkedett az almaecetben. Patak várának 1639. évi összeírása például 32 hordó ecetet, «egy átalagban *megveszett ecetet*», öt hordó «semmirekelő magában *megveszett ecetet*» említ.³ Gyalu várának 1676.évi inventárium leírván az ecetes házat és az ecettartó rekeszt, a többi között 16 akó almaecetet is említ.⁴ Görgény-Szentimre várában 1688-ban az *ecettartóállásokon* 21 hordó ecet állott, ebből 13 hordóban 125 akó almaecet volt.⁵ A huszti összeírás éretlen ecetet és «12 vedres beregszászi fával (t. i. hordóval) almaecetet említ.⁶ Fogaras 1690. évi inventárium 233 urna bor- és almaecetről tesz említést. Ugyanez írja a többi között: «Öreg tölgyfaoszlopok között járó orsós sajtó, melynek alatta vagyon olajütésre való két küllő; egy hosszú válu is, melyben almaecetesináláskor almát szoktak törni.»⁷

¹ Orsz. Ltr. Nádasdy számadások 1558. Super diversis rebus in Castro Egervar: «*egres víz, urenvíz*». (C. fasc.)

² U. o. 112. f. 1645. Paloca, 123. f. 2. nr. 1684. Huszti udvarház. Nagy Ráska, 1673. évi összeírása *almavizsajtot* említ. (27. f. 4. nr. 1673.)

³ U. o. 41. f. 1. nr. 1639.

⁴ Erd. Fisk. Levélt. IV. 259. A.

⁵ U. o. 296. L.

⁶ Urb. et Conscr. 123. f. 2. és 3. nr. 1684. és 1685. A rónaszéki udvarházban is volt «*almaecet* item almából és körtvélyből sajtolt ecet». (U. o. Urb. irregest. 3. csomó.)

⁷ Erdélyi Fisk. Levélt. XIV. 1. P. 1690.

Megemlíthetjük, hogy az almaecet készítését még a XVIII. században is rendszeresen üzték. Tehát erdeinkben még ekkor is nagy bőséggel volt a termőfa. Ács Lőrinc, gróf Károlyi Sándor olesvai udvarbírója írja például 1716 őszén: «Az mely vadgyümölcsöt szedtettem. az ki aszalni való aszaltatom, az ki ecetnek való, ecetnek csináltatom». ¹ Ugyanő a következő évben jelenti a gazdájának: «Almaecetet csináltattam harminc hordóval. Ha kevésnek tetszik is, nem kis munkával ment végbe.» ² Az 1719. év őszén Ács uram meg ezt írja Károlyinak: «Vadgyümölcsöt s szilvát nagyobb-részt behordattam, a szilvát pálinkának hordókba. Ami még hátra van, aszalni való.» ³

Hogy a reánk maradt levelek és régi összeírások az ecet-ágyat is megemlítik, mondanunk sem kell. ⁴

Amint a vadalmát, úgy a kökényt és a szilvát is felhasználták szilvavíz és szilvabor készítésére. Munkácsnak XVII. századi összeírásai szerint ott a szilvabort a falvakra vetették ki a borvetők s a koresmákban mérették ki.

A gyümölcs és a kerti termények földolgozásáról ejtven szót, az ugorka, az egres, a cékla stb. eltevéséről is meg kell emlékeznünk. Az ugorkát télre sósvízben tették el átalagokban vagy kisebb hordókban. ⁵ Arra nem találtunk a XVI. és XVII. században adatot, hogy az ugorkát ecetben tették volna el. De azért lehetséges, hogy ezt a módot is használták.

Az egrest és a céklát sósvízben tették el télre. ⁶ Előfordul

¹ Károlyi-nemzetség ltr. 1716. okt. 15. Olesva.

² U. o. 1717. okt. 4. Olesva.

³ U. o. 1719. szept. 17. Ugyanő írja 1720. szept. 2-án: «Az gyümölcs szedésen tehetségem szerint rajta vagyok. Két aszaló kemencében aszalnak».

⁴ Az ecetágy különféle készítési módját minden régi szakács-könyvünkben megtaláljuk. Thallóczy Lajos birtokában volt egy ily című régi kézírásos könyv: *Jó gazdasszony, az az jó gazdasszonyt illető házi szükségre való hasznos könyv*, mely egyenkint leírja az ecetágyak készítésének a módját.

⁵ U. o. 40. f. 1631. Patak: «sós ugorka egy átalagban». Fogaras, 1632. évi összeírása is sós ugorkát említ. Zboró 1684. évi inventáriuma «téli ugorkának való tölgyfaedény»-ről emlékezik. (U. o. 21. f. 15. nr.)

⁶ Nemzeti Múzeum. Urb. seu connumeratio Tasnád, 1644. «Egy átalag sós egres». Patak összeírásai is sós egrest és céklát emlí-

az összeírásokban a *költőegres* is. Ezt is a pincében tartották. Mi módon készült, nem tudjuk. Talán kovással savanyították.

Mivel a kapor a régi konyha egyik kedvelt fűszere volt, azt télen sem nélkülözhatték. Tehát a kaport is sósvízben tették el télre. A sós kapor módjára készült a *sós tárkony* és a *sós kömény*.¹ Előfordul még a hordókban eltett aszurépa is.²

A régi magyar háztartásban igen nagy szerepet játszott a különféle kása. Tudjuk, hogy igen sok kásatoró malmunk volt, amelyekben mindenféle darát és kását készítettek. A régi összeírások és inventáriumok rendre felsorolják az udvarházakban és a kastélyokban tartott e nemű dolgokat. Az árpadara és a gömbölyű dara mellett leggyakrabban ezek szerepelnek: fejér és piros köleskása, csinálatlan tatárka, tatárkakása, tönköly, pohánkakása, hajdina, hajdinakása, hariska, hariskakása stb.³

A fehér és a fekete mák is gyakran szerepel az összeírásokban. A mákot a XVI. és a XVII. században a baromfiak táplálására is tartották.⁴

A tormával is igen gyakran találkozunk, különösen a verembe rakott tormával. A régi írók szerint a magyar nép igen kedvelte a tormát. Menardus János, Ulászló király orvosa, írja *Medicinales Epistolae* című munkájában, hogy a magyarok a tormát a hús és a hal mellé eszik.⁵

tenek. Fogarasban (1690) s átalagban 11 köből sós egres, ugyanitt 1692-ben hat hordó sós egres volt. Görgény várában 1688-ban négy deberkében volt sós egres. (Erd. Fisk. Levélt.)

¹ Orsz. Ltr. Urb. 78. f. 37. nr. 1651. Kemény János gerendvári összeírása említi ezeket. Gyalun a sós tárkonyt deberkében találjuk 1676-ban; Fogarasban pedig üvegekben és puttonyban.

² U. o. 112. f. 1645. Palocsa.

³ A hariskakása Fogaras XVII. századi összeírásaiban szerepel. Az 1676. évi inventárium például 41 köből hariskát és külön hariskakását említi. Fogaras, 1692. évi inventárium 23 köből hariskát és hét köből *utoly*-hariskát említi. (Erd. Fisk. Levélt.)

⁴ Urb. et Conscr. 101. f. 3. nr. 1597. Keresztur: «mák, apró marhának való».

⁵ «Incontinuo usu ad carniū et pisciūm condituram». A Nádasdy-féle számadásokban olvassuk 1572-ben «Vettem tormát sóba főthöz». (F. fasc. 1572. Bécs.)

Egyetlen írott emlékünkből sem találkoztunk a paprikával. Pedig minden valószínűség a mellett szól, hogy eleink már a XVI. század végén termelték. Clusius, a híres botanikus írja, hogy mikor ő a XVI. század hetvenes éveiben Brünn vidékén járt, ott nagyban termelték a paprikát, melyet nyersen és szárazon egyformán használtak mint gyógyító növényt.

Tudnunk kell, hogy a XVI. és a XVII. században a magyar urak vagy Morvából, vagy a felvidékről hozatták a kertészeiket. Bizonyosra vehetjük, hogy ezek a morva kertészek nálunk is meghonosították a paprika termelését. Persze ezt a fűszernek használt növényt akkor még nem paprikának hívták. Piros törökbors néven szerepel később.

A murok, avagy a sárgarépa termelése nálunk már a XV. században is mindenfelé járta. Az olasz Menardus írja, hogy ő az olasz földön sehol sem látott sárgarépát. Magyarországon azonban közönséges s a tehénhús mellé főzelékül találják fel.¹ Ugyanez a Menardus írja, hogy Ulászló király asztalán gyakran látta az étkek mellett a *medvetalpfüvet* (acanthus), melyből jóízű zöldséget főznek a szakácsok.

A régi kastélyok és udvarházakban gyakran találkozunk a különféle olajokkal is, miket részint gyógyszerül, részint étkül használtak. Ez olajoknak nem mindegyikét csinálták itthon. Az azonban bizonyos, hogy olajütőnk elég volt.² Hiszen a kendermagolaj és a lenolaj egyetlen udvarházunkban sem hiányozhatott bőjt idején. Már pedig ez olajokat itthon készítették. Az egykorú levelek ezeken kívül többször megemlékeznek az itthon készült *fejérliliomolajról*,³ a *momortikaolajról*,⁴ a dióolajról stb. Lehetséges, hogy rózsaoajat is

¹ Menardus: *Medicinales Epistolae*: «Sisarum in Italia non vidi». etc.

² Az udvarházak olajütőjének megismerésére idézzük itt Fogaras olajütőjének leírását: «Öreg tölgyfaoszlopok között járó, orsós sajtó, melynek alatta vagyon *olajütésre való két küllő*, egy hosszú válú is, melyben almaecetcsináláskor almát szoktak törni. (Erd. Fisk. Levélt. Fogaras, 1690. XIV. 1. P.)

³ Körmendi ltr. Missiles, Magyar Sebestyén Batthyány Boldizsárhoz 1574. dec. 14-én.

⁴ Nádasdy lev. István deák írja 1553. okt. 8-án Nádasdy Tamásnak: «*Momortyka olajat eleget csináltam*».

készítettek nálunk. A rózsaoajl ugyanis számtalanszor szerepel a XVI. és a XVII. századi leveleinkben. Sajnos, a rózsaoajl készítéséről semmi adat sem maradt ránk. Mindössze csak annyi bizonyos, hogy főúri kertjeinkben gyűjtötték és szárították a rózsavirágot s hogy rózsacetet és rózsavizet bőségesen készítettek.

Tudjuk, hogy a török nép szélében élt a mustárral. Ennek készítését és használatát a mieink is eltanulták. Először Erdélyben terjed el a mustárral való élés, aztán meg nálunk. A mustárt többnyire *földkorsókban* a pincékben tartották.¹

Mivel a régi magyar háztartásokban a káposzta is nagy szerepet játszott, ennek feldolgozásáról is meg kell emlékeznünk. Káposztát mindenütt termeltek ugyan nálunk, de urainknak külön káposztáskertjeik is voltak.

Ismeretes dolog, hogy Magyarország vízzel bőves föld volt. Szabályozatlan folyóvizeink, különösen hóvíz idején, rengeteg területet elöntöttek. Az emberek a helyett, hogy a vizek szabad folyását elősegítették volna, ezernyi malomgáttal, zsallóval, rekesszel, szegyével stb. akadályozták. Minden várost, várat, kastélyt stb. árokkal védtek s abba a folyók vizét vezették be. Áradáskor és olvadáskor aztán az ország valóságos tengerré vált. S útra csak akkor kelhetett az ember, ha a vizek kissé megszálltak.

Ez az állapot sok bajt, sok csapást hozott a föld népére. Azonban jó oldala is volt. Nyáron buja legelőink voltak s így az állattenyésztésünk mód nélkül fölvirult. A halászat is sok ezer és ezer embernek adott kenyeret. Aztán a kiöntött víz és iszap jól megtermékenyítvén a földet, a vizenyős helyeken kiki kényére-kedvére ültethetett káposztát. S öntözés nélkül is mindenkor bőséges termésre számíthatott.

A XVI. és a XVII. században nálunk rengeteg sok káposztát termeltek. A vizenyősebb helyek bőven akadtak, s így csak vízlevezető csatornácskát kellett építeni, aztán be lehetett plántálni akármekkora földet. A rendkívül száraz

¹ Erd. Fisk. Levélt. Vajdahunyad, 1685. X. 1. l. «*Mustárnak való földkorsó*».

esztendő kivételével rendszeren szép termés jutalmazta a fáradságot. A káposztatermelés rendkívül való elterjedését mutatja nálunk az a körülmény, hogy a savanyúkáposztát Magyarország címerének mondták. Tudjuk, hogy Kemény János fejedelem a *káposztás húson* a titkos (cifra) írásban mindig Magyarországot értette.¹ A XVI. és a XVII. században a káposztáról számos közmondás járta. Így például: «lég káposztát ültetél, csak szalonnát is szerezz hozzá», vagy: «hagyd el a káposztás húst» (azaz a magyar szokást).

A káposztáskerteknek se szeri se száma nem lévén nálunk, nincs mit csodálnunk azon, hogy a káposzta adóalapúl is szolgált. Igen sok helyen a jobbágyság terhei közé tartozott a káposzta ültetése és a káposztafő beszolgáltatása is. Likava 1551. évi összeírása mondja például, hogy a jobbágyok tartoznak káposztát ültetni, vágni és hordókban eltenni etc.² Szárd 1570. évi összeírása szerint a várnak 2000 káposztafő a jövedelme. A káposztáskerteket a jobbágyok kötelesek művelni.³ Borsmonostor 1569. és 1608. évi összeírása mondja: «Szent Iván napban minden egész helyes ad 400 palántát (azaz káposztát), kit magok tartoznak elültetni az úr őnagysága kertiben.»⁴ A lékai uradalom falvai e szokást még a XVII. század közepén is tartották. Bonya faluról írják például 1639-ben: Szentiván napban minden egész helyes ad az úr őnagysága számára *szál palántát* négyszázat.⁵

Volt igen sok hely, ahol a káposztafő és palánta szolgál-

¹ Rumi Károly: *Kemény János autobiographiája*. (Monument. Hung., azaz Emlékezetes írások 1817.)

² Orsz. ltr. Urb. et Conscr. 99. fasc. 21. nr. Likava, 1551: «tenentur caules plantare, succidere et in vasa reponere, in hortis omnes labores peragere, canales aquatiles perforare».

³ U. o. 82. fasc. 3. nr. 1570. sunt horti, in quibus ad necess. arcis plantantur betae sive brassicae capitosae etc.

⁴ U. o. 2. fasc. 1567. és 75. f. 1608. Nova inquisitio pertinentiae arcis Leuka et claustris Borsmonostro.

⁵ U. o. 85. f. 1. nr. 1639. Patak, 1657. évi összeírása mondja a jobbágyokról, hogy a káposztának való földet ők kapálják s ültetik be. (U. o. 41. f. 3. nr. Petraho falu.)

tatása helyett készpénzt adtak, azaz hogy megváltották magukat. Ezt a pénzt aztán *káposztapénz*nek hívták. Az erdélyi fejedelmek birtokain például bevett szokás volt a káposztapénz fizetése.¹

A tapolcsányi uradalom falvai a XVII. században a fölfogott káposztáskertekből és puszta káposztáskertekből heted káposztát adtak.²

Az a körülmény, hogy sok helyen a jobbágyok tartoztak az uraság részére palántát adni és ültetni, mutatja, milyen közönséges volt a káposztatermelés a föld népe között. Ezt hirdeti a káposztának népies neve is; rendszeren ugyanis *palánt*nak hívták.³ Ezt a szót ép oly gyakran használják, mint a káposzta és a rásza szót.

A kastélyok és az udvarházak kertjei között a XVI. és a XVII. században majd mindenütt találunk külön káposztáskertet, avagy káposztakertet.⁴

Úgy látszik, hogy káposztáskertjeink elég nagyok voltak. A gálházi urasági káposztáskertben például 1618-ban tizenkétezer káposztafő termett.⁵

A nálunk termelt káposztafajok között legelterjedtebb volt az úgynevezett fejeskáposzta. Ennek egyik fajtát, a korai

¹ Köz. pénz. ltr. 15,475. fasc. Mélt. özvegy Bethlen Kata hercegasszony fogarasi dominiumában lévő falui 1713. A régebbi urbarium is itt van. Minden falunál szerepel a *káposztapénz*.

² Orsz. ltr. Urb. 60. f. 78. nr. dátum nélkül: «Puszta kertek gyümölcsét az úr számára aszalni, ujonan feltörött kertekből ha léssen heted káposztát tartoznak megadni». (Ez Rédek faluról szól.)

³ Körömdi levélt., Missiles 1574. júl. 26.-án írta Köveskuthy Balázs Batthyánynak Rohoncról: «Ha sok fejes palántot hozott nagyságod, ide is adjon benne. Ha pedig vörös palánt oda fel szükséges, itt aféle még nagyon». Keresztúr, 1597. évi inventáriuma vörös palántamagot és fejes palántamagot említ. (Orsz. ltr. Urb. et Inv. 101. f. 3. nr.) Kertész György rohonci kertész 1615. márc. 25.-én palántamagot küldött. (Körömdi ltr. Missiles.)

⁴ Urb. Josoviens. 1599: «kapusztakert». Körömden 1603-ban. Lednicén 1600-ban, 1669-ben és 1694-ben, Szilágycsehen 1682-ben említenek káposztáskertet. Bükös 1655. évi összeírásában olvassuk: «Káposztáskert sövénye mindenütt jó és ép, lészája szalmázott, támaszai megvannak. (U. o. 29. fasc. 10. nr.)

⁵ U. o. 2. fasc. Conscriptio Baziniensis 1601. és 1618.

fejeskáposztát a veteményes kertekben termelték. Július hónapban, sőt néha előbb is, főasszonyaink már küldözgetik ismerőseiknek a korai fejeskáposztát. A veteményes-kertekben termelték a kelvirágot is. (Cauli fioli.) Az olasz káposztát, a fodros káposztát, a harasztkáposztát, a kék és a veres káposztát ugyancsak a veteményeskertekben termelték.

A káposzta eltevése a XVI. és a XVII. században többféleképen történt. A fojtott káposztát így tették el télre: a káposzta csimáját (torzsáját) kivágták, aztán az e célra készített tiszta hordóba rakták. A hordó fenekére kovászt tettek. Miután a hordó színig megtelt, reászorították a másik feneket s a csap helyén sós vizet eresztettek a hordóba. Mikor a hordó színig megtelt, légmentesen elzárták. Az ilyen hordót néha verembe ásták s csak a használat idején nyitották föl.¹ Igen gyakran a káposztát több részre vágták s úgy rakták szorosan a hordókba. Ezt *hasagos káposztának* hitták. Az aprított vagy gyalult káposztát ugyanolyan módon tették el, mint ma. Néhol a káposztafejet télre a földbe ásták vagy a pincében fövénybe rakták.²

A régi leltárak a káposzta eltevéseinek fentebb említett módjait számtalanszor említik. A legtöbb kastélyunkban külön káposztás ház és káposztás pince is volt.³ Fogaras 1632. évi inventáriuma fejeskáposztát besózva négy káddal, gyalult káposztát hat káddal említ.⁴ Patak 1634. évi összeírása hasagos, gyalult és fojtott káposztát sorol fel. Az erdélyi fejedelem erdélyországi birtokainak termése között 1642-ben 158 hordó káposztát és két hordó sósugorkát említ. Palocsa várában 1645-ben tíz hordó aprított káposzta és nyolc hordó

¹ U. o. 77. f. 13. nr. 1597. Egerszeg: «egy hordóban verembéli káposzta».

² Erd. Fisk. Levélt. Fogaras, 1692. XIV. 1. Qu.: «földben eltéve nyers káposzta 1000 fő».

³ Urb. 41. f. 1. nr. 1639. Patak: A káposztás pincében volt négy hordó hasábos káposzta, hat hordó gyalult káposzta és káposzta gyalu. A borsi vár 1638. összeírása például szól a káposztásházról is.

⁴ U. o. 14. f. 39. nr. 1632. Megemlékezik a káposztagyaluról is írván: «egy káposzta metéllő gyalu hat késsel».

fejeskáposzta volt. Enyicke várában 1671-ben három hordó fejeskáposzta és 11 hordó aprított káposzta volt.¹

Az egész Európát bejárt Clusius is megemlíti, hogy nálunk és a szomszédos Ausztriában a gyalult és a fejeskáposzta eltevése hordókban nagyon járja. Mikor a hordót kinyitjuk, — írja Clusius — oly bűz terjed el, hogy még a levegőt is megrontja. De azért az efféle káposzta még a mág-násoknak is kedvelt napi eledele.²

A káposztát, mint minden füvet, orvosságul is használták. A régiek hite szerint a káposzta meglágyítja az ember gyomrát, csillapítja a köhögést s végül jó és hangos szavat szerez. Lippay János szerint, aki nem akar részeg lenni, iváskor nyers káposztalevet egyék.

Ugyanez a Lippay írja a *Pozsonyi kert* című derék munkájában, hogy a szőlő ellensége a káposztának. Ha tehát egymás mellé ültetik, egyik a másiktól távozik. Lippay ezt bizonyosan a külföldi füveskönyvekben olvasta. Ezek írják ugyanis, hogy a szőlő és a káposzta egymásnak halálos ellenségei.³

Mivel a kastélyokban és az udvarházakban télvíz idején a lányok és az asszonyok szövással, fonással és varrással foglalkoztak, a len és a kender termeléséről is meg kell emlékeznünk. Mind a lent, mind a kendert külön kertekben is termelték.

Jámbor eleink a kendert a leghasznosabb kertifűnek tartották. A magjából készítették a kendermag-olajat, mely mint bőjti élés egyetlen házból sem hiányozhatott. A kenderből és lenből csinálták a szösz, a fonalat és a vásznat. A régi magyar kastélyokban és udvarházakban — mint tudjuk —

¹ K. p. ltr. 15,432. fasc. 1671. Efféle adat rengeteg sok áll rendelkezésünkre. Varannón például 1619-ben 12 hordó ezidei beszózott káposzta volt.

² Bellonius : *Observationes*. 450. l. Istvánfi : 287. l.

³ A nagyhírű botanikus Laurenbergius Rostochiensis Péter írja *Horticultura* című kétkötetes művében 1631-ben : «In ore omnium circumfertur *irreconcillabile diffidium inter brassicam et vitem*, quarum altera juxta alteram plantari sine alterius internecone non possit». Laurenbergius szerint az olajfa és a mirtusz is halálos ellenségei egymásnak.

a fonás, a gombolyítás és a szövés a nemes leányok és asszonyok egyik legfontosabb foglalkozása volt. Még fejedelemsasszonyaink: Bethlen Gáborné Károlyi Zsuzsánna, Lórántffy Zsuzsánna, Zrínyi Ilona is fonogattak otthon a nemes leányokkal együtt. Nádasdy Tamásnéról, Balassa Zsigmondnéról s más főasszonyainkról is tudjuk, hogy együtt fáradtak az udvarlányokkal a fonóházakban. S régi asszonyainknak ez nem munka, hanem szórakozás és mulatság volt. Fánecsy Borbála írja Nádasdynének, hogy örömet fonna Zala bora mellett közöttük.

Amíg a lent a földeken természetették, addig a kender az urak és a jobbágyok külön kertekbe vetették. Kendertermelésünk nagy kiterjedését mutatja, hogy a kenderfő és a kendermag sok vidéken adó tárgya volt. A ruthén falvak például kendermaggal is adóztak a földesuraknak. Szklabinya és Blathnica várának XVI. századi összeírása szerint is ott minden falu kendermaggal adózott.¹ Lednice várának 1600. évi összeírása szerint ott a falvak adójából 105 kötés kender és három lukma kendermag folyt be.² Ahol a jobbágyok az ilyen tehertől mentek voltak, ott az urbáriumok egyszerűen azt írják, hogy *kenderdézsmát* nem fizetnek.

Az udvarbírák részére kiadott régi utasítások majdnem kivétel nélkül sürgetik a kender vetését. A hertneki 1643. évi utasítás például ezt írja: «Lent és kender mentül többet vettessen és azt mind megfonassa, szövesse, igen szépen meg is fejeríttesse.»³ A szilágycsehi utasítás is ilyenformát mond, írván: «Egyéb tavaszi vetés közül az kendermagvetés se maradjon el. Azt mentül többet vessenek. Az jószágban lévő özvegyasszonyokkal fonassák meg téli üdőben.»⁴

Alig van leltárunk és összeírásunk, amelyben a kenderről és a kendermagról szó nem esnék. Tehát bizonyos, hogy a tisztek az urasági utasításoknak megfelelően elég kendermagot vetettek.

¹ K. p. ltr. 15,429. f. Conscriptio Szklabinya et Blathnica, d. n. a XVI. század közepéről.

² U. o. Szarvkő váráról is azt írják 1676-ban, hogy 180 rőf «Haar und Hanif» folyt be. (U. o. 15,431. f.)

³ Nemzeti Múzeum, Folio Lat. 3566.

⁴ K. p. ltr. 15,483. f. 1682. Instructio pro officialibus.

A kendereskert ép úgy volt kerítve, mint a többi kert. A huszti (Apaffy-féle) kendereskertről írják például: «A sorompón kívül jó öreg *kendereskert*, elől jó támaszos, még lészázatlan, az megírt patak mellett pedig csak gyenge *gyalog sövénykertekkel* vetetett környül. Találtatott benne egy hold kender s három kis köből magnak való.»¹

Némelyik összeírásunk a kendereskert nagyságáról is megemlékezik. A körmendi kendereskert például 1603-ban három holdnyi terjedelmű volt.²

Báthory Zsófiának somlyói *kenderkertjéről* több összeírás emlékezik meg. Közelebbi dolgot azonban egyikben sem igen találtunk.³ A lednicei 1694., a zólyomi 1710. évi összeírások is csak a kendereskeretek pusztá nevét említik.⁴ Vajdahunyad 1667. évi összeírása már megemlíti, hogy az egyik egyholdas kenderföld, a másik meg kétholdas kenderföld.⁵

A kendermagból, amint tudjuk, az egész országban olajat ütöttek. Bőjtévő napokon ugyanis a kendermag-olajat használták a konyhában zsír helyett. A régi kastélyok és udvarházakban ezért rendszeren ott találjuk az olajütőt és az «olajütésre való vasserpenyőt csőjével együtt». A családi levelekben is gyakran esik szó az olajütésről. Bagody András uram például 1576 március 10.-én jelenti az urának, Batthyány Boldizsárnak, hogy a kendermagolaj még nem kész, de már csinálják az olajütőben.⁶

Mivel a kendermag-olajat jobbra csak bőjt idején használták, *bőjti élésnek* is nevezték.

A kendert a lennel együtt a kellő elkészítés után fonásra és szövésre használták. A kender és a len e nemű feldolgozása általános volt az országban. Alig van összeírásunk, melyben a csóvált, a csóvátlan kender, paszkoncakévével, kötéssel,

¹ O. L. Urb. 123. f. 3. nr. 1685. Bornemissza Anna fejedelemszony huszti kúriája.

² K. p. ltr. Hung. 1603 : Hortus cannabo et rappis in seminari consuetus etc.

³ O. L. Urb. 113. f. 1666.

⁴ U. o. 85. f. 14. nr. 1694. és 26. f. 1710.

⁵ U. o. Erd. Fisk. Levélt. II. 89. ll. 1667. febr. 14.

⁶ Körmendi ltr. Missiles. Batthyány Boldizsár levelezése.

kalangyával stb. nem szerepel.¹ A szosz, a fejrített kenderfonál, a kendervászon, a kendertiloló stb. még többször szerepel.

A sok közül megemlíthetjük, hogy Fogaras várában (1676-ban) volt 37 mázsa kender- és lenszosz, három hordóban viski héhelt² és ecselt len 63 font, viski lenpác 190 font, len- és kenderfonál 421 csomó, szapulatlan fonál, «szapullat vékony lenfonál», szapullás gyertyabél, szapulatlan vékonyszerű kenderfonál, szapullat kenderfonál, vastag kendervászon 268 róf, temérdek vég gyeplő 121,³ vékonyabb vég gyeplő héhelt kenderből huszti szükségre, pányvás kötelek, istrán-gok, kenderkötőfékek stb. Itt Fogarasban külön kenderes ház is volt.⁴

Gyalu várában 1676-ban kikészített kender 18¹/₂ kalangyával volt. Ezenkívül egész csomó ruhaszárazító gyeplő, 26 gombolyag fejrített fonál, öt darab vászon (azaz 411 sing) is akadt ugyanott.⁵ Görgény-Szentimre 1688. évi összeírása szerint a len- és a kendertermelés ott is jelentékeny lehetett. A mondott évben ugyanis volt a várban: lenkötés, avagy kalangya 360, szosz, avagy csepü 25 fő, héhelt lenkötés 313, kenderkötés, avagy kalangya 160. Úgy látszik, hogy magának az uraságnak kötélverője is volt; mert az összeírás megemlíti az öt kötéltkerő vashorgot két-két vastányérkarikájukkal együtt.⁶

A fogarasi uradalomnak ez időben készült inventáriumi fogalmat adhatnak arról, hogy minő nagy arányban dolgozták fel imitt-amott a lent és a kendert. Volt itt héhelt kender

¹ Kanizsa, 1556. évi összeírása 368 marok tilolt lent és 235 marok tilolt kendert említ. (O. L. Nádasdy számadások, C. fasc. Kanizsa várának inventáriuma 1556.)

² fésült.

³ t. i. vastag kötél, melyet a sóbányákban is használtak. A ruhaszárazító kötelek is gyeplőnek hívták.

⁴ Erd. Fisk. ltr. XIV. O. 1676. Invent. Fogaras.

⁵ U. o. IV. 259. A. 1676.

⁶ U. o. IV. 296. 1688. I. A héhelt és héheletlen kender más összeírásokban is szerepel. A kender és a len feldolgozására szolgáló szerzőszámok között szerepel a gerebe, a len vonyó gerebenny, a szöszhöz való gerebenny, a len-ráfáló, tiló stb.

hat gelina, héheletlen kender 20 g., kenderszösz négy mázsa, sávós fejerített vászon 103 róf, fejerítetlen parasztvászon 49 róf, fejerítetlen vászon $49\frac{1}{2}$ róf, kendervászon $104\frac{1}{2}$ róf. A Fogarasban szőtt ruhaneműek között az összeírás tömérdek abroszt, fejtős kendőt, sáhos kendőt, asztalkeszkenőt, kékveres kendőt, cérnát, sáhos abroszt s rengeteg sok szapult lenfonalat sorol fel.¹

A két évvel későbbben (1692-ben) készült összeírás még több vászonneműről tesz említést. A többi között leírja a két *mángorló színt*, ahol a mángorlás mesterségéhez való pad, valamint a rajta járó, kívül terhelt faláda állott. Ugyancsak leírja a *mángorló mesterek házát*, továbbá a *kötélsodráshoz való táblát*, a benne járó négy vassodróval együtt. Aztán felsorolja a héhelt és héheletlen kenderföket, a sávós vászonabroszokat, a veres és a kék fejtős kendőket, a mángorlott keszkenőket, a nyüstös asztalkendőket stb. Mindez oly bőségben volt Fogaras várában, hogy a házi használatra el nem kelhetett. Tehát bizonyos, hogy a vászonneművel kereskedtek is.

Hogy a fonásban a falvak népe is segített, mondanunk sem kell. Hiszen általános szokás volt, hogy az özvegy jobbágyasszonyok fonással és szövéssel rótták le az adójukat. S ahol ez a szokás nem járta, ott fonállal adóztak. A hertneki uradalom összeírása mondja például: «három sing vékony fonalat és három sing temérdeket fonni tartoznak ezen falubéliek».² A szarvaskői uradalomban is ez a szokás járta. Az 1676. évben például az összeírás megemlíti, hogy maga a grófné szedte be a falvak e nemű tartozását.³

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ U. o. XIV. 1. P. 1690.

² Nemzeti Múzeum : Folio Lat. 3566. 1643.

³ K. p. ltr. 15,431. f. Hauptextract und Beschreibung Hornstein, 1676.

ARANY JÁNOS BÜNTETTESEI BÜNTETŐJOGI SZEMPONTBÓL.

A jogi tudományok terebélyes nagy fáján alig van hajtás, mely annak nemcsak egyéb ágazataival, hanem úgyszólván minden más tudománnyal oly reáutaltsági viszonyban volna, mint a büntető-jogtudomány. Ez közvetlenül ugyan csak a büntetett embert fogja át, tehát csak azokra a cselekményekre terjed ki, amelyek vagy irányuknál, vagy minőségük-nél, vagy eredményük-nél fogva az állami büntetés, illetőleg védelmi intézkedés jogkövetkezményét vonják magukra, de — ha eleget kíván tenni mind az igazságosság, mind a célszerűség követelményeinek — nem mellőzheti sem a cselekmény ténybeli s jogi elemeinek a legaprólékosabb részletekig menő vizsgálatát, sem a cselekmény elkövetőjének, az embernek lelki összetételében s társadalmi beállítottságában való megismerését.

A büntető-bírónak, ha igazságos és célszerű ítéletet akar hozni, s a büntető-jogásznak, ha ily ítélet útját óhajtja egyengetni, adott esetben ép úgy fel kell használnia a kémia-nak vagy fizikának, az élettannak s az orvostudományok legkülönbözőbb ágainak tantételeit, mint ahogy járatosnak kell lennie a magánjogban, kereskedelmi- és váltójogban, a csődjogban, pénzügyigazgatási jogban stb., de bele kell dolgoznia magát egyaránt a lélektanba, erkölcsstanba, szociológiába is, mert e tudományokban való jártasság nélkül sohasem fogja megközelíteni a bűncselekmény elkövetőjét, azt, akinek nemcsak tettét, hanem egyéniségét is bele kell vonnia értékelő munkájának keretébe. A jó büntető-jogásznak tehát — egyebeken kívül — képzett pszichológusnak is kell lennie. Ismernie kell — már amennyire ez lehetséges — az emberi lélek összetételét, elemeit, a részek kapcsolatait, a

lelki folyamatoknak az exogén és endogén tényezőkkel való reaktív egybefüggéseit, a pathológikus alapokon nyugvó vagy más gyökerekből fakadó lelki aberrációk természetrajzát, a motívumok hatásképességét, az ösztönök, ingerek átütő erejét, az akaratképződés menetét, az érzelmelek, indulatok, vágyak szerepét. A feladata magaslatán álló büntetőjogásznak a mondottakból folyóan megfelelő jártasságra kell szert tennie a lélektanban s különösen a pár évtized óta többé-kevésbé önállósult kriminálpszichológiában.¹

A lélek megismerése azonban — legyen valakinek bármily pszichológiai iskolázottsága — legtöbbször rendkívüli

¹ A büntető-jogászt közelebről érdeklő lélektani és kriminálpszichológiai irodalom jelentősebb termékei: Ettinger: *Das Verbrecherproblem*. 1909; Kauffmann: *Die Psychologie des Verbrechens*. 1912; Wulffen: *Psychologie des Verbrechers*. I—II. k. 1908; u. a.: *Gauner- und Verbrechertypen*. 1910; u. a.: *Kriminalpsychologie des Kindes*. 1912; u. a.: *Kriminalpsychologie*. 1926; Göring, *Kriminalpsychologie*. 1924; Birnbaum: *Geisteskranke Verbrecher*. 1912; u. a.: *Kriminalpsychopathologie und psychobiologische Verbrecherkunde*. II. kiad. 1931; Gross: *Kriminalpsychologie*. 1905; Sommer: *Kriminalpsychologie und strafrechtliche Psychopathologie auf naturwissenschaftlicher Grundlage*. 1904; Krauss: *Kriminalpsychologie*. 1884; Marro: *I caratteri dei delinquenti*. 1887; Mönkemöller: *Geistesstörung und Verbrechen*. 1903; Pollitz: *Die Psychologie des Verbrechers*. 1909; Forel: *Verbrechen und konstitutionelle Seelenabnormitäten*. 1905; Jodl: *Lehrbuch der Psychologie* 7. kiad. 1903; Wundt: *Grundriss der Psychologie*. 7. kiad. 1905; Ziehen: *Leitfaden der psychologischen Psychologie*. 6. kiad. 1902; a folyóiratok közül említendő az 1904-ben Aschaffenburg szerkesztése alatt megjelenő *Monatschrift für Kriminalpsychologie*; Bentivegni: *Antropologische Formeln für das Verbrechen*. 1893; Delbrück: *Gerichtliche Psychopathologie*. 1897; Lipmann: *Grundriss der Psychologie für Juristen*. 3. kiad. 1925; Schrenck-Notzing: *Kriminalpsychologische Studien*. 1902; Leible: *Verbrecheraufklärung*. 1930; Schurich: *Lebensläufe vielfach rückfälliger Verbrecher*. 1930; Bumke: *Gerichtliche Psychiatrie*; Türköl: *Psychiatriisch-kriminalistische Probleme*. 1905; Bühler: *Beiträge zur Problemgeschichte der Psychologie*. 1929; Meggendorfer: *Gerichtliche Psychiatrie*. 1931; a magyar irodalomban figyelemreméltó munkák: Posch: *Lelki jelenségeink és természetük*. I—II. k. 1915; Irk: *Kriminologia*, 1912; Szent-Istvány Béla: *A játékszenvedély kriminológiai jelentősége*. Angyal-Szeminárium kiadványai. 11. sz.; Kornis Gyula: *Okság és törvényszerűség a pszichológiában*, 1911.

nehézségekbe ütközik. Amily titokzatos az emberi lélek, éppoly nehezen járható az ahhoz vezető út. Különösen nehéz akkor, ha oly egyén tárgya a vizsgálatnak, ki akár jellemhibából, akár a normálistól elütő alaptermészetéből folyólag, akár ideggyengeségből vagy éppen pathológikus okra visszavezethetően a büntető-jogszabályokkal kerül összeütközésbe. A büntettnék ugyanis mintegy velejáró sajátossága, hogy rejtve törekszik maradni. A büntetted — a tett előtt éppoly úgy, mint annak utána — tőle telhetőleg mindent megkísérel, hogy cselekménye, illetőleg ő — mint annak elkövetője — ne kerüljön napvilágra, vagy ha már ezt nem is éri el, legalább megőrizze az ártatlanság látszatát, mert csak így van módjában a társadalommal vagy legalább is ennek azzal a rétegével, melyben benne él s melynek értékelésétől erkölcsi és anyagi létezése, érvényesülése függ, a szükséges kapcsolatot fenntartani.¹ Ez a törekvés azonban csak szaporítja azokat az akadályokat, melyeken a lélekmegismerés nehéz munkájára vállalkozónak magát át kell küzdenie, mert a büntetted sokszor azt az egyedüli rést is elzárja a vizsgálódó előtt, mely a lelkivilágához való hozzáférés lehetőségét egyébként megteremti.

A kriminálpszichológia a büntettedek lelki egyéniségének megismerését célzó nehéz feladatát olyképp törekszik megoldani, hogy az életben előfordult különös érdekű bűneset szereplőit vonja be megfigyelési körébe s egyfelől keresztmetszetben mutatja be a büntetted pszichogrammját, azaz megrajzolja annak a bűncselekmény elkövetése, főleg a szándék keletkezése idején hatályosult lelki állapotát, másfelől hosszmetzetben tárja elénk annak jellemfejlődését, amit úgy ér el, hogy végigkíséri — retrospective — a büntettedet gyermekkorától a bűncselekmény elkövetésének időpontjáig; felderíti származását, felnövekedésének körülményeit, azokat

¹ Helyesen utal a büntetted e törekvéseinek gyökerére Kohler: «Es ist . . . das unversiegbare Bedürfnis, den Zusammenhalt mit der menschlichen Gesellschaft nicht zu verlieren, es ist das Bewusstsein, dass nur derjenige auf die Dauer stark ist, der im Boden der gesetzlichen Welt wurzelt». V. ö. *Verbrecher-Typen in Shakespeares Dramen* 2—3. l.

a vallási, erkölcsi, gazdasági és egyéb tényezőket, melyek reá befolyással voltak vagy lehettek, megállapítja a gyermekkorából a serdültség, illetőleg a nemi érettség korába történt átlépésének kísérő tüneteit, reávilágít életviszonyaira, családi életére, hivatásának teljesítése körében tanusított magatartására, szóval figyelembe vesz mindent, ami adalékuul szolgálhat a büntettes megismeréséhez.¹ Ezt a merőben tapasztalati alapon nyugvó irányt követik egyebek között a Grubler-Wetzel-féle gyűjteményes munkának (*Verbrechertypen*, Berlin, 1913—1914) dolgozótársai, valamint a pszichoanalízis néven ismert — forrongásban levő — iskola harcosai.² Van azonban a kriminálpszichológiai tanulmányok végzésének más módja is: az intuíción alapuló megismerés anyagának elemzése s összefoglalása. Ennek a módszernek segítségével a kutató nagy írók és költők büntettes alakjairól olvassa

¹ V. ö. Angyal Pál: *Jago és a kriminalpsychologia*. Magyar Shakespeare-Tár X. kötet. 1918. 2. l.

² A pszichoanalízis (megalapítója Freud Zsigmond bécsi tanár, nevesebb munkásai, kik az ú. n. freudizmustól többé-kevésbé eltérő irányt vágtak: Jung és Adler) immár közel negyvenéves fejlődési időszakra tekint vissza, de még ma sem tekinthető zárt rendszernek. Eredetileg új vizsgálati módszer alakjában lépett fel azzal a céllal, hogy a léleknek hozzáférhetetlen, ismeretlen, rejtett sajátosságait felderítse az ú. n. szabad, ötletszerű gondolkodás útján. A gyűjtött tapasztalati anyag, különösen az álmok lélektani elemzésével: új lélektannak alapjait vélte lerakhatni (a lélek szerkezetében rétegeztséget lát Freud; e rétegek: 1. az Es, a tudattalan, az Unbewusste, a primitív én, melyben az elfojtott, visszaszorított vágyak, képzetek, ösztönök stb. helyezkednek el; ennek egyik része a Vorbewusste, a lelki tartalmaknak tudatelőtttes csoportja, melyek ugyan nincsenek a tudatban, de ellenállás nélkül tudatosulhatnak; 2. a tudatos, más-ként a reális én, az Ich, mely a külvilágból származó ingerek észre-vevését s az egyén belső lelkivilágában lezajló pszichikus jelenségek felfogását szolgálja; végül 3. az Überich, az énefelettes én, az erkölcsi én vagy éneideál, melynek feladata a cenzura-gyakorlás s amely a tudattalantól feltörő, dinamikus erejű — Freud szerint legtöbbször szexuális gyökérből fakadó — elfojtott ösztönök és vágyak legnagyobb részét a tudattól eltiltja, távoltartja s csak azokat bocsátja a tudatba, melyek a reális én szempontjából veszélytelenek). A pszichoanalízis már fejlődésének kezdetétől fogva orvosi kezelési módként is fellép, amennyiben tapasztalatait a lelki betegek gyógyítására tö-

le a gonosztevőket jellemző sajátos lelki vonásokat. Shakespeare, Zola, Dosztojevszkij, Ibsen, Bourget, nálunk Arany János oly mélységes emberismerettel szerepeltetik műveikben nagy bünteteseiket, s oly meglátással, oly finom elemzéssel rajzolják meg ezeknek lelki egyéniségét, hogy legtöbbször valóban egyszerű leolvasással oly értékes tanulságokhoz jutunk, amelyek méltóan sorakoznak a reális életből merített tapasztalati igazságokhoz, s nemcsak kiegészítik kriminálpszichológiai ismereteinket, hanem valósággal felépíteni segítenek e sok eredményt ígérő tudományt.¹

A világirodalomnak említettem klasszikusai a lángész meglátásával mintegy kiemelkednek lelki világuk egyéni síkjáról s beleélik magukat az idegen lélek keretei közé, sőt azt valósággal átélik. Saját énjükkel átmenetileg szakítva s azo-

rekszik felhasználni. Az utolsó időben belenyúl a szellemi tudományoknak úgyszólván minden ágazatába: átfornálni törekszik filozófiai, pedagógiai, történeti, irodalmi s művészeti, sőt politikai elgondolásainkat s immár új világnézetet nyujt. V. ö. a pszichoanalízis tárgyában rövid, de jól tájékoztató művek közül: Nyiró Gyula: *Psychoanalizis*. 1931; Kranefeldt: *Die Psychoanalise*. 1930; Ernst Janes: *Psychoanalisis a Benn's sixpenny library* 125. száma.) — A büntető-jog terén a pszichoanalízis a régi fogalmak legtöbbször elejtésével teljesen új elbánást javasol; a beszámítási képesség, bűnösség, felelősség kategóriáinak úgyszólván elejtésével a büntetést a legszűkebb térre szorítja vissza, s különleges krimináldiagnosztika alapján véli a büntetéseket sajátos nevelésnek s pszichoanalitikus kezelésnek alávetni. V. ö. az idevágó irodalomból Bohne: *Psychoanalise und Strafrecht*; Zeitschr. 47. k. 439. s köv. l.; Lungwitz: *Psychoanalise und Kriminalität*, Gross Arch. 77. k. 304., 409. l.; Wittels: *Die Welt ohne Zuchthaus*, 1928; Coenen: *Strafrecht und Psychoanalise*, 1930; Alexander und Staub: *Der Verbrecher und seine Richter*. 1929; Reik: *Geständniszwang und Strafbedürfnis*, 1925.; u. a.: *Psychoanalytische Strafrechtstheorie* az *Almanach der Psychoanalyse* 1926. év. Legújabbban az *Imago* című folyóirat XVII. kötetében (1931) Staub: *Psychoanalyse und Strafrecht*; Fromm: *Zur Psychologie des Verbrechers und die strafende Gesellschaft*; Haun: *Strafe für Psychopathen*; továbbá a *Zeitschrift für psychoanalytische Pädagogik* 1931. évi aug.—szept. számában; Bernfeld: *Über die allgemeinste Wirkung der Strafe*; Bohm: *Strafe als Triebbefriedigung*. A kritikai iratok közül különösen kiemelkedik Bumke: *Die Psychoanalyse*, 1931.

¹ V. ö. Angyal, fent id. m. 2. l.

nosítva magukat a másik énnel, teljesen úgy érznek, gondolkoznak s ítélnék, mint amaz. Ily sajátos tehetséggel vannak megáldva a nagy színészek, kik utólérhetetlen tökéletességgel s oly híven hozzák eléink alakjaikat, hogy nem a művészt, hanem a személyesített hőst látjuk magunk előtt. Hasonló képességgel vannak megáldva a nagy eredménnyel működő gyakorlati pedagógusok, kik sikerüket nem az elméleteknek, nem a mások által kieszelt szabályokhoz való ragaszkodásnak, hanem annak a sajátos érzéknek köszönik, mellyel átélik a gondolataikra bízott növendék lelkivilágát s ennél fogva ehhez idomulva a legtökéletesebb egyéniesítéssel nevelnek. Ily tehetség magyarázza azoknak a nagystíliú detektíveknek bámulatba ejtő sikereit, kik a legbonyolultabb bűnperekben is nyomára jutnak az elkövetőnek s az elkövetett bűncselekmény minden legapróbb részletének, mert valósággal átélik a büntettes egyéniségét s a bűncselekménynek egész lefolyását. Ezeket a többé-kevésbé mégis csak egy irányban kifejlődött képességeket a maguk egészében fogta át Shakespeare nagy szelleme és Arany János, «a lelkiismeret költője»,¹ ki büntetéseinek ábrázolásában minden tekintetben megközelíti a brit szellemóriást. Akár Shakespeare, akár Arany, midőn az örök-emberinek típusait színre hozzák, nem képzelt alakokat szerepeltetnek, nem elvonás útján rajzolják meg hőseiket, hanem egy-egy valóságot mutatnak az átélt énből, saját magukból. Ezért oly hívek, ezért oly valószerűek szereplőik, ezért hiszünk azok realitásában, ezért tudjuk megérteni életüket s cselekményeiket.² Érthető ezekből folyólag, hogy a kriminálpszichológia fejlődő tudományának művelői egyéb kutatási módokon kívül a klasszikusok tipikus bűnözőire is kiterjesztik figyelmüket.³

¹ V. ö. Riedl Frigyes: *Arany János*, 1920. 164. l.

² V. ö. Angyal Pál: *Lady Macbeth mint felbujtó*. Magyar Shakespeare-Tár VIII. kötet 1916. 42—43. l.

³ V. ö. Ferri: *Les criminels dans l'art et la littérature*. Paris, 1902; Kohler: *Verbrecher-Typen in Shakespeares Dramen*, Berlin, évszám nélkül. Goll: *Forbydertiper hos Shakespeare*, Kopenhága, 1907; német fordításban Gerloff: *Verbrecher bei Shakespeare*, Leipzig—Berlin, 1908. Wulffen: *Shakespeare's grosse Verbrecher*, Berlin, 1911.

Nem vonom kétségbe Goll, dán rendőrfőtisztviselő azon megállapításának helyességét, mely szerint, ha valaki bevezethet a kriminálpszichológia rejtélyeibe, akkor az Shakespeare,¹ de vallom, hogy Arany János ebben a vonatkozásban nem marad el Shakespeare művészetétől, sőt figyelemmel az irodalmi formára, melyben alakjait megjelenteti: kevés szóval, de mesteri kézzel, általában többet nyújt, mint akár Shakespeare, akár Dosztojevszkij vagy bárki más. Mert míg a dráma írójának a jelenetek egész sora áll rendelkezésére s így hősét a legkülönbözőbb oldalról jellemezheti, ezenkívül a színész is segítségére siet az emberábrázolásban, — míg a regény írójának szinte korlátlan tere nyílik alakjainak élénk állításánál, hosszas leírást adhat róluk, oldalakon keresztül beszéltetheti őket, addig az epikai dal, a ballada sokkal szűkebb teret enged a jellemzésre. S Arany János ép abban nagy, hogy pár szóval, pár sorban állítja élénk büntetéseit. «A jellemzésre nézve Aranynek sajátos érdeme abban rejlik, hogy bevitte a részletes pszichológiát az epikus költészet minden fajába.»² A részletes, finom lélektani megfigyeléseket Shakespeare drámáinak és az újkori nagy regényíróknak példája szerint alkalmazza. Véget vet — Riedl szerint — «a nemes epikus unalomnak»,³ mert nem eseményeket ír le, mint Vörösmarty *Zalán futásában*, vagy Garay balladáiban, hanem lelki állapotokat világít meg. De nemcsak az eposzt reformálja meg, hanem a balladát is, melybe beledolgozza az ú. n. belső balladaiságot. Aranynál «a ballada nem leíró természetű, nem is retorikus színezetű költemény, hanem egy lelki katasztrófa rajza.»⁴ A tragikum iránt való nagy érzékenység fogva erősen hajlik az erkölcsi bonyodalmak komor fel-fogására, a bűn és bűnhődés erkölcsi súlyának mérlegelé-

Angyal: *Lady Macbeth mint felbujtó*, Magyar Shakespeare-Tár VIII. köt. 1916. 41—59., u. a.: *Jago és a krimanalpszichologia.*; u. o.: X. k. 1918. 1—20. l.

¹ «Kann uns jemand Kriminalpsychologie lehren, so ist es Shakespeare», v. ö. i. m. 22. l.

² V. ö. Riedl, i. m. 343. l.

³ V. ö. Riedl, u. o.

⁴ V. ö. Riedl, i. m. 344. l.

sére.¹ Arany balladáiban nagyobbszabású, fontosabb, gyászos történetekkel találkozunk. A költő gyors és heves drámai lefolyásban, drámai nagy vonásokban, de azért dalos formában tünteti fel az eseményt; jórészt csak a történet szereplőit beszélgeti: töredékesen, szakadozottan, tömötten, csupán a legszükségesebbre szorítkozva világít rá a szereplők lelki világára. Arany János egy-egy balladája Greguss Ágost rövid jellemzése szerint nem más, mint «tragédia dalban elbeszélve»,² s minket érdeklően közölök nem egyben nagy bűnök s ezek bűnhődésének mesteri rajzával találkozunk.

Arany balladáinak valamennyi büntettesét elérni a büntetés. Aki az erkölcsi világrend ellen vét, az nem kerülheti el a büntetést, nem különösen a bűncselekmény individuál-etikai következményét: a bűnhődést. A bűncselekmény normatív-szociológiai következménye: azaz a közösség, ma az állam, részéről alkalmazott — érzéki rossz alakjában jelentkező — *megtorlás*³ elmaradhat; a külső igazságszolgáltatás sujtó keze nem ritkán megállásra kényszerül s a büntettes menekül, és pedig vagy azért, mert az ú. n. criminalité réelle lappangó⁴ kategóriájában húzódik meg, vagy azért, mert különböző, többnyire tételesjogi alapon nyugvó okból (kegyelem, elévülés, indítvány- vagy vádhiány címén) mellőzhetőnek mutatkozik vele szemben a megtorló büntetés. A büntudat azonban, az elkövetett bűncselekmény súlyához igazodva, lelkiismeretfurdalás formájában súlyos teherként nehezedik a büntettes lelkére s e teher viselése mint bűnhődés végigkíséri sokszor az egész életén, s ha nem talál kiegyenlítő megtorlásra vagy a lelket megtisztító feloldásra, nem ritkán az örület karjaiba kergeti. Minden büntett el-

¹ V. ö. Riedl i. m. 273. l.; Boda István: *Arany János «különös természete»*. Egyetemes Philológiai Közölny 51. évf. 1927., 90. l., 53. évf. 15. l.

² V. ö. Greguss Ágost: *Arany János balladái*. Budapest, 1900. 33. l.

³ A bűncselekmény individuál-etikai és] normatív-szociológiai következményeire v. ö. Sauer figyelemreméltó fejtegetéseit: *Grundlagen des Strafrechts*. Berlin—Leipzig 1921., 85. s köv. és 532. s köv. l.

⁴ V. ö. Vidal: *Considération sur l'état actuel de la criminalité*. 1904., 23. l.

feledkezés a nagy szociális egységbe való tartozóságról s belefeledkezés a pillanatba. A büntetett nem vesz tudomást embertársaival szemben fennálló kötelességeiről : csak magára gondol, nem vet ügyet a jövőre, csak a pillanatnak él. ám a megfeledkezésnek ez az egyetlen pillanata tönkretetheti egész életét, mert a bűncselekmény elkövetése után, kikerülhetetlenül összeütközik benne a mocsoktalan mult emléke és a meghurcolással járó jövő rémképe ; nem hagyja nyugton az áldozat szenvedésének visszhangja, s úrrá lesz benne a szegénytől való rettegés, a megtorló következménytől való félelem, a lélek eddigi nyugalma felváltó mardosás, a csalódás, keserűség, az örök kárhozat gondolata. S minél nagyobb a bűn, annál erősebbek e lelki konfliktusok, annál nagyobbak a lelket teljesen felörlő összeütközések. A büntudat gyötreimétől nincs menekvés. A bűncselekmény magában hordja a bűnhődés magvát még akkor is, sőt akkor tán erőteljesebben, ha a büntetett ki is kerül az emberi igazságszolgáltatást, a megtorló büntetést. A nagy és meg nem szűnő lelki harcok az elmekörtan tanítása szerint számos esetben a tébolynak valamiféle alakját váltják ki,¹ melyben — mint az elkövetett bűncselekmény egyenes következményeiben a néphit a legrégebb időktől fogva a bűn büntetését, az elkövető bűnhődését ismeri fel. Ez a felfogás tükrözik vissza a költői igazságszolgáltatásban is, mely az erkölcsi világrend ellen vétőket elég gyakran lelki megzavarodással, illetőleg az örültség különböző fajainak bekövetkezésével sujtja.

Arany mesterien, csodálatraméltó szakismerettel rajzolja meg a büntudattól nyugton maradni nem tudó bünteteseinek lelki gyötrődéseit s a tébolynak azt a nemét, mely a bűnös cselekmény következményeként a bűntevőn elhatalmasodik.

V. *László* kóros hallucinációk rabja. A hitszegő király esküjét megszegve Hunyadi Lászlót kivégezteti, Mátyást pedig Csehországba hurcolja. Hiában igyekszik a magyarok

¹ V. ö. Schaffer : *Elme- és idegkörtan*. Budapest. 1927., 163. l. és v. ö. a psychoanalitikus iskola idevágó tanításaira Alexander, Staub és Reik i. m.-nak vonatkozó helyeit ; Boda : i. m. 93. l.

bosszúja elől menekülni: a lelkiismeret mardossa; mindenben rémképet lát; a déli szél dühöngése, az érekakas csikorogása, az ablakát verő zápor, a menny dörgése mind bűnét juttatják eszébe; érzéki csalódásainak közepett félelem gyötri, fel-felriad álmából, retteg a tömegtől, mely talán esküjét kívánja.

A gyengébb, fiatalabb, bűnre talán csak csábított V. Lászlónál¹ súlyosabban bűnhődik az erősebb szervezetű, megrögzött, dacosan gonosz Edward, ki ötszáz dalnokot máglyára küldött egyfelől azért, mert vonakodtak őt magasztalni, sőt zsarnokságát hirdették, másfelől nehogy énekükkel a honfiakat az angol járom lerázására buzdítsák.² Ám kezdetben a király a káprázatok lázában, bár

Áll néma csend; légy szárnya bent,
Se künn nem hallatik...
...nem alhatik.

És hiába «síp, dob, zene», ezeket mind túlharsogja az ötszáz, kik hangosan éneklik «a vértanuk dalát». Edward büntetése ugyanaz a kóros álmatlanság, mint Macbethé, ki meggyilkolta az álmot, s «nem alhatik többé soha» (II. felv. II. szín).

Kund Abigél bűncselekménye ugyan nem tartozik a súlyosabb büntények sorába, mert azzal, hogy az öngyilkossággal fenyegetőző Bárczi Benőnek negédességből, talán indulatos gógból, de mindenesetre könnyelműen tört ad kezébe, ma legföllebb a Btk. 283. § 1. bek.-e alapján volna felelősségre vonható («aki valakit öngyilkosságra rábír, vagy e célra annak tudva eszközöket vagy szereket szolgáltat»). Az emberi igazságszolgáltatás ily esetekben rendkívül enyhe büntetést (minimumban egy napi fogházat) alkalmaz; a mindenétől megfosztott női lélek azonban a mérhetetlen csapás súlya alatt összeroppan s a meggondolatlan, szeles kötődés, kacér ingerkedés következménye megbontja a nagyúri kisasszony elméjét, kinek

¹ V. ö. Riedl, i. m. 166. l.

² V. ö. Greguss i. m. 115. l.

Szeme szokatlan lángot lövell,
 Kacag és sír s fennvillogtatja . . .
 (a sebből kiragadott tört)
 S vércse-visongással rohan el,
 Vetni kezét rá senki sem mer
 (azaz még csak nem is állítják bíróság elé),

de a furdaló lelkiismeret megtébolyítja. Kund Abigélről Gyulai Pálnak az a véleménye, hogy «neki nincs bűne, csak szeszélye, de a tragicum mysticismusának épen az a saját-sága, hogy tévedéseink gyakran több gyászt árasztanak reánk, mint bűneink.»¹

Oda kinn lefut a nyílt utca során,
 Táncolni, dalolni se szégyell ;
 Dala vig.

Kund Abigél elmebetegsége olynemű, mint Shakespeare-nél az énekes, koszorús Opheliáé,² ki

Megválva ép eszétől, mely ha nincs,
 Az ember irott kép vagy barom.

(Hamlet IV. felv. V. szín.)

Ágnes asszony azért bűnhődik, mert felbujtotta szerető-jét férje meggyilkolására. Bűncselekménye a Btk. 278. §-ába ütköző gyilkosságra való reábirás (Btk. 69. § 1. bek.). A tettes büntetése halál :

Ő bitón fog veszni holnap,
 Ő, ki férjedet megölte ;

hangzik az ítélet.

A nő bűnét enyhébb mértékkel méri a bíró :

Holtig vízen és kenyéren
 Raboskodva bűnhődöl te ;

de midőn a «böles törvényszék szájalommal» látja Ágnes asszony lelkének megbomlását,

Egy se' mérges, vagy mogorva.

¹ V. ö. Emlékbeszéd a Kisfaludy Társaságban 1883 októberében. Arany János kisebb költeményei 15. l. ; Boda, i. m. 102.

² V. ö. Riedl, i. m. 168. l. jegyzet, Jancsó Benedek : *Arany lelki betegségeiről*. Figyelő 1884. évf. 321—340 l. k. 335.

A megtébolyodott vádlott ellen nincs helye büntetésnek, a bíróság megszünteti az ellene folyó eljárást és sorsára engedi az inkább részvétet érdemlő asszonyt.

Eredj haza, szegény asszony!
 Mosd fehérre mocskos lepled;
 Eredj haza. Isten adjon
 Erőt ahoz és kegyelmet.

Ágnes asszony tébolya egyébként ú. n. schizophrenia. serdüléssel elmezavar. Egyik kiváló pszichiaterünk¹ véleménye szerint a kórkép functionalis psychosisra is gyanús, amelynek kiváltásában szerephez jut mind az elkövetett bűncselekmény, mind az azt követő lelkiismeretfurdalás. A lappangó betegség hónapokkal, esetleg évekkel is megelőzhetette tulajdonképeni megnyilvánulását.² Eleinte az egészszööl csak a család iránt nyilatkozó elsivárosodást lehet észrevenni. Ágnes asszony tehát a legnagyobb valószínűség szerint ebben a kezdödó psychopathikus stádiumban bírja reá szeretőjét a gyilkosságra.

Az elmekörtan megállapításai szerint, akik magukban hordják az elmebaj csiráját, sejtelemszerűen előre érzik, hogy meg fognak tébolyodni, tehát félnek a megőrléstől.³ Erre a tünetre utalnak a ballada következő sorai :

... alighogy félre fordul,
 Rémek tánca van körülé;
 Ha ez a kis fény nem volna,
 Úgy gondolja: megőrlne.

Az is jellemző sajátossága a lelki betegeknek, hogy szégyenlik s mások előtt elpalástolni igyekeznek bajukat.⁴ Míg a vádlottak közül nem egy őrltséget színlel, hogy fel-

¹ Dr. Angyal Lajos, a Schaffer-klinika tanársegédje, kitől szakvéleményt kértem.

² Más nézetten Boda: i. m. 53. évf. 20.

³ Ugyanígy Shakespeare-nél Lear király, ki kínjában felkiált:

Irgalmas ég, ne hagyj megtébolyodnom.

Eszméletem ne vedd el, nem szeretnék megtébolyodni.

(I. felv. V. szín.) (V. ö. Jancsó i. m. 333. és 338. l.)

⁴ V. ö. Moravcsik: *Elmekór- és gyógytan.* 1913., 233. l.; Jancsó: i. m. 337. l.

mentő ítélet hozására indítsa a bíróságot, addig az elme-zavarodott ellenkezőleg arra törekszik, hogy ne higgyék őrültknek. Ágnes asszony is :

Öltözetjét rendbe bozza,
Kendőjére fordít gondot,
Szöghaját is megsimítja,
Nehogy azt higgyék : *megbomlott.*

Psychosisában állandóan hallucinál ; a bűncselekményt a tudat alá süllyeszti,¹ de szimbolizálja, azonosítja a vér-folttal. Tudat alatt a gondolat él benne, de tudatkörön belül csak azt hiszi, hogy a folt kitisztításával lelkileg is megtisztul. A foltot azonban folyton hallucinálja.

Mocsok esett lepedőmön,
Ki kell e vérfoltot vennem! . . .
Mert hiában tiszta a gyolcs,
Benne többé semmi vérjel :
Ágnes azt még egyre látja,
S épen úgy, mint *akkor éjjel.*

Őrütségének az is tünete, hogy mindenről elfelejtkezik, elhanyagolja magát, ruházatát s éveken keresztül a patak partján mossa lepedőjét.

Hogy betegsége schizophrénia,² illetőleg, hogy Ágnes asszony bűncselekménye elkövetésekor fiatal lehetett, azt a ballada több helyéből kiolvashatjuk ; így :

Őszbe fordul a zilált haj.
Már nem holló, nem is ében ;
Torz alaku ránc verődik
Szanaszét a *simu képen.*

Mikor bírái előtt áll, még «szöghaját» simogatja, elme-bajának kitorésekor «arca harmat», «terde gyöngé». •

Az *Árva fiú* anyja léha érzéki asszony, kinek az a bűne, hogy gyermekével, ki terhére van, minden ok nélkül oly durván bánik, hogy az az éhség és a sok verés hatása alatt

¹ V. ö. Freud ú. n. Verdrängungslehrejt, *Ges. Schr.* V. k. 468. l.

² A schizofréniás büntettes típusa v. ö. Birnbaum : *Kriminalpsychologie und Psychobiologische Verbrecherkunde.* 78—85. l.

elméjében megzavarodik. Látomások gyötrik a kis ártatlant, ki hiába rimánkodik: a sötétben félni kezd, eszébe jut meghalt atyja, s látja, amint sírjából kiemelkedve feléje közeledik.

Anyám, anyám. az Isten szent
 Nevére,
 Nevére!
 Amott jön az édesapám
 Fehérbe.

De megbűnhődik a szívtelen anya, mert mikor a holtra ijedt gyermek kiáltására otthagyja a mulatságot, a csőrögefánkot s kibontakozik kedvese öleléséből csak azért, hogy «fiát a vizes kötéllel» verje, a gyermek látomása reá is átszáll, ő is látja férjének vádló arcát, hallja annak fenyegető szavait s őrzöngeni kezd. Tébolyodottsága állandósul s bűnhődésként kíséri végig egész életén keresztül.

S ifi'asszony elszalad egy ingben;
 Ismeri őt a faluba' minden:
 Körül, körül csatangol a
 Temetőn,
 Temetőn.
 Szegényt, szegényt szánd meg uram
 Teremtóm!

Elmekórtani szempontból ebben az esetben az ú. n. másodlagos megbetegedéssel állunk szemben, melynél a megfelelő egyéni hajlam talaján a pszichés befolyás mint infectio érvényesül.¹

Legsúlyosabban bűnhődik Arany büntetesei közül az *Éjjeli párbaj* erőszakos, érzéki és kicsapongó Bende lovagja, ki vetélytársát, Robogányt, szolgálival megöleti. A leány így az övé lesz, de nagy árat fizet. Mert

Bende vitéz lakodalmát lakja,
 Legsomorúbb a harmadik napja,

súlyosan kell bűnhődnie, mert

Vérbe fogant nász sohse volt
 Isten átka nélkül.

¹ V. ö. Birnbaum: i. m. 35.; Moravesik: i. m. 67. l.

Órjögő örültség vesz rajta erőt, dühöng, ordítva küzd
a légi semmivel : ¹

Bende vitéz, szemei szikrázva,
Rohan ismét a fegyveres házba.
Rettenetes, amit lát az órség :
Urok órjög . . . kivont karddal
Levegőbe szúr és vagdal ;
Közülök is hármat leölt,
Mig lebirák, győzők. —
Földalatti kamarába', láncon,
' Bende üvölt, viaskodik, táncol.

Bende lovag elmebaja a legnagyobb valószínűség szerint dementia praecox, bár a tünetek olyanok, hogy psychosis maniaco-depressivának is minősíthető.²

A *Vörös Rébék* című balladájában Arany János a boszorkány áldozatának szomorú meséjét énekli meg. Vörös Rébék

. . . addig főzte
Pörge Dani bocskorát,
Míg elvette a Sinkóék
Cifra lányát, a Terát.

Utóbb bűnre csábítja a «cifra asszonyt», ki összeszűri a levét a kasznárral. Ennek eleinte csak «háborúság, házi patvar» a vége ; Dani «tűri még» szégyenből, de mikor «a bölcső is ott van már», a megcsalt férj türelmének is vége szakad :

Asszony! ördög! vidd apádnak
Haza ezt a gyermeket.

Felindulásában agyonlövi Rébéket, majd mikor «gyilkost a törvény nyomozza», vízbe löki a kasznárt, aztán betyár-életre adja magát és a

Bujdosónak kín az élte,
Reszket, ha levél zörög,

végre is kézre kerül ; kivégzik s szemét kivájja a varjúvá lett boszorkány.

Pörge Danival szemben a költői igazságszolgáltatás túl-

¹ V. ö. Riedl : i. m. 166. ; Jancsó : i. m. 332. l.

² V. ö. Moravcsik : i. m. 235. s köv. l.

ságosan szigorú, mert bűncselekménye erős felindulásban elkövetett kétrendbeli emberölés (Btk. 281. §), ha mégis bitófára kerül, ez azért van, mert mint útonálló betyárt az éhség kalmárok kifosztására indítja s így mint közveszélyes egyén kirekesztendő a társadalomból.

A *Hídavatás* című költeményében Gyulai Pál szerint: «A főváros bűnügyi statisztikája tragikai képpé alakul át Arany János képzelmében. Ott emelkedik az éjben a Margit-híd, még zászló leng rajta, aznap avatták fel ünnepélyesen. Rajta egy ifjú áll, aki a kártyán mindent vesztett, pénzt, becsületet. Hajtja kétségbeesése, vonja a folyam. Árnyak emelkednek ki a habokból: ősz, gyermek, ifjú, hajadon, mint öngyilkosok, a főváros bűneinek képviselői, a híd föl-avatására gyűltek össze, élettörténetüket suttogják. Az ifjú ott áll, elméje bódult, szeme vak, sodorja a víz és az árnyak hullámzása; éjfélt után már üres a híd és csend mindenütt.»¹

A kriminológiának bűncselekményre indító különféle tényezőit vonultatja fel itt Arany János egy-egy szóval, egy-egy képpel. Kártyaszzenvedély, bűnös szerelem, nyereségvágy, elcsüggedés, nyomor, prostitúció, neuraszténia, gyermekszanyargatás, csalódás, amerikai párbaj: mind oly körülmények, melyek vagy bűncselekményekre ingerelnek, vagy a léleknek oly meghasonlást idézik elő, mely az élettől való szabadulás gondolatának magvát rejti magában, s öngyilkosságba kerget.

A *bajusz* című költemény Szűcs György uram tragikomikus históriájának keretében a cigányoknak négyrendbeli bűncselekményét pörgeti le filmszerű elevenséggel. A varázslás kihágása, csalás, lopás, személyes szabadság megsértése versenyeznek egymással.

Szűcs gazdát rendkívüli mód bántotta, hogy

Se' bajusza,
Se' szakálla,
Egy szőr szála
Sem volt néki.

¹ V. ö. Gyulai: i. m. 15—16. l. .

Nemcsak azért, mert csúfolták e miatt, *Kopaszszájúnak* titulálták, hanem mert

Ily anyám-asszonyos képpel
Sohsem választá a nép el

bírónak ; legföllebb tíz-húsz szavazatot kapott, pedig vagyonos ember volt, de mit ér bögre pénze, juha, ökre, szamara,

Hasa, hája, kéknadrága
..... ha nincs bajusz.

Hiába próbált mindent,

Kente, fente ő azt írral,
Kigyóhájjal, medvezsírral,
Ebkaporrall, kutyatéjjel.

De nem talált orvosságot

..... patikába,
Széles mezőn, drága kertben,
Vagy más helyen,
Ami neki szórt neveljen.

Már-már gyűlölte a «bajszot» s «a méreg ölte»,

Látva, hogy nő más embernek,
Vagy korommal fest a gyermek ;
Sőt csupán ezer' a macskát
Sem tűrhette udvarában, —
S bajuszt kapván áldott nője,
Elkergette, vén korában.

Ám oláh cigányok szálltak meg a faluvégén, kik csakhamar kipuhatolták minden háznak csinját-binját s így tudomást szereztek Szücs György uram nyavalyájáról is. A furfangos vajda beköszön a gazda pitvarába, amikor

Egy lélek sincs udvarában,

nehogy valaki is megakadályozza fondorlatos tervének végrehajtását. Ravaszul a lélek legsebezhetőbb részén, hiúságán keresztül ragadja meg Szücs uramat :

Mi dolog az, hogy kigyelmed
Bajuszát *levágja* töbe?

Persze Szűcs gazda előbb rettenetesen dühös lesz, de
 aztán mikor a cigány

Hízelgővel, úsztatóval

megnyeri az elkeseredett embert s elárulja, hogy

Nagy bajusza volna régen :

Hisz ez az én mesterségem, —

beleesik a cigány hálójába, kinek fűt-fát ígér, ha szégyenétől
 megszabadítja.

A vajda bűbajos fürdőlét készít a bornyomó kádban és

Szűcs György, jó remény fejébe,

Nyakig ül a szennyes lébe.

Közben beszívárog alattomban a cigánysereg,

Elővesznek egy nagy ponyvát

És a fürdőkádra vonják ;

körültáncolják a kádat, bűvös dalt ümmögnek :

Bajusza lesz Szűcs Györgynek,

Igen biz a, szegénynek.

Közben apró szeggel sietősen, jó erősen odaszegzik a ponyvát
 a kádhoz. Szűcs uram fogollyá lesz.

Ez alatt a pénzes bögre

Búcsujárni ment örökre,

Követé a füstös oldal,

A szalonna, meg a sódar,

Az ágynémű, fehérnémű,

A vasféle, meg a rézmű,

Szóval, ami könnyen mozdult,

Lába kelvén, mind elpusztult.

Persze a babona s varázslás, a család, lopás áldozatává
 lett s személyes szabadságában is korlátozott Szűcs uramnak

..... bajusza nem nőtt semmit,

De igen a füle s orra!

A csaló s fondorkodó cigányok mesterkedésének, vala-
 mint a kifosztott sértett babonára hajló lelkivilágának rajza
 minden vonalában az életet mintázza s pszichológiailag
 tökéletes. A tényállás egyebekben tanulságos példáját és iga-

zolását nyújtja annak a tudomány részéről ma már általában elfogadott tételnek, hogy a fondorlat viszonylagos fogalom, tehát nem önmagában (mint a francia *code*-ban említett *manoeuvres frauduleuses*), hanem mindig csak *in concreto* állapítható meg; tehát lehet, hogy ugyanaz a magatartás, mely egy tanult, művelt emberrel szemben adott esetben a félrevezetésre alkalmatlan mesterkedés, valamely együgyű, tanulatlan, egyszerű egyén irányában fondorlatnak minősül.¹

Messze vezetne, ha Arany János valamennyi büntetéseivel kívánnék foglalkozni, s bár sok érdekes és értékes adalékra mutathatnék rá a *Szőke Panni*, *A hamis tanu* és még számos költeménye kapcsán, ám ezeknek ismertetését s elemzését mellőzöm annyival is inkább, mert kissé részletesebb megvilágítást kíván *Az első lopás*, melyben mélységes átérzéssel s átértéssel festi Arany a fiatalkorú büntetett egyéniségének hű képét, a cselekményre indító okokat, a lélek harcát, a szándék kialakulását, a megbánás folyamatát, a rosszul végrehajtott büntetés káros hatását, a megigazolást s a tisztességes életbe visszatérés és abban megmaradás útját egyengető patronage szükségességét. Büntetőjogi szempontból Aranynak ez a költeménye valóságos tanulmány, mely egyenesen iránymű számba megy, mert a kriminál-pszichológiának, kriminológiának, s kriminál-politikának legértékesebb és azóta kötetekre menő okfejtésekkel alátámasztott tételeit, követeléseit vetíti ki e nyolcvan évvel ezelőtt megírt költői művében, melyek ma is gerincét alkotják bármely — merőben tudományos célt szolgálni kívánó — rendszeres monográfiának.

A főhős, Gazdag Imre fia, nagyon fiatalon nyomorba jut. Atyja alkoholista és makacs perlekedő:

Perlett is, ivott is . . .

és Imre

Egy járomszeget se' örökölt apjátul.

¹ V. ö. Angyal: *A magyar büntetőjog tankönyve*, 1912. II. kötet 615. l. s. köv.; v. ö. a judikaturából egyebek között az Angyal—Degré—Zehery: *Anyagi büntetőjog* 610. l.-on közölt eseteket.

E magával hozott terheltséget azonban szerencsére ellensúlyozza . . . szerető szívű édes anyja,

ki vallásos nevelésben részesíti :

Az kapatta jókor istenfélelemre.

Az élet nehézségét csak fokozza, hogy Imre alig tizenhét éves, midőn asszonyt visz a házhoz, ki tizennégy éves korára ugyan hozzá illik, de mert

A menyecske száján örökös a panasz,

hogy már nincs ruhája sem ;

Hogy ő már az utcán végig menni sem mer,
Ünneplő ruháit viselőbe fogja,

a «nemes asszony» nem mehet már templomba sem, hiszen

. . . ujjal mutat már órá minden ember :
Ni! a régi kendő, a lánykori szoknya.

Imre viszont «nemes ember» létére nem túlságosan néz a munka után ;

Dereka megfájul, ha egy kissé görnyed,
Nem is nagyon él-hal kaszáért, kapáért.

Így aztán nem csoda, hogy elfogy Márta hozománya : a tehén s a szőlő, sőt még a családi ház és az udvar is. Fokozza Imre gondjait, hogy

. . . neje várandós minden pillanatban.

Ily körülmények között egyfelől

Gondjai fűződnek véges-végtelemmé ;

mert hisz csak nem teheti ki asszonyát az utcára, másfelől a hiúság is felülkerekedik benne : nem lehet a keresztelőt, paszitát csak úgy egyszerűen megtartani :

Tiz-húsz koma csak kell, úgy illik, hiába!

aztán

Talpa fáradságát (is) megveszi a bába.

Íme, pár szóban megismerjük Imre egyéniségének keresztmetszetét, az exogén és endogén tényezők erejét, azt a kör-

nyezetet, melyben az átöröklött antiszociális jellemvonások, a korai nyomorbajutás, a közeli súlyos gondok s e mellett a hiúság, a többnek látszani kívánás megteremti a bűn termékeny talaját. Most már elég a kínálkozó alkalom arra, hogy a rosszra indító s attól visszatartó motívumok harcában a küzködő, immár mérlegelésre alig képes gyereke ember, kinek

Hánykódik erősen szíve indulatja,

elbukjék s bűnös útra tévedjen. Akaratereje fokozatosan gyengül, annál is inkább, mert

Egy üveg pálinka mindig feje alatt

s bár utolsó kísérletet tesz, hogy

... a pénzt majd felkéri kölcsön,

munkára is ajánlkozik már, cselédnek is beállna, de mindenütt elutasító választ kap:

Ha tegnap jött volna... Jöjjen őszre kelve.

Elzárkózik tőle mindenki, nincs már betevő falatjuk, jövőjük kétségbeejtően bizonytalan és sívár.

Nyugtalan lelke nem tud kivezető utat találni; imádkozni kezd, de elakad

... benne a kellő-középen;

aludni próbál,

Kínálgatja szemét, de nem kell az álom.

Közben vásárra készül a falu népe,

S hallik a szomszédból (sövényen át hallja)

Barmok kérődzése, lefekvő sohajja.

Adva van az alkalom; itt a lehetőség. Egy üszőnek árából kitelik minden s egyszerre vége a gondnak s gyötrődésnek.

Nagy kísértet néki az a szomszéd jászol;

de Imrében még mindig szembekerül a «jó s rossz érzeménnye», akárcsak a «hold fénye», mely «darabos felhők között bujkál»,

Elő-előbukkan, majd fellebbe gázol.

Végre is győz a rossz szellem s amikor a

Holdvilág elbúvik sűrű fellegen túl:
Imre fölkel lassan... Imre *lopmi* indul.

A továbbiakban páratlan művészettel rajzolja Arany az első lopásra induló s még mindig tépelődő lélek tusakodását és folyamatos cselekményeit:

Karimás kalapját a szemére huzta,
Azt gondolja, látszik homlokán a bűnjegy...
..... a sötétlő házak,
 mintha mozdulnának...
..... visszafordul, —
Minden kapuzugban lát valami rémet;
... most jönnek, jönnek: az ajtó csikordul...
Világos az utca, sötét a sikátor:
Rossz lelkiösméret egyiken se' bátor.

A «fa gallya» gátolja; azt hiszi

... valaki visszarántja hátul
... az utca torkán
Úgy rémlik, utánna lopódzott valaki,

pedig csak «önárnyéka volt».

Egyideig még leskelődik, aztán bemászik s markába szorítja «fokosának nyelét».

Fegyvert nem támadás céljából, hanem minden eshetőségre számítva visz magával.

Szabad ütni, úgymond, önnön védelemre.

Végre is elhajtja az üszőt saját udvarába. A cselekmény elkövetése után megkönnyebbül, megnyugszik.

Nagy lélekzetet vón, neki bátorula,
Szája pedig ráment egy *hála-istenre*.

Az Isten szón azonban megütődik. Gyermekkorának első benyomásai, a régi, már-már elhalványodott képzetek fellelevenednek benne. Győz áldott emlékü édesanyja, ki a jó és rossz különbségére tanította s istenfélelmet csepegtetett lelkébe. Immár

... elébbre teszi lelke üdvösségét,

megbánja tettét, szeretné a bűnt jóvá tenni.

A lopott jószágot visszafelé hajtja,

még pedig nem azért, mintha félne, hogy cselekményét felfedezik, vagy mert attól tart, hogy alig fogja tudni a lopott jószágot értékesíteni, mert

... majd ráismernek, (az) egész falu ott lesz a vásáron,

hanem mert megcsömörlött, mert ráeszmél tettének aljas voltára.

A késő bánat azonban a világi igazságszolgáltatás előtt már nem segít rajta. A lopott dolog visszaadása, bármily méltánylandó okból is történik, nem ment fel a büntetés alól. Elfogják s bár mentegezni próbálja magát, hogy az üszöt

Bitangjába' lelte (s) gazdájához hajtja,

bíró elé állítják. Nem adnak hitelt szavának, tömlöcbe kerül, ahol azonban magába száll, megtér s büntetésének kitöltése után szorgalmas, dolgos életet kezd, mely meg is termi gyümölcseit.

Igazsággá lesz a költemény alapeszméje, hogy :

Ki magán segíté, megsegíté Isten. —

Börtönügyi szempontból rendkívül tanulságos Aranynek a mult század ötvenes éveit jellemző fogházviszonyokról adott rajza.

Egy évre szól az ítélet s a büntetést közös zárkában, rothadt levegőjű, egészségtelen, penészes börtönben hajtják végre, hova «szellő . . . nem száll», «napfény nem hat», s «a bolthajtásról csepeg bűzös harmat». Szinte magunk előtt látjuk a vármegyék bűzhödt kazamatáit, melyekben testileg rendszerint tönkrementek az elítéltek. Imrénket is

Megszüré a fogság; halovány, színtelen.

Börtöneink siralmas állapotát csak fokozza a végrehajtás rendszertelensége s főleg a közös elzárás, mely melegágya a lelki fertőzésnek. Fiatal, öreg, első bűnöző s kitanult gonosztevők együvé kerülnek : ez utóbbiak

Dicsekesznek holmi balkörmű erényvel.

Nem csoda, hogy a szabadságvesztés büntetésének ily végrehajtása inkább ront, mint javít, mert hisz az ily együttesben : A lopást, a rablást tanítják, tanulják.

Mintha Liszt Ferenc volt berlini híres professzort hallanám, kinek szállóigévé lett az a mondása, hogy : «Az a fiatalokorú büntetett, kit felmentenek, talán még jó útra tér, de akit közös fogházba küldenek, biztosan elzüllik.»

Patronage-gondolatokra is rávezet Arany, midőn azt a sívár helyzetet vázolja, melybe a szabadult rab kerül, kit nem vár senki, ki munka nélkül : vis à vis de rien kerül ki az életbe.

Csak az Istenbe vetett bizakodás vezethette vissza Imrét a jó útra, mert hisz midőn :

Tömlőce falától végre búcsut vévén
Haza ért egy este önnön udvarába,
Nem fogadja senki ;
Nem barátságos láng, — ijesztő sötétség
Néz ki a pítvarból . . .

Ezekben a jobb útra térésnek reményét szinte teljesen elmerítő szavakban ott rezeg a patronage szükségességének gondolata, mely hazánkban a kevéssé sikerült rabsegélyező egyesületek révén csak 1873-ban kelt életre s amely 1907-ben a pécsi, majd az 1911-i kassai országos patronage-kongresszuson intézményesült és kapott erőre.

Mily üdvös lett volna, ha büntető-jogászaink már a múlt század ötvenes éveiben — nemcsak a műélvezet kedvéért, hanem tanulság céljából is — a magyar eszmegazdagság ősforrásához, Arany Jánoshoz, fordultak volna. Hisz még ma is sokat tanulhat örökemlékü nagy költőnktől a büntetőjogi reformok iránt lelkesedő kriminál-politikus ép úgy, mint a büntetett lelkivilágát kutató kriminál-psychológus.

ANGYAL PÁL.

A MAGYAR JOG- ÉS ALKOTMÁNY- TÖRTÉNET ÚJ MEGVILÁGÍTÁSBAN.¹

A mult év elején fiatalabb történetíróinknak egy kiváló csoportja nagy feltűnést keltett kötetben adta közre a magyar történetírás új módszeréről, útjairól és célkitűzéseiről írott tanulmányait. Az idősebb nemzedék ugyan kétkedéssel fogadta azt a bejelentést, hogy a szellemtörténeti módszer a lelkeségben, a szellemi áramlatokban oly szintetizáló tényezőt ismert fel, melynek vizsgálatával minden történeti probléma megoldható² és aggodalmait fejezte ki az átértékelés irányával és eddig felmutatott eredményeivel szemben, de más oldalról elismerte mindenki, hogy a kötet nem csupán jeles, tanulságos, bár nem egyenlő értékű dolgozatok gyűjteménye, hanem a történetírás széles köreire kiterjeszkedő program.

Van azonban a kötetben egy értekezés, melynek főképen hangját elítélte majd minden bírálója, de tartalma is éles ellentmondásokat váltott ki a napisajtóban és a képviselőházban, sőt — amire alig találunk egyhamar példát — három egyetemi tanár³ is szállott szembe külön-külön füzetben fejtegetéseivel. Ez Eckhart Ferenc egyetemi tanár tanulmánya a magyar jog- és alkotmánytörténetről, mellyel jelen sorainkban mi is foglalkozni kívánunk.

¹ Eckhart Ferenc dolgozata *A magyar történetírás új útjai* címmel, Hóman Bálint szerkesztésében megjelent kötetben. Bpest (Magyar Szemle Társ. kiadása) 1931., 269—320. l.

² i. m. 27. l.

³ Molnár Kálmán: *Alkotmánytörténeti illúzió-e a magyar alkotmányfejlődés jellegzetes közjogi iránya?* — Tomcsányi Móric: *A magyar közjog és jogtörténet téves szemlélete.* — Kérészy Zoltán: *Hübéri eszmék és magyar jogfejlődés.*

I.

Eckhart dolgozatát három kérdés fölvetésével kezdi. Az egyik: nem fölösleges-e a jog történelmi tárgyalása és oktatása? (296. l.) E kérdésre azzal a kérdéssel felel: vajjon valamely jogi rendszer felismerése megtörténhetik-e történelmi ismeretek nélkül? (270. l.) Második kérdése: «szüksége van-e a jogtudománynak a jogtörténetre, és ha igen, minő jogtörténetre van szüksége?» (270. l.) Ehhez mindjárt hozzáfűzi a harmadikat is: «adhat-e a jogtörténet valamit azon nagy, összefüggő folyam eredetének, keletkezésének ismeretéhez, melyet magyar művelődésnek nevezünk, van-e hivatása a magyar nemzeti történettudomány keretében is?» (u. o.) Mielőtt e két kérdésre megadná azt a választ, hogy «a jogtörténet megismerése a magyar nép szellemi életének, kulturális fejlődése egyik legfontosabb oldalának ismeretével jár» és hogy «egy népet aligha lehet megérteni jogi és alkotmányos életének ismerete nélkül» (272. l.), annak a meggyőződésének ad kifejezést, hogy «a jogtörténet fája két különböző összetételű földbe ereszti gyökerét» (270. l.). Ez alatt azt érti, hogy a jogtörténet anyagának nagy része «a társadalmi elváltozások, gazdasági és művelődési eltolódások» eredménye, kisebb része pedig «jogi fogalmak fejlődéséből folyik (u. o.). Ezt a felfogását akarja megvilágítani azzal a hasonlatával is, mely szerint a jogtörténetnek «kettős, Janus-arca» van (271. l.). Ez állításából azt a következtetést vonja le, hogy a jogtörténet művelésére «a történész alkalmasabb, mint a csupán axiómákat szem előtt tartó jogász» (270. l.).

Kétségtelenül a jogtétel is történelmi fejlődés eredménye, amely csak a maga korának szellemében érthető meg, amint az is régi igazság, hogy a jog- és alkotmányfejlődést főképp társadalmi, gazdasági okok előzik meg. A többi megállapításával azonban nem értünk egyet. Tévedés azt hinni, hogy a jogtörténetnek «Janus-arca» van, hogy két földből táplálkozik. Alapjában a politikai, társadalmi, gazdasági élet rendjét szabályozó jog ép úgy a nemzeti szellem alkotása még idegen hatások esetén is, mint pl. a költészet, a művészetek

stb.; csupán ugyanannak a szellemnek más és más megnyilatkozásai. Gyökereik mélyen belenyúlnak a politikai, társadalmi, gazdasági és főleg a műveltségi állapotokba s azok változásával együtt fejlődnek, virágznak vagy hanyatlanak. De azért ki beszélne pl. a magyar zene- vagy a magyar irodalomtörténet Janus-arcáról?

Azonban amint nem elég a zene- vagy az irodalomtörténethez pusztán a köztörténetben való jártasság, hanem még különös szakismeretek és finom érzék is szükségesek, hasonlóképen a jogtörténet művelésénél is a történeti képzettségnek együtt kell járnia az alapos jogi tudással és finom jogi érzékkel. Tehát «a csak axiómákat szem előtt tartó jogász» még nem igazi jogász, s utóbbihoz csak úgy viszonylik, mint a kőműves-pallér a műépítészhez.

Ellenben ismét egyetértünk azzal a kívánságával, hogy több szellemtörténetet vigyünk a jogtörténetbe (273. l.), mert a jog a szellem alkotása. Maga a jogtörténet pedig — bármily hosszú és rögzös is az út az erősebbek jogától a jogegyenlőségig, a néhány kiváltságos egyén javát szolgáló rendszabálytól a mindenkire egyformán kötelező általános jogelvig vagy a zsarnoki uralkodó szeszélyeiben megnyilvánult állami akarattól a nőkre is kiterjedő választójogig — mint az erkölcsi eszmék lassú érvényesülése a gyöngék javára, a polgárosodásnak egyik legszebb fejezete. A jogtörténet tehát csupán a változó jogtételek és intézmények ismertetésével magát a fejlődés lelkét hanyagolná el, mely nélkül a legegyszerűbb jogi elvek is félreérthetők.

A tanulmány második szakaszában megállapítja Eckhart, hogy jogtörténeti irodalmunk eddig elhanyagolta a XVII. és XVIII. század köz- és magánjogi fejlődésének feldolgozását (277. l.). Ez részben igaz, de az okokkal sem szabad adósoknak maradnunk. Nem hallgatható el ugyanis a török hódoltság, majd ennek megszűnte után az a gyarmati helyzet, melybe az ország a felszabadítás után jutott és amelyben a régi, Werbőczy által törvénykönyvbe foglalt joghoz való ragaszkodásban látta a lélekszámában, anyagi erejében, politikai, társadalmi és gazdasági erejében siralmasan legyengült nemzet fennmaradásának egyik biztosíté-

kát a politikai és nyelvi beolvasztására törekvő császári hatalommal szemben. És az sem hallgatható el, hogy mihelyt a nemzeti szellem megint erőre kap, a XVIII. század végétől a szabadságharcig, a nagy nemzeti újjászületéssel egyidejűleg gazdag köz- és magánjogi irodalom fejlődik, melyet Bécs egyre növekvő aggodalommal vesz észre s amely ellen az irodalomban s a rendelkezésére állott más eszközökkel is megindította a legerősebb harcot. (Erre vonatkozólag számos titkos jelentés van a Takáts Sándor által másolatban összegyűjtött országgyűlési iratok között.)

Ezután megállapítja Eckhart, hogy jogtörténeti irodalmunkat a közjog jobban érdekli, mint a magánjog (278. l.), bár utóbbiban szerinte több az eredetiség (279. l.). Azzal kapcsolatban pedig, hogy «jogtörténetünk előszeretettel fordul a régebbi, sőt a legrégebb kor felé», melyről alig vannak források, Steinacker Harolddal, St. Ödön volt magyarországi képviselőnek, utóbb Ferenc Ferdinánd bizalmasának, fiával egyértelműleg vallja, «hogy a tudományunkkal foglalkozók jobban szeretik a fantáziájukat szabadon engedni, mint az adatok tömegének feldolgozására adni magukat», amely «körülményt a német jogtörténeti irodalomnak kell tulajdonítani» (279. l.).¹ Ez állítására alább még visszatérünk.

A továbbiakban kívánatosnak tartja a magyar jogtörténet átértékelését a legszigorúbb kritikai alapon, tehát az eddigi dogmák féltetével (281. l.). E törekvését elfogadhatjuk ép úgy, mint azt az egyébként régi elvet is, hogy «az egyes korokat a maguk gondolkörében nézzük» (u. o.), nemkülönben a mai és a középkori jogforrások értékbeli különbségéről tett megjegyzéseit is (283. l.).

A harmadik fejezetben részletesen is kifejti a jogforrásokról vallott nézeteit. A középkori törvény — mint azt Steinackernél is olvassuk² — szerinte is jogi program. a

¹ «Die ganze älteste Verfassungsgeschichte ... ist ein Phantasiegebilde, ist eine einfache Übertragung der germanischen Schablone.» *Über Stand und Aufgaben der ungarischen Verfassungsgeschichte.* (Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung XXVIII. Bd. 1907) 331. l.

² i. m. 334. l.

szokás és az oklevél pedig a jogi élet. Magunk inkább úgy gondoljuk, hogy a szokás jelentette a nemzeti jogot, az oklevél a királyi jogot, végül a törvény a nemzeti és a királyi jog közti különbségeknek kiegyenlítésére irányuló megegyezést,¹ amint a későbbi fejlődésben is a törvény megegyezés a király és a nemzet, illetőleg a nemzet legerősebb társadalmi rétege között. Ez álláspontunkból folyólag csak részben fogadhatjuk el azt a tételét, hogy «a jogi tények és ezek alapján a jogelvek az oklevelekből ismerhetők meg» (286. l.), még pedig annyiban, hogy az oklevelekből első sorban a királyi jog fejlődését ismerhetjük meg, míg szokásjogunkat, vagyis a nemzeti jogot inkább az ítéletlevelekből foglalhatjuk össze.

Ha így nézzük a törvényt, a szokást és az oklevelet, megtaláljuk a kulcsot öröklési jogunk középkori fejlődéséhez, melyet Eckhart itt részletesebben is vázol. Fejtegetéseiből, bár önkényesnek tartjuk is azt az eddigi felfogással ellentétes véleményét, hogy Szt. István a II. törvénykönyv 35. cikkével — mely szerint «kiki bírja a javait és hasonlóképen a király adományait is, míg él . . . és az ő elhúnyta után fiutódai hasonló tulajdonul bírják» — «nem az öröklési rendet akarja szabályozni, hanem az öröklési jogot biztosítani a királyi hatalom ellen» (288. l.), szépen derül ki a nemzetségi öröklésnek és a királyi öröklési jognak Szt. Istvánnal megindult kettős fejlődése, mely a királyi hatalom gyengülése és a nemesség megerősödése folytán a XIII. századtól az aranybullában az adománybirtokra is érvényesített nemzetségi öröklési elvvel és az ősiségi törvénnyel az ősi, nemzeti öröklési jogot juttatta végleges győzelemre.²

II.

Eckhart tanulmányának eddig vázolt szakaszaiban, bár nem is osztjuk minden állítását, legkevésbé általánosságban

¹ Pl. már Szt. István törvényei II. könyvének 35. cikkében olvassuk ezt a kifejezést: «az egész tanács kérelmére hozzájárultunk» (consensimus igitur petitioni totius senatus).

² V. ö. Molnár i. m. 33. l.

tett megjegyzését a «komoly, de egyoldalúan művelt jogtudósok»-ról, el kell ismernünk azt a dícséretreméltó törekvését, hogy új szempontokkal, új szellemet vigyen jogtörténetünkbe.

Viszont következő fejezetei arra szolgálnak útmutatásul, hogyan nem szabad a magyar jogtörténetről írunk, még pedig nem nemzeti hiúságból, mert hiszen jogtörténetünk elbír minden tárgyilagos kritikát, hanem egyéni tudományosságunk jó hírneve érdekében.

Fontosabb állításai, melyekhez hasonló nézeteket hirdetett, bár óvatosabb szövegezésben, már idézett, különben érdemes, de azóta sokban elavult dolgozatában Steinacker Harold, ki e munkája után két évvel, 1909-ben, rendkívüli tanári kineveztetést kapott az innsbrucki egyetemre, a következők :

1. «Az angoloknál, miként a többi germán népeknél, megvolt a törzs-szervezet az Angliában való letelepedés idejében és megvolt a törzsek szabad tagjainak gyülekezete, mely, azonos volt háborúban a fegyverben álló néppel. Ezt a germán nemzetgyűlést a török jellegű magyarságnál csak a történeti források félremagyarázásával, illetőleg fantázia segítségével lehet kimutatni.» (298. l.)¹

2. «A Magna Charta . . . egyáltalában nem volt az angol szabadságjogok garanciáját tartalmazó okmány. Ezt a jelleget csak a XVII. század alkotmányos mozgalmában költötték rá, mint ahogy a magyar aranybulla is azzal lett fontos a magyar alkotmányfejlődésben, hogy a rendiség kialakulása után, a XIV—XV. században benne látták azt az okmányt, melyben a király először ismerte el a nemesség sarkalatos szabadságait. Aktuális, közvetlen hatása az aranybullának az alkotmányfejlődésben egyáltalában nem volt.» (299. l.) To-

¹ «Nationalversammlung, Kontrolle des Herzogs . . . waren im bäuerlich-demokratischen Volksstaat sesshafter Germanen wirklich vorhanden oder doch möglich. Bei den magyarischen Wanderhirten sind sie unmöglich» (Steinacker i. m. 331. l.). «Bei Hunnen, Chasaren, Avaren, Bulgaren, Mongolen, aber auch bei Seldschucken und Osmanen finden wir überall Chane, Sultane d. h. Monarchen von absoluter, ja despotischer Gewalt» (335. l. és másutt is).

vábbá «az aranybulla, mint tudjuk, forradalmi megmozdulás eredménye volt és a magyar alkotmányfejlődésben csekély aktuális jelentőséggel bírt.» (315. l.)¹

3. «A XIII—XIV. századi angol fejlődés a parlamentarizmusba torkollott, míg a XIV—XV. századi magyar átalakulás csak a másutt is mindenütt látható, semmivel sem biztosított, közelebbről körül nem írt jogkörű rendi törvényhozás kezdetét jelentette, melyből nem fejlődhetett ki parlamentarizmus» (u. o.).² Továbbá . . . a XVI. század utáni fejlődés . . . Angliában az igazi parlamentarizmus, nálunk pedig a tipikus rendi fejlődés jegyében ment végbe» (298. l.).

4. «Csak a dolgok lényegébe nem hatoló történeti tudatlanság és nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia beszélhet az angol és a magyar parlamentáris fejlődés hasonlóságáról» (300. l.).³

5. «Vannak mégis az angol alkotmányfejlődésnek hasonlóságai a magyarral, de nem ott, ahol eddig keresték, hanem a királyi hatalom kérdésében. A norman királyok korában a király minden jog forrása, akitől függ a törvényhozás, bár van mellette királyi tanács . . . A királyt tekintik az egész földbirtok legfőbb tulajdonosának» (300. l.).

6. «A magyar alkotmánytörténet analógiáját megtaláljuk a lengyel, de különösen a cseh közjogi fejlődésben . . . A jogfejlődés legfőbb tényezői, a gazdasági és társadalmi,

¹ «Die Goldene Bulle von 1222 . . . ganz auf dem Pergament blieb . . . gelangt sie nicht zu praktischer Geltung, namentlich nicht unter Béla IV.» (u. o. 341. l.).

² «Schon Schreuer hat in seiner vortrefflichen Besprechung des Timon-schen Werkes so schlagend nachgewiesen, dass alle die einzelnen Elemente, aus denen sich diese angeblich ganz eigenartige ungarische Entwicklung aufbaut, auch anderwärts vorkommen.» (310. l.)

³ Steinacker egy helyen (283. l. 4. jegyz.) Liebháberei-nak nevezi az angol-magyar párhuzamokat összeállító fejtegetéseket, másutt pedig (319. l.) így nyilatkozik: «Ich kann mir daher gar nichts unfruchtbareres und weniger historisches denken, als die Entwicklung des ungarischen Staates in fortlaufender Parallele mit England darzustellen.»

ezen országokban megegyezők voltak.¹ Mindhárom országban az idegenből mintázott uralkodói hatalom . . . gyakorolja a legfőbb törvényhozói . . . jogot . . . az egyház legfőbb szervezője és pártfogója . . . a legfőbb bíró, a hadsereg vezetője és az állam kormányzója . . . személyesen gyakorolja a központi hatalmat . . . Az uralkodó családok az uralmat magántulajdonuknak tekintik . . . Mindhárom udvarban találkozunk . . . a palotagróffal . . . A várrendszert, a vidéki közigazgatás összpontosítását egy-egy vár körül mindhárom országban egyformán megtaláljuk. A cseh és lengyel castellanusnak, . . . akárcsak a magyar megyeispánnak . . . ugyanaz a hatásköre . . . Az egyház mindhárom országban teljesen alá van vetve az államnak . . . A cseh és lengyel egyházi jogtörténet csaknem azonos alapokon nyugszik . . . Az átalakulás a rendiség irányában . . . csaknem azonosan ment végbe . . . A «corona regni» Magyarországon és a cseheknél is egy időben jelenik meg, mint az államhatalom szimboluma...» (301—303. l.).

7. A cseh-lengyel-magyar «közjogi viszonyoknak ez az azonos fejlődése» abból folyik, hogy «a germán jogviszonyok hatása alól az alacsonyabb műveltségi fokon álló népek nem vonhatták ki magukat». Ezt «méltán kezdik összefoglalóan középeurópai jogfejlődésnek nevezni. Ez azonban szintén nem teljesen különálló valami, hanem a középkori univerzális keresztyén műveltség egyik hajtása» (303. l.).

8. «1848 akkora cezura a fejlődésben, hogy szinte chartára alapított új magyar közjogot» (308. l.).

9. «A hűbériség nemcsak Magyarországon nem volt meg, hanem másutt sem, így Csehországban, Lengyelországban, a skandináv országokban stb., úgyhogy a hűbériség tulajdonképpen nem általános középkori társadalmi jelenség. Ellenke-

¹ Steinacker is beszél a cseh analógiákról, melyekkel szemben az egykorú magyar fejlődés csak árnyalati különbségeket tüntet fel (i. m. 310. l.). Másutt megemlíti, hogy a birtokos arisztokrácia túlsúlya, a köznemesség nagy száma s az idegen eredetű városok jelentéktelensége az a három tényező, «die die ungarische Entwicklung von der des Westens unterscheiden, dagegen der böhmischen und polnischen verwandt erscheinen lassen.» (345. l.)

zóleg a hűbériség csak a frank-karoling birodalom utódállamaira terjedt ki, melyet koszorúban öveznek az államok, ahol a hűbériség nem honosodott meg, bár a hűbéri jognak a hatását mindezekben az országokban is megállapíthatjuk» (311. l.).

10. «A rendi korszakban nálunk ép úgy hiányzik a modern államot jellemző közjogi egység felfogása, mint mindenütt a rendi államokban . . . A rendi dualizmus, a rendek örökös paktálása az uralkodóval nálunk ép úgy megvan, mint mindenütt a rendi alkotmányos államokban, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy az nálunk jóval tovább tartott, mint másutt» (320. l.).¹

11. Végül «annak eldöntésénél, hogy a magyar jog mennyiben autochton népjog, mennyiben a magyar szellem alkotása, a magyar jog eredete kérdésében, — ami különben a magyar jogtörténet legnehezebb és egyelőre még meg sem oldható problémája — a magánjognak nagyobb szerepe lesz, mint az alkotmányfejlődésnek» (279. l.), «amelyben — mondja alább — a legkevesebb a sajátos magyar vonás» (310. l.), mihez képest «közjogi tankönyveink a legmagasabb fokon adnak az ifjúságnak hamis alkotmánytörténeti szemléletet» (309. l.).

Mielőtt tovább mennénk, meg kell állapítanunk, hogy bár egyes kérdésekben (pl. az aranybulla megítélése, az angol-magyar párhuzam vagy a magyar-cseh-lengyel alkotmányfejlődés megegyezése) Eckhart a Steinackeréhez hasonló álláspontot foglal el, viszont más vonatkozásokban teljesen eltér tőle. Így míg Eckhart nem lát a magyar alkotmányfejlődésben semmi sajátos magyar vonást, Steinacker azt mondja : «diese unsere Auffassung leugnet nicht die Eigenart

¹ «Die ständische Verfassung wird dadurch charakterisiert, dass ihre Geschichte . . . einen stets sich wiederholenden Wechsel von oft ganz kurzen Perioden ständischen und dann wieder monarchischen Übergewichts darstellt, einen Wechsel, der rein durch die Verschiebung der realen Machtverhältnisse bedingt wird und es bei der unorganischen, dualistischen Staatsauffassung . . . zu keiner klaren dauernden Verteilung der staatlichen Kompetenzen kommen lässt. So auch in Ungarn.» (i. m. 341. l.).

der ungarischen Verfassungsentwicklung.»¹ Az 1848—1867 között folyt fejlődés is szerinte «wäre gewiss nicht möglich gewesen ohne eine besondere Anpassungsfähigkeit und politische Begabung der Nation.»² Sőt azt is elismeri Steinacker, hogy a magyarok nem csekély száma megőrizte személyes szabadságát és nemessége a legrégebb Európában. «Darauf geht — folytatja tovább — die grosse Zahl der Gemeinadligen und z. T. vielleicht auch der nationale Habitus der Magyaren zurück, die jederzeit ein Herrenvolk waren mit allen Fehlern und allen Tugenden eines solchen.»³

Eckhart állításai röviden akként foglalhatók össze, hogy egyfelől alkotmányunk fejlődéséből hiányzik az eredetiség, másfelől pedig, hogy az európai alkotmányfejlődés eszméi a germán szellem termékei, és e germán hatás «univerzális» következményeként a magyar fejlődés megegyezik a cseh és lengyel fejlődéssel. Ezt az egyoldalú álláspontját ismét két okra vezethetjük vissza, az egyik, hogy ő a nemzetek fejlődésében csupán a külsőleg nagyjából hasonló mozzanatok, fejlődési típusokat méltatja figyelemre és azonos elnevezésekből von le messzemenő következtetéseket, ellenben szellemtörténész létére elhanyagolja a nemzetegyeniségek fejlődésében az egyező külső formák mögött ható eleven, belső szellemi erőt, a másik pedig az az apriorisztikus elvi kiindulópontja, hogy az egész európai alkotmányfejlődés germán eredetű, s így el sem tudja képzelni, hogy e téren a magyar szellem is alkotott újat és önállót.

Harminc évvel ezelőtt mondta az 1901. évi költségvetési vita során, a közoktatásügyi tárca tárgyalásánál Tisza István, kinél senki sem becsülhette többre a német erényeket, szorgalmat, tudást és magát a német politikai szövetséget, a következő szavakat: «Megdöbbenve veszem azt észre igen sokszor, . . . hogy ha a budapesti egyetemen végzett — mindig csak a jogi karról beszélek — igazán tudományos, komoly munkának tartalmát, szellemét, irányát nézzük: azt fogjuk képzelni, hogy nem egy magyar, hanem egy német egyetemnek tanári karával állunk szemben. Annyira dominál

u. o. 322. l.

² u. o. 323. l.³ u. o. 345. l.

a német tudománynak szelleme . . . , hogy itt csakugyan a nemzeti szellemnek, a magyar nemzeti jellem érvényesülésének mentül kevesebb nyomát látni. Már pedig ezek a tudományok azok, ahol, ha megvan az általános igazságnak is a jogosult területe, de ahol minden nemzet, amelyik mint nemzet fennállani akar és fennállani képes, ráüti a maga egyéniségének bélyegét.»¹

Vajjon mit szólna Tisza az Eckhart professzor tanításaihoz?

III.

Könnyebb áttekinthetés és ismétlések lehető elkerülése végett, mielőtt a felsorolt tételeket egyenként vizsgálat alá vennők, szükségesnek tartjuk tömör vázlatban összefoglalni a nemzetek tipikusnak mondható fejlődésmenetét és mozzanatait. Miként az ember születik s a gyermekevek után fölserdül ifjúvá, hogy majd a férfikor virágzásának elmúltával, az öregséggel járó bajoktól megviselve, visszaadja lelkét a Teremtőnek, ép úgy megvan a nemzetszemélyiségnek is születése, gyermek-, férfi- és öregkora, elpusztulása. Vannak népek, melyek nem is jutnak a nemzeti lét állapotához. Mások még ifjúkorukban megsemmisülnek. Egyik gyorsabban, másik lassabban fejlődik. De egyenlő ütemű fejlődés mellett is különböznek szellemükben, lelkükben.

Maga a nemzeti lét akkor kezdődik, mikor az egymás mellett laza összeköttetésben élő rokon törzsek fölött leggyakrabban a legtekintélyesebb törzs feje, egyúttal a legvitézesebb, a legtöbb szolgálával, állattal bíró férfi, a törzseket állandó politikai közösségben egyesítve, a főhatalmat magához ragadja és családjában akár fegyverrel, akár az előkelők megnyerésével, akár a papság segítségével örökletessé teszi. Az örökös dinasztia tehát az a tengely, mely körül a meghatározott területen véglegesen letelepedő, honfoglaló törzsek nemzetté kristályosodása megindul. Ez a nemzetek gyermekkora, mikor még egyedül a fejedelemben él a nemzeti ön-

¹ 1901. febr. 16. *Képviselőházi napló* 1896—1901. orsz. gyűlés XXXIII. köt. 266. l.

tudat. A fejedelem maga a nemzet. Attila halála egyúttal a hún birodalom vége.

A régi nemzetség- és törzsfők hatalmának megtörése és a törzsi különállás megszüntetése nem mehet végbe harcok nélkül. De a meghódított lakosság fékentartása és a szomszédos népekkel viselt háborúk is szükségessé teszik a honvédelem megszervezését. Mindezt nem végezhetik maguk a királyok, kik kezükben egyesítik a legfőbb törvényhozó, végrehajtó, bírói, katonai és egyházi hatalmat. Hű embereik (katonáik, udvari méltóságai és külső tisztviselőik) szolgálatát azonban jutalmazniok kell. Nagy birtokadományaikkal új társadalmi réteget teremtenek, mely a leigázott népelemekből és a hadjáratokban ejtett foglyokból alakult szolgák rendje és a honfoglaló vitézek, öszszabadok, illetőleg utódaik rendje fölött helyezkedik el a főpapokkal együtt. Ez az első theokratikus, patriarchális, patrimonialis jellegű abszolutizmus kora és egyúttal a hűbériség kezdete, a gazdasági fejlődés szempontjából pedig a terménygazdaság időszaka.

A hűbérurak visszaélései, a hűbériség elfajulása azonban lassan kifejlesztik az öszszabadok, a nemesség öntudatát s előbb védekezésre szorítják, majd arra készítetik, hogy a királyi hatalom időleges gyöngülését, pillanatnyi szorult helyzetét kihasználni igyekezzenek érdekeinek biztosítására. Így indul útjára a rendiség, jönnek létre a szabadságlevelek, melyek egyelőre csak a nemesség jogait védik, csak a nemességnek engednek részvételt a törvényhozásban és a helyi igazgatásban. A nemzetfejlődésnek ez a kora, mely megfelel az egyénnél a nyugtalan fiatal éveknek, nehezen tekinthető át. Gyöngye uralkodók alatt virágozik a rendiség, míg erős királyok teljes korlátlan hatalmat gyakorolnak. Hatalmukat erősíti a római jog, s kormányzati módszereiket igazolják vagy legalább tűrhetővé teszik politikai sikereik.

De azért ez az arisztokratikus rendiség a maga kiváltságaival, míg a nemesség viselte az állami élet terhét és önzetlenül vette ki részét a törvényhozásból, más szóval amíg maga volt a nemzet, későbbi elfajulása ellenére, mely utóbb bukását okozta, az alkotmányos fejlődésnek első alapja volt, mely nélkül nem épülhetett volna fel a modern alkotmányos

berendezkedés. Vagy amint Hintze mondja a rendi alkotmányokról nagy felkészültséggel írt, igen becses tanulmányában : a rendi alkotmányos rendszer egy fejlődési fokozata a modern államnak, átmeneti állapot a modern alkotmányossághoz.¹

A rendiség korában érvényesülő abszolutizmus még patrimonialis színezetű, de az állandó hadsereg felállítása és a hivatalnoki kar hierarchikusan kiépülő szervezete előkészítik az utat a XVIII. század atyáskodó, felvilágosult abszolutizmusához.

A nemzetek további differenciálódásának következményeként új társadalmi réteg alakul ki : az iparúzó és kereskedő polgárok rendje. Ez a folyamat a római birodalom fölött osztozkodó latin és germán népek közt gyorsabban, nálunk és a szláv fajoknál lassabban, sőt nagyrészt szintén német és olasz elemek közreműködésével ment végbe.

Egyfelől a nemesség önzése, melyben rendi érdekeit azonosította a nemzet érdekeivel, és másfelől a polgárság megerősödése lehetőséget nyújt az uralkodóknak arra, hogy az utóbbiakra támaszkodva, új utakat nyissanak a nemzeti fejlődés számára. Ezt, a kifejezetten katonai és hivatalnoki testületekre felépített abszolutizmust a nemesi kiváltságok egyidejű megszüntetésével a polgárságnak és a földesúri hatalom alól felszabaduló jobbágyságnak az alkotmányos életbe és a nemzet testébe való bevonása váltja fel, amivel a nemzetszemélyiség az érettebb férfikorba lép.

Így veszi kezdetét a polgári vagy más néven a liberális alkotmányosság, avagy az Angliából átvett minta után nyert elnevezés szerint a parlamenti képviselői demokrácia, viszont a gazdasági fejlődést tekintve, a kapitalista rend kora.

Legújabb láncszem a fejlődésben a politikai jogoknak az ipari és mezőgazdasági munkásokra való kiterjesztése.

¹ Hintze, Otto: *Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes.* (Historische Zeitschrift 141. Bd. 248. 1.)

Hasonló értelemben nyilatkozik, Hintze fejtegetéseire is hivatkozva, a rendi alkotmányról Angyal Dávid is *Adalékok Bethlen Gábor történetéhez* című, különnyomatban is megjelent kitűnő művében. 61. l.

Mint lélekszámban és a termelésben jelentős társadalmi réteg, melynek egyedüli vagyona a munkaereje, érthető, ha érdekeinek védelmére helyet kíván magának a törvényhozásban. Soraiban az «osztályparlament» még ma is harci jelszó, mint valamikor a polgárság előtt a «rendi» alkotmány volt, és túlzói a mai államszocializmusban — amelyből való kivezető utat keresi a Mussolini fasizmusa is — már a proletariátus diktatúrájára törekszenek, sőt Oroszországban több mint egy évtizede ez a kormányzati rendszer. A proletariátus diktatúrája mint történeti fejlődés szintén abszolutizmus és gazdaságilag a szocialista-kommunista kísérletezés korszaka. Hogy zsarnoksága minden előző példát felülmúl, annak legfőbb oka az államfői, törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalmak teljes összeolvasztása.

De hogy ez a diktatúra előbb-utóbb orosz földön is új fejlődési fokozatnak ad helyet, arra nézve a legerősebb biztosíték maga az ember. A kommunizmus ugyanis teljes egyenlőséget tételez fel. Már pedig az emberiség nem akarát és egyéniség nélkül való nyáj, melyet csupán az ön- és a fajfenntartás ösztöne vezet, de nem is angyalok serege, kikből hiányzik minden, ami az embert a földhöz köti, hanem mindkettőből valami: test és lélek együtt. A kommunista államberendezés tehát — az egészen kezdetleges társadalmakat figyelmen kívül hagyva — az ember lényével, természetével ellenkezik, s mihelyt a világháború- és a békeszerződések-okozta tömegnyomor megszűnik vagy legalább enyhül, fokozatosan elveszti veszedelmes jellegét az erre irányuló mozgalom, melyet semmi sem szít annyira, mint a polgári társadalom leggazdagabb rétegének, a tőke hűbér-urainak kíméletlen önzése, vagyonfelhalmazó törekvése.

A várható új mozzanat, valamint az a kérdés, mikorra, milyen körülmények közt következik be az átalakulás, már nem tartozik e történeti visszapillantás keretébe. Mindössze annyit kell még megjegyeznünk, hogy az újabb társadalmi rétegeknek szellemi, erkölcsi és gazdasági súlyukhoz igazodó részesevé az állam politikai életében kétféleképpen mehet végbe, még pedig a közhatalmak tényleges birtokosainak akarata ellenére, vagy megértő hozzájárulásával. Az első

esetben az új társadalmi réteg bevonását a nemzet önkormányzatába forradalom előzi meg, utóbbi esetben pedig reform. Ez elvi megkülönböztetés szerint tehát az aranybullát forradalom csikarta ki, viszont reform volt az 1848. évi nagy politikai átalakulás.

Röviden ez volna a nemzetszemélyiségek fejlődésmenetének vázlata, de azért egy szóval sem állítjuk, hogy ettől eltérés nincs, amint az ugyanazon ősöktől leszármazott édes testvérek között, ugyanazon hagyományok, életviszonyok és nevelés mellett is gyakori a különbség a testi vagy a lelki tulajdonságokban, amint nincs két olyan ember, akinek teljesen azonos ujjlenyomata volna. A fejlődésbeli különbségek a nemzeteknél könnyen megérthetők, ha vérkeveredésükre, életkorukra, a földrajzi helyzet, a környezet, az éghajlat s a szomszéd népek rájuk gyakorolt hatására, valamint a gazdasági, műveltségi viszonyaiknak, hatalmi állásuknak és külpolitikai helyzetüknek, néha rövid időn belül érvényesülő, átalakító befolyására gondolunk.

IV.

Ezek után áttérhetünk Eckhart állításainak részletes vizsgálatára (arra kérvén az olvasót, legyen szíves visszalapozni a megfelelő számú idézetre).

Ad 1. Nem szabatos az Angliában való letelepedés idejében csak az angolok törzsszervezetéről beszélni. Tudvalevőleg még az angolszász korszak vége felé is négy nép volt ott egymás mellett, s az Anglia elnevezés csak a IX. század elejéről való, mikor Egbert wessexi király a kezdetben több mint 24 — eredetileg angol, szász és jüt törzsek által alapított — államocskából kialakult hét királyságot egyesítette.

Még kevésbé osztjuk azt a nézetét, hogy a germán törzseknél a szabad tagok gyülekezete — egyúttal háborúban a fegyverben álló nép — mint nemzetgyűlés határozott, amit a törökfajú magyarságról nem lehet kimutatni. Erre nézve hivatkozunk a Steinacker talpraesett megállapítására, mely szerint az egyén minden fajnál annál szorosabban van odakötve a család, az atyafiság, a nemzetség akaratahoz.

minél messzebbre megyünk vissza a multba.¹ Hivatkozunk továbbá Brunnerre, aki német jogtörténetében kiemeli, hogy a régi germán jog vasszigorral veti alá az egyént az összesség akaratának.² Nem tudjuk, hogyan képzei Eckhart a harcokban már szintén résztvett 16—18 éves ifjakkak a nemzetgyűlésben való szereplését. A törzsi lét korszakában nemzetgyűlésről beszélni anakronizmus. Különben is a törzsek tanácskozásaiban — bárminő fajról legyen is szó — a törzsfő mellett csak a nemzetségfőknek és legföllebb a tekintélyesebb családfőknek — a véneknek — volt szavuk. A fiatalok és az egyszerű családtagok, mai kifejezéssel élve, a nép egyenlő jogú közreműködése jóformán kizártnak tekinthető a török és a germán fajoknál egyaránt.

Ha a honfoglaló magyarok és a szomszéd németység közt oly nagy volt a különbség, hogyan magyarázza meg Eckhart azt a körülményt, hogy Géza fejedelem bajor hercegnőt kap István fia számára feleségül, és hogy egyidejűleg nagy német bevándorlás indul meg hazánkba, melynek során előkelő német lovagok lépnek a magyar királyok szolgálataiba és olvadnak be a magyarságba, ebbe az alsóbbrendű fajba? És ha igaza volna Eckhartnak, mily visszafejlődésnek volna a jele az, hogy a XVIII. században egyes német fejedelmek katonai szolgálatra alkalmas fiatalságukat — melynek ősei még szavazhattak a nemzetgyűléseken — megkérdezésük nélkül, egyszerűen eladták az angol királyoknak?

Eckhart tévedését nyilván az okozza, hogy ő — Steinacker nyomán — a törökfajú népekre gondolva, csak azokat a mohamedán török népeket veszi figyelembe, amelyek fölött a kánok, a kalifa utódaiul tekintett szultánok politikai és katonai hatalma vallási felsőbbbséggel bővülve, a legteljesebb önkényuralommá fejlődött. De ez a deszpotizmus nem török különlegesség. Előáll mindenütt, ahol a vallási és politikai főhatalom összeolvad egy kézben. Így volt ez az ókori theokratikus államokban és nem is oly régen még a cári Oroszországban is, ahol az uralkodó egyúttal a görög keleti állam-egyháznak is feje volt.

¹ i. m. 285. l.

² Idézi Steinacker u. o.

Saját álláspontunk igazolásául hivatkozunk Radloff 1884-ben megjelent leírására, a törökfajú, mohamedán, de azért a régi vallásukhoz is ragaszkodó kirgizekről, kik valamikor önálló nomád «államot» alkottak. Két társadalmi rétegben élnek, ezek a nemesek és a közrendűek. Az orosz uralom megszüntette függetlenségüket, de azért továbbra is választottak kánokat a nemesi rendűek sorából. Radloff megírja azt is, hogyan ment végbe a múlt század elején egy ilyen kánválasztás. Meghatározott helyen és időben «sorban szőnyegetek, nemeztakarókat terítenek le, melyeken a nemesek, a bégek (azaz a bíraskodást gyakorló urak) és az öregek koruk és tekintélyük szerint helyet foglalnak, míg a köznép mögöttük áll fel. Kezdetben a gyülekezet csendben, nyugodtan van, később azonban egyre növekvő zaj támad. Az idősebb és tekintélyesebb emberek megnyitják az ülést, a legbátrabbak beszédekkel igyekeznek megmozdítani a kedélyeket, de a döntés a legbefolyásosabbakat illeti . . . Ha a kánt megválasztották, a legtekintélyesebb nemesek hozzá mennek és közlik vele az eredményt. Aztán vékony, fehér nemeztakaróra helyezik, majd felemelik és leteszik. Csoportonként tódul oda a nép is, hogy a kánt fölemelje és letegye.» Végül elmondja Radloff, hogy mióta a háborúk megszüntével a kánoknak, kik a törzseket egységbe tömörítették, nem látják hasznát, a törzsek, nemzetségek és családok törekvése csak arra irányul, hogy egymástól lehetőleg függetlenül éljék nomád életüket és megtarthassák nyájjaikat.¹

A magyar nemzetnek ez a hasonló szabadságszeretete a belőle folyó túlzásokkal együtt, ezer év óta egyik jellemző vonása népünknek. Első fellépésünktől kezdve feltűnt ez az idegeneknek is. Erre vonatkozik Leó császár ismert, egyébként Eckharttól is idézett mondása a magyarokról, mely szerint «szabad ez a nemzet».² Észreveszi ezt Montecuccoli császári hadvezér is, mikor megírja, hogy a magyarok fék-

¹ Radloff, Wilhelm : *Aus Sibirien*. Leipzig, 1884. I. köt. 515. l. és köv.

² *Taktika* XVIII. fejezet, 44. pont.

telen szabadságra törekzenek.¹ De megállapítja ezt népünk-ről ma is minden jószemű külföldi, aki hosszabb ideig tartózkodik körünkben.

Ad 2. Ami azt illeti, hogy a Magna Charta nem volt az angol szabadságjogok garanciáját tartalmazó okmány, hogy ezt a jelleget csak a XVII. század alkotmányos mozgalmaiban költötték rá, és hogy az aranybullában is csak a XIV—XV. században látták a nemesség szabadságait magában foglaló okmányt, Eckhartnak ez a nézete nem éppen ismeretlen. Ilyenformán vélekedik többek közt Hatschek, az évekkel előbb elhunyt jeles német közjogász is. «Die Legende von dem Bollwerk der staatsbürgerlichen Freiheiten, welches die Magna Charta darstellen soll, ist in sie erst durch die Revolution des XVII. Jahrhunderts hineingetragen worden.»²

Viszont Stubbs, a nagy hírű néhai angol püspök-történész, klasszikus művében azt mondja, hogy az angol alkotmánytörténet a Magna Charta kommentárja.³

Nem szólva arról, hogy a Hatschek—Eckhart-féle fel fogás könnyen adhat okot arra a félreértésre, mintha a magyar rendi alkotmányosság a XIV—XV. századra és az angol csak a XVII. századig volna visszavihető, csupán egypár kérdést vetünk fel a helyes tényállás megállapítására. Először, vajjon volt-e az angol (helyesebben norman) báróknak és a magyar nemességnek hasonló erélyes, öntudatos fellépése királyaikkal szemben? Erre nézve tudjuk, hogy mindkét ország királyai előbb is meghallgatták nagytanácsukat, sőt azt is tudjuk, hogy a Magna Charta alapja az I. Henrik 1100-ban kelt Charta-ja,⁴ más szóval a főpapok és főurak korábban is kifejezheték a királyok előtt véleményüket a közügyekben, de ily súllyal, határozottsággal nem léptek fel soha.

¹ «Die Ungarn sind stolz, unruhig, unstät und nicht zu befriedigen... Sie streben nach einer zügellosen Freiheit.» *Ausgewählte Schriften*, herausg. von Veltzé. III. Bd. 433. l.

² Hatschek, Julius: *Englische Verfassungsgeschichte bis zum Regierungsantritt der Königin Victoria*. 1913., 22. l.

³ Stubbs, William: *The constitutional history of England*. I. köt. 532. l.

⁴ Stubbs: u. o.

Másodszer, ha nem voltak az említett szabadságlevelek kezdettől fogva a báróktól, illetőleg a nemességtől a királyok akarata ellenére kivívott okmányok, vajjon miért adták e törvényeknek az előbb nem használt, szokatlanul ünnepélyes címet (Magna Charta, Bulla aurea) és formát ott az egyházi főméltóságok és bárók, nálunk az egyházi főméltóságok névszerinti felsorolásával? ¹

Harmadszer, miért sorolják fel az okmányok a szabadságjogokat, köztük az ellenállás jogát? Miért esküsznek meg kölcsönösen a Magna Chartára a király és a bárók? Miért mondja ki a Magna Charta utolsó (63.) szakasza: «quod homines in regno nostro habeant et teneant omnes praefatas libertates, jura et concessiones . . . in perpetuum»? ² Avagy miért mondja ki az aranybulla 31. cikke: «ut haec nostra tam concessio quam ordinatio, sit nostris nostrorumque successorum temporibus in perpetuum valitura»?

Végül miért kívánták minduntalan Angliában és nálunk is e szabadságlevelek királyi elismerését, ha amott csak a XVII. és itt csak a XIV. században vette észre a nemesség, hogy jámbor őseik oly törvények birtokába jutottak, melyekre rá lehet költeni a szabadságjogok biztosítékát tartalmazó okmányok jellegét?

Eckhart tisztánlátását bizonyára az a körülmény zavarta meg, hogy az «örök időkre» szóló két szabadságlevél körül hosszú harc indult meg, sőt többszörös, kikényszerített megerősítésük ellenére, erőskezű királyok még századok multán is a rendek megkérdezése nélkül kormányoztak Angliában és hazánkban is. De ez a történelmi tény, a királyok és a nemesség küzdelme, melyben hol az egyik, hol a másik fél kerekedik felül, — amire a nemzetfejlődés vázlatos összefoglalásában magunk is rámutattunk — épen nem érv Eckhart állítása

¹ A Magna Charta bevezetésében felsorolt egyházi főméltóságokat és bárókat l. Stubbs: *Select charters . . . of english constitutional history* 296. l.

Az aranybulla a király pecsétjével ellátott, hét eredeti példányban készült, melyből egy a pápának küldetett, hogy a maga jegyzékébe is bevezettesse. (31. cikk.)

² Stubbs: *Select charters* 306. l.

mellett. Mindössze azt bizonyítja, hogy az emberiség történetében nincsenek olyan egyetemes törvények, mint aminők a természetben érvényesek. Míg a víz pl. 0 C° alatt jéggé, 100 C° felett pedig gőzzé változik, addig a történelemben a korszakokat ily élesen elválasztani nem lehet, mert a mult eleven ereje hat tovább a jelenben is s a kettő együtt készíti elő a jövőt. Ezért nem pontos az ó-, a közép- és az újkor közkeletű elhatárolása sem, vagy hogy közelebb eső példát is hozunk fel, a köztudat szerint a magyar rendi alkotmányosság az aranybullával kezdődik és 1848-ig tart, noha közben IV. Béla, Károly Róbert, Nagy Lajos, Mátyás és a Habsburg-családból származott királyaink közül is nem egy abszolutisztikus módon kormányozta vagy legalább is igyekezett kormányozni hazánkat. De másfelől királyaink az aranybulla kiadása előtt is, már Szent István óta meghallgatták az előkelő nemes urakból és egyházi főméltóságokból alakult királyi tanácsokat. Viszont 1848 sem jelenti a nemesség politikai túlsúlyának teljes megszűnését. Ellenkezőleg, ha végigtekintünk a képviselőválasztások eredményein, megállapíthatjuk, hogy több mint félszáz-évvvel a nagy, demokratikus átalakulás után, még 1905-ben is nagy többségben régi nemesi családok sarjai jutottak megbízólevelekhez és csak az 1906. évi választás hozott először nagyobb számú polgári elemet a képviselőházba. Ép így játszanak kiváltságos szerepet vagyoni meggyengülésük ellenére is főuraink. De azért ki állíthatná, hogy az 1848. évi törvényeknek nem volt «aktuális, közvetlen hatásuk» az alkotmányfejlődésben? Vagy hogy a külföldre is hivatkozzunk, pl. Franciaországban a nagy forradalom után néhány évtizeddel, 1830-ban, a 25 milliónyi lakosból 88,275-re csökkent a szavazók és 14,548-ra a választhatók száma,¹ ugyanakkor, amikor az alig 13 millió lakójú rendi Magyarországon 544,372 nemest, köztük 136,000 családőt mutat ki Fényes Elek statisztikája, a választhatókra vonatkozó megszorítást a magyar alkotmány nem is ismerte. És mégis ki vonná kétségbe a francia forradalom közvetlen hatását?

¹ Weil, G. D.: *Les élections législatives depuis 1789*. Paris, 1895., 97. l.

Hogy az aranybulla forradalmi megmozdulás eredménye volt, azt valljuk magunk is, de — mint a nemzetfejlődésről adott vázlatunkban kifejtettük — elvi alapon, míg Eckhart e kérdésben a Ladányi Gedeon és a Hóman Bálint tekintélyére hivatkozik.¹

Ad 3. Ahhoz, hogy Eckhartnak azt a tételét — mely szerint az angol XIII—XIV. századbéli fejlődés a parlamentarizmusba torkollott és a XVI. század utáni fejlődés az igazi parlamentarizmus jegyében ment végbe, míg a XIV—XV. századbéli magyar alakulás csak a másutt is mindenütt látható rendi törvényhozás kezdetét jelentette, melyből parlamentarizmus nem is fejlődhetett — tisztázzuk, előbb a parlamentarizmus lényegét és kialakulását kell szemügyre vennünk.

Tudvalevőleg a parlamentarizmus évszázadok alatt, az angol nemzet politikai képességeinek, józan konzervativizmusának, túlzásokat kerülő, megfontoltan haladó szellemének, szabadságszeretetének egyik legnemesebb gyümölcseként érett meg az 1832. évi reform után oly kormányzati intézménnyé, melyet a XIX. század folyamán a legtöbb, némileg is művelt állam utánozni igyekezett, a nélkül azonban, hogy az angol tapasztalatokat és közéleti erkölcsöket is sikerült volna átültetniök. Már pedig a parlamentarizmus — mint azt Concha Győző kifejti — első sorban erkölcsi intézmény,¹ mely mellett uralkodó, kormány és törvényhozás egyesülnek a haza önzetlen szolgálatában, és amely mellett polgárok, politikai pártok és a miniszterek is egyaránt természetesnek tartják, hogy a közigazgatás és az igazságszolgáltatás minden egyéni és pártérdektől független, tárgyilagos legyen. Viszont külső formájában a parlament választások útján létrejött testület, ami megmagyarázza azt a körülményt, hogy Anglián kívül az államok jelentékeny részében a parlament alig jelent mást, mint többé-kevésbé tiszta választások alapján összeülő, lehetőleg kétkamarás törvényhozó szervet.

¹ *A magyar alkotmányfejlődés* címmel Tomcsányi Móric és Molnár Kálmán bírálatára adott válaszában 14. l.

² *Politika*. II. kiad. I. köt. 615. l.

Ha azonban a parlamentarizmust nemcsak mai alakjában, mint a polgárok szabad akaratából megválasztott népképviseletet nézzük, hanem korábbi fejlődési fokozatait is tekintetbe vesszük, akkor előttünk van legelső állomásként a királyi tanács, az uralkodó akaratából létrejött, tisztára arisztokratikus tanácsadó testület. Második állomás a kiváltságos nemesi rendeknek és harmadik a polgároknak képvisellete, mely ma már a nagykorú férfilakosság nagy részét, sőt részben a nőket is megillető választójog alapján ül össze. Helyesen mondja tehát Hintze, hogy «a rendi parlamentből fejlődött ki általában a modern parlamentarizmus.»¹

Hintze egyúttal a rendi alkotmányok közt két típust állapít meg: a kétkamarás és a háromkúriás rendszerek típusát. Az elsőhöz számítja mint főképviselet: Angliát, továbbá a skandináv államokat, Lengyelországot, Magyarországot és Csehországot, míg a második típus főképviseelője Franciaország, amely mellett foglalnak helyet a német terri-toriumok (a császárságot inkább az elsőhöz veszi), és I. (V.) Károly óta Spanyolország. Utóbbi típusnál erősebb az uralkodó s a maga szervezett közigazgatásával, hivatalnok-seregével hajlik az abszolutizmushoz, s még a rendi országgyűlések is inkább eszközei, mint korlátai a királyi hatalomnak. Viszont az előbbieken gyöngébb az uralkodó hatalma, a helyi igazgatás önkormányzati jellegű, és a rendi törvényhozás átmenetül szolgál a modern parlamentarizmushoz.²

Hintzének — ki itt voltaképen a korábbi, Eckharttól is elfogadott tételét a karolingi birodalomról és szegélyállamairól fejti tovább és alkalmazza a rendi alkotmányok fejlődésére, amennyiben szerinte a hűbériség hatása alatt vált erősebbé az utódállamokban a monarchia s a szegélyállamokban a hűbériség hiánya miatt a rendiség (ezt a magyarázatát azonban nem tudjuk magunkévá tenni) — ránk nézve az a megállapítása legfontosabb, mellyel a magyar rendi alkotmány helyét a skandináv, lengyel, cseh és az angol alkotmányok között jelöli meg. Sőt Teznerrel (Steinackerrel és

¹ i. m. 248. l.

² i. m. 233., 234., 241., 247. és 248. l.

Eckharttal) szemben annak a felfogásának is kifejezést ad, hogy «Magyarországon — eltekintve a társadalmi alapoktól — az tünteti fel alkotmányában a legtöbb hasonlatosságot az Angliáéval, hogy az alsó táblán a megyék nemesi követei mellett ülnek a sz. kir. városok képviselői is, noha számuk és jelentőségük távolról sem oly nagy, mint Angliában, és e tábla túlnyomó jellege nemesi.»¹ De — mint láttuk — megállapítja a lengyel alkotmány rokonságát is az angollal, bár kiemeli, hogy Lengyelországban csak kivételesen kaptak a városok képviselőket, mert ott a második kamara csak a nemességé volt.²

A felhozottak után Eckhart két mondatba foglalt tanításának öt hibájára mutathatunk rá. Első tévedése az az állítása, hogy az angol rendi alkotmány, melyből a parlament kivirágzott, valami teljesen magában álló képződmény volt. A valóság az, hogy az angol rendi alkotmány a két-kamarás rendi alkotmány-típusnak egyik — bár el kell ismernünk: legnemesebb — példánya, amit annak köszönhetett, hogy a királyi családdal rokon Montfort Simon forradalmi lépéssel ugyan, de szerencsés elhatározással az 1265 január 28.-ra kitűzött országgyűlésre a főurak és főpapok mellett grófságonként két-két lovagot és városonként két-két polgárt is meghívott. Második tévedése, hogy a XIII—XIV. századbéli angol fejlődés a parlamentarizmusba toroklott, mert erre az eszményi magaslatra csak a XIX. század harmincas éveiben emelkedett az 1832. évi reform után, mely a középosztály előtt is megnyitotta az alsóház kapuit.

Harmadik hibás állítása, hogy a XVI. század utáni angol fejlődés az igazi parlamentarizmus jegyében ment végbe. Erre nézve röviden csak néhány mozzanatot sorolunk fel. Ilyenek pl. I. Károlynak 10 évet meghaladó, parlament nélkül való uralkodása (1629—1640); ezután a XVII. század két forradalma I. Károly lefejezésével; ilyen, a parlamentarizmusmal össze nem férő jelenségek a XVIII. században a választásokon divatban volt vesztegetések és korrupció, melyek következményeként 1739-ben az alsóház 658 tagja közül

¹ i. m. 237. l.

² i. m. u. o.

alig egyharmad rész került be szabad választásokon, a többi részint a kormány, részint egyes főurak akaratából lett képviselő,¹ sőt még 1780-ban is Richmond hercege szerint 6000 választó elég Angliában ahhoz, hogy az alsóházban megszerezze a többséget.² Nem csoda, hogy ez a parlament 1738-ban végleg elzárkózott a nyilvánosság elől.³ Üléseire csak 1845 óta enged be idegeneket,⁴ de elvileg az ülések ma is titkosak.⁵ Magának az országgyűlési naplónak (Parliamentary Debates) kiadása is hosszú időn át (1803—1890) egyéni vállalkozás volt (a T. C. Hansardé) s csak újabb időkben vált hivatalos kiadvánnyá.⁶ Az említett 1832. évi első parlamenti reform előtt tehát az angol országgyűlés még tipikus rendi jellegű volt, az arisztokrácia vezetése alatt.

Negyedik hibája Eckhart okoskodásának, hogy a magyar rendi alkotmányból a parlamentarizmus ki sem fejlődhetett volna. Ellenkezőleg, Európa egyetlen nemzetének sem sikerült simábban áttérni a parlamentáris rendszerre, mint a magyarnak. A miniszteri felelősségnek (1848 : III. tc.) és a népképviselőnek (1848 : V. tc. bevezető sorai és 5. §-a) törvénybe iktatása, a követi utasítások megszüntetésével zökkenés nélkül megvalósította nálunk is legalább külső formájában az angol minta után készült parlamenti alkotmányt, még pedig úgy, hogy az 1848 április havában feloszlott utolsó rendi országgyűlés és az 1848 július első napjaiban összeült első népképviselői országgyűlés közt az összetétel és a szellem tekintetében alig volt különbség.

Végül ötödik tévedése az a kifogása, hogy a magyar rendi alkotmánynak nem volt megszabott jogköre. Tudnia

¹ Hatschek i. m. 565. l.

² Meyer, Georg: *Das parlamentarische Wahlrecht*. Berlin, 1901., 349. l.

³ Redlich: *Recht und Technik des englischen Parlamentarismus*. Leipzig, 1905., 283. l.

⁴ Pierre: *Traité de droit politique électorale et parlementaire*. IV. kiad. Paris, 1910., 945. l.

⁵ Az angol alsóház házszabályai, *Standing Orders of the House of Commons*. 90. §.

⁶ L. az angol alsóház naplónak sorozatát az Országgyűlés könyvtárában.

kellene ugyanis, hogy ma sincs oly állami törvényhozó szerv, amely előre megkötné hatáskör szempontjából a kezét. A multban ez a helyzet az uralkodóval vívott küzdelmekből is folyt, amelyekben majd az egyik, majd a másik fél kerekedett felül. Ehhez képest bővült vagy szűkült a királyi prerogatívák és a rendi törvényhozások jogköre.

Ad 4. Valóban Jászi Oszkárék óta senki sem használt oly fölényeskedő, éles hangot a magyar történetírás korábbi nézeteivel szemben, mint Eckhart, mikor a budapesti egyetem jog- és alkotmánytörténeti tanszékéről e sorokat veti papírosra: «Csak a dolgok lényegébe nem hatoló történeti tudatlanság és nemzeti önhittségből táplálkozó fantázia beszélhet az angol és a magyar parlamentáris fejlődés hasonlóságáról.» Amidőn tehát Eckhart ki akarja irtani a szerinte elavult dogmákat, maga is új dogmát állít fel, sőt ráadásul a tudatlanság és a nemzeti elfogultság átkával sujtja előre is azt, aki kételkedni mer az ő tanításainak igazságában.

Ámbár Hintze Ottónak, a berlini egyetemen az újkori történet kiérdemült tanárának — akire nehéz lesz Eckhartnak rásütnie a tudatlanság és a magyar nemzeti önhittség vádját — fentebb ismertetett megállapítása a magyar, angol, skandináv, lengyel, cseh alkotmányok típusbeli azonosságáról, magában is megdönti Eckhart tételét, mégis foglalkoznunk kell vele, mintegy válaszul arra a megjegyzésre, mely szerint «a magyar tudományos irodalom történetének érdekes fejezetét írná meg az, aki kimutatná, hogyan fejlődött ki és gyökeresedett meg a nemzeti köztudatban az a gondolat, hogy az angol és a magyar alkotmányfejlődés oly sok tekintetben hasonló egymáshoz» (297. l.), amire nézve egyébként «már eleve is» fölteszi, «hogy a két nép jogi fejlődése sem lehet azonos» (298. l.).

Miután Concha Győző huszonkét nyomtatott lapon megírta már negyvenhat évvel ezelőtt tudománytörténetünk e tagadhatatlanul érdekes részének legfontosabb első fejezetét¹ az angol-magyar alkotmányok rokonságát tárgyoló 1790-es

A kilencvenes évek reformeszméi és előzményeik. 1885., (Olcso Könyvtár 195. sz.) 186—208. lapjain.

röpiratirodalomról, magunk itt csak arra szorítkozunk, hogy egy-két kisebb adalékkal kiegészítsük Concha eredményeit, és hogy magyarázatot próbáljunk adni arról az állásponttól, mely ezt a rokonságot hirdeti, természetesen a nélkül, hogy a szigetországból világbirodalmat alkotó, a szívósság, kitartás, politikai fegyelmezettség nagy erényeivel ékes angollal összehasonlítani akarnók a népek országútján — Verbőczy szavaival élve — ellenséges fajok torkában államot alkotott, nemzeti hibáinktól is sujtott, kis népünket.

Úgy látszik, hogy e rokonságot a XVIII. század második felében Angliában megfordult protestánsok veszik észre először és terjesztik azzal a célzattal, hogy a II. József önkényuralmi rendszere után a nemzet a Habsburgoktól elszakadva, angol herceget ültessen a trónra. Berzeviczy Gergely Göttin-gában angol hercegekkel ismerkedvén meg, akik őt Londonban is szívesen fogadták, volt egyike az elsőknek, aki 1790 április havában kelt «De dominio Austriae in Hungaria» c., kéziratban maradt röpiratában ajánlja egy angol herceg választását. «Ezen a réven — véli — Anglia, ez a régi idő óta uralkodó, boldog, szabad ország így természetes szövetségbe jutna velünk. Megfelel egymásnak a két ország kormányformája, jellemünk is lényegében megegyezik, és így könnyű lesz a királynak szokásainkhoz alkalmazkodni.»¹

Boronkay József, somogymegyei követnek 1791 február 8.-án az alsótábla elé terjesztett nyilatkozatából is kétségtelen, hogy az országgyűlésen is főleg a protestánsok hivatkoztak a magyar alkotmány újabb megerősítése és ebben saját egyházuk jogainak további biztosítása érdekében az angol alkotmányra.²

¹ Marczali Henrik: *Az 1790 I-diki országgyűlés.* 1907., I. kötet, 251. és 254. l.

² Kifejtvén, hogy nincs szükség új vallásügyi törvényre, így folytatja: «Ha a protestáns urak szüntelenül Anglia példájára hivatkoznak, legyen hát úgy a vallás ügyében is. De adtak-e ők ily törvényt a katolikusoknak? Szó sincs róla, hogy ott gondolni mertek volna rá a katolikusok, annál kevésbbé ilyet követelni, és mi az apostoli Mária-országban adjunk nekik ilyet?» — *Declaratio circa quaestionem illam, an articulus in negotio religionis . . . statibus et ordinibus regni Hungariae submissus in publicam legem referri valeat etc.* Posenii, 1791., 23. l.

Egyébként el kell ismernünk, hogyha a XVIII. század világlátott magyarja hazája alkotmányát Nyugateurópa valamelyik országáéval akarta összehasonlítani, a nagy forradalom előtt majd mindenütt abszolutizmust talált. Anglia az egyedüli állam, mely az arisztokrácia erős túlsúlyával alkotmányos királyság volt, akárcsak Magyarország. És mindkettő megmaradt annak a világháború alatt és óta bekövetkezett nagy összeomlás után is, amely elsöpörte az orosz, osztrák, német és spanyol uralkodóházakat.

Hogy azonban két ország alkotmányos királyság, ez magában nem jelent semmit, amint csak külső hasonlatosság volna a Magna Charta és az aranybulla egykorúsága, vagy amott a lordok házának és az alsóháznak, nálunk a főrendiháznak és az alsó táblának, illetőleg képviselőháznak történeti elkülönülése is, ha e külső tények mögött nem találunk meg a hasonló belső mozgató erőket, másszóval a szellemnek rokonságát.

Természetesen, aki az angolszász szorgalmat s a germán népek egyéb polgári erényeit keresi a magyarban, az — mint Lichtenstern osztrák író megtette már 1819-ben¹ — Steinacker és Eckhart példájára, előre is kedvtelésnek, szórakozásnak vagy tudatlanságnak minősíthet minden olyan törekvést, mely párhuzamot keres bárminő vonatkozásban a magyar és az angol között. Aki azonban Angliának azt a legfelsőbb rétegét nézi, amely 1066-tól 200 éven át kezében tartotta az ország sorsát és állami berendezkedésére egyszerűsmindenkorra rányomta a maga arisztokratikus szellemének bélyegét, az előtt megnyílik a rejtély titka.

Ez az egykor uralkodott réteg Hódító Vilmos elfranciásodott, romantikus hajlandóságú, kalandos természetű vitéz népe: a normanok. Harcias, lókedvelő, katonanép, mint a magyar, tele szabadságszeretettel, uralomvággyal, de egyúttal fejlett érzéssel és szívós ragaszkodással a maga vélt vagy valódi jogai iránt.

Hasonlóképen jellemzik a külföldiek nemzetünket is. Sayous Ede, a kitűnő francia történetíró, kinek emléke iránt

¹ Idézi Steinacker i. m. 283. l.

nem lehetünk elég hálásak, a «tüzes lovasok és a meg nem győzhető törvénytudók», jogászok népének,¹ «gavallérosnak, arisztokratikusnak»² mondja a magyart, melyet a környező népektől élesen megkülönböztet a szabadságszeretet és az önkormányzati szellem.³ Ugyanezt az arisztokratikus, úri vonást emeli ki Sayous előtt Michelet,⁴ azóta is — mint látuk — Steinacker és legutóbb Keyserling gróf.⁵

Kard és jog volt tehát mindkét nép életető eleme. De vajjon lehetett volna-e ilyen erények nélkül kb. 6400 norman vitéznek meghódítania és hatalma alatt tartania a 265,000 családot, vagyis több mint 1.200,000 lelket számláló angol-szász népet?⁶ És meg tudott volna-e maradni Európa vihar-sarkában, nyugati, keleti és balkáni népek terjeszkedési útjában a magyar?

Említett tulajdonságai és helyzete fejlesztették ki a két népben a jogfolytonosság iránti érzéket, az óvatos konzervativizmust úgy, amint azt Európa egyetlen más nemzeténél sem találjuk meg. Viszont a jogfolytonosságnak ez a szelleme fejlesztette ki és tartotta fenn minden viszontagság között is Angliában és nálunk is a történeti alkotmányt. «Európában — mondja Esmein, a Sorbonne még 1913-ban elhunyt, híres közjogtanára⁷ — két nagy ország őrizte meg mindössze főleg szokásjogon felépült alkotmányjogát, aminővé azt a

¹ *Histoire des Hongrois et de leur littérature politique* etc. 1872. Előszó.

² *Histoire générale des Hongrois*. 1788. I. köt. 352. l. és másutt is.

³ *L'état présent et l'avenir de la Hongrie. Revue des Deux Mondes*. 1876 április 1.

⁴ *Histoire de France* VIII. köt. 347. l. (1876. évi kiadás.)

⁵ «Die Magyaren sind das aristokratischeste Volk, das Europa heute bewohnt.» Keyserling, Hermann Graf: *Das Spektrum Europas*. Heidelberg. 1928 237. l. és másutt is.

⁶ Stubbs i. m. I. köt. 431. l.

⁷ «En Europe, deux grands États seulement ont longtemps conservé un droit constitutionnel principalement coutumier, tel que l' a produit le développement historique, et où les textes écrits figurent simplement comme des réglementations fragmentaires et d'âges divers.» Esmein, A.: *Éléments de droit constitutionnel français et compare*. VIII. kiadás. 1927. I. köt. 606. l.

történeti fejlődés alakította, amelyben az írott szövegek csak töredék-szabályokat és különböző korokat jelentenek. Ez a két ország Anglia és Magyarország». Mert ilyen vagy amolyan alkotmányos berendezése más nemzeteknek is volt, de ezeket időről-időre teljesen újakkal cserélték fel, gyakran annyira, hogy a régi intézményekből, elvekből semmi sem maradt az új alkotmánylevelekben.¹

Hódító Vilmostal a hűbéri elv szerint a norman bárókon, mint hűbérurakon át az egész Angolország királyi tulajdonná vált.² Minthogy azonban a normanok csak egynegyvened részét tették az összes lakosságnak, ez a szigorú alárendeltségi viszony, mely kezdetben a földesúri hatalom elől menekülők révén a városok fejlődésére volt jótékony hatással, lassanként veszített merevségéből, és a XIII. század közepétől nagyjából ugyanaz a helyzet állott elő a régi angolszász nemesség és a norman bárók között, mint nálunk a szállás- és adománybirtokos nemesség között. Amott a Magna Charta még a norman bárók túlsúlyát mutatja, míg nálunk az aranybullában a szállásbirtokos öszszabadok időleges felülkerekedését látjuk a királyi hatalom fölé. E különbségekkel, melyeket még fokoz az angol polgárság jelentősége, indul el küzdelmes útjára ott és itt az alkotmányosság, mely a fejlődés folyamán újabb különbségeket hoz magával, de az arisztokratikus jelleg mindezek ellenére fennmarad.

Ennek következménye a főuraknak s a nemesi (és polgári) rendnek két házra való elkülönülése, ami ott már 1352-ben végbemegy, míg nálunk csak másfélszáz évvel utóbb veszi kezdetét (1495 : XXV. tc.) és az 1608. évi k. u. I. t.-cikkkel nyer törvényes elismerést. Így alakul ki Európának két, máig is fennálló, történeti alapon létrejött felsőháza, amiről megemlékszik Esmein is idézett nagy művében, elmondván, hogy minden nemzet, amely elfogadta a két-kamarás rendszert, közvetlenül vagy közvetve az angol alkotmányt vette mintául, «egyedül Magyarország osztotta diétá-

¹ L. ezeknek felsorolását Esmein i. m. I. köt. 605. l. és köv.

² Stubbs i. m. I. köt. 260. l.

ját sajátos és világos fejlődés útján két kamarára a XVII. század kezdetén». ¹

Az angol alkotmány arisztokratikus jellegét ugyan az 1832. évi reform megszüntette, de a közélet arisztokratikus-konzervatív alapvonását a lordok házának reformja, sőt az általános, titkos szavazati jog bevezetése sem tudta eltörölni. Hazánkról is gyakran halljuk azt a megállapítást, mely vádként kiélezve úgy hangzik, hogy mi vagyunk a demokratikus Európának utolsó feudális szigete. És valóban még a név-magyarosítások is mutatják, hogy német, szláv és egyéb eredetű polgártársaink, amint ez a multban is történt, ² ma is legszívesebben olyan nevet választanak, mely régi nemesi származásra enged következtetni.

A két ország alkotmányának konzervatív történeti jellegére vezethető vissza az a jelenség is, hogy ugyanakkor, amikor a világnak majd minden alkotmánytörvénye felsorolja Franciaország példájára az emberi alapjogokat, a polgárok jogait, ilyen felsorolást hiába keresünk a magyar és az angol törvényekben. Végül megemlíthetjük a szükségrendeleti jog tekintetében is megállapítható analógiát, bár más oldalról nem hallgatjuk el a két alkotmány közt kimutatható számos eltérést sem.

Ezek után vessünk egy pillantást a két állam közigazgatására. Általános szabálynak tekinthető, hogy minden hódító nép megerősített helyeket létesít a meghódítottak

¹ «Seule la Hongrie, par une évolution propre et distincte, a divisé sa Diète en deux chambres au commencement du XVII^e siècle.» I. m. I. köt. 115. l.

² Takáts Sándor írja, hogy a XVI. és XVII. században «a németek, horvátok, rácok s olaszok . . . ezrével és ezrével veszik fel a magyar nevet s a névvel együtt a magyar szellemet.» *Magyar küzdelmek* : Daliás idők c. fejezetében, 12. l. A XVIII. századról pedig Mályusz Elemér állapítja meg, hogy «a német származású családok városi tisztségeket viselő tagjai is nemességet igyekeznek szerezni». Ez magyar specifikum, «mivel Dél- és Nyugateurópában megállapíthatólag az ellenkező fejlődés ment végbe.» *A magyarországi polgárság a francia forradalom korában* c. tanulmánya. A bécsi magyar történeti intézet évkönyvének I. évfolyamában 229. l.

fékentartására és egyúttal saját biztonsága érdekében. Ezek az állandó táborok (*castra stativa*), földvárak, amelyek védelme alatt az iparúzó, kereskedő lakosság letelepedésével megindul a városi élet, válnak az előbb tisztán katonai, majd idővel a kezdetleges közigazgatási szervezet központjaivá. Ezek körül alakulnak ki Angliában is még az angolszász-korszakban a grófságok, és ezek körül szervezi Szent István is frank-bajor-szláv hatásra a királyi megyét. A normanok ép úgy meghagyják a grófságokat, mint a XIII. században a magyar nemesség a királyi megyéket. Mikor pedig bevonulnak e szervezetekbe, lassanként ott a grófság, itt a megye lesz az önkormányzat alapja, és marad akkor is, mikor a francia királyok és a német fejedelmek fokról-fokra kiépítik hivatalnokseregüket és egyszersmind az állami közigazgatást, annak minden előnyével, úgyhogy a XVIII. századbeli angol közigazgatás messze elmarad a francia, német vagy osztrák közigazgatás mögött.¹ a mienkről nem is szólva. (Ellenben el kell ismernünk, hogy annyiszor gáncsolt önkormányzati szerveink a világháború megpróbáltatásaiban jobban megállottak helyüket az osztrák állami közigazgatási közegeknél.)

Áttérve a magánjogra, köztudomású, hogy a nyugat-európai államok hatalmas kódexeivel szemben sem az angol, sem a magyar magánjog nincs egységes törvénykönyvbe foglalva. A *common law*, az angol jog főrésze, kifejezetten szokásjog ma is, és minden újabb jogalkotást úgy tekintenek, mint a *common law* ősi szabályainak új alkalmazását.²

Fájdalom, 1848 előtti magánjogunkat, annak szellemét összekuszálta, részben hatályon kívül is helyezte az önkényuralom alatt, 1853-ban hazánkban is életbe léptetett osztrák polgári törvénykönyv. Pedig — mondja ma élő legnagyobb magánjogásunk: Grosschmid Béni, az angol és a magyar magánjog részletes összehasonlításával, mélyreható elemzésével 656 lapot betöltő, hatalmas munkájának tanulságaként — : «nem kerülhette el figyelmemet, miként az 1848

¹ Hintze i. m. 246. l.

² Schirrmeister, Gustav : *Das Bürgerliche Recht Englands* címen Jenks és négy társa az angol magánjog legkitűnőbb ismerői által készített mű I. kötetének előszavában. 1906. V. l.

előtti hazai birtokjogi rendszerünk egyes rég eltemetett avultságai a mai angol jog mezején, mintegy halottaikból fel-támadva s a modern lét kereteibe sajátosképen beleilleszkedve, élő valóság alakjában jelennek meg szemeink előtt. Valójá-ban e dolgokat nézegetve, olvasgatva az angol törvényeket, ügyleti szövegeket, auktorokat, bírói szentenciákat, szinte nehéz előre kitérni, hogy időnként ne kísértsen az a pusztá, egyszeri hallásra méltán paradoxonnak tetszhető gondolat. miszerint a mai angolban annak intézményi, főképen pedig jogműveltségi jellegében több van Werbőczyből, mintsem mibennünk.»¹

Ha most e vázlatos párhuzam összefoglalásául keressük azt a belső erőt, mely a le nem tagadható különbségek elle-nére az angol és a magyar fejlődésben ennyi rokonvonást teremtett, legegyszerűbbnek találjuk idézni Smith J. T. angol ügyvédnek, Kossuth és a magyar nemzet lelkes barát-jának szabadságharcunk elbukásakor az angol és magyar hasonlóságokról nagy jóakarattal írt kis műve következő sorait: «Amint tehát láttuk, — mondja záró következtetésé-ben — maguk azok a törvények és szabadságok, melyek fenntartására és megőrzésére a magyarok — bár nem jó-szántukból, de minden, ennek elkerülésére fordított erő-feszítésük ellenére — tiszta önvédelemből, fegyverfogásra kényszerültek, ugyanazon szellemen és eszményeken alap-zanak és a legszorosabb párhuzamban vannak azokkal, amelyekért atyáinknak oly sokszor kellett küzdeniök és amelyeket e küzdelmeik árán fenntartottak. Kétszeres jog-címe van tehát — teszi hozzá — a magyar nemzetnek az angol rokonszenvre és cselekvő segítségére.»²

Íme a Hintze, Esmein és Grosschmid egyetemi tanárok tudományos kutatásainak eredményeire is támaszkodó és egy melegszívű angol ügyvéd fénysugarával megvilágított, rövid összeállításban néhány mozzanat a magyar és az angol alkotmány, közigazgatás és magánjog fejlődéséből s a két

¹ Werbőczy és az angol jog. 1928. 1. l.

² Smith, J. Toulmin: *Parallels between the constitution and constitutional history of England and Hungary*. London, Effingham Wilson, 1849., 79. l.

ország közéletének a mai demokratikus világban oly feltűnő konzervatív-arisztokratikus jellege, mely a norman és a magyar léleknek egypár ősi rokonvonása alapján, a teljesen eltérő földrajzi elhelyezkedés, valamint az egészen más politikai, társadalmi, gazdasági és műveltségi viszonyok ellenére, alkalmat nyújt oly összehasonlításra a kis magyar és a világbíró angol nemzet között, aminőt utóbbival egyetlen hozzá fajlag és földrajzilag is közelálló nemzet sem tud felmutatni.

Ad 5. Röviden kell csupán foglalkoznunk azzal az állítással, hogy az angol alkotmányfejlődés csak a királyi hatalom kérdésében hasonló a magyar fejlődéshez, mert a norman királyok korában ott is a király minden jog forrása, minden földbirtok tulajdonosa stb. Mint ugyanis bírálóunk III. fejezetében már elmondtuk, a nemzetfejlődés első szakában, a nemzetek jelleméből és történeti helyzetéből folyó árnyalati eltérésekkel, minden nemzet multjában feltalálható az Isten kegyelméből való királyok theokratikus, patriarchális és patrimonialis abszolutizmusa. Ez tehát nem csupán angol és magyar vonás, hanem általános fejlődési jelenség, legfőlegb egyik nemzetnél tovább tart, mint a másiknál.

Ad 6. Nem újság, hogy a magyar és külföldi alkotmányfejlődésben vannak analógiák. Már Szent István elmondja dekrétumai II. könyvének bevezetésében, hogy «a régi és az újabb császárok példáinak követésével» igyekezett gondoskodni a nemzet tisztességes és békés életéről, ami azt jelenti, hogy a királyság bevezetésével az intézmények egész sorát ültette át magyar földre, jórészt csupa olyan intézményt, melyet a cseh és lengyel királyok is átvettek Nagy Károly birodalmából. Így találkozunk mindhárom országban a palotagróffal (nádor), a comesszel vagy castellanusszal (megyeispán) stb., sőt utóbb a corona regni kifejezés is előfordul a cseheknél és nálunk is az államhatalom szimbolumaként. A cseh és lengyel zsupák (castellanatus) és a Szent István vármegyéi között kimutatható hasonlatosságra utalt Hajnik ¹ is, majd — mint fentebb idéztük — Steinacker is.

¹ Hajnik Imre: *Magyarország az Árpád-királyoktól az ősiségnek megállapításáig és a hűbéri Európa.* 1867., 40. l.

De e hasonlóságok szűkebb körén túl magunk is hivatkozunk a nemzetfejlődés azonos szakaszaiban többé-kevésbbé minden nemzetnél megállapítható egyezésekre, melyek nyomán rokon intézmények fejlődtek ki Európa különböző államaiban.

Ha azonban Eckhart tanítása nem is új, két észrevételünk mégis van hozzá. Az egyik azért, mert az általános fejlődés, melyet Hintzére való hivatkozással az európai alkotmányok típusairól részletesen ismertettünk, hidegen hagyja, a másik pedig azért a furcsa magatartásáért, melyet a külföldi analógiáknál tanúsít. Míg ugyanis az angol-magyar parlamenti fejlődésnél a parlamentarizmusba torkollás, vagyis a fejlődés eredménye alapján mondotta ki lesújtó ítéletét, hogy csak a tudatlanság és a nemzeti önhittség beszélhet hasonlóságról, addig itt elégséges az intézmények kezdete, külső hasonlósága ahhoz, hogy a lengyel-cseh-magyar hasonlóságot megállapítsa. Ha következetes akart volna maradni, akkor — miután a parlamentum publicum kifejezés az első angol parlament összeülése (1265) után 24 évvel (hivatalosan azonban csak 1275-ben nevezte így I. Edvárd ezt a testületet), 1289-ben, Kún Lászlónál is megtalálható¹ — pusztán az egyező szóhasználat alapján hitet kellett volna tennie az angol-magyar fejlődés hasonlósága mellett. Vagy pedig, ha ott az eredmények figyelembe vételével hozta meg döntését akkor itt is ki kellett volna fejtenie, hogy a mi nádorunknak, a cseh burggrafnak és a lengyel wojvodának szerepe és hatásköre a fehérhegyi csatáig, illetőleg Lengyelország első felosztásáig azonos volt, továbbá hogy a magyar megye s a lengyel és a cseh zsupák szervezete, önkormányzati tevékenysége nemcsak kezdeteikben és külsőségeikben, hanem belső életükben is, még századokkal utóbb is hasonló volt, végül hogy a corona regni-ből a cseheknél is a szent korona elméletével megegyező vagy rokon közjogi rendszer fejlődött ki.

Mindenesetre sajátos, egyéni bizonyításmód, amikor tetzés szerint hol a kezdet, hol a későbbi fejlődés szolgál az érvelés alapjául. Ha azonban ezt a módot kifogásoljuk is,

¹ Kovachich, M. G.: *Vestigia comitiorum*. 1790. I. köt. 150. l.

másrésről csak dicsérni tudjuk azt a törekvését, hogy vizsgálódásainak körébe vonta északi szláv szomszédaink alkotmánytörténetét, melyet már csak hasonló földrajzi, gazdasági, politikai és társadalmi viszonyaink miatt is rendkívül fontos megismernünk.

Ad 7. Nem teljes és a történeti igazságnak meg nem felelő az a sorrend-megállapítása, mely szerint az azonos cseh-lengyel-magyar közjogi fejlődés a magasabb műveltségű germán nép hatása alatt ment végbe és hogy ez a középeurópai jogfejlődés pedig a középkori univerzális keresztyén műveltségnek volt a következménye, mert ez az utóbbi nem elsődleges ok, hanem maga is okozat, amely különböző okoknak eredője, aminő főleg az egyház egyenlő nevelő, egységesítő hatása a keresztyénségre tért népekre s ezzel együtt a latin műveltségnek és kiváltképen a római jognak egyre erősebb befolyása még az ősi nemzeti jogelvekre és intézményekre is.

Másfelől történeti tévedés a magasabb műveltségű germán népek közjogi hatásáról beszélni. A németiség az alkotmányfejlődésben igazán nem adott a világnak újabb eszméket. Sőt ennek inkább az ellenkezője mutatható ki. Hintze szerint pl. Keletporoszországban lengyel hatás alatt jött létre a két kamara, az első a főurak és a második a lovagok és a városok képviselői számára.¹ Concha is megállapítja, hogy még a XVIII. század végén is az osztrák és a német államtudományi irodalmat jóformán teljességgel patrimoniális-abszolutisztikus szellem lengi át, mely nemcsak nem érti meg, de ki is gúnyolja a magyar közjogi felfogást a szent koronáról, mint az államhatalom jogalanyáról. Egyúttal idézi (más írókkal együtt) Biener: *De natura et indole dominii in Germania* c. munkájából e sorokat: «Omnia haec territoria, sine quibus superioritas non intelligitur, in patrimonium et proprietatem ceserunt cum omnibus juribus, regalibus atque ipsis adeo subditis et vasallis.»¹ És hogy ez a felfogás a tartományuraknak a területtel együtt az alattvalókra is kiterjedő magán-

¹ i. m. 244. l.

² *Új elmélet a parlamenti intézmény orvoslására.* Budapesti Szemle 161. köt. (1915) 58. és köv. l.

tulajdonáról ott az életben is érvényesült, ennek bizonyosága egyes német fejedelmeknek az az üzlete, mellyel még 1775-ben is alattvalóik ezreit adták el fejenként 180 frankjával katonául az angol hadseregbe.¹

Azt is Concha mutatja ki, hogy Maurenbrecher megállapítása szerint a német államtudományi irodalomban Aranka György németre fordított *Az ánglus és magyar igazgatásnak egybevetése* c. művének a Schlötzer göttingai *Staatsanzeigen*-jeiben közreadott bírálatában található az államszuverenitás metafizikai elméletének első nyoma.²

Valóban nehéz dolog — a szerző szavával élve — élénk fantázia nélkül a magyar vagy a lengyel közjogi fejlődésben a németség szellemi hatásáról beszélni.

Ad 8. Ép ilyen nehéz volna Eckhartnak bebizonyítania, hogy 1848 olyan cezura a magyar fejlődésben, mely szinte chartára alapított új magyar közjogot. Ehhez még hozzáteszi a Tomcsányi és a Molnár bírálataira közreadott válasziratában, hogy a királyi tanácsban nem kereshetjük az 1848-ban a belga alkotmányból importált miniszteri felelősség csíráját.³

A csíra ugyanis ott van az 1231 : III., az 1298 : XXIII. és az 1507 : VII. cikkben. Igaz azonban, hogy e cikkek nem érvényesültek, mert a rendek gyöngék voltak e rendelkezések életbeléptetésére. De a nemzeti újjászületés korában ismét fölelevenedett e törvények emléke. Az 1839. évi országgyűlésen, az egykorú kémjelentés szerint, közkézen forgott *A magyar köztörvény főbb elvei* c. terjedelmes dolgozat, mely az idézett 1507. évi t.-cikk alapján állapítja meg, «hogy a kormány feleletes.»⁴

Visszatérve 1848-as törvényhozásunkra, mi rögtönzött néhány közjogi törvényünkben se a chartaszerűséget, se a cezurat nem tudjuk fölfedezni, hiszen a felelősség elve és a

¹ Laboulaye E.: *Az Egyesült-Államok története*. Ford. Huszár Imre. II. köt. 281. l. A hesseni landgróf 11.000, a braunschweigi herceg és más kisebb fejedelmek 5000 embert adtak el.

² Concha i. m. 60. l.

³ *A magyar alkotmányfejlődés* 8. l.

⁴ A Takáts Sándor által gyűjtött másolata megvan az országgyűlési levéltárban.

képviselőt nem voltak előbb sem ismeretlenek. Egyébként pedig az 1848:III. t.-cikknek a miniszterek felelősségre vonása okairól szóló 32. §-a Kossuth szövegezésében nem belga nyomon, hanem az 1791 ápr. 27.-i francia törvény 29. §-a mintájára készült, noha ilyenféle, bár nem oly részletes rendelkezések vannak az 1814. évi francia alkotmány 55. és némi eltéréssel az 1831. évi belga alkotmány 90., illetve 91. cikkében is.¹

Ad 9. Az egyetemes fejlődés alapján hibásnak kell minősítenünk azt az álláspontját is, melyet Hintze nyomán a hűbériséggel szemben elfoglal. Szerinte a hűbériség nem általános középkori társadalmi jelenség, hanem csak a frank-karoling birodalom utódállamaiban volt meg, míg a környező országokban csupán a hatása mutatható ki. Amazoknál a római birodalomtól öröklött imperialista politika kívánta meg a honvédelmi szervezetnek helyi tekintélyek igénybevételével történő kiegészítését. Viszont nálunk, a cseheknél és lengyeleknél «nem volt szükség honvédelmi szempontból közbeeső szervezőkre, hűbérurakra» (312. l.).

Ha alaposabban végiggondolta volna a hűbériség lényegét, bizonyára más nézetre jut, amely könnyűvé és egyszerűvé tette volna feladatát a magyar fejlődéssel szemben. A hűbériség ugyanis szerény véleményünk szerint a patrimonialis állam honvédelmi berendezkedése. Amit ma a hódító ország állandó katonasága és tisztviselőikara jelent iskoláival, közigazgatási, bírósági stb. szerveivel, azt a magánjogi elveken felépült királyság a szintén magánjogi hűbéri intézményre volt kénytelen bízni. E szerint tehát volt hűbériség nálunk, volt a «szegélyállamokban» és volt pl. Törökországban² vagy Japánban³ is.

Legjobban bizonyítja álláspontjának tarthatatlanságát az a magyarázata, mellyel ezt a hol volt, hol nem volt-hűbéri-

¹ L. *Ghyzcy Kálmán, mint nádori ítélőmester* c. cikkünket a Budapesti Szemle 219. kötetében, 1930. okt.

² Steinacker i. m. 322. l. — Hammer, Joseph: *Geschichte des Osmanischen Reiches*, idézve Salamonnál és Salamon F.: *Magyarország a török hódítás korában*. II. kiad. 124. l. és köv.

³ Japánra nézve l. Nitobé, Inazo tokiói egyet. tanár művét:

séget megvilágítani igyekeznek. Ennek az elvileg tagadott, de hatásában mégis érvényesült hűbériségnek kimutatására irányuló fejtegetései töltik ki a tanulmány kisebbik felét (V—VI. fejezet). Szerinte a hűbériség eszméi magyar földön «a középkori univerzális műveltség hatása» alatt jelentkeznek (313. l.). Ennek igazolására részletesen ismerteti az aranybulla pontjait. Tehát ez az «univerzális műveltség» vívatja ki a magyar nemességgel az aranybullát, «alkotmánytörténetünk egyik rejtélyét» (315. l.)! A külföldi hatás ugyan nem vitatható el, de azért ez az «univerzális műveltség» sem állhatott még akkoriban ilyen fejlett fokon.

Ad 10. Azzal a nézetével szemben, hogy a rendi korszakban, mely hazánkban jóval tovább tartott, mint másutt, nálunk sincs meg a közjogi egység felfogása, ellenben annál inkább érvényesül a rendi dualizmus, a nélkül, hogy teljességre törekednénk, egyszerűen felsoroljuk a következő tényeket :

a) Már Leó császár megírja, hogy a szittya népek általában sok fő alatt álló, dologtalan, nomád módon élő népek. Egyedül a bolgárok és magyarok vívják csatáikat egy fő vezetése alatt.

b) Freisingi Ottó püspök szerint, ki 1147-ben utazik át hazánkban, a magyarok minden nagyobb vállalat előtt hosszú tanácskozást tartanak. Az előkelők a királyi udvarba magukkal viszik székeiket s az ország kormányzásánál is nagy súlyt vetnek a tanácskozásokra. Egyébként Leó császárral egyértelműleg mondja, hogy a fejedelem akarata mindenkire nézve törvény a magyarok között.

c) Az aranybulla 8. cikkelye szerint «a nádor országunk minden embere dolgában különbség nélkül ítélkezzék. De nemesek ügyét, ha fej- vagy jószágvesztésről van szó, a király tudta nélkül el ne intézhesse.» (Eckhart e pontban is a

Le Bushido, l'âme du Japon. Paris, 1927. «Plus de dix ans après, alors que notre féodalité en était à son dernier soupir, Karl Marx, dans son livre le Capital, attirait l'attention des ses lecteurs sur l'avantage tout particulier qu'ils retireraient d'une étude des institutions sociales et politiques de la féodalité, — régime qui au Japon seulement, pouvait alors être étudié dans sa forme vivante.» 29. l.

hűbérjog hatását látja. Azonban ép Ottó püspök jegyezte fel azt is, hogy Magyarországon a fejedelemtől nem lehet kérni, mint német földön, hogy a vádlott fölött a vele egyenrangúak ítéljenek, amint a Magna Charta 39. cikke szerint is szabad ember felett ítélet csak «per legale iudicium parium suorum» hozható. Ilyen rendelkezés felvétele az aranybullába mutatná a hűbérjogi hatást; mert ha az idézett 8. cikkely gyökerét külföldi befolyásban keressük, akkor visszafelé következtetve azt kellene megállapítanunk, hogy a magyarok nemcsak Freisingi Ottó korában, hanem már Leó császár idejében is, még a honfoglalás előtt a hűbérjogi fejlődés hatása alatt állottak!)

d) Az aranybulla 16. cikkelye eltiltja, hogy egész megye vagy bárminő méltóság örök jószágul adományoztassék. De egész donációs rendszerünk is másként alakul, mint a külföld beneficiális rendszere.¹ Eckhart is lát különbséget abban, hogy «a királyi adomány nem hozott létre szerződéses viszonyt az uralkodó és az adományos között, hanem csak személyes kapcsolaton nyugodott s így a jogi formák szempontjából kevésbé fejlett birtokrendszer volt, mint az egykorú hűbérrendszer» (292. l.), de hogy ez a magánjogi szempontból kevésbé fejlett birtokrendszer közjogiasabb felépítésű volt, azt már nem veszi észre. Pedig figyelmeztethette volna az ősiségi törvény is, mely azáltal, hogy benne nagyjából az ősi nemzetségi öröklési elv győzött a királyi jog felett, a hűbériség sajátlagos nemzeti formájává vált,² a társadalom új közjogi kapcsolaként a királyt és az (akkor még csak a nemesi) nemzetet együtt jelképező szent koronával.³ Oligarcháink voltak ugyan nekünk is, sőt 1848-ig voltak egyházi és világi örökös főispánjaink is, de hűbéri tartományurakká egyik kategória sem válhatott. Megakadályozta ezt a régi elv, melyről az aranybulla 8. cikkelyével kapcsolatban tettünk említést s amely további fejlődést mutat az ősiséget intézményesen bevezető 1351. évi törvény 11. cikkelyében, amely

¹ Illés: *A Quadripartitum közjogi interpolatiói.* 1931., 25. l.

² Hajnik i. m. 103. l.

³ Hajnik i. m. 104. l.

szerint «ugyanazon nemesek kérésére abba is beleegyeztünk, hogy az országunk határain belül minden nemes, még az országunk határai közt fekvő hercegségekben élők is, egy és ugyanazon szabadsággal éljenek.»

e) A XIV., de még inkább a Werbőczy kifejtése révén a XV. század óta a szent korona rendszere, mely sajátos közjogi jellegével és ma a nemzet minden tagjára kiterjedő hatályával egyedül áll az egyetemes fejlődésben.

f) Hogy ez a magyar közjogi felfogás valóban érvényes volt, mutatja a Bodenarius Márton bécsi jogtanár, I. Ferdinánd bizalmi emberének közreműködésével az 1548: XXI. t.-cikk rendelkezéséhez képest készült *Quadripartitum*, melyben a szent korona tana benne van mint élő közjog.¹

g) Hogy a szent korona elmélete még I. Lipótra is hatással volt, ennek bizonyossága az az 1671 június 6.-án, Laxenburgban kelt, a cs. kir. felség parancsára Dorsch Krisztof által kiadott, nyomtatásban is megjelent manifesztum, mely a «koronánk teste» — *Coronae nostrae corpus* — és «a mi királyi fejünk» — *Regium Caput nostrum* — kifejezéseket használja.²

h) Végül itt is hivatkozunk Concha Győzőnek főntebb (ad 7) közölt megállapítására a XVIII. századvégi osztrák és német államtudományi irodalom patrimoniális szelleméről, mely gúnnyal illeti a szent korona tanában kifejezésre jutó közjogi felfogást.

E bizonyítékok után szólnunk kell még az Eckhart által is vallott rendi dualizmusról. Ennek, a Gierke jogi személyiség-elméletéből eredő tételnek alapja az a körülmény, hogy a rendi korszakban hol az uralkodó, hol a rendek kezében lát-

¹ Illés: u. o.

² A terjedelmes manifesztum idevonatkozó bevezetése szó szerint így hangzik: «Magna Nos tangit miseratio Gentis Nostrae Hungaricae et cor Nostrum Deus, in Cuius manu sunt Regum corda, flectit singulariter ad subveniendum Simplicioribus, qui in novissima abominabili Coronae illius nostrae defectione, infectu Corpus faeda lue Infidelitatis, adversus Regium Caput nostrum, quasi extrema lacinia Vestis, sive motu raptus, sive nescientes, quid facerent, aut in quem concitarentur, sequuti sunt ductu seditiosorum.» etc.

jük a nagyobb erőt, hatalmat érvényesülni. Mihelyt azonban közelebről vizsgáljuk ezt a kérdést, rájövünk, hogy még a rendi küzdelmek korában is egyszerre csak egy akarat válhatott állami elhatározássá. Ez az akarat lehetett az uralkodóé, lehetett a rendeké vagy megegyezés alapján mindkettőé, de az is előfordult, hogy az éles ellentétek miatt egységes állami akarat nem jöhetett létre, sőt belső háború tört ki. Ahol a belső harcok után sem állott helyre az egység, ott természetesen szakadásnak kellett bekövetkeznie. Lényegében tehát a rendi dualizmus csak látszat, mert egyszerre ugyanazon döntő jelentőségű kérdésben nem képzelhető el két állami akarat.

Ha azonban csak a politikai érvényesülésért egymással versengő gazdasági és társadalmi csoportok számát nézzük, akkor meg viszont a rendi kettősség után — melyben voltaképpen négy réteget is látunk, legtöbbször egymással is ellentétben: a főpapok, főurak, nemesek és városi polgárok rendjét — következetesen ma pl. a magyar képviselőház összetétele szerint osztályötösségről kellene beszélnünk (1. állandó fizetéssel alkalmazottak — tisztviselők, papok. volt tisztek — 2. közép- és nagybirtokosok; 3. szabad kereseti pályákon élők, főleg ügyvédek; 4. ipari munkások; 5. kisgazdák). Ezen az úton haladva pedig eljutnánk a Duguit¹- és a Laski²-féle pluralizmushoz, mely abból a körülményből, hogy látszólag az államban élő testületek vagy társadalmi szervezetek között a leghatalmasabbnak érdeke és akarata uralkodik a törvényhozásban, azt a következtetést vonja le, hogy a többi testület (pl. szakszervezet) se mondhat le a maga külön érdekeiről az állammal szemben, ami e külön érdekeknek magasabb szempontoktól nem korlátolt megvalósulása esetén egyet jelentene a nyílt társadalmi vagy gazdasági harccal és az állami kötelék felbomlásával.

A történelem lapjain ugyan elég gyakran találkozunk

¹ Duguit, Léon: *Traité de droit constitutionnel*. II. kiadás. I. köt. 439. és köv., 508. és köv. I., II. köt. 9. és köv., 18., 30. és köv. és másutt is.

² Laski, J. H.: *Foundations of sovereignty* 1931. és más műveiben is.

oly esetekkel, mikor az uralkodó, de még inkább a rendek vagy osztályok valamelyike elvakult önzésével katasztrófába sodorja hazáját. Példáért nem is kell a szomszédba mennünk. Erős nemzet azonban túléli e megrázkódtatásokat és minden politikai, társadalmi, gazdasági tényező, még a legerősebb is, a többivel az összhangzó, áldozatos együttműködést keresi, hogy az állami akarat a nemzet egyetemes érdekein át annál biztosabban szolgálja az ő külön érdekeit is.

Ránk nézve Eckhartnak a rendi dualizmust magáévá tevő álláspontja annyiból érdemel figyelmet, hogy ezen a réven bepillantást nyerhetünk az ő mechanikus államszemléletébe, mely csak a gazdasági, társadalmi, művelődési tényezőket, ezek egymásközt vívott küzdelmeit látja meg, de hogy ezek egymásra hatása, érdekeik kielégítését gátló vagy elősegítő működése a nemzetenként változó minő belső erőknek, szellemnek befolyása alatt válik a fejlődés eredőjévé, azt már nem képes észrevenni. Pedig épen ez a szellem, ez a lelkiség, mint láthatatlan rúgó és egyszersmind külső zománc az a történelemformáló erő, amelynek felismerése nélkül csak egymáshoz többé-kevésbé hasonló embereket, csoportokat vagy esetleg csak osztályharcokat látunk a történelemben és amelynek felismerése nélkül rejtélyként áll előttünk az aranybulla.

Ad 11. Az előző tíz ponthoz fűzött kritikai megjegyzéseink után visszaélésnek tartanók olvasóink türelmével, ha újabb részletes vizsgálat alá vonnók azt a kérdését, vajjon mennyiben a magyar szellem alkotása a magyar jog. Ezt ugyan egyelőre meg nem oldható problémának mondja, de azért másutt mégis kijelenti, hogy alkotmányfejlődésünkben «a legkevesebb a sajátos magyar vonás». Az meg viszont lebecsülése volna olvasóink ítélőképességének, ha még egyszer részleteznők az egyetemes fejlődés főbb mozzanatait vagy akár csak a magyar alkotmányfejlődés közjogiasabb irányára az előző pontban felhozott bizonyítékainkat ama tanításának megcáfolására, hogy «közjogi tankönyveink a legmagasabb fokon adnak az ifjúságnak hamis alkotmánytörténeti szemléletet.»

Azt az egyet azonban nem hallgathatjuk el, hogy súlyo-

sabb és elhamarkodottabb vádat magyar egyetemi tanár a magyar szellemi élet egyik legértékesebb megnyilatkozása: alkotmányfejlődésünk magyar jellege és majdnem az összes eddig élt magyar történet- és alkotmánytörténetírók ellen, akikhez kitűnő külföldi történetírók is csatlakoznak, nem emelt soha, sem a múltban, sem most, amikor ezerszeresen fontos, hogy az ötfelé szakított magyar föld jelenlegi és jövőbeli magyar ifjúságában is változatlan erővel éljen a magyar közjogias szellem összetartó varázsa. Ha ezt mi romboljuk szét, magunk szolgáltatjuk ki fiatalságunk fogékony lelkét az internacionalizmusnak, megszállott területeken élő véreinkét pedig a dákáromán és pánszláv bálványoknak.

De volna bár még oly fájdalmas is az Eckhart tanítása, szavunk se volna ellene, ha igaza volna. Azonban, mint láttuk, a német és az osztrák szellem nem adott e téren nemzetünknek semmit, mert patrimonialis-abszolutisztikus eszmévilágából nem is volt mit adnia. A cseh és a lengyel analógiái meg részint oly általános fejlődési mozzanatok, melyeken minden nyugateurópai nemzet keresztülment, részint csak azonos szavakra támaszkodó külsőségek nagyon kevés belső egyező vonással. Pedig már Pál apostol megmondta: «a betű megöl, a lélek pedig megelevenít.»¹

Önként merül fel ezek után az a kérdés, vajjon mi okozta Eckhartnak ekkora megtévedését ama jeles műve után, melyet *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában* cím alatt írt. Az első ok mindenestre az osztrák közjogi iskola hatása. Erre vezetjük vissza azt a vádját Timon ellen, hogy nem látott tovább a magyar glóbusznál. Viszont róla elmondható, hogy alig lát tovább a régi monarchia határainál. Második ok mechanikus államszemlélete, mely a társadalmi, gazdasági és műveltségi tényezők mellett elhanyagolja a nemzeti lélek történelemalkotó munkáját. Harmadik ok a rosszul értelmezett szellemtörténeti módszer alkalmazása, mely «az intuíciót, interpretációt és kombinációt» eszközeivel akarja pótolni az adatok hiányát és így eleve föltételezések alapján mond nemzetünkre súlyos

¹ II. levele a Korinthusiakhoz. III. rész. 6. vers.

jelentőségű kérdésekben véglegesnek szánt ítéleteket. Míg Hintze, Esmein, Grosschmid jóformán egy élet kutatásai és munkássága után próbálták meg a szintézist, Eckhart mindjárt ezzel kezdi alkotmánytörténeti tudományos működését és így adott egy alapjaiban elhibázott, részleteiben és következtetéseiben téves összefoglalást.

Eckhart azzal a kérdéssel vezette be fejtegetéseit, vajjon nem fölösleges-e a jog- és alkotmánytörténet további hirdetése és oktatása. Legyen szabad e kérdésre röviden felelnünk nekünk is: így, csupán rombolni, a nélkül, hogy újat építenénk a régi tanítások helyébe, fölösleges.

NAGY MIKLÓS.

ALKONYAT.

Regény.

— Nyolcadik és utolsó közlemény.¹ —

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A harmadik fagyos szent zimankót hozott, szinte fagytól lehetett tartani.

Berzsényi szobájában ült elmélyedve. A gazdasági kár, melyet a hideg okozott s a gazda jelentett, most nem érdekelte. Waldhausen gonoszsága és gyanúsítása, Emma önfeláldozása, Pál szembeötlő szerelme a leány iránt egymást követték gondolatában. Mit tegyen? Ha a leányt tovább itt tartja, nem keveredik-e valóban gyanuba — ha egyébbe nem, abba, hogy a leányt pénze miatt tartja magánál? Elküldeni nem küldheti el, — hiszen nem is tudná hová — és nem, nem tudna lemondani öreg napjainak erről az örömről. A szeretetnek, a megértésnek olyan kincseit találta a fiatal leány lelkében, amilyenben soha az életben nem volt része. Egyszerre előtte állt a leányka, amint ő érette martirként oda akarta dobni fiatal életét. Nem, soha, soha nem válik meg ettől a rajongó gyermektől, hiszen ez nemcsak szíve kívánsága, hanem kötelessége is és a leány maga sem hagyná el őt. Rettenetes volt elgondolnia, milyen kezekbe kerülhetne.

Az ajtón kopogtak. Emma lépett be, kicsit sápadtan az áttáncolt éj és sok izgalom után.

— Hogy' aludtál, kis leány? — szólta Berzsényi végtelen gyöngédséggel.

— Jól — felelt Emma és belepirult hazugságába. Hogy' vallotta volna be az átvirrasztott órák minden gyötrelmes és édes izgalmát.

¹ Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1931. évi 643., 644., 645., 646., 647., 648. és 649. számában.

— Nehéz óráid voltak, édes kis leány — kezdte Berzsenyi, a leány haját megsímogatva. — Mi van a kezekben? Csak nem a bárótól valami levél?

— Nem tőle, hanem Anna nénitől — felelt a leányka zavartan.

— Most kaptad? — kérdezte Berzsenyi gyanakvón.

— Pál adta tegnap és — és azt mondta, mutassam meg neked.

— Úgy — szólt idegenkedve Berzsenyi és olvasni kezdte.

— Szóval, Pál szeretne a befolyásom alul elvonni, ezt képelem — szólt bosszúsán letéve a levelet.

— Ne gondold, senki sem lelkesedik jobban érted, mint ő — mondta gyorsan a leány.

— Most is? — kérdezte Dániel.

— Ép úgy, mint eddig. Csak fáj neki, hogy haragszol rá — erősítette Emma.

— Ő szakadt el tőlem — felelt Berzsenyi rosszkedvűen.

— Ha ezt tudja, soha erre az útra nem tér — mentette a leány.

— Visszafordulhatott volna, tőle függött — vetette közbe Dániel.

— De már gyanussá tette volna magát, — ismételte Emma Pál szavait.

— Ne hidd ezt — szólt Berzsenyi nyugtalanul nézve a leányt.

— Te beteg voltál, nem jöhetett hozzád tanácsért és körülvették más rokonai — védte tovább Emma.

— A boldogulásért mindent feláldozók. Közülük való ő is... — és Berzsenyi hangja bosszúsán hangzott.

— Nem, nem, Pál nem olyan, — szólt hirtelen, könnyörgőn a leány, — ne gondold. Nem helyesen cselekedett, de nem önző törekvések vezették.

— Mi vezet hát? — kérdezte Berzsenyi meglepve. Mért védi egyszerre Pált Emma, ki eddig mindig egy gondolon volt vele?

— Meg van tévesztve, félre van vezetve, hisz még fiatal, nem lehet tapasztalata — folytatta Emma kérő hangon.

— Mikor beszélt neked Pál ezekről a dolgokról? — kérdezte Berzsényi egyre jobban csodálkozva, majdnem megilletődéssel figyelve a leány arcát.

— Tegnap éjjel — felelt zavartan a leány.

— Tánc közben? — kérdezte fürkészően Berzsényi.

— Nem táncoltunk mindig, én nem tudom a laniert, beültünk a virágos üvegházba — felelte a leány félénken.

— És ott beszélt neked Pál? Egész éjjel? — faggatta Dániel önkínzón.

— Ott — s a leány hangja remegett az elfogódottságtól.

— És a jövőről nem beszélt? — kérdezte Berzsényi egy idő múlva, uralmát maga fölött visszanyerve.

— De beszélt — felelt halkán a leány.

— Panaszkolta, hogy nem jöhet ide, nem láthat? — kérdezte tovább Berzsényi.

— Igen — felelt Emma még zavartabban.

A szoba hűvös csendjében valami feszültség volt. Felajzott idegekkel álltak szemben egymással, önmaguk is félve az igazságtól, mely lassan, feltartóztatlanul kibontakozott előttük.

— És nem mondott egyebet is? — kérdezte halkán a költő.

A leány csak a fejével intett.

— Mikor úgy együtt ültetek, egész éjjel, nem gondoltál te is arra, hogy itt van egy fiatalember, aki hozzád való, aki szeret? — Mert hisz szeret? — kérdezte Berzsényi kicsit keményen.

— Igen — súgta Emma.

— Nem gondoltál te is arra, hogy a te szíved is megnyílik és akkor... te és ő...

— Nem gondoltam... — felelt Emma még halkabban.

— De vele voltál egész éjjel?

— Azért, hogy elbúcsúzzunk... hogy utoljára... ő kért erre, amikor...

Berzsényi felemelte a leány lehajtott fejét és a szemébe nézett:

— Amikor megmondta, hogy szeret? — kérdezte.

— Igen — felelt a leány meghatottan.

Berzsenyi homlokához emelte kezét, lassan járnai kezdett a szobában, izgatottsága nőttön-nőtt és uralkodni akart magán. Már tudta, hogy Pállal a leányt is elveszti. Lassan visszament Emmához :

— És te? — kérdezte.

— Elbúcsúztam tőle — felelt a leány lehajtott fejjel.

— Elbúcsúztál? — kiáltotta Berzsenyi hirtelen, majd meghatottan közelebb ment a leányhoz : — És most nem úgy érzed, hogy . . . hogy valami kiment az életedből, ami . . . ami tartalmat adott neki?

— Csak azt érzem, hogy Pál nem érdemli meg, hogy kiltítsd házadból. Én örökké itt maradok nálad, nem megyek el vele . . . de bocsáss meg neki — s a leány halkán sírni kezdett.

— Szereti — súgta halkán, szomorúan maga elé Berzsenyi, azután megfogta a leány kezét : — Az én bocsánatomnak nincs értéke számára, különben nem szegült volna ellene kívánságomnak.

— Ne hidd, hiszen minden ide fűzi, — kezdte kérően Emma — a szeretet, a hála, a gyermek emlékei. Ha tudnád, hogy' szenved haragod miatt, nem sújtanád vele.

— Ha tudnám, hogy egyedül őt sujtom vele . . . vagy mást is? — kérdezte meghatottan a költő. — Nem kért, hogy menj el vele, hogy légy az övé?

A leány csak a fejével intett igent.

— És te mit feleltél neki? — kérdezte Berzsenyi szelíden.

— Hogy én nálad maradok. Hogy ellenedre soha . . . soha . . . — szólt Emma sírva, Berzsenyi vállára borulva.

Az udvaron kocsizörgés hallatszott, a leány nem vette észre, a szíve hangosabban dobogott minden kocsizörgésnél, de Berzsenyi meghallotta és egyben tudta is, kit hoz.

— És a szíved mit mond hozzá? — kérdezte a síró leányt. — Nem dobban-e össze az övével? Ezek a könnyek? Nem a te szegény, kis meggyötört szíved könnyei? Nem az érzésed első, fiatal hajtásait siratják, melyeket feláldozni készülsz? Nem fogod-e könnyel áztatni párnádat is, annak a búcsúzásnak emlékére? — szólt halkán Berzsenyi, a leány

haját símogatva. — És nappal, nem fogod-e öntudatlanul keresni azt, aki párjának választott téged?

A leány egyre jobban sírt Berzsenyi vállán. A költő hallotta a lépteket az ambituson s egy fiatalos férfihangot, és tudta, mit jelent ez neki.

— Emma, szereted Pált? — kérdezte mégis.

A leány nem felelt, de zokogásba tört ki.

— Ne áltasd magad; — szólt a költő leverten, hangjában keserű fájdalommal — megejtett a fiatalság, a tavasz hatalma. Így kellett jönnie! — folytatta szomorú megadással.

Az ajtó halkán kinyílt. Pál állt ott. Ijedten nézte a zokogó leányt. Berzsenyi kezével intett neki, hogy halkan menjen közelebb. Emma nem vette észre, csak zokogott és arcát Berzsenyi vállára rejtette.

Dániel szelíden lehajolt hozzá :

— Felelj, Emma, szereted Pált? — szólt halkán és fel-emelte a leány fejét, úgy hogy Pált megláthassa. Pál ott állt, kitárt karokkal és túlaradó érzéssel kiáltotta :

— Emma! Szerelmem!

— Pál! — sikoltott a leány és beleszaladt Pál karjaiba, ki csókolta az ajkát, a szeméit, a haját.

— Emma! Szerelmem! — ismételte.

Berzsenyi nézte, szomorú meghatottsággal és most érezte, mit vesztett.

Végre Emma kibontakozott, odament Berzsenyihez, megfogta kezét.

— Köszönöm, bátyám — ment melléje Pál meghatottan.

— Hisz magam sem tudtam... te jó... te nagy... te nemes... te megbocsátó! — szólt halkán Emma és a költő kezét ajkához akarta szorítani, de ez szelíden elvonta és a leány fejére tette.

— Sosem reméltem ezt a boldogságot — szólt Pál melegen. — Anyám velem akart jönni, hogy kikönyörögje bocsánatodat számomra. Milyen boldog lesz ő is.

— Szegény Anna húgom, vidd el hozzá Emmát, hadd legyen boldog egészen — szólt Berzsenyi, egyszerre megértve, mit kell tennie.

— De bátyám! — kiáltott Emma ijedten.

— Menj vele, Emma, asszony jobban érti a menyasszony dolgát, most jobb helyed lesz nála — szólt Berzsenyi határozottan.

— Ha úgy akarod, megyek — kezdte Emma megilletődött. — Rendbeszedem a csomagom . . . — hangja akadózott. — Bátyám, nem haragszol reám? — kiáltotta könyörgőn könnyek közt.

— Nem, Emma, nem haragszom, légy nyugodt — szólt Berzsenyi.

A leány kiment, ketten álltak egymással szemben.

— Ezután nem mehetsz többé Bécsbe — szólt Berzsenyi komolyan.

— El kell mennem, öt napi szabadságot kaptam, akkorra ott kell lennem — felelt Pál tompán.

— És ha nem vagy ott? — kérdezte élesen Berzsenyi.

— Anyi, mintha cserben hagynám a magamra vállalt feladatot — felelt Pál.

— A feladatot, mellyel áttatod magad — szólt Berzsenyi. — Most más, nagyobb, fontosabb feladatot vállaltál magadra. Emma kétezer holdja nem maradhat gazda nélkül, különben a ház beomlik, a gazdaság elpusztul, a falu népe elzüllik. Ez nagyobb feladat, mint a bécsi kancellárián jelentéktelen aktákat körmölteni. Ezért a darab földért, azért a magára hagyott jó, magyar népért mától fogva te vagy felelős és ha itthagysz, olyan kötelességet mulasztasz vele, melyet Bécsben semmivel sem tudsz kipótolni. Visszamehetsz, de csak azért, hogy lemondj és visszajöjj.

Pál lehajtott fejét, Berzsenyi szavainak igazsága pörölycsapásként érte szívét. Most érezte, hogy tévúton haladt és olyan útvesztőbe jutna, melyből csak egy választása lehet a menekülésre : a visszatérés.

— Úgy lesz bátyám, mint kívánod.

— Az iratokat átadom neked, nekem ez a dolog különben is terhes, sem erőm, sem egészségem nincs hozzá — szólt Dániel.

— Köszönöm, hogy megbízol bennem — szólt Pál meghatva.

— Becsületesnek neveltelek, még annak tartalak — szólt Berzsényi zárkózottan.

Emma kendőben, kalapban jött be. Berzsényi eléje ment. Most, hogy indulni látta, egyszerre valami ütést érzett mellébe és keserű ízt szájában.

— Hát elmegy veled? És elmegy veled Bécsbe is? — kérdezte.

— Tehetek-e mást? — felelt a leány leverten. — De úgy tesztek, ahogy te akarod.

Berzsényi egy pillanatig hallgatott, azután jobbjával végigsimított homlokán :

— A leány követi a férfit, akit szeret, — szólt — ez a világ rendje. De azért mégy el, hogy visszahozd, rátok itt nagyobb kötelesség vár, mely alul nem vonhatjátok ki magatokat, Pál tudja ezt.

Emma átölelte Berzsényi nyakát, Pál a kezét fogta meg, meghatottak voltak és boldogok és nem láttak, csak egymás lelkébe. A magára hagyott költő szíve bezárt könyv lett előttük, mióta egymásra találtak.

— Emma, — szólt Berzsényi fenséggel — te elviszed magaddal mindazt a hitet és erőt, amit itt szívtál magadba s ha fiad lesz, belécepegteted. Elmentek, — fordult most Pálhoz — de a régi erkölcsök tisztaságát ne feledjétek. Ne söpörjétek el a multat, a gyökértelen jelent az első szél kidönti. Mi a mult vagyunk, de ne hidd, hogy elveszünk a multban. Itt állunk őrt, hogy az új idők szele el ne oltsa a nemzetet éltető lángot, az élethez az erőt magát. Mi itt állunk őrt a jövő fölött, míg magyar él, élni fogunk bennük, míg egy nap életre kelt ismét a jobb jövő reménye és küzdelemre hí nemzetünk.

— Oh, bátyám — kiáltotta Emma lelkesülten.

— Még most ti vagytok fönt, nyugatra nézők, de jön idő, amikor az önerőnkben bízó megleli helyét és az országát is — folytatta Berzsényi.

— Én is bízom a nemzet erejében és egy jobb jövőben. Visszajövök — mondta Pál, mint egy szent fogadalmat.

— Isten veled hát! — szorított vele kezét Berzsényi.

Emma Berzsényihez simult és sírva, halkán odasúgta :

— Elmegyek velem, hogy visszahozzam.

Már ment kifelé, egyszerre felzokogott és visszafordult, Berzsényi a kezével búcsút intett feléje és Pállal elsiettek.

— Elmentek — súgta Berzsényi maga elé és fáradtan, megtörten ült le a nagy karosszékbe, hátratámasztva fejét. Egyszerre szegény és kifosztott lett, elvitték tőle a színt, a szépséget, a fiatalságot, a szeretetet és a megértést.

Pogácsáné halkán betipegett.

— Elmentek, — szólt könnyeit törölve — el sem búcsúztak tőlem.

— Gyujtson tüzet, főzzön teát — szólt egy idő múlva Berzsényi. A szél bedudált az ablakon és havas esőt hordott. — Május van, de hideg, mint az ősz.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Az idő zorddá vált, hideg szél tépdeste a növényzet fiatal hajtásait, mint mikor a természet vissza akarja venni ajánlékát. Csányi megjött a Svasticsnál töltött pár víg nap után és szinte megijedt a változáson, melyet Berzsényin látott. Magába mélyedt, fakóarcú, semmi iránt sem érdeklődő volt, kérdéseire igen- vagy nemmel felelt és a gazdát meg sem hallgatta, ha este jelentést jött tenni. Pogácsánétól tudta meg, hogy Emma Pállal elment, de az öreg asszony nem tudta megmondani, hogy haraggal-e vagy békésen, csak azt látta, hogy Emma még a kocsin is nagyon sírt. Másnap is csak így volt, harmadnap is. Hiába törte az eszét, hogyan rántsa ki barátját ebből a bükör jellegű hallgatásból, nem tudott mit kigondolni. Hitta a mezőre, még pikétet is ajánlott neki, de Dániel csak a fejét rázta.

Vége harmadik nap könnyű szekér állt meg az udvaron és Somsics szállt le róla, nagy hangon üdvözölve Berzsényit.

— Waldhausent szerencsésen kifüstöltétek! — kiáltotta vígan, s elmondta, hogy az egész megye fellélegzett, mindenki tudta róla, hogy kém s ezért senki sem merte kiutasítani. Mindenkitől kölcsönként, kitarattta magát, Donnert is hivatlanul elvitte az úri házakhoz, hol kénytelenek voltak eltérni, nehogy bajba kerüljenek. A kapitány pedig,

azt hiesztelve, hogy Emma hozzámegy és ő lesz Zalaszőg ura, annyi adósság hátrahagyásával vonult el Pozsonyba, hogy a kaposvári kereskedők és vendéglősök holtuk napjáig vakarhatják utána fejüket.

Berzsenyi meglehetősen részvétlenül hallgatta. Őt már nem érdekelték ezek az emberek. Az, akit tőlük féltenie kellett, már más, talán erélyesebb kezekben volt és fiatal erejével talán jobban meg fogja tudni védeni, mint ő tudta volna. De Somsics nem vette ezt észre, annyit és oly élénkséggel beszélt, hogy ez teljesen elfoglalta, a fő az volt neki, hogy hallgassák, hogy miként, az mellékes, nem is vett róla tudomást, csak mikor már indulni készült.

— Mi bajod, Dani? De el vagy csendesedve — szólt.

— Beteg a májam és a töréseim fájnak ilyen szélben — felelt Dániel.

Somsics búcsúzott, de még habozott elmenni, az ajtóból ismét visszafordult, egy újságot vett ki a belső zsebéből és Dánielnek adta.

— Elhoztam neked ezt, a verseidről szól, csúnya, berzenkedő mifene, de azt tartom: jobb, ha jóbarát adja neked, mint ha ellenség.

S ezzel ment.

Berzsenyi bement szobájába és magára zárta az ajtót. Nem akarta, hogy Csányi vagy más megzavarja és elkezdte olvasni a Tudományos Gyűjteményben Kölcsey recenzióját verseiről.

«A poéta és versificator úgy különböznek egymástól, mint Archimedes és az ács» — kezdte olvasni, majd a hasonlatokat Goethe és Homer, Euripides és Schiller közt, majd áttért az író a magyarokra, nem bánt kegyesen sem Zrinyivel, se Gyöngyösi Istvánnal, Dayka, Himfy sem részesültek nagy elnézésben nála, végre rátért az ő verseire. Előbb csak szelíden csipkedte, mint ki Horácból és Matthissonból merített, azután erősebb lett kritikája: «Berzsenyi gyakran dagályos, felesleg való, értelemről üres expressiókra téved.»

A költőt kiverte a verejték. Hát így ír ő, hát mondhat rá valaki ilyet? Majd sorra vette kinövéseit, mint ahogy kifejezési módját bélyegezte.

Odébb-odébb olvasott, minden mondat egy-egy vessző-csapás volt. Írásait laterna magica képeihez hasonlította és versei közt oly hasonlatosságot talált, hogy megállapítja: «Berzsenyi magát már egészen kimerítettnek látszatik és elérte a határt, melyet a természet a poéta és nem poéta közt von.»

Szégyen és haragtól korbácsoltan ugrott fel Berzsenyi, a vér fejébe tódult, keze ökölbe szorult. Hát szabad így széttépni egy ember élete egész munkásságát, sárba taposni, megsemmisíteni gúnyjával? És erre nincs büntető paragrafus?

«Berzsenyi gondolatai szűk körben forognak» — folytatta az olvasást. Hát hazafias versei, melyek hivatva voltak felrázni a nemzetet, szűk körben forogtak?

Dühösen csapott az asztalra, ajkát véresre harapta. Érezte, nem bírja tovább és mégis olvasott, olvasott, míg a végéhez ért: «Minden nyomon bosszankodó nevetéssel s nevető bosszankodással kell verseit olvasva ama régire visszaemlékeznünk, midőn még így énekeltek:

Debrecennek utcái, sirjakok!

Nem kérdi már az idegen, hogy ha Lukács pap itthon

És egészségben vagyon!»

Ezzel betelt a mérték. Berzsenyi magából kikelten tártá fel ajtaját és fejét fogva, járt fel s alá a tágasabb ebédlőben. Hirtelen kinyitotta az ablakot, hogy a szél átjárja felhevült agyát.

— Tönkretette egész multamat, a nyomorúlt!

Csányi ott ült, ijedten látta, hogy valami rettenetes történt, de szólni nem mert. Végre amint Berzsenyi foga közt dühös szavakat ejtve, ismét járni kezdett a szobában, megszólította:

— Mi történt, Dániel?

— Olvassa ezt — kiáltotta a költő, Csányi elé dobva a lapot, s míg olvasta, eltorzultan az izgalomtól járt-kelt: — Mért emelték ki verseimet a homályból, ha széttépik! Irigylük, hogy a *Romlásnak* *indult* öntudatra ébresztette a nemzetet? Az én írásom nem céltalan verselgetés volt, nagy eszmék gyujtottak bennem lángot, oly erővel, hogy tőle magam

elégtem. Nemzetem felébresztésének áldoztam fel bensőm minden érzeményét és most kicsinyes akadémossággal a technikám kárpálják, a verseimet gúnyolják és ami magyar benne, kifogásolják.

— Mit bánja ezt? Domine spectabilis olyan, mint a sas, ők a szürke verebek, kik nagy zajt csapnak, de hangjuk csak csiripelés — szólt Csányi.

— De ez a csiripelés elhallgattatja az én szavam — kiáltotta Berzsenyi.

— Nem véthet így a nemzet ellen, domine spectabilis — szólt Csányi élénken.

— Kölcseny örökre kicsavarta a tollat kezemből, de ezt akarta. Pesten sem láttam semmi jót kamuti szeméből — kiáltotta Berzsenyi.

— Egész életem műve, egész multam gúnytárgyává van téve az utolsó hasonlattal, csak olvassa! — folytatta magából kikelten.

Csányi olvasta, csak a fejét rázta, de rettenetes megdöbbenés vett erőt rajta. Mi lesz ennek a következménye, irtózat volt elgondolni!

Berzsenyi hirtelen kikapta kezéből az újságot, bement szobájába és bezárkózott.

— Mi lesz ebből? — gondolta Csányi. Vacsorához Berzsenyi nem jött ki, Csányi a kertfelőli ablakához lopódzott és a függönyön keresztül látta, hogy Berzsenyi íróasztalára hajolva ír, ír, a nélkül, hogy felpillantana. És írt még késő este és írt még éjfél után is, a faggyúgyertyákat egymás után tette a tartóba, míg sápadtan kelt a hajnal, a párákon keresztül szürke, szomorú fényt vetve a szobába.

Még kora reggel lovaslegényt küldött Berzsenyi a marcali póstára, tarsolyában nagy pecsétetes levéllel. Reggelinél csak ennyit szólt Csányinak:

— Antirecensiót írtam Kölcsenynek feleletül a Tudományos Gyűjteménybe, ezt nem köszöni meg ő sem.

— Mit írt, domine spectabilis? — kérdezte Csányi.

— Ne beszéljünk többé róla — felelt Berzsenyi mogorván.

És nem beszéltek. És Berzsenyi egyáltalán nem beszélt, üres szemmel ült egy karosszékekben és semmiről sem vett

tudomást. Oly nagy volt az egymást ért megrázkódtatás, hogy nem tudott urrá lenni fölötte. Esténkint a hideg kirázta, végre ágnak esett, de sem ápolást, sem borogatást nem fogadott el. Csányit a gond és a felelősség nem hagyta nyugodtan. Mit tegyen, kit hívjon ide? Eleinte Emmára gondolt, azután elvetette ezt a tervet, majd Lidi jutott eszébe, de az Kaposvárt volt és anyai örömök elé nézett. Egy reggel különös rossz színben találta Dánielt, ki szokatlanul nyersen utasította ki szobájából. Pogácsánét kereste, hogy beküldje, midőn megpillantotta az öreg kasztnist.

— Elvisz egy levelet Sopronba? — szólt hozzá sietve.

— Nem készülök most Sopronba — felelt az öreg.

— De ha megfizetek érte? — kérdezte Csányi.

— Nem lehet azt, nagyon sok portéka van nálam — felelt az öreg.

— Dániel úr beteg, a feleségét kell hazahíni — szólt Csányi halkán, hogy valaki meg ne hallja.

— Az más.

Csányi megírta a levelet.

Tisztelt Táblabíróné Asszony!

Dánielt a Tudományos Gyűjteményben Kölcsey úgy megsértette, hogy belebetegedett, nagyobb baj ennél, hogy lelki sértései oly nagyok, hogy ezekből nem tudom hogy' gyógyul ki, máris a melancholiának van hatalma fölötte. Jöjjenek haza pünköstre a dilizsáncsal, én majd gondoskodom, hogy szombaton kocsi menjen értük Lengyel-tótiba. Talán ez a kedves meglepetés kirántja őt bújából.

Táblabíróné asszonynak alázatos szolgálója

Csányi irnok.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

Berzsenyinek testi fájdalmai már szűntek, pünköst előtt már el is hagyta az ágyat, de a közelmúlt emlékei hinárként vonták mélyebbre, mélyebbre, a búskomorság sötét mocsara felé. Csak ült szóltanul és részvétlenül. Csányit nyugtalanság emésztette, mi lesz, ha Zsuzsa asszony mindjárt megmondja neki, hogy írt érte? Megharagszik örökre? Vagy még rosszabb következménye lesz Dániel kedélyére? Valahogy szerette volna rá előkészíteni.

— Mikor írt Zsuzsa asszony? — kérdezte óvatosan.

— Régen — volt a rövid felelet.

— Hátha hazajön pünköstre? — kérdezte ismét.

— Nem jön — felelt zordonan Berzsényi.

Már jönniök kellett, a dilizsanc már fél órája megjött Lengyeltótiába. Mintha kocsizörgést hallott volna. Izgatottan állt fel.

Nem tévedett. Pár pillanat múlva nagy robajjal nyílt ki az ajtó.

— Lelkem uram! — kiáltott Zsuzsa és szélesen, egészségtől duzzadón, melegségtől túlaradón és energiától pompásan szaladt Berzsényi felé, ölelte, csókolta, nézte.

— Jaj, hogy' nézel ki, lelkem? Hát így ápolták, domine? Pogácsáné, mit adott enni ennek az embernek, hogy így lefogyott és egészen sárga! Mi lelt? — kérdezte, tapogatta, símogatta.

A kis fiúk csak hirtelen kezet csókoltak apjuknak, azután nagy zajjal szaladtak ki az udvarra, lóhoz, kutyához, a rég nélkülözött, kedves játszópajtásokhoz.

— Mi történt? Lelkem uram, szólj! — kérdezte Zsuzsa ismét.

Berzsényi felemelkedett.

— Egész mult életemet, törekvésemet, munkámat tönkretették, kigúnyolták, bepizskolták. Riadót fujtam nemzetem felébresztésére s a trombitát kiverték kezemből. Szent célért küzdöttem és szavam megfojtották. És ezt kritikának nevezik! — kiáltotta Berzsényi hevesen.

— Ne vedd a szívedre! Eljössz velünk Sopronba. Fiúknak úgysis apa kell — kezdte Zsuzsa, nem értve meg férje kifakadását. — A kicsikkel még csak elbánok, de Farcsi... azzal nem bírok. Majd te rendbe szeded... Dehogy hagylak itt — folytatta, férjét ölelgetve.

— Igaz, — szólta Berzsényi — ha derék fiakat nevelek, azzal is szolgálok nemzetemnek.

Zsuzsa már rendelkezett az uzsonna felől, szép pirosra sült kalácsokat szedett elő, melyeket magával hozott.

— Hidd be a fiúkat — szólta Berzsényi.

A fiúk a hívásra nagy lármával jöttek fel az ambituson,

azután a szobába érve, hirtelen megcsendesedtek és majdnem lábujjhegyen közeledtek apjukhoz.

— Fiúk, — szólt Berzsenyi — hogy' megy a tanulás?

— Jól — szólt Anti és Laci egyszerre.

— Anti eminens — szólt bele Zsuzsa.

— Nekem sincs szekundám — szólt hirtelen Laci.

Csak Farcsi hallgatott. De tüzes szemében annyi volt az intelligencia, csinos arcában annyi az elevenség, alakjában annyi az ügyesség és a hajlékonyság, hogy Berzsenyi önkéntelenül, először, mióta megjöttek, elmosolyodott és nem azt kérdezte tőle, hogy' tanul, hanem : — Hát ti mit tanultok, rhetorok?

A fiú büszkén, parázsló szemmel nézett apjára :

— A Romlásnak indult hajdan erős magyart! — felelt emelt fővel.

— Hát mégis! — kiáltotta Berzsenyi felélénkülve. — Hát mégis! Nem hiába!

FÁY ILONA.

KÖLTEMÉNYEK.

A vers hálála.

Én virág voltam termő hantokon,
Mosolygó, színes, könnytől harmatos
Zengő virágkehely,
Álmodt lehellő mákonyfuvalom
A boldogok s a boldog búsulók
Elandalgó szivén.
Ibolya voltam márciusban,
Májusban lilafürtös orgona,
Pompázó rózsák illata voltam,
Minden szépségek rokona ;
Ibolya voltam, — eltapostak,
Orgona voltam, — elvirultam,
S ha rózsza voltam, szirmaimmal
Megúnt teherként porbahulltam.

E koldúsföldön nem kell már virág,
E koldússzagban megfúl minden illat,
És ami szépség volt e tájon,
Halk sóhajtásként száll a sivatagban
És belevész a gondok viharába.
Zúgó viharban, sivatagban
Fejük-lehajtván némán vánszorognak
Lerongyolódott árva magyarok, —
Itt bolygok én is tétován,
Rím nélkül, fésületlenül :
Ó, itt már nincs mit s nincs kinek dalolni, —
Meghalt a Szépség, — én is meghalok . . .

Hej, török testvér! . . .

Hej, török testvér, megöregedtünk . . .
 Bánhatjuk immár sok balga tettünk ;
 Veszítve egymást csak veszekedtünk, —
 Sok vesződségben sors bitangja lettünk.

Lábunk alatt nagy mult zörgő avarja,
 Fejünk fölött végzet károgó varja ;
 Nem segít Jézus, nem segít Allah, —
 Hej, pedig nem voltunk nemzetek alja!

Naptalan nappalok, holdtalan esték . . .
 Szánod-e már, testvér, testvéred elestét?
 Vérünk hullását cudar ebek lesték,
 Szétmarcangolták országaink testét.

Panaszom pusztába kiáltom kesergőn
 Elomlón zokogva elvérzett jövődön :
 Hol vagyon, mivé lett — én Uram, Teremtőm!
 Virágos szép kertem, sudaras tölgyerdőm!

Ebgondolat már minden bú, ha késik :
 Kiméltük volna egymás vetésit!
 Édesedtünk volna békés kötésig :
 Zúdultunk volna ketten együtt — Bécsig!

Bécsset ha ketten viharoztuk volna,
 Napkelet lelkét Zrínyinkbe oltva :
 Hej, az lett volna vitézi torna!
 Tisza vize itt most de másképp folyna!

Késő nagy bánat, jaj, nem lesz más már, —
 Amerre mi járunk, ott már csak a gyász jár ;
 Hiába már, hogy testvérsírt nem ásnál, —
 Megástuk azt ketten, régesrég, Mohácsnál . . .

Magunk vérit ontva sors bitangja lettünk,
 Halálmadár szálldos károgva felettünk,
 Bánhatjuk immár sok balga tettünk, —
 Hej, török testvér, nem jól cselekedtünk!

Ezeregy szerelem.

A hatvanéves Daimon egykor
 Sugárszép férfi lehetett ;
 És híre volt Arkádiában,
 Hogy ezer asszonyt szeretett ;
 Szerelmes emlék, ha ezernyi,
 A szívnek vagy sok, vagy kevés, —
 Vén Daimon tudj' Isten mit érez,
 Ha ennyi fénybe belenéz . . .

Csillagzó csendes alkonyatban
 Ül elmélázón, szótlantul ;
 Szívére, csendes hervadással
 Ezernyi rózsza szirma hull ;
 De szíve mélyén, szent titokként,
 Mint el nem ért vágy mámore,
 Egy rózsza most is él, virágzik
 És el sem hervadhat soha!

Egy rózsza most is él, virágzik, —
 S a szív sem sírhat ezerért ;
 És boldogság és bú csak egy van :
 A vágy, mely célhoz sosem ért ;
 Az éden fáí közt az emlék
 Csak sírva olvas ezerig,
 Mert szűzi, tiszta, szent csak egy volt,
 Csak egy, az ezeregyedik . . .

SAJÓ SÁNDOR.

IRODALOM.

Régi helyneveink vallomása.

Melich János: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest, 1929.
(A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 6.)

Melich János *A honfoglaláskori Magyarország* címmel az utóbbi évek egyik legnagyobb szabású nyelvészeti művét írta meg. A 434 oldalas vaskos füzet a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvében látott napvilágot. Akadémiánk Nyelvtudományi Bizottsága kettős célt tűzött e sorozat elé: összefoglalni az eddigi eredményeket s ezzel alapot vetni a további kutatásoknak, másrészt a felsőbb oktatást szolgálni. Melich könyve e kettős célkitűzésen túl még másik kettőt is megvalósít: hatalmas lépéssel viszi előre a szakkutatást, mert csaknem minden részletben önálló kutatás eredményeit nyújtja s mindig eredeti felfogással ragadja meg a problémákat; aztán eredményei olyanok, hogy nemcsak a szaktudósoknak meg az egyetemi ifjaknak kell róluk tudomást venni, hanem a művelt nagyközönség sem térhet ki az elől a kötelesség elől, hogy *A honfoglaláskori Magyarország* eredményeit legalább nagyjában meg ne ismerje.

A mű a címben felvetett problémacsomót a következő módon tagolja. Mindenekelőtt felsorolja azokat a részben indogermán, részben török nyelvű népeket, amelyek a legrégebb feljegyzések óta a honfoglaló magyarok megjelenéséig, tehát a Kr. e. V. — Kr. u. IX. század közt hazánk területén megfordultak (1. §). A kérdés már most az, hogy e népek közül melyek laktak itt a honfoglalás idején. E kérdés megoldásában már nem történeti feljegyzésekre támaszkodik a szerző, azokat legfeljebb mint másodlagos érveket aknázza ki vagy heurisztikus értéküknek veszi hasznát, hanem tisztára nyelvi adatokból akarja rekonstruálni a honfoglaláskori Magyarország népi és nyelvi tagoltságának képét. Sorra fogja vizsgálni azokat a magyar földrajzi neveket, melyek a maihoz hasonló hangalakban már a honfoglalás előtt megvoltak vagy meglehettek. Vallatóra fogja e nevek hangalakját, hogy megállapítsa, mely nép alkotta meg őket, s melyik néptől vették át honfoglaló ősaink (2. §). Figyelmeztet a szerző arra, hogy — bár könyvében a felvetett kérdés természete szerint első sorban a

nyelvünkbe került jövevénynevekről lesz szó — mindamellett nem szabad azt hinnünk, mintha őseink nem tudtak volna önállóan neveket adni az itt talált földrajzi helyeknek. Ellenkezőleg: már a honfoglalás előtti időkből maradtak fenn magyar helynevek idegen följegyzésekben, s különféle analógiák a vándorló magyarság fejlett névadó-készségéről tesznek tanuságot, aminthogy idegen népeveknek is meglehetősen bővében volt a honfoglalás előtti magyar nyelv (3—4. §). Megállapítja szerzőnk, hogy Magyarország területe közvetlenül a honfoglalás előtt két nagyhatalom érdekkörébe esett: a bizánci birodalom karja kinyúlt Erdélyre, a Tiszántúlra, a Duna-Tisza közére és a Szerémségre — bár e területek legnagyobb része ténylegesen a bolgárok fennhatósága alá tartozott; a többi részeken, tehát a mai Észak-Magyarországon, a Dunántúl és a Dráva-Száváköz nyugati felén a frank nagyhatalom érezte hatását (5. §). E bevezető és tájékoztató fejezetek után következik a tárgyalás két főrészben: először a bizánci érdekelttség területének régi helyneveit vizsgálja a szerző (6—25. §), azután a frank érdekelttség víz- és egyéb földrajzi neveit vonja kutatása körébe (26—46. §). Amott először a bolgár-török nyelvi maradványokat (6—15. §), majd a délszláv eredetű vagy tévesen ilyeneknek tartott helyneveinket tárgyalja (16—20. §), végül esetleges más néptörödékek helynév-hagyatékát veszi vizsgálat alá (21—24. §). A frank érdekelttség területén sorra veszi a mai Felső-Magyarország, a honfoglaláskori Morávia régi földrajzi neveit (27—39. §), aztán rátér a mai Dunántúl, az akkori rábai bajor örgrófság és Pribina, majd fia Kocel fejedelemségének földrajzi-nyelvi ismertetésére (40—45. §), az utolsó fejezetet pedig a Dráva-Száváköz nyugati részének, az egykori Braszlav fejedelemségének szenteli (46. §). Minden egyes fejezetet bőséges irodalmi utalások rekesztenek be, s a füzet végén név- és szómutató is megkönnyíti az olvasó tájékozódását.

A honfoglalás idején átvett földrajzi neveink egy része Melich megállapítása szerint bolgár-török származású; nagy számmal vannak olyanok, amelyek délszláv eredetre vallanak; sok név elárulja hangalakjával az ó-tót közvetítést; végül kisebb számmal vannak olyanok, amelyeket közvetlenül a dákoktól és a németektől vettek át a honfoglaló magyarok.

Vessünk rövid pillantást ezekre az érdekes és nem kevésbé meggyőző névmagyarazatokra.

A bizánci érdekelttség területén bolgár-török, délszláv és dák közvetítésű helyneveink vannak.

Bolgár-törökség közvetítette nyelvünkbe a Tisza folyó nevét. Ehhez hasonló név élt már jóval a honfoglalás előtt a Tisza-menti

népek ajkán, s valószínű, hogy a dákok voltak az első névadók. A dákok *ó T'issós* aztán a gótok s gepidák nyelvébe kerülhetett Tisas alakban, e keleti germán forma viszont egy nyugati germán nyelvben, a langobárdban vált Tisa alakúvá. Ez utóbbi hangalak változatlanul öröklődött az avaron, majd a bolgár-török nyelven keresztül a magyarba. Szamos folyónk neve szintén a bolgár-törökök közvetítésével került nyelvünkbe. Csak ez a török nyelv tarthatta fenn számunkra a honfoglalás előtti Samus -sz végzetét, mely aztán a magyarban analógiás úton -s-sé vált. A Tisza másik balparti mellékveze, a Körös is a régi Tisza-menti bolgár-török lakosság emlékét őrzi. A honfoglalás előtti barbár Gris csak a bolgár-törökben válhatott Kris-szé a szóvégi -sz megtartásával és szókezdő *g > k* változtatással. Az ó-magyar Kris tökéletes mása a török névnek, csak a szóvégi -sz-et helyettesítette nyelvünk -s-sel. Bolgár-törökök adták át ősainknak a szóvégi sz : s tanúsága szerint a Maros folyónk honfoglalás előtti Maris nevét. Ugyancsak bolgár-törökök formálhattak a mai Temes folyó eredeti — talán dákok — Tibis nevéből a szóvégi -sz megtartásával s hangzóközi *b > m* változtatással Timis-t. Az ó-magyar Timis a szóvégi sz : s hanghelyettesítést figyelmen kívül hagyva hű visszaadása a török hangalagnak. Hogy a két Küküllő folyó mellékén laktak bolgár-török népek a magyar honfoglalás idején, arról e név kétségtelenül tanuskodik. A Küküllő folyónévnek az etymonja is török : bolgár-török Kükälär «kökényes». A hangzóközi -ll- már későbbi magyar fejlemény : a régiségben előfordul egy -l-es változat is ; a magyar -ó szóvég viszont szabályos fejlődés előbbi -eγ-ből. Több Karassó-Krassó földrajzi név van, illetőleg volt hazánkban (Krassó-Szörény-megye ; Szamos-Krassó szatmármegyei község ; továbbá a baranya- meg a verőcemegyei Karasica s a krassó-szörénymegyei Karas folyó régi magyar neve), s eredetileg mindegyik folyót jelölhetett. A törökben ugyanis Karaszu azt jelenti, hogy «fekete víz, fekete folyó». A magyar név azonban nem ebből a köztörök névalakból fejthető meg hangtanilag, hanem annak bolgár-török megfelelőjéből, egy Kara-suγ hangalakból. Erre vall az összetétel második tagját kezdő magyar s-, továbbá a magyar szóvégi -ó, mely szabályosan fejlődött régebbi -uγ-ból.

Délszlávok közvetítették honfoglaló ősaink nyelvébe a Szerémség és a vele szomszédos területek több földrajzi nevét. A Száva és a Dráva folyó neve a régiségben Szova, Drova alakban is előfordul. Legrégibb magyar alaknak tehát Száva, Dráva hangalakot kell föltennünk, mert csak rövid á-ból fejlődhetett egyfelől -o-, másfelől -á-. Az átadó szláv nyelv tehát csak a rövid hangzókat ismerő délszláv

lehetett. Szerém-megye neve egyenes leszármazottja a római Sirmium városnévnek. Sirmium a vulgáris latinságban vált Sernium-má, s ezt egy délszláv nyelv a maga hangtörvényei szerint Sremъ-vé formálta. A délszláv név először Szremü alakban kerülhetett hozzánk, s ebből a szókezdő mássalhangzó-torlódás kiküszöbölésével s a véghangzó leköptatásával alakítottuk a régiségben kimutatható rövid hangzós Szerem formát. Zimonynak, a Száva torkolatánál fekvő szerémségi városnak régebben Zemlin volt a magyar neve, s ez egy délszláv Zeml'ъnъ «földből való» névre utal. A magyar hangalak három körülménnyel is támogatja azt, hogy az átadó nyelv délszláv volt : a szláv ъ i-féle hang volt az átadó nyelvben ; megvolt benne az ú. n. lepentheticum ; ez a nyelv a melléknévi jelzõt határozatlan, tehát nominális alakban használta. A szerémségi Szalánkemén városnév régi magyar alakváltozatai (Szalan-, Szolon-; -kaman, -kemen) rövid hangzós, tehát délszláv névre engednek következtetni. Az átvett délszláv név Slānkāmēn lehetett, mely annyit jelent, hogy «sós kő». Slan- egyébként is a délszláv nyelvre mutat egyrészt hangtani szerkezetével (v. ö. orosz солонъ : délszláv slanъ), másrészt pedig határozatlan melléknévi alakjával. A Valkó név (szerb-horvát Vukovar város és Vuka folyó) a régi magyar ejtésben o-val s még régebben u-val hangzott : Vukoу. Ez a legrégebbi magyar alak azt bizonyítja, hogy az átadó nyelvben megvolt a szótagalkotó l hang. A magyar név mintája tehát a délszláv Vlkov «Farkas-é». Eszék város neve egy «csere ny, karám» vagy «lejtő» stb. jelentésű szláv Osěk-re utal, melyben az ě hang minden valószínűség szerint rövid volt. A verőcemegyei Szagyóca Zagyóca folyó- és helynév szláv Sadjavica «kormoska» átvétele. A magyar név első szótagbeli rövid hangzójával általában a délszlávra, -gy-jével közelebből az ó-szerb nyelvre utal, továbbá megőrizte a másunnan ki nem mutatható ó-szerb sаџа «korom» közzsót. Ugyanígy mentette át a mának a magyar Pozsega (vár, város, megye neve) a délszláv požeга szót, melynek jelentése «tűz, tüzrel irtott, művelésre alkalmassá tett hely». Baranya vár és megye magyar neve rövid hangzós délszláv Brana «kapu» alapján keletkezett nyelvünkben.

A Duna-Tisza közén és az északról környező részekben ismét több helynév tanuskodik a mellett, hogy a honfoglalás idején itt is laktak délszláv nyelvű népek. Ha délről északra, illetőleg nyugatról keletre haladunk, az alábbi délszláv jövevénynevekkel találkozunk. Itt van mindjárt a Tisza két partján egymással szembenéző két Kanizsa városunk. Régi magyar hangalakja Knezsa vagy Knesa. Így a magyar név szláv mintája mindenesetre Kneža volt, melynek jelentése «vezéré», s alapszáva azonos a magyar Kenéz névvel. A magyar név val-

lomása szerint az ōs-szláv orrhangú *c* az átadó nyelvben denazalizálva *e*-nek hangzott. Csongrád és Nógrád vár- és városnév szláv mintája Őrgrád «fekete vár» és Novgrad «új vár». Délszláv nyelvi sajáttság e nevekben a *črn* (összláv *črn*) és a *grad* (összláv *gordŕ*) tagok hangszerkezete, továbbá a melléknévi jelző határozatlan alakja. A Tiszába szakadó Zagyva folyónk neve délszláv Sadjava «kormos» átvétele s így szoros kapcsolatban van a verőcemgyei ugyancsak délszláv eredetű Szagyóca~Zagyóca földrajzi névvel. Tapolca nevű víz és hely sokfelé van az országban. Borsodban egy pataknek csak a forrásánál ez a neve, későbbi folyásában már Heő-nek hívják. A két névnek körülbelül egy a jelentése, csak hogy az egyik a magyarból, a másik pedig a szlávból fejthető meg. Heő elhomályosult magyar összetétel e két tagból: hé «forró» + jó «folyó». Tapolca viszont = délszláv Toplica, s ez nem egyéb, mint a toplŕ «meleg» szó kicsinyített formája. Torna helynevünk (folyó, vár, megye Abaúj-Tornában és másutt) egy délszláv Trnava «tővises, kökényes» (ős-szláv trnŕ: délszláv trnŕ) magyar mása. A Sáros-megyében eredő Tapoly folyó neve egy szláv Toplŕ-n alapszik. Jelentése «meleg», s az -o- hangzó (toplŕ: teplŕ) meg a melléknév határozatlan alakja kétségtelenné teszi a délszláv eredetet. Long erdő- és helynév (Sáros-, Zemplén- és Ugocsa-megyékben) szláv Logŕ «berek, erdő» átvétele. Az átadó nyelv délszláv jellege mellett tanuskodik az *o* orrhangú magánhangzó, továbbá az, hogy a megfelelő szláv közszónak csak a délszlávban van «erdő» jelentése. Zemplén város és megye neve valamikor Zemlin-nek hangzott nyelvünkben, s ez eredete szerint is azonos Zimony szerémségi városunk nevével. Laborc folyónk, mely az Ondavába és a Bodrogba ömlik, személyről van elnevezve. A megfelelő személynév végeredményben bolgár-török eredetű: Alp-Bars > Albars «hős párdúc». A délszlávban ez szabályosan Loborsŕ-nak hangzott, s ezt vették át a honfoglaló magyarok Loborszu alakban.

A Marosköz, illetőleg az Alduna vidékéről délszláv kölcsönzés nyelvünkben a Berzava és a Cserna folyónak, nemkülönben a régi Haram várnak a neve. A Temesbe szakadó Berzava neve délszláv Brzava-ból való, ez meg a szláv bŕzŕ «sebes» szóval van kapcsolatban s népetymológiával keletkezett a római Bersobio névből. A Cserna folyónév délszláv mintaképe Őrna (rĕka) «fekete (víz)». A mai temesmegyei Palánka helyén régebben Haram vára állott. A név délszláv Chramŕ-ra utal, melynek jelentése «ház, védőhely, templom». Mint-hogy pedig a névadásnak ilyen módja a törökségnél szokásos, valószínű, hogy a szlávok a várnevet bolgár-török Käl-ből fordították. Chramŕ hangszerkezete azt mutatja, hogy az átadó szláv nyelv az

ős-szláv tort típusú szót trat-nak ejtette, az előbbi két név tanúsága szerint pedig a trrt- és tōrt-féle hangkapcsolatot trt-féle hangcsoporttá formálta át. Ezek a hangtani sajátságok délszláv nyelvre mutatnak. Fontos vallomása van még az átadó nyelv hangtani szerkezetére nézve az aldunai Vidin város, továbbá Szófia régi magyar Budin(>Bodon), illetőleg Szeredüc nevének. Ezek a nevek is azt vallják, hogy a magyarok délszláv népektől tanulták őket.

Az egész Erdély területén csak egy magyar földrajzi név tartotta fenn a régi délszláv lakosság emlékét, s még az sem bizonyos, hogy a honfoglalás idejéről keltezzük ez a név. Az Ompoly-mellett fekvő Zalatna városra gondolunk, mely kétségtelenül szláv Zlatna (ruda v. gora) «arany (bánya v. hegység)» átvétele. Délszláv nyelvhasználatra mutat egyrészt maga a melléknév, másrészt az első szótagbeli rövid a hangzó.

Két erdélyi helynév hangalakjával arra vall, hogy közvetlenül a dákok nyelvéből kerültek a honfoglaló magyarsághoz. E két név Ompoly és Abrud. Ompoly folyónév a római Ampeium város, illetőleg Ampeia folyó nevének egyenes magyar leszármazottja. Abrud folyó- és helynév régi magyar Obrud alakja szintén közvetlenül utal egy dák hangalakra, arra, hogy Obrudi «arany».

A frank érdekeltség területén, tehát hazánk nyugati felében ó-tót és német eredetű földrajzi neveket találunk.

Felső-Magyarországon több német eredetű helynevet közvetítettek a honfoglaló magyarok nyelvébe a mai tótok ősei. Nyugati germán kvádok adtak először a maihoz hasonló nevet a Morva, Vág, Nyitra és Garam folyónak. A Morva és a Nyitra folyók eredeti német Marahwa>Maraha és Nitrahwa—Nitraha neve összetett szó: második tagja a német ahwa «víz». Az ó-tót nyelvben e német nevek szabályos megfelelője Morava, Nitrava (olv. Nyitrává). S az ó-tót hangalakból a magyar ajkon vált aztán Morva és Nyitra. Vág folyónk neve végeredményben német eredetű. Német Wág «folyóvíz» a tótba került először Vág alakban, ez meg a magyarba. Talán a tótság közvetítette hozzánk a Garam német Gran̄a>Gran «fenyő» nevét is, mely az ó-tótban Gron-nak hangzott. A Szikincébe, a Garam mellékvízébe ömlő Kompa patak nevének eredetét még a kvád nyelven túl is nyomozhatjuk. Végző gyökere a kelta camba «görbe» nőnemű melléknév. Ez került a németbe Kamba~Kampa alakban, a német név az ó-tótba, s a tót Kūpa hangalakból lett a régi magyar Kumpa. Eredeti tót név viszont a magyar Zsitva folyó- és Trencsén helynév idegen mintája, s eredeti tót személynévből alakult a magyar Zobor hegy- és Zólyom város- meg erdőnév. Zsitva ó-tót alakja Žitava, melynek

töve a žito «gabona» szó. Trencsén ó-tót forrása Trnčín «Trnkáé». Az ó-magyar Zubur személynév ó-tót Sbor > Zbor «gyülekezet» magyarítása. Zólyom régi magyar Zovolun alakja eredetileg személynév s ó-tót Zvolen «kiválasztott» személynév átvétele.

Honfoglaláskori tót jövevények nyelvünkben még a következő dunántúli víznevek: Rába (szláv forrása Raba), Rábca ~ Répce (szláv Rabica «kis Rába»), Torna (Trnava «tüske-patak, kökényes»), Tapolca (Teplica «melegvíz, hévíz»), talán Bitva is, Gerence (Granica «erdő, határ»), Cuha (Sucha «aszú, száraz patak, völgy»), Pinka (Pinkava), Strém ó-magyar Esztürmen neve (Strmenž «kengyel»), Balaton (Blatŏn «sáros»).

A Dunántúl régi eredetű helynevei közül közvetlenül a németektől, mégpedig bajoroktól vették át honfoglaló ősaink a Lapincs folyó és Moson város nevét. Lapincs neve németül Lafnitz, régebben azonban Lafenza ~ Lafenz-nek hangzott, s ebből az ó-magyarban Laponcsu lett először, majd ez Lapinçs-csá formálódott. Moson ó-magyar Musun alakja nem a város újabbkori német Wieselburg nevével függ össze, hanem egy ó-bajor Mosun ~ Musun átvétele, mely nem egyéb, mint a moos, régi mos «sárrét, láp, ingovány» szó többes dativusa.

A bemutatott névmagyarázatok kétségtelenné teszik, hogy Magyarország keleti felén a magyar honfoglalás idejében két nép lakott egymás mellett: bolgár-törökök és délszláv népek. A bolgár-törökség nyelve oly török nyelv volt, mely a mai csuvasok nyelvéhez áll legközelebb. A mellettük lakó délszlávok a Kr. u. VI. század után vándoroltak Kárpátokon túli őshazájukból először az Alduna vidékére s a Balkán-félszigetre, a Balkánról húzódtak aztán fel a Szerémségbe, a Duna-Tisza közére, a Marosközre és Erdély egyes részeire. Magukat ezek a délszlávok slověninъ (többesben slověne)-nek, nyelvüket slověňskъ-nek hívhatták. Nyelvük nagyjában azonos lehetett a mai nyugati bolgár és a mai keleti szerb nyelvjárás IX. századi őseivel. Törökségen és szláv népeken kívül valószínűleg még dák néptörödékeket is találtak a honfoglaló magyarok Erdélyben. Kései maradványai voltak ezek a régi dák uralomnak. Történeti feljegyzések, illetőleg valószínűségek szólnak a mellett, hogy az említett népeken kívül a honfoglalás táján volt egy pár gepida telep a Duna-Tisza köznek a Szerémséggel érintkező részén, továbbá az oláhok is kezdtek már beszivárogni balkáni őshazájukból az erdélyi hegyek közé.

Hazánk nyugati felén a helynevek vallomása szerint tótokat és németeket találtak ősaink. A mai tótok ősei laktak Felső-Magyar-

országban s a Dunántúlnak a Balatontól északra eső vidékein. A tótok mai nemzeti neve (slovák) képzőcserével egyenes folytatója a régi morva-szláv slověninъ-nek, nyelvük neve (slovenský) pedig a morva-szláv slověnskъjъ-nek. Ezek a morva-szlávok, azaz tótok a VI. század második felében kezdtek az említett területeken megtelepedni. Felső-Magyarországon találhattak a bevándorló tótok kvád néptörödékeket, s aztán is folyton vándoroltak be németek, úgyhogy a tótok állandóan németekkel vegyesen lakhattak e vidéken. A Dunántúl nyugati felében szintén megvan a folytonosság a honfoglalás előtti és utáni németiség közt. Itt őseink bajorokat találtak. Egyéb nyelvi és történeti adatok valószínűvé teszik, hogy az említett népek mellett a honfoglalás idején élhettek Felső-Magyarországon, úgyszintén Pannoniában illir vagy kelta néptörödékek (őket hívták eleinte tótoknak), a Dunántúl ezenkívül lehettek keresztyén avarok, új-latin néptörödékek, talán még szlovének is; a Dráva-Szávaköz nyugati részén egész bizonyosan délszlávok, a mai kajkavácok ősei éltek.

*

A honfoglaláskori Magyarország szerzője a magyar tudós két arcát mutatja meg azokban a nyelvi kutatásokban, melyeknek pozitív eredményeit a fenti vázlatban igyekeztünk megrögzíteni. Tudós és magyar: e két szó jellemzi legtalálóbban Melich János egyéniségét.

Ostwald (*Grosse Männer*, 1909) a nagy embereket két élesen elkülönített csoportra osztja: a klasszikus és a romantikus egyéniségek táborára. Amott a látás biztossága és mélysége, a plasztikus gondolatok végiggondolása nyomja rá bélyegét a lángész alkotásaira; itt a hirtelen megvillanások, a gyorsan fellángoló s gyorsan elhamvadó gondolatszikrák, az ötletek bősége ejti hatalmába a tudós lelkivilágát. Melichnél nem tudjuk, mit csodáljunk meg inkább: tudományának biztos alapvetését-e vagy gondolatainak szikrázó ötletességét.

A tárgy, amelynek körében Melich mozog, mintha csak az ő tudós egyéniségéhez volna szabva. Ha valahol — itt igazán szükség van a tudás biztosságára és a kritikailag fegyelmezett ötletességre. Mert miről van szó? Egyes régi keletű földrajzi nevekből következtetéseket vonni az illető vidék régi történetére. Meglehetősen fiatal hajtása a nyelvtudománynak ez a történeti beállítású helynévkutatás, s aki ezen a téren akarja képességeit gyümölcsöztetni, az majdnem teljesen a maga erejére van utalva: nem fog kitaposott utakat találni s nem támaszkodhatik rég kipróbált módszerekre.

A történeti irányú helynévkutatás abból a megfigyelésből sarjadt ki, hogy egy nép nem akkor tűnik el örökre a föld színéről, mikor

államisága megszűnik, mikor tehát a régi értelemben vett politikai történelem elhallgat róla, hanem egyes töredékei tovább élnek a régi lakóhelyen. Ők adják át az odavándorolt új népeknek a földrajzi nevek egy részét. Az új bevándorlók vagy hódítók az új országban hallott neveket nyelvük hangtörvényeihez idomítják, majd ők is tovább adják azokat az esetleg utánuk jövőknek. Ez az útja a régi helynevek fennmaradásának. Ez magyarázza meg sok név évezredekre visszatekintő történetét s ez teszi lehetővé azt, hogy a mai nyelvhasználat helyneveit legrégebb feljegyzett alakjaikkal egybevessük, a hangalak változásait vallatóra fogjuk, s e vallomások alapján meg a történeti valószínűségek figyelembe-vételével meghatározzuk, hogy mely nép alkotta meg, használta, illetőleg adta tovább az illető földrajzi neveket. A folyók, vizek, hegyek, városok nevei rég letűnt időkről beszélnek annak, aki érti. De nagy türelem, hatalmas tudás és óvatos ügyesség kell ahhoz, hogy valaki a földrajzi neveket vallomásra bírja s rajtuk keresztül régi korok titkait kilesse.

Karl Müllenhoff volt az első (*Deutsche Altertumskunde*. I—V. 1870—1900), ki a helynevek történeti vallomásait nagyobb mértékben kezdte kiaknázni. Utána sokan megpróbálkoztak ezen a téren, de a sok biztos eredmény mellett felburjánzottak a felületes ötletek, légből kapott elméletek és önkényesen elhamarkodott állítások. Melich jól látja a történeti helynévkutatás veszélyeit, ezért mindjárt nyomozásai kezdetén siet kiemelni két fontos dolgot a módszerre vonatkozólag. Egyik az óvatosság. Csak akkor vonhatunk biztos következtetést egy helynévből valamely korra, ha abból a korból van adatunk az illető névre. Ha nincs feljegyzett névalak a vizsgált korból, akkor azt a nevet csak okkal-móddal vonhatjuk be kutatásunkba, több egybevágó körülmény figyelembevételével: óvatosan. A másik a szigorú nyelvtörténeti alap. Ha most Magurának hívnak tótul egy hegyet, abból még nem következik, hogy úgy hívták a magyar honfoglalás idején is — mint sokan gondolják. Nem hívhatták így a tót nyelv azon törvényénél fogva, mely a XIII. század folyamán az eredeti g hangot a szókészlet legnagyobb részében h-vá változtatta. Egy ősi Magura név tehát a mai tótban Mahura-nak hangzanék.

Melich módszere mindenben alkalmazkodik a már kezdetben tudatosított két főelvhez: az óvatossághoz és a nyelvtörténeti szemponthoz. Rendszerint csak olyan neveket von kutatása körébe, amelyek hiteles följegyzések szerint a maihoz hasonló hangalakban megvoltak a honfoglalás előtti időkben, s így meg kellett lenniök a honfoglalás idején is. A honfoglalás előtti adatok összeállításával megállapítja a név legrégebb alakját, illetőleg alakváltozatait. Majd a

magyar nyelvtörténeti adatokat szedi sorba, meghúzza a fejlődés vonalát s kikövetkezteti a legrégebb magyar alakot. Most sorra veszi azokat a népeket, amelyek a történelem tanúsága szerint megfordultak vagy megfordulhattak az illető hely környékén, s hangtani vagy egyéb nyelvi kritériumok alapján eldönti, hogy melyik nép adta a magyarnak a kikövetkeztetett legrégebb magyar névalakot. Sokszor negatív úton is bizonyít: kimutatja, hogy a többi számításba jöhető nyelvek mért nem örökíthették át számunkra a kérdéses földrajzi nevet. Így igazi fejlődéstörténetet rajzol: az első névadóktól kezdve folytonos kirekesztéssel végigkíséri a vizsgált földrajzi név történetét, hangtani módosulásait mindazon nyelvekben, amelyek a honfoglaló magyarokig való átörökítésben szerepet játszottak.

A szerző kutató munkájának minden egyes fázisában csillogtatja bámulatos nyelvtörténeti tudását. Nemcsak hogy a magyar nyelvtörténeti adatok állanak roppant bőséggel rendelkezésére, s a magyar hangtörténet minden apró-cseprő fejlődésiránya és nyelvjárási elkülönülése hozzájut a maga jogaihoz kutatásaiban: hanem éppoly behatóan ismeri az összes szóba kerülő nyelvek történeti adatait és hangtörvényeit. A magyaron kívül kiterjednek pontos és részletes nyelvtörténeti ismeretei a különböző szláv nyelvekre, behatóan ismeri a törökséget, teljesen otthonosan mozog a germanisztikában, valamint a román nyelvészetben.

Tudásának ezen a biztos és széles fundamentumán építi fel kutatásait, ezekre alapítja feltevéseit. Nyomozásaiban nagy mértékben érvényesül az intuitív meglátás, távoleső dolgok ötletszerű egybekapcsolása és a szellemes feltevés. Tudós egyéniségének ezt az arcvonását mutogatja már a legrégebb hangalak kikövetkeztetésében, a legrégebb hangalakról az átadó nyelvre való ugrásszerű áttérésben, az okmányyszerűség határán kívül eső hangfejlődés megrajzolásában, s abban, hogy egy-egy magyar helynév analógiáját a törökség vagy a szlávtság távoli vidékein találja fel. A hasonlónak, az összetartozónak ez az ösztönszerű meglátása már a tudós fantázia műve. Ezt a biztos alapra támaszkodó tudós képzeletet látjuk csillogni különösképpen azokban a levezetésekben, amelyekben megrajzolja egy-egy nyelvtörténeti feltevés pontos következményeit, s így kézzelfogható módon kimutatja a feltevés abszurd voltát. Azt állítják például egyesek, hogy a magyarok szlávoktól, mások pedig, hogy oláhoktól vették át a Temes folyó nevét. Igen ám, de a kimutatható legrégebb Tibisből a szláv nyelvben *Tǫbb* > *Tibǫ*, az oláhban pedig *Tie* > *Ție* vált volna, a mai tényleges szláv és oláh alakok viszont -m-mel és -s-sel hangzanak, s így fordítva áll a dolog: a szlávok és az oláhok kölcsönözték

e folyónevet tőlünk. A szerző szellemessége majdnem minden jelenségnek megtalálja a kulcsát, s legtöbbször egészen önálló utakon jár magyarázataiban. Ahol mégis nem tud megfelelő magyarázatot találni, ott egyáltalában nem igyekszik valami indokolatlan feltevést ránk erőszakolni, hanem őszintén bevallja, hogy ez idő szerint nem tud elfogadható származtatást nyújtani (pl. az Olt, Mura, Zala, Marcal, Pánzsza, Tolna, Ikva esetében).

Mert az éles kritikai érzék legmerészebb kombinációiban is nyomon kíséri. Ha feltevéseit nem tudja kellőképpen igazolni, azt mindig külön megemlíti s magyarázatát csak valószínűnek jelzi. Kritikai érzékét azonban ott mutogatja legszebben, ahol idegen feltevéseket és elméleteket bírál. Napnál fényesebben kimutatja Karácsonyi János gepida-székely elméletének tarthatatlanságát, s lesújtó voltában meggyőző bírálatot ír Diculescunak arról az elméletéről, mintha az oláhok ősei a gepidák lettek volna. Az eddigi irodalom eredményeit minden részletkérdésnél megrostálja, s ahol szüksége mutatkozik, bebizonyítja tarthatatlanságukat. Kritikával nyúl a régebbi magyar, nemkülönben a külföldi, német, szláv, oláh tudósok véleményeihez. A kritika hangja néha a polémiaéba csap át, de minden sorában egy átélt igazság őszinte hangja szólal meg.

S ez átvezet bennünket Melich egyéniségének másik arcához, amit úgy jeleztünk, hogy ő mint tudós is elsősorban magyar.

A magyarság elszigetelt helyzete, a környező idegenekkel szemben való önfenntartó védekezése, sok csapás által való megfogyatkozása már kezdettől fogva minden igaz magyar főt és szívet a nemzeti ügy szolgálatába állított. A magyar tudomány éppúgy, mint a magyar művészet sajátosan magyar. A nemzeti üggyel való kapcsolat különösen szoros volt mindig a magyar nyelvtudománynál, akárcsak nemzeti történetírásunknál. A nemzeti ügyet szolgálták buzgó nyelvhasznolóink, kik a bibliai nép rokonságának keresésén és a török nyelvrokonság hangoztatásán keresztül eljutottak a finnugor népekhez, kiknek barátságát elmélyíteni: a mának egyik legszebb feladata. A nemzeti ügy buzdította és lelkesítette azokat a kutatóinkat, kik a magyar őshazát és őstörténetet a nyelv világító fáklyája mellett igyekeztek felderíteni. A magyar nyelvtudomány érdeklődésének központjában ma is a magyar őshaza és őstörténet kérdése áll: egyenes következménye ez annak, hogy nyelvtudományunk már megindulása első percében a nemzeti ügy szolgálatába szegődött.

Nem jelent ez a nemzeti szempont szerint való beállítódás elfogultságot, előítéletet vagy az eredmények önkényes kikényszerítését. Csak a tárgyválasztásban rejlik a nemzeti ügy szolgálata, nem

a kutatás mikéntjében. Melichnek is bizonyára nemes hazafisága volt a titkos ösztökélője abban, hogy régi történetünk egyik legizgatóbb kérdésének megoldását, a honfoglaláskori Magyarország népi és nyelvi képeinek rekonstruálását tűzte maga elé.

Ez az a terület, hol nemzeti létünket a legkomolyabbnak tetsző, mert tudós mezbe burkolt vádak fenyegetik. Melich szembeszáll az ellenünk kovácsolt érvekkel s mindenre kiterjedő tudásával fölényesen visszaveri őket. A magyar helynevek vizsgálatával kapcsolatban azt állítják egyes szláv tudósok, hogy a honfoglaló magyarok minden helynevet az itt talált népektől tanultak el. Tehát a honfoglaló magyarok vagy a nyelvük oly fejletlen volt, a kultúra oly alacsony fokán állott, hogy mindenre az itt lakó szlávok tanították meg őket. Melich válasza erre az, hogy hivatkozik a tényekre. Arra, hogy magyar helynevek már a honfoglalás előtti időkből maradtak ránk (ilyen pl. az egyik őshazának *Λεβεδία* neve, mely görögösítés magyar Levédiből, ez meg a lenni ige származékából, a Levédi személynévből keletkezett); hogy délorosz- és oláhországi, valamint török analógiák alapján lehettek a maival azonos helyneveink már a honfoglalás előtt, s azokat magukkal hozták őseink az új hazába (pl. Fejérvár, Fehérvár, Százhalom); végül hogy a magyar nyelv meglehetősen gazdag volt oly szavakban és képzőkben, melyek a földrajzi névadásban szerepet játszanak.

Egy másik érv a magyarságnak e földhöz való joga ellen az, hogy a honfoglaló magyarok az új haza területén mindenütt szlávokat találtak, s így a szlávokat illeti meg ez a föld az elsőbbség jogán annyival is inkább, mert egyesek szerint itt volt a szlávok őshazája. Pedig már Müllenhoff és Roesler kutatásai igazolták, hogy a szlávok őshazája a Kárpátoktól északra terült el, s innen vándoroltak mai lakóhelyükre az V—VI. század után. Melich ezt a felfogást újabb nyelvi érvekkel támogatja. Aztán kimutatja, hogy ha a mai magyarországi földrajzi nevek közt sok szláv alakú van is, abból még egyáltalában nem következik, hogy ezek mind a honfoglalás idejében kerültek hozzánk a szlávoktól. Nagyon sok szláv eredetű magyar név a honfoglalás után bevándorolt szlávoktól származik, úgymint oroszoktól (pl. Kraszna folyónév), szerbektől (pl. Lippa), nyugati szlávoktól (pl. Karakó), s aztán vannak nevek, amelyeket szláv eredetű köznevekből az oláhok képeztek (pl. Ohába). Így aztán tetemesen megcsappan azoknak a földrajzi neveknek a száma, amelyeket honfoglaló őseink valóban az itt talált szláv népektől tanultak. A mai szláv név sok esetben a magyarból való kölcsönzés (pl. a Tisza tót Tisa: olv. Tyisza neve), illetőleg visszakölcsönzés (pl. Nyitra mai tót-cseh

Nitra neve). Vannak aztán olyan földrajzi neveink is, amelyeket egyáltalában tévesen értelmeztek egyesek szláv eredetűeknek, mert azok nem idegen átvételek, hanem eredeti magyar alakítások (pl. Szepes a szep>szép köznévből).

Hogy a magyar honfoglalás után még sokáig lettek volna Magyarország területén tiszta szláv-lakta vidékek, ez az érv is megdőlt Melich adatai előtt. Szláv lakosságú vidéken a magyarok korai letelepedéséről s a szlávokkal való együttéléséről, sőt számbeli fölényéről tanuskodnak a magyar és tót nyelvi szellemben alkotott helynevek (pl. magyar Fülel : puszta személynév, tót Filakovo : «Fülel»), a régi keletű magyar eredetű földrajzi nevek (pl. honfoglaláskori törzsnevekből alkotott helynevek : Kovár, Nyék, Megyer, stb.), végül a szláv nevekhez képest a magyar eredetű nevek számbeli többsége.

Így szolgálja Melich *A honfoglaláskori Magyarország*-gal a tudományt általában s a magyar ügyet különösen, az emberi és a magyar igazságot. Erősíti bennünk e megszentelt földhöz való jogunk tudatát s eloszlatja a koholmányok ködét, melybe ellenségeink szeretnék burkolni népünket a világ előtt.

Papp István.

Kisfaludy Sándor kiadatlan munkái.

Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Kéziratból. bevezetéssel és jegyzetekkel kiadta Gálos Rezső. Kiadja a Kisfaludy Irodalmi Kör. Győr, 1931. 628 l.

Örvendetes jelenség, hogy az elmúlt évtized súlyos körülményei közt is a vidék fokozott mértékben részt kér és vesz szellemi életünk megtartásában és fejlesztésében. Múló hatású felolvasások, előadások mellett komoly irányú folyóiratok jelennek meg, marandó értékű kiadványok hagyják el a sajtót, nehezen hozzáférhető levéltárak rejtett kincsei válnak köztulajdonná. Az előttünk fekvő hatalmas kötettel Győr szerzett érdemeket a hazai történelem és irodalomtörténet körül. Irodalmi köre, mely a Kisfaludy nevet írta homlokára, a város közönségének, a megyének erkölcsi és tetemes anyagi támogatásával kiadta Kisfaludy Sándor azon munkáit, melyek az 1893-i Angyal-féle kiadásban még nem jelenhettek meg vagy azóta kerültek napfényre. Vonatkozik ez első sorban az utolsó nemesi fölkelés, az 1809-i insurrectio történetére, melyet Angyal Dávid annakidején még «el nem hárítható akadályok miatt» nem vehetett föl a Minden Munkák közé (l. VIII. 701.), s azóta is az Országos Levéltárnak nádori irattárában rejtőzött. Ismeretes, mennyire szívügye volt a költőnek az insurrectio története, melyet József nádor

megbízásából írt meg «őszintén» Ferenc király számára; hogyan bántotta őt, mikor nemcsak elismerést nem kapott érte, hanem figyelmeztették, hogy emlékirata tartalmát senkivel se közölje; mennyire fájt neki, mikor Kossuth a *Pesti Hírlapban* az insurrectiót «évkönyveink koromfekete lapjának . . . győri szégyennapnak» mondta (1843 aug. 3. vezércikk). Így az emlékirat mostani közzététele mintegy késői kiengesztelése a költő, a rendi nemesség hősiességének nagy védelmezője megbántott lelkének. A történelemírás és a hadtudomány ezért a közzétételért nagy hálával tartozik e kötetnek.

A kiadvány másik felében költemények, beszédek, vegyes tartalmú írások, a költőtől származó és hozzá intézett levelek vannak. A szerkesztő igen helyesen tette, hogy e költeményeket, melyek a *Győri Szemlében* láttak először napvilágot, itt újra közzétette. Zsengek, az erdélyi s az első bécsi tartózkodás idejéből, jellemzően mutatják a minták után járó első kísérletek tapogatózó próbáit. Négy darab (*Phillishez—Pista*), bár mintájukat megnevezni nem tudom, a német anakreontikusok hatását kelti bennem; *A Tavasz*, mely kétségtelenül Faludi bélyegét viseli magán, arról is bizonyosságot tesz, hogy a költő Kazinczy Gessnerét is ösmerte, mert onnan valók a *Tsalogány* és *tsermely* «új» szavak.¹ Érdekesek azok az utasítások, melyeket a rajzolóknak adott első munkáinak képeihez; tele vannak a lovag-romantika minden kellékével. A *Kesergő Szerelem* tervezete azonban személyi élmény nyomait is mutatja, a déli Alpeselek, Dranguignan és a Col di Tenda emlékét. A beszédek tanúságot tesznek arról a sokoldalú érdeklődésről, mellyel Kisfaludy a közügyeket kísérte és intézésükben tevékeny részt vett: a lengyelek ügye, a balatonfüredi színház, az egerszegi kaszinó, könyvtár, mind gondjának tárgyai. Kimélyül a költő lelkének képe még inkább az eddigi ismeretlen levelek kiadásával; a kor társadalmi, főleg pedig irodalmi viszonyairól való ismeretünk nem egy jellemző adattal, vonással gazdagodik. Pápay Sámuel közbenjáró szerepe Kazinczy és Kisfaludy közt, aki annyi év után sem tudta megbocsátani az éles Hímfy-epigrammát: «Elundorodtam az írástól» — írja még 1821-ben is, erre az ügyre célozva. Mailáth Jánossal, Hímfy német fordítójával való levélváltása tele van önjellemzéssel: »Hímfy nem szeliden, csöndben szerető, panaszkodó Petrarca, hanem szenvedélyes, viharos, sokszor majdnem vadul tomboló szerelmes» (463. l.); mai szemmel szinte túlzásnak vennők ezt a jellemzést, ha az egykorú véleményt nem ösmernők máshonnan is, például Csokonai *Lillájának* előbeszédé-

¹ Hivatkozik is rá 1808. júl. 27-én Kazinczyhoz írt levelében.

ből: «Érzései hol melegek, mint a nyári nap, hol égetők és erőszakosak, mint a felháborodott Aetna.» A műfordítás mivoltára és lényegére is sok érdekes adalékot kapunk a legilletékesebbtől, különösen a nyelvi kifejezés és a velejáró hangulat viszonyára nézve. Öccséhez való viszonyára eddig teljesen új adat az, hogy a Marczibányi-féle 400 forintot nem végleg, hanem csak kölcsön adta, s Károly halála után a hagyatékából visszaköveteli (490. l.).¹ A Tudós Társaságban mutatkozó apró surlódások elveszik kedvét, nem fogadja el Széchenyi ebédre hívását s a tagságról le akar mondani. (497. l.) Akkor sincs jelen, mikor *Szigliget* regéjét felolvassák és «igen nagy tapsot nyert». A hozzá írt levelek igen sok érdekes adalékkal szolgálnak kora irodalmi és társadalmi képének kiegészítéséhez; Verseghy tudományos működésének szinte egész foglalatát adja 1806-ig; Virág Benedek néhány rövid, meleg levele «a nemzeti lélek tüzes ébresztőjét» teszi előttünk még kedvesebbé; Dessewffy József és Toldy Ferenc az Akadémia életéhez adnak adatokat; Döbrentei levele, melyre a költő igen büszke volt, John Bowring magyar irodalmi érdeklődéséről tanuskodik; kedves gr. Fáy Istvánnak, a zeneszerző és -történésznek dícséretekkel áradozó hódolata, mely bizonyára nagyon jól esett a divatból már-már kieső agg költőnek (1843-ban vagyunk!), s amelyben «Hazámnak meg becsülhetetlen drága Kintsének, a Magyar romantika Nagy Sándorának» mondja. Ide tartozik a Jegyzetek közt Kisfaludy valamennyi ismeretes levelének teljes jegyzéke, mely nagy segítségére van a kutatónak. Ugyancsak értékes a *Könyvbéli Virágok* rovat is a függelékben, mely Kisfaludy olvasmányai felől tájékoztat.

Az egész hagyaték csoportosítása, gondozása, főképen pedig felkutatása és összegyűjtése a kiadót dicséri, aki lelkesedéssel és tudományos gondossággal tette közkinccsé ez irodalmi ereklyéket.

Az ő tollából való a bevezető tanulmány is: *Húsz év története*, t. i. a pozsonyi évektől az insurrectio lezajlásáig (1790—1810), mely a költő életének élményekben leggazdagabb és alkotó munkában legtermékenyebb időszaka. Kisfaludy irodalomtörténeti jelentősége voltaképpen ehhez az időhöz van kötve, s ezért igen hasznos munka volt az újabban előkerült adatok segítségével újra megrajzolni a költő kialakulásának képét, kimélyíteni azokat a vonásokat, melyeket Angyal és Császár életrajzai megállapítottak. Pozsonyból magával vitte Bécsbe az irodalom iránt való érdeklődését. Ezt

¹ 1820-ban Teleki Lászlóhoz és a nádorhoz írt levelében, melyben a díjat az *Aurora* számára felajánlja, kölcsönről nincsen szó.

fokozta a «második» bécsi társaság; már nem a testörök, kikből csak Barcsai és Báróti maradtak meg s akik már rég letettek irodalmi hajlandóságaikról; hanem a *nevelők* és *szerkesztők*: Takáts, Sándor, Görög, Kerekes, majd Batsányi. Az ő révükön belekerül a bécsi írók társaságába is, Beethovennel és Sonnenfelsszel is megismerkedik. Írói tevékenysége még itt is csak fordítgatás, tollgyakorlat; még nem volt meg a lelket átalakító, költővé fejlesztő élmény — Medina Mária iránt való érzéki szerelme nem volt az. Ezt csak az igazi szerelem adhatta meg: Badacsony s az első, elhamarkodott vallomás, mely kosárral járt. Egy *emlék* s egy *seb*, ezt viszi magával a harctérre, a fogságba. Még csak a minta kellett, ezt is megtalálta Petrarcában. Hozzájárul a déli alpesek vadregényessége, a vágyat fokozó távolság, a párizsi D'Esclapon Karolin ösztökélése, s így minden megvolt, hogy megszülessék Himfy, a magyar szerelmi költészet első koszorúja. Mert Balassi forró énekei akkor még a radványi kastély rejtekében lappangtak, a XVIII. század addigi szerelmi lírája pedig voltaképp a reflexión át szűrődött, másodlagos irodalom volt. Kisfaludynak ez a költővé való fejlődése Gálos tanulmányának legsikerültebb, legmegalapozottabb része. Érezték Himfy irodalmi esemény-voltát a bécsi barátok is, mert megjelenését irodalmi lakomával ünnepelték meg; ez az első irodalmunk történetében, még a résztvevők névsora is ránk maradt. A természetes szenvedély eddig példátlanul őszinte megnyilatkozásának hatását fokozta a behízselő, könnyű, népdalszerű külső alak is, melyben, a szerző finom megállapítása szerint, Faludi ritmusai muzsikáltak.

Az ihlet egységének, a belső és külső tényezők gondos elemzésének eredményeképpen a szerző egy körbe, a *Liza-ciklus*ba foglalja a költő első műveit: *Kesergő Szerelem*, *Napló és frantzia fogságom*, *Boldog szerelem*, *Két szerető szívnek története*, és az első három regét: *Csobántz*, *Tátika*, *Somló*. Külön-külön már megállapították az egyes darabok rokonságát (Rényi, Werner, Waldapfel), az egész sorozat belső összetartozandóságának kimutatása azonban Gálos érdeme. Okfejtése meggyőző s különösen költő-lélektani szempontból elfogadható. Bizonyítja ezt különösen az a körülmény, hogy a *Liza-ciklus* után már nincs több, lelke mélyében gyökerező költői alkotása. Többi regéje többé-kevésbé utóhang, drámái olvasmány és elmélkedés eredményei, melyeket csupán a lobogó hazafiézés fűt, de nem bír a költői remekség magaslatára emelni.

Az insurrectio után költői pályája hanyatlóban van. Népszerűségét kikezdi Kazinczy 1809-ben az *Annalen*ben, majd a Dayka-epigrammában, leginkább pedig az idő, mely elhaladt fölötte. A hús,

élményben dús, ihlettermő év után a kimerült termőföld gyér kalásza következnek.

Valamint a kiadott hagyaték, úgy a bevezető tanulmány is a Kisfaludy-irodalom tetemes gazdagodását jelenti.

Tolnai Vilmos.

A mult század magyar politikai élete.

Sebess Dénes: *Két Magyarország*. Az elmúlt század politikai eseményei. Budapest, év n. A Könyvbarátok Szövetsége kiadása.

Ha egy beláthatatlan terjedelmű csatamezőn minden halottat azon a helyen temettek volna el, amelyen sebében összeroskadt, és e nagy csatamezőn sűrű ködös időben bolyongva merengene az író, betűzgetve a fejfák föliratait, visszaemlékezve a hírből ismert elhúnytakra, a ködben alig látva egyik fejfától a másikig, épen olyan jellegű munkát írhatott volna bolyongásáról és merengéséről, mint a *Két Magyarország*. Mintegy térképről emlékezik arra, hogy Mohács óta évszázadokon át két pártra szakadt a magyarság, ez az emlékezés a mű alap gondolata, ezt választotta könyve címéül a szerző. Ez az alap gondolat azonban nem ad olyan egységet a műnek, hogy ezen elindulva lehetne foglalkozni vele, inkább a részletek domborodnak ki, nem annyira igaz, mint inkább gondolatébresztő voltukkal.

E részletek vizsgálása közben vigyázatra intenek a sajtóhibák. Mert a Könyvbarátok Szövetsége elérte célját, ha szép kiállítású könyvet akart adni tagjainak, de akkor is elérte célját, ha ritkaságot akart adni: olyan elsőrangú műintézetben, mint az Egyetemi Nyomda, ennyi sajtóhibával készült könyv valóban csemegének beillő ritkaság. Már most tekintsem sajtóhibának azt az állítást, hogy az 1847-i választáson az egy Vácról 3000 szavazásra jogosult nemes vonult ki Kossuth pártján, mikor Kossuthnak összesen 2948 szavazata volt az egész nagyterjedelmű és népes Pest vármegyéből? Nézzem-e sajtóhibának a hibásan írt nevek tömegét, mint Hauslaub, Oltay, Ponsoby (helyesen: Hauslab, Olay, Ponsonby). Ha mindazt sajtóhibának nézem, ami a szedő és korrektor rovására írható, akkor is elég sok elírás marad: Sir Stradfort (helyesen: Stratford) «török» követ; 1790—1802 közt látja szerző a francia császárság (1804—15!) fénykorát; szerinte a kivándorlás legjobban a magyarságot gyöngítette; úgy látszik Erdélyre érte ezt a kitétel: «a népesség háromszorosát kitevő oláhság», pedig ha az magától érthető, hogy semmiféle területen nem lehet a népesség háromszorosa egy népfaj lélekszáma, az megint

köztudomású, hogy Erdélyben a románság lélekszáma 60 %-ot sem ér el.

Ha azt nézem, hogy nagyjainkról hogyan ítél, igen gyakran bukkanok visszásságokra. Köztudomású, hogy Kossuth Lajos hiú volt, nagyon hiú, de az egyetlen érv, amelyet ennek bizonyítására fölhoz, semmit sem bizonyít. Kossuth panaszkodott egy levelében, hogy Széchenyit úgy tünteti föl az egész sajtó, mintha ő megmenthette volna az országot, s a romlást pusztán Kossuth okozta volna. Ezt a panaszt Kossuth akkor írta, mikor idegen segítséget keresett az elnyomott magyarság támogatására. Lett volna olyan szerény Kossuth, mint Cincinnatus, ez adott esetben ugyanígy kellett volna írnia, hiszen a segélykérésnek ő volt az eszköze, saját tekintélyére tehát a nemzet érdekében kellett vigyáznia.

«A lipcsei csata vitéz huszárja, gróf Széchenyi István, ki fontos üzenetet visz Blücher generálisnak — tetőtől-talpig — osztrák katonára», — olvassuk őszinte meglepetéssel a 207. lapon. «Őbenne, a császári katonában, a magyarság szelleme tör elő» az Akadémia megalapításakor. Egészen különös beállítása ez az 1848 előtti osztrák hadseregnek, amellyel szemben akkor nem volt meg az a gyűlölet a magyarság részéről, mint 1848 után.

Képtelen megérteni a kedély legmélyebb háborgásait. Széchenyi fiatalkori sötét pesszimizmusát tájékozatlansággal magyarázza, Arany Jánosról azt hiszi, hogy «megtagadta» a *Nagyidai cigányokat*, Jókai Mór megrovásban részesül Ankerschmidt miatt; Kemény Zsigmond is megkapja a magáét, amiért a *Forradalom után* menteni akarta őt magát és azokat, akik külföldre nem menekültek.

Elég rosszul jár Görgei is. Ki akad fönn annyi sajtóhiba közt azon, hogy a szerző a Görgey-család hagyományát fogadja el a név írásánál és nem a nagy hadvezér akaratát, aki pedig ebben forradalmár maradt halálig? De ne ejtsen gondolkozóba pl. az, mikor a szerző idézi azokat a jeles magyar katonai írókat, akik dícsérik Görgei kitűnő stratégiáját az utolsó visszavonulás vezetésében is, azután fölveti a kérdést: «Nem előkészítése volt-e ez a famozus retirada a világsi fegyverletételnek? Ez pedig semmiképen nem hadvezéri ideál.» — A szabadságharc végén foglyul esett honvédtisztek mentésére Görgei is igyekezett; egyik vallomásában, amely főleg a békepárt szereplésével foglalkozik, így ír: «Kezeskedem róla, hogy akik nem menekültek el, hanem az országban maradtak, azok mind békepártiak voltak.» Vajjon a hadbíró nem mosolygott azon a tendencián, amely ebből a megjegyzésből olyan naívvul kandikál: menteni azokat, akik a megvadult ellenség markába kerültek? Sebess Dénes nem mosolygott,

ő a vallomásból, amelynek tartalma egyébként eléggé ismeretes volt Görgei *Életem és működésem* stb. c. művéből, levonja a következtetést: «Ez a katonai és polgári összeesküvés beismerése», és folytatja a rosszul értelmezett adatok csoportosítását Görgei rovására.

Sebess Dénes határozottan igyekszik az elfogulatlanságra, de azért gyakran kiütözik belőle a régi 48-as és Kossuth politikájának föltétlen tisztelője. Művéből a kötet végén levő könyv-felsorolás nélkül is látszik, hogy sokat olvasott. Nagy olvasottságot tételez föl az olvasó részéről is, és bizonyos, hogy munkáját alig értheti az, aki a XIX. századi magyar történelmet nem ismeri. Olvasottságának köszönhet olyan jeles részleteket, mint pl. a kiegyezés korabeli szellemnek a festészet tárgyválasztásában való jellemzése (178. l.), régi emlékekből származik bizonyára annak az igazságnak fölismerése, hogy az 1867-i kiegyezés fejlesztésre szorult, mert «a hídnak egyik pillére az uralkodó véges egyénisége, a másik a nemzet közszelleme, mely változó» — bár itten a nemzet közszelleme helyett jobb lett volna a nemzet erejére és fajsúlyára hivatkoznia. Hiányosság az, hogy nem veszi észre a hánykódó lelkeket, akikben mintegy mikrokozmoszban tükröződik a két Magyarország: Kossuthnak épen úgy vannak királyhú nyilatkozatai, mint Széchenyinek lázadó fölindulásai a dinasztia ellen; Bánffy Dezső épen úgy leng 67-ről 48-ra, mint Apponyi, vagy mint ellenkező irányban Tiszá Kálmán egész pártjával. Hibája, hogy élezi az ellentéteket, — mintha valóban az összbirodalmi eszme állott volna szemben a nemzeti állammal. Elszomorító az a hiszékenység, amellyel az összbirodalom fennállásának «szükségyszerűségét» hirdető jó magyarok szavából nem érti meg, hogy azok «kényszerűséget» értettek magyar szempontból, ha az orosz veszedelemre tekintettel őszinte is volt a «szükségyszerűség» szó náluk. Ha a szükségyszerűséget szó szerint értették, föl kellene tételeznünk, hogy Eötvös József 1848-ban és 1867-ben elvei ellenére vállalt miniszterséget!

Mindent összefoglalva, ha hibáztatjuk is rendszertelenségre valló sok apró tévedését és a tompítás ellenére is élénken érezhető elfogultságát, rokonszenvet ébresztőnek találjuk azt a szorgalomban megnyilatkozó szeretetet, amellyel anyagát összehordta, és azt az igyekvést az elfogulatlanságra, amelyet néhol homályosságra vezető túlzásba visz.

Török Pál.

Hangjátékok a Rádióban.

— Nyílt levél a Szerkesztőhöz. —

Tisztelt Szerkesztő úr!

A Rádió műsorát ma már több lap állandó bírálattal kíséri, s méltán, mert ma a zeneművek s az irodalom alkotásai nagyobb térre terjednek ez úton, mint hangversenyek és könyvek által. A *Budapesti Szemle* eddig nem bírálta a Rádió irodalomterjesztő szerepét, de mindig védte az irodalom jogát, ezért kérek helyet pár sornyi felszólalásomnak. A Rádió irodalmi műsora az utóbbi hónapok alatt elkedvetlenítő mértékben alább süllyedt. Elmaradnak az előadó-órák, melyeken tavaly Ödry Árpád művészete az előadott művek kiválasztásával igazi szolgálatot tett kultúránknak. Divatba jöttek a helyett a 'hangjátékok', melyekben a főszerepet trombitaszó, óraütések, gramofon-lemezek, mindenféle láрма viszi. Legújabbán december 13.-án Arany János műveiből rendeztek ott 'vidám estét'. Biz ez szomorú est volt, csak a vállalkozás merészségén kellett nevetni. A helyett, hogy valaki elmondta volna Arany kiválasztott költeményeit: *A fülemilet*, *A bajuszt meg Pázmán lovagot*, a helyett átdolgozták e költeményeket kabaré-számokká. Ez az eljárás maga is az írói tulajdonjogba ütközik, nemcsak anyagi, még sokkal inkább erkölcsi szempontból. Mert mit tettek Aranynyal? Kockázatos, sőt biztos bukást jelentő próbálkozás az mindig, ha egy-egy kitűnő művet kiforgatnak magából. Mit szólnának ahhoz, ha a Laokoon-szoboro csoport alakjainak kezébe valaki a kígyó helyett borosüvegeket adna? Már pedig a Rádió a selejtesnek is alatta álló kabarévá íratta át Arany János munkáit. *A fülemile* mellékszereplőkkel gazdagodott: a két szomszédtelek birtokosának fia-lánya szeretkezett a sövényen át, aztán előkerült egy bíró, a fiatalok szerelmében összebékítette az öregeket, — kiknek egymást-püfölését a 'hangjáték' előbb jó sokáig hangoztatta — végül lebontják a kerítést is, a két fiatal egy pár lesz, a két udvar is egy, a diófa meg közös. Így bővítették ki Aranyt, hogy olyan egyszerű és szegényes ne maradjon, mint eddig volt. Dehogy is vették észre, hogy közben kiejtették a műből az alapeszmét, amit pedig minden kis diáknak már az olvasókönyvből tudni kell. No de se baj, így lett belőle egy száz évvel ezelőtti, elavult népszínmű korcsa.

Hát még *A bajuszt*! Itt is mennyi a 'hozzá költött' új alak! Szűcs György gazda felesége kezdi a darabot, diót töret a gazdával, mert ma van a bíróválasztás, lakoma lesz náluk. Jön a koma, persze

ez is új szereplő, a százéves népszínmű-recipe szerint ; elmondja, hogy nem lett ám bíró Szűcs Györgyből, mert nincs bajsza ; jön az új bíró is, még a főispán is bele van keverve a darabba ; — Szűcs elkeseredésében elhajtja a háztól feleségét, de a koma most is segít, ő küldi ide a cigányokat, na, és hogy a szerző *eredeti* legyen, a végén külső, hogy a választás ellen petíciót adtak be, mégis csak Szűcs György a bíró. — Szerkesztő úr kérem, ne dobja félre leveletem, mint hihetlent, — ez így volt.

Így járt bizony *Pázmán lovag* is. Itt először is az asszony jön, Pázmán felesége, és mindent szépen kitálal, mi hogy' esett, azt is, hogy ura rázárta a nagy ajtót, de a kicsit nyitva hagyta, így előzhette meg. Azután jön Pázmán, kinek lóvátételét együtt főzi ki előre a király meg a feleség, hogy aztán végül előlépjen az asszony és megleckéztesse a férjét, hogy — máskor a kis kaput se hagyja nyitva. Tessék elhinni, ez is így volt.

El lehetünk rá készülve, ha a Rádió sorra így megfejezi a klasszikus műveket, akkor Hamletnél ki fog sülni, hogy a királyfi meg Ophelia összejátszottak, Ophelia csak tettette az örültséget, nem is őt temették el, — Hamlet sem halt meg, csak tette magát, életben vannak, elmentek egy kis kunyhóba, s ott, távol a gonosz udvartól békén élnek, week-endeznek. Nem hisszük azonban, hogy ha a német Rádió Goethehez nyúlna ily barbár kézzel, körmére ne koppintának. A klasszikusokat a Rádió vagy szavaltassa, vagy hagyja békén. Ahhoz nincs joga, hogy munkáikból bohóc-sapkát szabjon. Podmaniczky Frigyes egyszerű elve : «A klasszikusokat vagy jól kell adni, vagy sehogy, de adni muszáj» — a versekre is áll, — és a Rádióra is.

Egy vidéki tanár.

Hibaigazítás.

Folyóiratunk májusi számában Ybl Ervin úr képzőművészeti szemléjében, a 303. oldalon érthetetlen elírás csúszott be, mely sajnálatos módon a nyomtatásban is benne maradt. A cikk ugyanis ott a szegedi Fogadalmi templom tervezőjének Sándy Gyulát mondja, holott annak tervezője köztudomás szerint Foerk Ernő tanár, a Corvin-koszorú tulajdonosa.

E hibát, ha későn is, jóvá kell tennünk.

Szerk.

HARC A HONVÉDTÜZÉRSÉGÉRT.

Az 1904.-i esztendő a magyar politika fordulatainak változatos képét mutatja. A parlamenti helyzet túlfeszített légkörében a legszélsőbb ingadozások mutatkoznak. Tisza István kormánya az előző év novemberében egy felfordult helyzet örökségét vette át, mindazokkal a terhekkal, melyek az akkori válságos állapottal együtt jártak. Az obstrukció, mely már másfél év óta sorvasztotta a parlament életerejét, tovább folyt; a békés kibontakozást azok a pillanatnyi megnyugvások sem biztosították, melyek a helyzetben időnkint mutatkoztak. Az ostromolt katonai javaslatokat sikerült ugyan január hóban keresztülvinni, de az újabbi újonctörvények elé ismét követ gördített az obstrukció, mellyel szemben a házszabályok semmiféle védelmet nem nyújtottak.

Tisza István, aki a parlamenti rend helyreállításának a tervét is magával hozta, az obstrukciós irányzatokkal szemben eleinte óvatos tartózkodást tanúsított. Még újévi beszédében is türelemre intette pártját és kifejezte reményét arra nézve, hogy a jobb belátás felül fog kerekedni s az ellenzék kölcsönös megértéssel lehetővé teszi azt, hogy az obstrukció szélsőségeit kiküszöbölő házszabályok békés úton létrejöjjenek. Az obstruáló ellenzék azonban nem volt hajlandó a miniszterelnök álláspontját kellő megértéssel viszonzni, a harc tovább folyt, mindinkább eloszlatva a reményeket a békés kibontakozásra nézve. Tisza Istvánnak éreznie kellett, hogy a kormány tekintélye szenved csorbát, ha továbbra is tétlen marad, s azért nem habozott az erély útjára lépni, midőn a cselekvés pillanatát elérkezettnek látta. A miniszterelnök március 5.-én benyújtotta ismert egyszakaszos házszabályrevíziós javaslatát, mellyel odadobta a kesztyűt az

obstrukciónak. Erélyes fellépése nagy hatással volt az ellenzékre, mely Tisza István harci elszántságával és az ebből származó következményekkel hamar tisztába jöhetett.

A végsőig túlfeszített hangulatban március 10.-én következett be Thaly Kálmán békeajánlata, mely egy hirtelen felülkerekedő, nemesebb érzés hatása alatt a kölcsönös megértés jobb fordulatát meghozta. Hogy a békekötés nem volt tartós és a lelkes fellángolás rövid életűnek bizonyult, más megítélés alá esik, kétségtelen azonban, hogy a parlament munkaképessége akkor helyre állott s a kormány megkezdhette működését, melynek irányára és tartalmára nézve annakidején programot adott. A parlament gépies gyorsasággal örölte le az obstrukció által felhalmozott munkateendőket, az exlex megszüntetésére vonatkozó javaslatokat, valamint később az új költségvetést is, melynek magas színvonalú vitája — Tisza István a régi szóáradatok után valóságos oázisnak minősítette azt — a képviselőház alkotó és bíráló hivatottságát igazolta.

A békés nyugalom nem tartott sokáig. Bár a parlament munkaképességében egyelőre akadályok nem mutatkoztak, nemsokára oly zavarok és bonyodalmak támadtak, melyek a kormány erélyét a legnagyobb próbára tették. Április hóban kitört a vasúti sztrájk, mely minden tekintetben válságos helyzetet teremtett. A mozgalom alapjában nem volt egyéb, mint az obstrukció következménye, mely a tekintélyrombolásra, a rend és fegyelem felbontására csak biztatóan hathatott. A Tisza-kormány tűzpróbája volt, hogy a mozgalmat sikeresen leküzdötte, a sztrájknak erélyesen véget vetett, mely ha elmérgesedik, az országnak erkölcsileg és anyagilag súlyos károkat okozhatott volna.

Erre az időre esett a kormánynak egy másik nagy erkölcsi sikere is, mely azonban kellő érvényesülést nem nyerhetett a vasúti sztrájk által okozott izgalmak folytán. II. Rákóczi Ferenc és a törökországi száműzöttek hamvainak hazaszállítására vonatkozó királyi kézirat egybeesett a vasúti sztrájk kitörésével, s így azok a lelki benyomások, melyek más, békésebb viszonyok között kifejezésre juthattak volna, háttérbe szorultak, a kormány nem élvezhette gyümölcseit a

sikernek, mely kedvezőbb körülmények között más elbírálásban részesülhetett volna. Okszerű a feltevés, hogy Tisza István ezt a sikert nem is óhajtotta, mert hiszen bizonyára módjában lehetett volna a királyi kézirat megjelenését oly időre kitolni, midőn a hatás sikerére nézve több kilátást nyerhetett. Más kormányférfiú ezt a taktikai előnyt aligha utasította volna el magától oly könnyűséggel, mint Tisza István, aki saját érdekeit még akkor sem kívánta számításba venni, midőn azok helyzetének megerősítésére szolgálhattak volna.

A közvélemény mindezt nem látta vagy látni nem akarta, tovább folyt a lekicsinylő, elgáncsoló bírálgatás, mely Tisza Istvánt sikerei ellenére sem volt hajlandó azoktól a gyanúsításoktól mentesíteni, melyek őt a nemzeti irány szolgálatában merev ridegséggel vádolták. Ezeknek a vádaknak a cáfolatára alig szolgálhat valami csattanóbb bizonyítékkal, mint az a küzdelem, melyet Tisza István ugyanezekben a válságos időkben folytatott a honvédtüzérség megvalósítása érdekében.

Tisza Istvánnak e küzdelme a vasúti sztrájk korszakára esik, visszatükrözve munkakészségének, lankadatlan buzgalmának erőméreteit, valamint politikájának azt az irányzatát is, melyhez egész életén át hű maradt. Azok az írások, melyek ebből az időből származnak, harckészségén kívül éles eszének boncoló erejét is jellemző világításba helyezik, azzal a taktikai előrelátással együtt, melyet bírálói még ma is meg akarnának tagadni tőle.

Azok a harcok, melyeket Tisza István ekkor folytatott, megcáfolhatják azt a felületes kritikát, mely azt állítja, hogy hiszékenységekben és optimizmusában sokszor összeütközésbe jutott a reálpolitika élettörvényeivel. Az írások egyenesen következtetést adnak arra nézve, hogy Tisza István a nehéz, kényes kérdések ütközőpontjait nagy taktikai ügyességgel tudta áthidalni, s erős reálpolitikusnak bizonyult ott, ahol a hagyományok és előítéletek sáncain más eszközökkel rést ütni nem lehetett. Az a harc, melyet a király jelenlétében Körber osztrák miniszterelnökkel lefolytat, debatteri erején kívül taktikai éleslátásának is bizonyítéka.

Helyzete nem volt könnyű, mert az eszes, szívós Körberben egyenértékű ellenfélre talált. Az osztrák miniszterelnöktől sem lehet megtagadni, hogy a maga szempontjából az érveknek erős vértettségével rendelkezett, s készségével és vitatkozó képességével nem tartozott a könnyen legyűrhető ellenfelek közé. Tisza István csak nagy harcok után tudott álláspontjával diadalmaskodni, amiben kétségkívül döntő súlya volt Ferenc József király és a közös hadügyminiszter jóindulatának, mely Tisza István küzdő álláspontjának a megerősítésére szolgálhatott. A minisztertanács jegyzőkönyvei, melyek a harcot visszatükrözik, történelmi jelentőségű okmányok abból a szempontból is, hogy a küzdő felek felfogásait, a rendszer szellemét s mindazt, ami a katonai kérdésekben az illetékeseket e korban irányította, hű megvilágításba helyezik.

1904 április 23.-án folyt le az első közös miniszteri tanácskozás, mely a honvédtüzérség kérdését tárgyalás alá vette. Mint a jegyzőkönyvből kitűnik, a tárgyalásoknak előzményei is voltak, már Budapesten tanácskozások folytak ebben a kérdésben. Miután azonban akkor a két fél között a megállapodás nem jött létre, főleg az osztrák miniszterelnök mereven elutasító álláspontja folytán, Goluchowski külügyminiszter indítványára a tanácskozást elhalasztották azzal az indokolással, hogy a kérdést egy, a király elnöklete alatt tartandó közös minisztertanács lesz hivatva eldönteni.

A jelzett miniszteri tanácskozáson a királyon kívül gróf Goluchowski külügyminiszter, a két miniszterelnök: Tisza és Körber, továbbá Pittreich Henrik hadügyminiszter és báró Burián István közös pénzügyminiszter vett részt. A jegyzőkönyvet báró Gagern tanácsos vezette.

A tanácskozást a király nyitotta meg, jelezve az előző tárgyalások sikertelenségét, valamint nyomatékosan hangoztatva azt az óhaját, hogy a kérdésben megegyezés jöjjön létre. Elkerülendőnek tartja, hogy ebből az ügyből kifolyólag összeütközések támadjanak a két kormány között.

A király után Körber osztrák miniszterelnök kér szót

és hosszabb beszédben fejti ki álláspontját. Beszámol arról, hogy a budapesti tanácskozások óta a magyar miniszterelnök Bécsben is felkereste őt s tárgyalt vele a kérdésben. A magyar miniszterelnök kijelentette előtte, hogy ha az általa óhajtott nyilatkozatra a felhatalmazást meg nem kapja, akkor nem lenne abban a helyzetben, hogy a delegációk összehívására vonatkozó időponthoz beleegyezését megadja. Kifejti továbbá, hogy hosszú és alapos megfontolás után sem juthatott más eredményre, mint amit eddig vallott. A honvédtüzérség felállításához nem járulhat hozzá, jóllehet a közös hadügyminiszter ezt, mint a hadsereg erőanyagának szükséges kiegészítését, kívánatosnak tartja. Ő nem képes elosztatni aggodalmait, s az a nézete, hogy a honvédtüzérség megalkotásával az önálló magyar hadsereg alapjait rakják le még abban az esetben is, ha Magyarország a közös hadsereget a kellő erőanyaggal és a megfelelő hozzájárulással továbbra is ellátja. Ezt a kötelezettséget azonban Magyarország mindjobban igyekezni fog magától elhárítani, mindaddig, míg a végső szakítást előidézheti. Mint alap, mindenkor a nemzeti hadsereg szolgálata lesz a főcél, ennek a fejlesztésére fog törekedni mindenki, elhanyagolva a közös hadsereg érdekeit s elidegenítve azt a lelkektől úgy, hogy az oda beosztott újoncok csak ellenszenvvel fognak szolgálatot teljesíteni. Ez az irányzat a közös hadsereg végső felbomlására vezethet. Ily viszonyok között megtörténhetik, hogy a közös hadsereg, mely a monarchia egységének a legerősebb támasza, meg fog szűnni, ami az 1867-ben létrejött dualizmus bukását jelentené. A végső eredmény nem volna más, mint a perszonál-unió, vagyis az, amire mindkét államban a szélső elemek törekednek. Nem tudja összeegyeztetni hűségí esküjével, hogy olyan megoldáshoz nyujtson segítséget, melyben a trón és a birodalom veszedelmét látja.

Ha arra a kérdésre kell felelnie, hogy a tervezett reform minő hatást fog gyakorolni Ausztria közvéleményére, akkor csak azt mondhatja, hogy a népekre lesujtót, a törvényhozás két házára egyenesen provokálót. Különösen a képviselőházban lesz nehéz a kormány helyzete, melyet figyelmeztetni fognak ő felsége által szentesített ígéretére, mely szerint a

hadsereg minden kérdésében Ausztria törvényes befolyása biztosítva van. A kormányt valótlán kijelentésekkel és megbízhatatlansággal fogják vádolni, s oly izgalmak támadhatnak a Házban, melyek minden eddigit felülmúlnának. Ezek a mozgalmak kifelé is nagy rokonszenvet keltenének s a képviselőház ellenállása folytán nagy népszerűsége tenne szert a közvéleményben is. A küzdelemből az Urakháza is kivenné a részét, s könnyen megtörténhetnék, hogy az izgatások a nyugodtabb elemeket is magukkal ragadnák. A népszéles rétegeit is könnyű lesz felizgatni, ami csak a monarchia-ellenes irányzatokat erősítené. Fel fog merülni a kérdés, hogy 37 éven át miért áldozott Ausztria saját kötelezettségén túl egy milliárdot a közös hadseregért, hogy most azt egy önálló magyar hadsereg felállításával viszonzozzák. A honvédtüzérség megalkotása döntő bizonyítékul fog szolgálni arra nézve, hogy Ausztriának a monarchia irányítására befolyása nincs, s így nem is lehet további érdeke az, hogy az eddigi viszony fenntartassék.

Az osztrák miniszterelnök felveti azt a kérdést, hogy miért kellett a magyar miniszterelnöknek most ezzel a kívánsággal előállnia. Igaz ugyan, hogy a magyar miniszterelnök úr kifejtette előtte, hogy amidőn a delegációkban a tüzérség fejlesztésével kapcsolatosan a rendkívüli költségek kérdése szóba kerül, valószínűleg fel fog merülni az a kívánság is, hogy a honvédség tüzércsapatokkal kibővítést nyerjen. Ily viszonyok között csak akkor vezethetné tovább az ügyeket, ha erre vonatkozólag megnyugtató nyilatkozatot tehet. Ha szülő szerint a magyar miniszterelnök saját parlamenti ellenzékének a megnyugtatóására kíván biztosítékot, akkor ezzel szemben az osztrák köröket tekintve, a maga helyzetére is joggal hivatkozhatik. Utal a magyar parlamentre, ahol több mint egy év óta a katonai kérdések miatt folyik a harc. Hogy a magyar ellenzék az újonclétszám-felemelést csak megfelelő vívmányok ellenében volt hajlandó megszavazni, még érthető lehet, mert kétségtelen, hogy az újoncok megszavazása a képviselőház jogaihoz tartozik. Másképen áll azonban a helyzet a közös hadsereg ellátásának kérdésében, mely tisztán a delegációk hatáskörébe vág. Már pedig itt a magyar mi-

niszterelnök döntően nagy többséggel rendelkezik, s ezt annál könnyebb érvényesítenie, mert a szélső Kossuth-párt, mely zavarokat kelthetne, nincs is benn a delegációban. Viszont kétségtelen, hogy ha a magyar kormány követelésekkel lép fel, pártja szívesen fogja azokat támogatni. Ő azonban sokkal fontosabbnak tartaná az adott viszonyok között a Monarchia mindkét részében nyugalomra törekedni és elkerülni a szenvedélyek felidézését. A közös viszony közös érdekeit, nem volna szabad figyelmen kívül hagyni, különösen akkor, midőn az új kereskedelmi szerződések is erősen számításba jönnek. Ha azonban most Magyarország új katonai követelésekkel áll elő, s még hozzá ily éles formában honvédtüzérség felállítást kívánja, akkor Ausztria a kiegyezésről vagy bármiféle közösségről hallani sem akar többé. Így a honvédtüzérség nem hogy erősítené, hanem egyenesen felrobbantaná a régi kapcsolatot. Ausztria inkább hajlandó «Landwehr»-ét a hadsereg közösségének feláldozni, mint hogy a Magyarország által kívánt honvédtüzérséget jóváhagyja.

A magyar miniszterelnök őszintén közölte vele azt az álláspontját is, hogy ha Magyarország a honvédtüzérséget megkapja, senki sem fog ott törődni azzal, hogy Ausztria miképen rendezi belső viszonyait. Különösen a kiegyezés kérdésében hajlandó lenne attól is eltekinteni, hogy a 14. § alkalmazását ellenezze. Szóló ezt az ajánlatot nem viszonyozhatja, mert egyfelől igen nagy az ár, amelyet ezért adni kell, másfelől azért is, mert ezen ajánlat nélkül is hivatkozhatik oly jogokra, melyek szerint bizonyos körülmények között az osztrák öszminisztérium felelőssége mellett a kiegyezés császári rendeletre is keresztülvihető.

Végül hivatkozik a közös hadseregre, mely az ő aggályai-ban bizonyára osztozni fog. Mindezeket mérlegelve rendkívül sajnálja, hogy oly mereven elutasító álláspontot kell elfoglalnia a kérdésben s még kompromisszumos javaslatra sem tehet ajánlatot. Mindent megtesz, ami az uralkodóház és a birodalom javát szolgálja s a két állam között a megzavart viszonyt helyreállítja, de ő a legfőbb biztosítékot épen a szövetséghez való erős ragaszkodásban látja. Mindent meg kell tenni, ami Ausztriát és Magyarországot szorosan össze-

kovácsolja, viszont mindent el kell kerülni, ami a szétválást tágítja. Hivatkozik a Monarchia régi hagyományaira, s végül a magyar miniszterelnökhöz azt a kérést intézi, hogy halassza el követelését békésebb időkre, midőn az álláspontok kiengeztelődnek s ezzel együtt az eszmék is megérlelődnek. Annál kevésbé foglalhat el más álláspontot, mert ő a kérdést nem tekinti sem katonai, sem pénzügyi kérdésnek, hanem kizárólag politikainak, ami az ellentéteket s az ezzel járó veszélyeket csak növelheti.

Körber után rögtön Tisza István kér szót s azzal a kijelentéssel kezdi, hogy elosztatni reméli osztrák kollégájának kisebb és nagyobb tévedéseit. Mindenekelőtt azt kívánja megállapítani, hogy az osztrák miniszterelnök állandóan magyar honvédtüzérség felállításáról beszél, holott itt arról van szó, hogy mindkét haderőt, mind a honvédséget, mind a Landwehrt, tüzérségi csapatokkal kell ellátni. A közösség nem szenved tehát sérelmet, viszont ha egyedül a honvédség tüzérségi ellátásáról volna szó, akkor arra, mint tisztán magyar kérdésre, az osztrák kormány befolyást nem gyakorolhat. Egyoldalú alapon nem intézhető el a kérdés, mert nem volna méltányos, hogy Magyarország a honvédtüzérség költségeit viselje s ezzel együtt a közös hadsereg kvótászerű ellátására is áldozzon. Hivatkozik a küszöbön álló véderő-reformra, mellyel kapcsolatosan arról van szó, hogy a tüzérség lövegállománya a felével szaporíttassék s ezzel karöltve a kétéves katonai szolgálat is megvalósulást nyerjen. Utal arra, hogy a közös hadseregnél eddig három éves volt a szolgálat, a honvédségnél és a Landwehnnél kettő. Illetékes körök a honvédtüzérség felállításának ellenzését mindig azzal indokolták, hogy kétéves szolgálat alatt a tüzérségi kiképzést tökéletesíteni nem lehet. Most, midőn a kétéves szolgálati idő a közös hadseregnél megvalósul, elesik a legfőbb érv, mely a honvédtüzérség létesítésének eddig akadályul szolgált. Hivatkozik arra, hogy a gyalogsági csapatok a békében tüzérségi csapatokkal vannak ellátva, s így nem látja az okát annak, hogy miért ne kapja meg a honvédség is ezt a természetes kiegészítést.

Ezeket a szempontokat mérlegelve, tisztán szervezési

és technikai kérdésekről van szó, s az egész ügyet politikai okokból kiszínezni nagy hiba volna. Már pedig rögtön politikai kérdéssé válik, ha a honvédtüzérség felállítása ellenzésre talál. Ez esetben Magyarországon a kedélyek ismét ki volnának téve izgalmaknak, a helyreállott nyugalom egyszerre veszélyeztetve volna. Azok a harcok, melyek utóbb folytak, a közös hadsereggel voltak kapcsolatosak, s így sokban érthetőnek tartja, hogy e miatt osztrák körökben izgalmak támadtak. A honvédtüzérség kérdése azonban nem érinti a közös hadsereget s így az nem adhat okot hasonló nyugtalanságokra. Ez a szervező munka keresztülvihető a nélkül, hogy az a közös hadseregre hátrányos volna. Szóló óvakodik attól is, hogy az új megvalósítandó intézményt politikai vívmány színében tüntessék fel, mert ez a másik félnél sérelmet kelthetne. Ha a honvédtüzérség nagyobb zajkeltés nélkül és a nélkül, hogy civódás tárgya legyen, megvalósulást nyerhetne, azok az elemek, melyek Magyarországon zavarkeltésre dolgoznak, csendesesen maradnának, nem lévén taktikai érdekük, hogy a kormány javára hazafias tőkét kovácsoljanak. Ha az új intézmény megvalósulását mint hazafias vívmányt nagyra felfűjnék, ezzel csak a kormánynak használnának. Ezeknek az elemeknek az érdeke inkább az, hogy az intézményt kicsinyeljék. Viszont ha a honvédtüzérség megvalósulása csak nagy harcok és nehézségek árán volna lehetséges, az ellenzék azt a kormány vereségének és a maga győzelmének tüntetné fel, ami ismét a kiegyezési politika hátrányára szolgálhatna.

Ezután kitér az említett 14. § kérdésére s mindenekelőtt kijelenti, hogy távol áll tőle azt mint árat a szóbanforgó kérdéssel vonatkozásba hozni. A kiegyezés keresztülvitele a 14. § segítségével a jövő kérdése s függ a politikai helyzet alakulásától. Utal arra, hogy már két magyar miniszterelnök kötötte le magát a mellett, hogy a kiegyezés Ausztriában csak rendes parlamenti úton vihető keresztül. A kérdés Magyarországon nem könnyű, nagyon erős konszolidált helyzet szükséges ahhoz, hogy a harc ott ezen az alapon megvívható legyen. Épen ezért felette kívánatos, hogy az a párt és közvélemény, mely eddig a kiegyezés mellett kitartott, a

küzdelemben erős támaszt nyerjen. Ő ennek az irányzatnak a megerősítését kormányzása legfőbb céljának tekinti. Ebben a dualizmus legfőbb erősségét látja, sőt azt a biztosítékot is, hogy így a Monarchia másik államában is közremunkálkodhatik a rend és a megbénított munkaképesség helyreállítására.

Ezeket a magasabb érdekeket veszélyeztetve látná, ha a magyar kormánynak és pártjának a honvédtüzérség kérdésében azt az álláspontot kellene elfoglalnia, mely komoly tárgyi alapon megvédhető nem volna. Nem helyes, ha az osztrák miniszterelnök úr feltételezi azt, hogy a megoldásban neki az ellenzék megnyugtatására van szüksége. Sokkal fontosabb előtte, hogy saját pártja öntudatát erősítse az eredménnyel. Határozottan tagadja, hogy a megoldás ellentétben volna a kiegyezés szellemével. Itt csakis a véderő szervezéséről és kiegészítéséről van szó, csakis ebből a szempontból bírálendő el a kérdés. Viszont ha ez a megoldás nem volna lehetséges és a honvédtüzérség létesítése visszautasításra találna, csak a közjogi ellenzék befolyása növekednék meg s a kormányzópárt alatt a talaj végleg meginogna. Végső következtetésképpen kijelenti, hogy ha a honvédtüzérség megvalósítása az óhajtott formában létre nem jöhetne, akkor már most azt az alázatos kérést intézi ő felségéhez egész kormánya nevében, hogyha nem is rögtön, de a vasúti sztrájk után állásától felmenteni kegyeskedjék.

Körber osztrák miniszterelnök Tisza István beszédére válaszolva azt mondja, hogy ő is tisztában van a kérdéssel. Tudja, hogy nem egyedül a magyar honvédtüzérség ellátásáról van szó, hanem az osztrák Landwehr hasonló felszereléséről is. Ő azonban ezt a kérdést nem érintette, az lévén a nézete, hogy az osztrák parlamenti körök úgysem lesznek hajlandók arra, hogy a Landwehr tüzérségi ellátásához hozzájáruljanak. Miután a közös hadseregben is szaporítani kell a tüzérségi állományt és az ehhez szükséges anyagot, a költségeket egy Landwehr-tüzérség felállításával is szaporítani felette kockázatos volna. Előre hivatkozik az egész osztrák közvéleményre, mely az ő álláspontját megcáfolni nem fogja.

Tisza István rá óhajt mutatni az osztrák miniszterelnök azon tévedésére, hogy a Landwehr-tüzérség ellátásával kapcsolatosan a közös hadsereg tüzérségi állományának a kiegészítése is tervbe van véve. Erről szó sem lehet. A közös hadseregben arány szerint kevesebb lesz a tüzérségi anyag szaporítása, a fő kiegészítő részt a Landwehr és a honvédség kapja. Az osztrák Landwehr végeredményben hét tüzérségi ezreddel lesz kiegészítve. Újra nyomatékosan hangsúlyozza, hogy itt csakis a hadsereg ellátásáról, célszerűségi kérdéseiről van szó, nem pedig politikai kérdésről, mely a tervezetből szigorúan kikapcsolandó.

Pittreich közös hadügyminiszter kijelenti, hogy neki katonai szempontból nincs kifogása az ellen, hogy a honvédség és a Landwehr tüzérségi csapatokat kapjon, sőt ezt, a viszonyokat tekintve, nagyon is szükségesnek tartja. A megoldást azonban két feltételtől teszi függővé. Először attól, hogy a paritás alapján a megoldás mindkét államban érvényesüljön, másodszor, hogy az eddigi alakulatok érintetlenek maradjanak. A Landwehr és a honvédség új tüzérségi ellátása fokozatosan abban az arányban történjék, amint új alakulatok felállítása szükségesnek mutatkozik.

Ezután az elnöklő király szól bele a vitába. Mindenekelőtt kijelenti, hogy a felvetett kérdés igen nehéz, s nem tagadható, hogy mindkét miniszterelnök nyomós érveket tud felhozni álláspontjának igazolására. Emlékezetbe kívánja hozni azt, hogy amidőn a honvédség megalkottatott, annak tüzérségi csapatokkal való ellátása a kellő bizalom hiányában nem volt megvalósítható. Ebben a bizalmatlanságban akkor ő maga is osztozott, de azóta változott a helyzet. A honvédség jelentékeny átalakulásokon ment keresztül, a szellem abban megjavult, ami első sorban báró Fejérváry Géza volt honvédelmi miniszter évekig tartó munkájának az eredménye. A régi bizalmatlanságra nincs többé ok. Mindazonáltal nem lehet tévedésbe esni abban a tekintetben sem, hogy ennek a kérdésnek politikai jelentősége is van. Előrelátható, hogy Magyarországon a megoldást mint nagy vívmányt fogják ünnepelni, ami viszont Ausztriára izgató hatást gyakorolhat. Hangsúlyozni kívánja, hogy a katonai refor-

mokat ő maga kezdeményezte először, ami azonban nem szolgált akadályul arra nézve, hogy Magyarországon úgy tüntessék fel azokat, mint amelyeket a korona akarata ellen mint vívmányt sikerült kieroszakolni.

Tisza István miniszterelnök a király után rögtön szót kér, és hálásan elismerve az uralkodói elhatározás bölcsességét, mely az akkori helyzet megmentője volt, kifejti, hogy ő annakidején a képviselőházban többször ugyanily értelem-ben ismertette a való tényállást. Nézete az, hogy a kérdés politikai elmérgesedésének gátat vetni a két miniszterelnök kötelessége. A szóbanforgó megoldást azonban hátráltatni többé nem lehet. Ha ezt a magyar kormány megkísérlené, súlyos vereséget kellene szenvednie.

A király a magyar miniszterelnök ez utóbbi kijelentésére röviden azt jegyzi meg, hogy az osztrák miniszterelnök álláspontját sem lehet figyelmen kívül hagyni, aki az osztrák közvélemény hangulatát találóan jellemezte.

Ezután gróf Goluchowski külügyminiszter fejti ki álláspontját, abból indulva ki, hogy ha a hadsereg újabbi szervezéséről szó nem volna, a honvédtüzérség kérdése sem kerülne napirendre. A megoldás kapcsolatos az új véderőtörvénnyel, mely októberben a parlamentek elé kerül. Ha a vezetőség lemondana a hadsereg reformjáról, talán elodázható volna a kérdés, de mivel a reform elkerülhetetlennek látszik, a honvédtüzérség kérdésével is számolni kell. Ez esetben Magyarországon pártkülönbség nélkül követelni fogják a reform megvalósítását.

A király megszakítva a külügyminiszter beszédét, azt a megjegyzést teszi, hogy már báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter figyelmeztette őt annakidején arra, hogy ha a hadsereg újjászervezésének a kérdése tárgyalás alá kerül, a honvédtüzérség megvalósítása is szükségessé válik.

A külügyminiszter beszédét folytatva kifejti, hogy tekintettel a magyar közvélemény egységességére, végső esetben engedni kellene, amit úgy tüntetnének fel, mint az ellenzék győzelmét. Bizonyos, hogy a magyar delegációban fel fogják vetni a kérdést, amidőn két esetről lehet szó. Vagy elutasító álláspontra helyezkedik a kormány, mely esetben a nagy

izgalom Magyarországon nem volna elkerülhető, ami a napi-rendre kerülő új véderőtörvények szempontjából kockázatos lenne. Vagy megtalálható a módja annak, hogy a kérdés tisztán mint hadseregszervezési intézmény nyerjen megoldást, ami által annak politikai éle is tompítást nyerne. Szóló az osztrák miniszterelnök nehéz helyzetével is számolni kíván, de a kérdés a jövőre nézve oly komoly, hogy az a legnagyobb megfontolást igényli. Nagyon meggondolandó, hogy a magyar delegációban esetleg felmerülő kérdésre milyen választ adjanak.

A király azt a véleményét fejezi ki, hogy abban az esetben, ha a honvédtüzérség megvalósul, meg kell nyugtatni az osztrák közvéleményt, s el kell oszlatni azt a véleményt, mint hogyha a reform kezdeményező lépés volna az önálló magyar hadsereg megvalósítására. Szerinte a reform a közös hadsereg érdekét is szolgálja, melynek fenntartása első sorban jön tekintetbe Magyarországon is. Ezért a honvédség nagyobb arányú kiépítése nem is volna kívánatos.

Goluchowski külügyminiszter megjegyezni kívánja, hogy a véderőreform és a honvédtüzérség között juktim volna létrehozandó abban a tekintetben, hogy amennyiben ez utóbbi létesülne, annak további fejlesztése elkerülendő volna s az újonclétszámot sem volna szabad jelentékenyen felemelni.

A király helyesli a külügyminiszter álláspontját s mind a Landwehr, mind a honvédség újoncjutalékának felemelését a legszerényebb keretek között kívánja. Főképen elkerülendőnek tartja azt, hogy az egész póttartalék a két honvédségbe nyerjen beosztást.

Ezután még a delegációk egybehívásának az ideje kerül szóba, ami, tekintettel a még tartó vasúti sztrájkra, később fog meghatározatni. Ezután a király kifejezést ad annak a kívánságának, hogy egy megfelelő nyilatkozat szövegezendő a delegációk számára, mely kifejezi a helyes álláspontot a vitatott kérdésben. Ebben a nyilatkozatban a honvédség és a Landwehr tüzérségi ellátása tisztán szakszerű alapon magyarázhatnák minden politikai irányzat kikapcsolásával. A király a nyilatkozat szövegezésével a hadügyminisztert bízza

meg s ezzel a tanácskozást bezárja, azzal a megjegyzéssel, hogy az általa legközelebb egybehívandó tanácskozás fogja a végső döntést meghozni.

A folytatás nem késett sokáig, a május 5-én Budapesten lefolyt koronatanácsban ismét megindul a harc a két miniszterelnök között. A májusi tanácskozásnak már puszkaporos levegője van, a vitatkozások élesebbek, ami arra vall, hogy a két harcoló fél álláspontja nehezen tudja a kiegyenlítés útját megtalálni. A tanácskozáson ismét a király elnököl, aki mindenekelőtt a delegációk összehívásának időpontjára nézve kíván határozatot.

‡ Tisza István azonnal szót kér, s rögtön a tárgyra térve kijelenti, hogy nem vehetné magára a felelősséget a delegációk egybehívásáért, ha nem kapja meg a felhatalmazást arra a nyilatkozattételre, melyet a honvédtüzérség felállításának kérdésében adni óhajt, ha a tanácskozás alkalmával az ügy szóbakerülne. Oly nyilatkozatot kíván tenni, mely az ország kívánságának megfelel s mely a kérdés végleges megoldására nézve is döntő jelentőségű.

A király sürgősen szükségesnek tartja, hogy a kérdésben az illetékes tényezők között megegyezés jöjjön létre. A két miniszterelnök álláspontja már ismeretes, felesleges volna ismétlésekbe bocsátkozni. Nehogy a kérdés a monarchia két állama között viszálykodás tárgya legyen, szükséges, hogy annak politikai jellege kikapcsoltassék, amire nézve a közös hadügyminiszter volna hivatva a delegációban az illetékes nyilatkozatot és felvilágosítást megadni.

Tisza István ismét szólásra jelentkezik, s mindenekelőtt arról a hatásról beszél, melyet a megoldás Ausztriában keltethetne. Nincs senki, aki melegebben óhajtana, mint ő, hogy ez a kérdés az osztrák körök érzékenységét ne érintse. Hivatkozik eddig már többször kifejtett álláspontjára, mely szerint a kérdés megoldását kizárólag szakszerű katonai alapon óhajtana. Kétségtelen, hogy ha nem ezt az utat választják, akkor a politikai irányzatok beavatkozása nem lesz elkerülhető, ami egyik kormányra nézve sem lehetné előnyös. Ez esetben bármi lenne is a megoldás, valamelyik kormánynak vereséget kellene szenvednie. Ha a megoldás a szóló javas-

lata értelmében történnék, akkor az ellenzék meg lesz fosztva az agitációs eszközöktől, sőt az adott viszonyok között arra fog törekedni, hogy az egész kérdést lekicsinyelje, nem lévén érdekében az, hogy a kormány javára egy nemzeti vívmány győzelmét elismerje. Nézete az, hogy a két kormánynak meg kell egyeznie oly irányban, hogy a honvédség és a Landwehr tüzérségi ellátását katonai szempontból elkerülhetetlenül szükségesnek tartja. A megegyezés annál könnyebb, mert az a kiegyezési alapot semmiben sem érinti.

Ezután ismét Körber osztrák miniszterelnök fejti ki hosszasan álláspontját. Bármennyire is óhajtja mérlegelni a magyar miniszterelnök által mondottakat, valamint a hadügyminiszter véleményét, mégsem képes szabadulni attól a meggyőződésétől, hogy itt egyúttal politikai kérdéstről is szó van, amit a magyar miniszterelnök kijelentése is bizonyít, ki a delegációban teendő nyilatkozatot azért is kívánatosnak tartja, hogy Magyarországon a viszonyok nyugodt mederbe terelődjenek. Bárminő lesz is a nyilatkozat, az osztrák közvéleményre izgató hatást fog az gyakorolni. Hivatkozik a magyar parlament legutóbbi szenvedélyes harcaira, melyek a kedélyeket végsőig felizgatták. Nem fogadja el azt az álláspontot, hogy a Monarchia annál erősebb lesz, minél többet kell engednie a közösségből Magyarország javára. Ausztria a lefolyt 37 év alatt sohasem kívánt ily lemondást Magyarországtól. Viszont mindebben a közös hadsereg egységes intézménye a legfőbb döntő szempont, melyet mint szükséges kapcsolatot gyengíteni semmi áron sem szabad. A honvédség tüzérséggel ellátva azonnal nemzeti hadsereggé válik, ami által a közös hadsereg tekintélye csorbát szenvedne. Az osztrák kormány nem viselheti a felelősséget a külföld előtt sem azért, hogy a közösség intézménye folyvást töredezzék, ami különösen a hadsereg szempontjából fenyegethet a legnagyobb veszéllyel. Hivatkozik a lefolyt harcokra, a tanulságokra, s azt a véleményt fejezi ki, hogy mindaz, ami eddig történt, a Monarchiára súlyos következményekkel járt. Szövetségeseinket régóta aggodalmak töltik el az itteni közállapotok miatt. E tekintetben felszólítja a közös kormány képviselőit, hogy adjanak számot katonai és diplomáciai

tapasztalataikról. Ezek csak az ő álláspontját igazolhatják. Arra kéri a magyar miniszterelnököt, hogy véleményét ne tekintse másnak, mint a Monarchia jövője iránt táplált súlyos aggodalma kifejezésének.

Tisza István nem helyesli azt, hogy osztrák kollégája Magyarországnak hozandó áldozatokról beszél, holott a honvédtüzérség felállítása mindkét államban a közös hadsereg érdekeit semmiben sem csorbíthatja, még kevésbé érinteti azokat a jogokat, melyek a közös intézményekben mindkét felet megilletik. Ha odajutunk, hogy ily jogszerű intézmények létesítésénél is felülkerekedik a gyanakvás és féltékenység, — nem is említve azt, hogy ezúttal Ausztriára nézve az új intézmény anyagi előnyökkel is jár — akkor le kellene mondani arról a reményről, hogy a kölcsönös viszony valaha megjavulhat, sőt az a kérdés is felmerülhet, vajjon lehet-e ily ellentétek között a két állam kötelékét továbbra is fenntartani. Ő nem az ellenzék megnyugtatóására óhajtja a reformot, hanem pártja önbizalmának megerősítésére. Erről nem lehet feltételezni, hogy a honvédtüzérség kérdésében más álláspontot foglaljon el, mint aminőt komoly tárgyi alapon lehet indokolni. Nézete az, hogy a két kormány egységes álláspontjától függ az eredmény. Nem szabad az ellenzéknek az izgatásra eszközt adni a kezébe. Újra hangsúlyozza, hogy súlyos hiba volna ezt a kérdést a szakszerű katonai álláspontról politikai térre átvinni.

Goluchowski külügyminiszternek az a nézete, hogy a választ a delegációban okvetlen meg kell adni, ha arra sor kerül. Ha a kérdés elutasító lenne, az Magyarországon rögtön nemzeti sérelemmé válnék, ami a küszöbön álló új véderőtörvényt tekintve kritikus helyzetet teremtene. Ő a magyar álláspont kielégítését javasolja, amit azonban ő sem képzelt el másképen, mint tisztán szakszerű katonai alapon, minden politika kikapcsolásával. A megoldás semmiesetre sem tűntetendő fel úgy, mint a korona által adott engedmény, hanem mint a hadsereg szervezéséből folyó, természetes úton létesítendő intézmény. Viszont nagy súlyt vet arra, hogy az adandó nyilatkozat az osztrák minisztérium helyzetét ne nehezítse.

Ezután a király nyilatkozik részletesebben. Az osztrák

miniszterelnök aggodalmait némi tekintetben túlzottaknak tartja. Újból hangsúlyozza, hogy ha eleinte bizalmatlansági okokból a honvédségnek tüzércsapatokkal való ellátását elnevezte, ez a tartózkodás nem lehet többé indokolt a fejlődés és a megváltozott szellem folytán, mely ott ma már uralkodik. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy a honvédség annak idején golyószórókat (mitrailleuse-öket) kapott s így tulajdonképen joga lehetne arra is, hogy azokat visszakövetelje.

Tisza István miniszterelnök a külügyminiszter beszédére válaszolván, annak a véleményének ad kifejezést, hogy teljesen egyenes, őszinte, a kérdést semmiben meg nem kerülő nyilatkozatra kell felhatalmazást kapnia. Ennek a nyilatkozatnak ki kell fejeznie azt, hogy minden illetékes tényező a megoldás módozataira nézve megegyezett.

Körber osztrák miniszterelnök újból felszólal, kifejezve azt, hogy sehogy sem tud belenyugodni a tervezett megoldásba. Az a nézete, hogy 1867 óta nem volt kérdés, mely oly visszahatást okozhatna, mint a honvédtüzérség kérdése. Különösen nehezíti a helyzetet, hogy a kérdés most kerül napirendre, közvetlenül azon események után, melyek utóbb történtek. Megjegyzi, hogy a honvédtüzérség nem is volt azon reformkivánságok között, melyek a véderőharc alkalmával felmerültek. Tudja, hogy a kérdésre most már határozott igennel vagy nemmel kell válaszolni. Ő azonban aggodalmait továbbra is fenntartja és azon a nézeten van, hogy a honvédtüzérség létesítése után a dualizmus viszonya teljesen kétségé válik.

Tisza István és Pittreich hadügyminiszter rövid felszólalása után ismét a király nyilatkozik. Mindenekelőtt kijelenti, hogy a honvédtüzérség létesítésének az ú. n. katonai engedményekhez semmi köze sincs. Fontosnak tartja, hogy a szóbanforgó intézmény létesítését a vezérkari főnök is szükségesnek látja.

Tisza István újból hangsúlyozza, hogy nem szabad a kérdés körül homályt támasztani. Nézete az, hogy a nyilatkozatot szükség esetén a delegációban a közös hadügyminiszternek kell megtennie, amidőn ő egyidejűleg a magyar kormány nevében is nyilatkozni fog.

Pittreich hadügyminiszter kész a nyilatkozat megtételére, de ezt csak akkor tehetné, ha a két kormány között teljes megegyezés jön létre.

Tisza István még egyszer és pedig ezúttal a szokottnál erélyesebben szólal fel, hogy a magyar álláspontot a másik féllel szemben tisztázza. Szembeszáll a kiegyezés oly magyarázatával, mint hogyha Ausztriának megvolna a joga ahhoz, hogy a honvédtüzérség felállítását tiltakozásával megakadályozza. Ily álláspont a Monarchia két állama közötti viszony fennmaradását valóban lehetetlenné tenné. A kiegyezés értelmében csakis bizonyos meghatározott ügyek közősek, de ezek közé sem a honvédség, sem a Landwehr nem tartozik. Mindkét intézmény vezetése, szabályozása külön, a két állam önálló hatáskörébe tartozik. Ezért nem lehet állítani azt, hogy a honvédtüzérség létesítése a kiegyezés szellemébe ütközik.

Körber osztrák miniszterelnök az érvek hatása alatt is nehezen enged. Nem vitatja már a magyar miniszterelnök álláspontját, csak azt mondja, hogy más időkben kedvezőbb lett volna a helyzet a reform keresztülvételére, mint most. A honvédtüzérség felállításában nemcsak Ausztriában, hanem a külföldön is az önálló magyar hadsereg kezdeményezését látják. Meg van győződve arról, hogy Ausztriában a honvédtüzérség létesítése után az lesz a benyomás, hogy a közösség fenntartása a jövőben lehetetlenné válik. Lehet, hogy osztrák politikusok közül többen nem oly pesszimistikusan fogják fel a kérdést, mint ő, aki még azt is lehetőnek tartja, hogy a Landwehr-tüzérséget nem fogják megszavazni. Végül kijelenti, hogy a javasolt nyilatkozat szövegéhez nem járulhat addig hozzá, míg a maga kormányával nem tárgyal.

Az izgalmas tanácskozást a király döntő horderejű kijelentése vágja ketté. Azt mondja, hogy ha az osztrák kormány a szóbanforgó kérdés miatt lemond, nem lesz senki, aki örökségének átvételére vállalkoznék. Ily viszonyok között a kormánynak nem szabad lemondania, annál kevésbbé, mert az meghátrálást jelentene az obstrukció elől. Megállapítja, hogy az osztrák miniszterelnök kijelentései által saját felelősségét védelmezi, s így viszonyok közt nincs más hátra,

csak hogy, mint az más esetekben is történni szokott, a honvédtüzérség felállításáért és az abból származó következményekért ő maga vállalja a felelősséget.

Rövid eszmecsere után megállapítják a delegációk egybehívására vonatkozó időpontot s ez után a király az ülést bezárja.

Így végződnek azok a tanácskozások, melyek a magyar álláspont küzdelmeivel együtt a rendszer szellemét is visszatükrözik, azokkal a felfogásokkal és előítéletekkel, melyek a korszak fölött uralkodtak. Az eredmény, melyet itt a magyar álláspontnak kiharcolnia sikerül, egyúttal a fejlődés törvényeiben rejlő erők működését is bizonyítja, melyek sokszor döntőbb hatásúak, mint azok a túlfeszítések, melyek a kor viszonyaival, az erőpróbák időszerű mértékével számot vetni nem kívánnak. Tisza István harcában mindezeket számításba vette, s hogy végeredményben győzni tudott, az erélyén kívül államférfiúi éleslátásának, helyes taktikai érzékének is a bizonyítéka. Sikerének jelentőségét emeli az eredmény, mely őt később igazolta, szemben osztrák kollegájával, Körber miniszterelnökkel, aki hangzatos érveivel és aggodalmas jóslásaival ezúttal rossz prófétának bizonyult.

A honvédtüzérség sorsa egyelőre nem dőlt el, mert a delegációkban nem került napirendre a kérdés. Végre a nyári hónapokban megjött a hadügyminiszter leirata, mely az ismert megoldást tartalmazta. Tisza István a november 12.-i ülésen jelentette be azt a parlamentben, Bolgár Ferenc interpellációjával kapcsolatosan, megadva a felvilágosítást abban a formában, amint az a tanácskozási jegyzőkönyvekből ismeretes. Mindez azonban már a parlamenti harcok szélső elvadulásának a korszakára esett, a november 18.-a előtti válságos időkre, midőn a tiszta ítékezés egyensúlya megdőlt a felülkerekedett szenvedélyeken. Az ellenzék távolról sem volt hajlandó az új intézményt azzal az elismeréssel viszonozni, melyet az okkal megérdemelhetett, sőt úgy bíralták el, mint kicsikart vívmányt, mely az obstrukciós ellenállás nélkül soha meg nem valósulhatott volna. Hogy ez a hamis tétel minő elbírálást érdemel, arra nézve a közölt írások minden következtetést megadhatnak.

Kétségtelen, hogy más, kedvezőbb, tisztultabb körülmények között a honvédtüzérség nem ily fogadtatásban részesült volna. A parlamenti helyzet romlása, a gyűlölet harca, mely Tisza István ellen megindult, megmagyarázza azt, ami bekövetkezett. A régi átok, a pártoskodás szelleme ismét felülkerekedett, nyomában az obstrukcióval, a végzetes magyar «nye pozvolim»-mal, mely gondoskodott róla, hogy időnkint legázolja az alkotó munka és a fejlődő élet gazdagon zöldelő vetéseit.

HORÁNSZKY LAJOS.

TELEKI KEGYENCE.

Érdekes jelenség, hogy gróf Teleki László híres szomorú-játékára, a *Kegyence*, mely kilencven esztendővel ezelőtt, 1841-ben került könyvalakban az olvasók kezébe s csakhamar színpadra, irodalom és színház bizonyos nyugtalansággal tér minduntalan vissza. A kritika sok mindent, még pedig sok ellentétet mondott a darabról, melynek számos magyarázata és bírálata talán csak két ponton egyező: elismerik a részletekbe menő korrajz nagyszerűségét s a drámai nyelv értékét. A színház pedig kegyeletes törekvéssel újítgatja föl a darabot, a nélkül, hogy igazán sikert tudna vele aratni.

Mindez azt mutatja, hogy a *Kegyenc* irodalomtörténeti problémává vált, — de még mindig probléma, bár, mint ahogy Pintér Jenő hangoztatja, a darabot «egyidőben olyan nagy szeretettel méltatták, hogy az irodalomtörténeti köztudat kiváltságos értékű darabnak kezdte tartani». De ha a *Kegyenc* csakugyan ilyen hatalmas alkotás, akkor, majdnem egy század alatt, a sokszorosán változott ízlés forgatagai között mégis csak érvényesülnie kellett volna, olvasók és nézők előtt; ha pedig, mint ahogy csakugyan történt, nem érvényesült: mi az oka, s különösen — és most leginkább erre szeretnénk majd rámutatni — mi a legfőbb oka ennek?

*

Vörösmarty, ki a maga drámaírói pályája második szakaszában, körülbelül 1833-tól kezdve, mindinkább a francia színpadi romanticizmus hatása alá került, valamint az őt követő, sok részben utánzó drámaírók, színpadi hatás tekintetében semmiképen sem tudták francia költő-társaikat

megközelíteni. Nemcsak azért nem írtak igazán színpadra való darabokat, mert sajátos drámaírói tehetségük fogyatékos volt, hanem mert a fővárosi állandó magyar színház hiánya folytán drámaírói tanulmányaikban és első darabjaik megírásánál is nem igen támaszkodhattak azokra a mindenekfölött értékes tapasztalatokra, melyeket a drámaírónak a színpad nyújt a maga éles világitásával és erős próbatételeivel, hanem inkább csak olvasott darabok hatása alatt állottak. Így aztán, még ha a színszerűség iránt erősebb érzékük lett volna is, ez érzékük nem fejlődhetett eléggé, s ha a minden téren zsendülést mutató korszak a drámairodalomnak az igazán hivatott Kisfaludy halálával elérvult mezejére is eléggé sok munkást szólított, s az akadémiai jutalmak még fokozták is a drámaírói kedvet, — ezek az olvasva sok szépet mutató, úgynevezett akadémiai drámák, ha a költői nyelv fejlesztésére előnyösen hatottak is, a drámairodalom fejlődése szempontjából nem bizonyultak nagyértékűeknek. Nem a színpad éltető levegőjében termettek, s ha oda kerültek, mint igen gyakran a szabadba helyezett üvegházi növények : nem bírták el a szabad levegő erős áramlatait, gyors változásait, viharait.

A pesti állandó színház megnyitása 1837-ben óriási fordulatot jelentett. Az írók, a közönség és a kritika más szemmel kezdték nézni és értékelni a darabokat. Amelyik író már azelőtt is dolgozott a dráma terén, egyszerre a legjobb, talán mert legszigorúbb iskolába került. S mennyi szunnyadó drámaírói tehetséget keltett föl és vonzott a maga büv körébe a pesti állandó színpad, amelynek számára a vándorlások sanyarú évtizedei, szinte érthetetlenül, mindenesetre csodálatosképen, a leghatalmasabb színészi nemzedéket nevelték. Maradt ugyan az írók között még mindig sok híve annak az iránynak, amely különös súlyt vet a színdaraboknak úgynevezett költői hatására, s a színpad sokirányú csábításának ellenállni nem tudó, de igazi drámai tehetség nélküli írók válfaja bizonyára világ végezetéig fennmarad ; ám a színpadi hatásra törekvést közönség és kritika, az idegenből fordított darabok színszerűsége s a sikert még jobban biztosító kitűnő előadások nyomán, mind erősebben kezdte

követelni, s az írók mindinkább igyekeztek szolgálatába lépni ennek a törekvésnek.

Az 1840 körül föllépett s a franciákat a színszerűségben követni kívánó s követni tudó magyar drámaírók legkiválóbbja, akár a termékenységet, akár a színpadi hatást, akár a drámairodalom fejlesztését tekintjük, kétségkívül Szigligeti, aki a magyar dráma történetében külön fejezetet érdemel. A 40-es évek többi drámaírója között időrendben, de tehetsége némely irányát és színezetét illetőleg is első : gróf Teleki László (1811—1861), erdélyi főnemesi család sarja, az Akadémia tagja, kit a politikai élet annyira lefoglalt, hogy drámaírói működése voltaképen egyetlenegy darabból, az 1841-ben könyvalakban is megjelent *Kegyenc* című ötfelvonásos történeti szomorújátékból áll, mert újabban előkerült leveleiben említett második darabja minden valószínűség szerint töredékben maradt, s az sem vált ismeretessé. Vajjon ez a darab a Koppány és Szent István közti küzdelemmel foglalkozó, vázlatban hátrahagyott drámai mű-e, melyről Lukács Móric, Teleki kortársa és barátja, egy helyen megemlékezik : most már nem állapítható meg. Az a hír pedig, amelyet Salamon Ferenc a Teleki halála alkalmából írt cikkében említett, hogy Teleki az emigrációban nem is egy, hanem több újabb drámát fejezett be, nem bizonyult valóznak.

Teleki, mint országgyűlési követ s mint főrend, a reformokat követelő politikai ellenzéknek egyik legműveltebb tagja, legkiválóbb szónoka s csakhamar vezéralakja lett. 1848-ban Magyarország követe volt a francia második köztársaságnál, Párizsban, hol hivatalos megbízatásának megszűnte után is sokáig tartózkodott, megbízás nélkül is méltóan képviselve a nehéz sebekből vérző, letiport Magyarország ügyét és érdekeit. Elhagyván Párizst, osztrák fogságba esett, de kegyelmet kapott, haza térhetett, itthon azonban a politikai körülmények oly benső küzdelembe zavarták bele úgyis zaklatott lelkét, hogy 1861 május 8.-án saját kezével vetett véget életének.

A *Kegyenc* Rómában játszik, a Kr. utáni V. század derekán, vagyis oly korban, melyben, mint a szerző mondja műve előszavában, «keresztyénség, római s barbár szokások egybe-

vegyültiből, egészen külön társasági rendszer s jellem született, melyet sem egészen rómainak, sem egészen keresztyének nem mondhatni». Ennek az egészen különös, raffináltan romlott kornak méltó gyermeke a hitvány kéjenc III. Valentinianus császár, a darab egyik nevezetes szereplője, valamint Petronius Maximus szenátor, a borzalmas darab rettetetes hőse is.

A császár hamis kockajátékon elnyeri Petronius gyűrűjét, s azzal éjnek idején palotájába csalja Petronius feleségét, a testi-lelki tökéletességekben gazdag Júliát. Az asszony erényén hajótörést szenved a császár kéjvágya, Júlia érintetlenül tér vissza reggel férje házába. De Petronius nem hisz nejének, s irtóztatos bosszú gondolata kél lelke pokoli mélyén : tönkre kell tennie a gaz császárt, minden vonatkozásban. Hogy ezt megtehesse, egészen közel akar férközni császári urához, s hogy ez sikerüljön : maga adja feleségét a kéjsóvár császár szennyes kezére. Júlia így Valentinianus ágyasává lesz, Petronius a császár mindenható kegyencévé, aki elteszi láb alól Aëtius fővezért, az «Isten ostorá»-nak, Attilának legyőzőjét, ki útjában áll, szeretőjévé teszi a császárnét, ki ifjúkorában szerelmes volt bele ; leszúrja a gyáva császárt, s maga jut Róma trónjára. De Júlia, kit most vissza akar venni, s maga mellé emelni a trónra, méreggel véget vet borzasztó életének, s Petronius első házasságbeli fia is, Palladius, halalos sebet kapván a feldühödt néptől üldözött mostoha anyja védelmezésében : a szerető hű szíveket veszített Petronius a kétségbeesés sóhajával hallgatja a római nép üdvkiáltásait.

*

A *Kegyenc* első ismertetője Vörösmarty volt, mindjárt a műnek könyvalakban megjelenése után, még színpadi bemutatása előtt. Ő mindjárt kifogásolta Petroniusnak azt a szörnyű tettet, hogy bosszúból a császár kéjvágyának odadobja hitvesét, ami, mint kifejezte, «az emberi természet közönséges törvényei szerint» semmiképen sem igazolható. A tragédia legelviselhetetlenebb mozzanatára azonban nem utalt kritikájában.

Erre a pontra Bajza mutatott rá először, aki nem a könyv

megjelenésekor, hanem már a színpadra vitel után írt a *Kegyencről*, nem ugyan az első, 1841 szeptember 6.-i, hanem csak a második, 1842 januárus 6.-i előadás után, mikor már Egressy adta Petroniust. Bajza ott volt ugyan a bemutatón is, mert rövid kritikájában megemlékezik Fánecs játékáról is, ki az első előadáson vitte a főszerepet, jutalomjátékára választva az új darabot. «Bármennyire okoskodunk e mű felett, írta Bajza, törjük fejünket s eröltetjük a dolgot, a kritikának iránta előbb-utóbb azon végeredményre kell jutnia, hogy az, alapjában elhibázott mű és tragikai hatású nem lehet, mert ami látása után bennünk támad, az nem félelem és szánakozás érzelme, mint Aristoteles kívánja, hanem utálat az emberiség ellen, melyben Valentiniánok, Petronius Maximusok és Heraklesek születhetnek . . .» (Herakles a darabban a császár bizalmas eunuchja, kerítője.)

Petronius boszújára utalva, s külön megemlítve azt, hogy a szerencsétlen férj a boszúnak az egész vonalon való végrehajtása után ismét nejjé akarja fogadni Júliát, hozzáteszi Bajza, bár keserű, de mégis humoros hangon, hogy «furcsa gyomrú és izlésű férfi és férj lehetett» ez a Petronius.

Toldy azt a kissé különösen hangzó és nehezen indokolható észrevételt tette a *Kegyenc*re, hogy az voltaképpen nem tragédia, mert «benne egy tragikus jellem sincs, hanem inkább eleven történeti érzékkel felfogott hű képe egy nyomorú világnak, mely nagyság és nemesség nélküli». És síkra száll Toldy a mellett a nézet mellett is, hogy a darab érdeme nem egyes hatalmas részekben áll, hanem a folyvást fejlődő jellemekből szőtt egységes cselekvényben.

Salamon Ferenc 1861-ben, mindjárt Teleki tragikus halála után, nagyon meleg méltánylással írt a *Kegyencről*, a *Szépirodalmi Figyelő*ben. A kritikus minden köteles tárgyilagossága mellett is igen valószínű, hogy ebben a melegségben része volt annak a mélységes megilletődésnek és méltó kegyeletnek is, amely minden hazafi lelkét eltöltötte, ravatalon tudva a haza hű és nagy fiát, ki akkor az ország legnépszerűbb embere volt. Salamon tiltakozik az ellen, mintha a grófi szerző, kit általában nem annyira mint író, hanem inkább mint politikust ünnepeltek, csak dilettánsa lenne a

tollnak, hiszen azt Teleki kezében, tragédiája írásakor «belső ösztön s lelki kényszerűség» vezette, tárgyai és eszméi ragadván a költőt, ki nem törődik a közönség ítéletével. Toldyval ellentétben inkább a darab szerkezete ellen tesz Salamon kifogást, de kiemeli Teleki egyéniségének eredetiségét, melyben, mint hangsúlyozza, a fő vonzó erő «a gonosznak, zarnokságnak, szolgaságnak és álságnak eleven gyűlölése volt».

E rajznál Telekinek nemcsak költői, hanem egész emberi egyénisége, politikai meggyőződése és magatartása is szemelőtt lebegett a kritikusknak, kivel nagyon összhangzóan szólt a *Kegyenc*ről és írójáról a fiatal Zilahy Károly, ki kevéssel halála előtt, 1864-ben, kezdte írni *A tragédia bölcselete, vonatkozással Teleki László «Kegyenc»-ére* című, befejezetlenül maradt tanulmányát, amelyet ki lehet egészíteni a két évvel előbb Bajza Jenőhöz intézett levelében a Teleki darabjáról írt megjegyzéseivel. Salamonnal egyformán Zilahy is dicséri Teleki művét, de ő is kifogást emel a szerkezet bonyolultsága ellen, s ő is utal Teleki egyéniségére, sőt azt még szorosabb kapcsolatba hozza a darabbal, azt hangoztatva, hogy a költő akaratlanul is magát rajzolta a szerencsétlen Petroniusban, ami így kurtán odavetve különösen hangzik. A meggyalázott feleség visszavételének szándékára megjegyzi ugyan, hogy senki sem hihetne többé ebben a boldogságban, de nem hangsúlyozza eléggé ennek a mozzanatnak a darab lényegébe vágó, felháborító lehetetlenségét.

Beöthy Zsolt, ki a tragikumról szóló művében Petronius tragikumát a korlátlan törekvésű akaratra és a korlátlanságra törekvő érzésre vezeti vissza, a *Kegyenc* 1880.-i színpadi felújítása alkalmával szintén elismeri, hogy Teleki szomorújátékát is az erkölcsi érzésnek lázas heve szövi, de «az erkölcsi, fölemelő, nemes elem» hiányára mutatva, fő kifogásként azt hangoztatja, hogy «nem hallunk valamely tiszta, vigasztaló szózatot, hivatkozást a jobb emberre, . . . nem támad senki, ki új világot hirdessen az elpusztult helyén», mint ahogy «a rothadt Dániába beköszönt a norvég Fortinbras», mint ahogyan «III. Richard holtteste fölött Richmond bontja ki zászlaját», vagy ahogy «Macbeth rémuralmát elfeledtetni, Malcolm érkezik».

Rákosi Jenő, ki a tragikum kérdéseivel foglalkozó szellemes munkájában megírta Beöthy nagyszabású könyvének «antistrophá»-ját, nem alaptalanul hibáztatja a *Kegyencben* többek közt azt is, hogy Petronius nem hal meg. Rákosi szerint szinte elengedhetetlen kelléke a tragédiának, hogy a hős teljesen, fizikailag is, megsemmisüljön. Ennek hiányát ő *Bánk bánban* is felrója, s annak tulajdonítja Bánk életben hagyását, hogy a költő nem tudott megfelelő halálról gondoskodni hőse számára. Erről a kérdéstről mindenesetre vitázni lehetne Rákosi nézetével, mert ha Bánk a tragédia végén nem hal is meg, azért megsemmisülése: méltóságában, lelkében, jövődjében — igazán teljes. A *Kegyenc*re vonatkozólag azonban e ponton egészen igaza van Rákosinak, mikor azt mondja, hogy valósággal képtelenség, amit Teleki a darab végén Petroniusszal tesz, hogy «a katasztrófa után még egy új földi hivatás terhe alá állítja», mikor a bukott hőst trónra juttatja, az uralkodás perspektíváját nyitja meg előtte.

Rákosi egyébként is erősen elítéli a *Kegyencet*. Nyelvének erőteljességét, egyes jelenetek párbeszédeinek virtuozitását, a szövevényben megnyilatkozó találékonyságot s a cselekvény szerkezetének szabályos voltát ő is elismeri ugyan, de ha mind e tulajdonságok, mint mondja, igazolják is a darab «irodalmi hírét», mégsem elegendők arra, hogy meghódítsák a közönséget, mert el van hibázva a darab hőse, «az elhibázott embert» pedig «nem menti meg a legmesteribb szerkezet sem». Aki feleségét maga juttatja a kékenc kezére, az, hangsúlyozza Rákosi, további érdeklődésre nem számíthat, sőt az már «nem is ember többé». A *Kegyenc*ről szóló ítéletét Rákosi a Beöthy—Badics-féle Képes Irodalomtörténetben így pecsételi meg: «Az egész mű, noha egy fényes elme szülötte, nem több, mint egy nevezetes irodalmi kuriózum.»

A további kritikusok közül Hoffmann Frigyes, kimerítő és nagyon érdekes tanulmányában, szintén megtagadja a *Kegyenc*től a «mestermű» minősítést, — s Péterfy Jenő is «a színpad számára halott kincs»-nek mondja e darabot, melynek hőse «nem a bosszú tragikusa, hanem . . . a bosszú véres komédiása».

Hegedűs István Teleki születésének százados évfordulóján a *Budapesti Szemlé*be írt tanulmányában vitára kél Péterfyvel, azt erősítgetvén, hogy abban a romlott korban, amelyben a darab játszik, egészen érthető a Petronius boszszúja. Nem érdektelen, hogy Hegedűs, a classica philologia jeles munkása, azt is bizonyítgatni igyekszik, hogy Teleki nem romantikus költő, s «velőthasogató gúnyja az egyetlen igaz kifejezése egy, az erkölcsi undortól felháborított léleknek».

Hegedűs is kénytelen persze a *Kegyenc* sikertelenségét megállapítani, ám lelkesen ad kifejezést abbeli reményének, hogy a darab sikerének ideje még el fog érkezni. Csodálatosabb, hogy előbb már az ugyancsak sok tapasztalattal bíró, a színpadot kitűnően ismerő, jó szemű színházi ember, Szigligeti is ezen a nézeten volt, *A dráma és válfajai* című, 1874-ben megjelent művében szintén a *Kegyenc*nek még elérkezendő sikerét jósolta, mert, mint mondotta, «ami drámai belbecssel bír, nem veszhet el; tetszhalott, de újra feltámad».

Terjedelemre a legnagyobb tanulmányt egy egyébként eléggé ismeretlenül maradt bencés tanár, Mérei Kálmán írta a *Kegyenc*ről. Műve egész könyv, melyben azt a nézetet is megkockáztatja, hogy Petronius voltaképen azért keresi a koronát, hogy a megalázott nőt fölmagasztalja vele. Hiszen ha csak holmi megalázásról volna szó! . . .

Vértesy Jenő, az *Egyetemes Philologiai Közlöny*ben a *Kegyenc*ről közölt, s később *A magyar romantikus dráma* című akadémiai kiadványába nagy részében átplántált tanulmányában Rákosi Jenőt — nem minden merészség nélküli vállveregetéssel «demükedvelőkritikusozza», s több bírálóval szemben, de egészen helyesen elismerve ugyan Shakespeare-nek, valamint a francia romanticizmusnak, első sorban Hugo Victornak hatását Telekire — a *Kegyenc* nagyszerűsége mellett tör lándzsát, s azt hangoztatja, hogy ezt a hatalmas darabot voltaképen nem is kudarc üldözi, csak — közönyösség, s eredménye ennek nem a bukás, hanem a bosszantó félsiker. Vértesy «egyenesen igaztalan»-nak tartja Bajza véleményét a *Kegyenc*ről, pedig, mint ahogy arról már szóltunk, Bajza volt az, aki mindjárt meglátta, ha részletesebben nem tárgyalta is, a *Kegyenc* legkiáltóbb hibáját.

Bayer József, kinek sok megállapításával más daraboknál nem érthetünk egyet, a drámairodalom történetét tárgyaló nagy munkájában igen erőteljes szavakat talál a *Kegyenc* szörnyűségeinek ostorozására. Petronius boszúját «az örült ember eszeveszettségé»-nek mondja, s egészen helyes érzéssel és meglátással utal a legrikítóbb, legvisszatetszőbb mozzanatra. «Ugyanaz a férj — írja — aki elfordult az első alkalommal még szennytelen nejétől, most (t. i. az ötödik felvonásban), hogy a maga által rákent mocsokban fölkeresi. most boldogságot remél oldalánál? . . .»

*

Íme, mennyi hozzászólás, mily gazdag irodalma egy darabnak!

Örök kár, hogy Teleki László, aki mint férfi és mint politikus igazán a «félelem és gáncs nélküli lovag» eszményi megismerésítője, s aki az erkölcsi követelmények tekintetében nemcsak másokkal, hanem magával szemben is a lehető legérzékenyebb mérelegre tett nemcsak szavakat és tetteket, hanem gondolatokat és szándékokat is, s aki mint író, kiváló tragikai tehetség adományát nyerte a Gondviseléstől, amit aztán alapos tanulmányok után, embernek és kornak mesteri jellemzésével és rajzolásával igazolt: a szertelen romanticizmus legszélőbb határán mozogva, s ebben francia mestereit is túlhaladva, olyan jogosult visszatetszést keltő lélektani lehetetlenséget, olyan művészietlen abszurdumot tesz egyébként hatalmas darabja tengelyévé, s ellenszenves hősét valóban emberi mivoltából kivetkőztetve, nem tudja úgy igazolni és elhíttetni, mint ahogy Shakespeare még a világ drámairodalmának legkényesebb jelenetét is el tudja fogadtatni velünk *III. Richard*ban, a koporsó mellett. Teleki a maga nyomorult hősében nemcsak hogy az erkölcsi nihilt személyesíti meg, hanem ezenfelül a hős jellemének drámai fejlődésében rettenetes következetlenséget is mutat. Mert ha abban a hitvány korban, melyben darabja játszik, csak olyan erkölcsi értékű hős támadhat, mint Petronius, aki felesége vélt megaláztatását megbosszulandó, odadobja az asszonyt a kéjre vágyó, alávaló császárnak: akkor, ha erre a képtelen

tettre képes, hogyan vehette úgy szívére azt az egy, házon kívül töltött éjszakát?

De ami legjobban felkorbácsolja erkölcsi érzésünket, az még csak nem is az, hogy Petronius fagyasztóan hideg számítással áldozatul veti feleségét, hanem az a rettenetes undort keltő szándéka, — amit a kritikusok közül csak kevesen emelnek ki külön, s egyetlenegy sem hangsúlyoz eléggé, pedig az a jellemrajznak szinte párját ritkító hibája — hogy ő, akinek az egy éjszakán megszeplősítettnek vélt asszony nem kellett, a császár megölése után vissza akarja venni magához az akkor már csakugyan megbecstelenített Júliát. Ezt a szándékát már ki lehet olvasni szavaiból a második felvonás negyedik színében, mikor hitvesét elviszi Caesar számára, s azzal igyekszik megnyugtatni a nyugtalan asszonyt, hogy «különösök, váratlanok fognak itt nemsokára történni, de ne engem okozz, ne hozz rólam ítéletet, míg védelmemet nem hallod». Ezzel a szerző előkészíti az elképpedt olvasót vagy nézőt a darab ama csattanójára, hogy Petronius számít a feláldozott Júlia bocsánatára, arra az időre, amikor ő — t. i. a férj — a császári ágyasságnak, ennek a saját későbbi szavai szerint csupán «furcsán borzasztó kaland»-nak lezajlása után újra felajánlja neki a tisztes hitvesi nyoszolyát.

Már az, hogy a férj maga válik felesége kerítőjévé: erős undort kelt nemcsak a tragédia hőse, hanem természetesen az egész tragédia iránt. De mikor Petronius szavai nyomán azt kezdjük sejteni, hogy ő a császár elpusztítása után semmi akadályát sem fogja látni annak, hogy felesége visszatérjen hozzá, s boldogságuk újra kezdődjék: meg kell rettennünk ettől a várható fordulattól. Mikor pedig az V. felvonásban Petronius csakugyan vissza akarja fogadni az ő közvetítésével meggyalázott feleségét: ezt már nem bírhatja el nemcsak a finomabb erkölcsi érzék, hanem az átlag-közönség durvább felfogása sem. Ezt a rémítő hibát nem elég csak érinteni az irodalomtörténetben, ezt nem lehet s nem is szabad egy rövid, könnyed megjegyzéssel elintézni. Ezt a megrovást hangsúlyozni kell, ezt erősen alá kell húzni, mert voltaképen ezért teszi le a *Keyencet* legtöbb olvasója elégedetlenül, a hős iránt való útálatnak azzal a kellemetlen érzésével, amely sem a

III. Richard, sem a Macbeth szörny-alakjának tetemére boruló örök éjszaka nyomán nem lesz úrrá lelkünkön. Ezért talált erős visszatetszésre a *Kegyenc* a színpadon mindig, valahányszor, rövidebb-hosszabb időközökben, kísérleteztek vele, s ezért nem fog Petronius kicirkalmazott bosszúja sohasem magával ragadó tragikai hatást kelteni a színház közönsége előtt.

Pedig a mindent elborító sötét árnyékkal szemben, melyet ez a tragédia vet, a fényességnek többszörös forrásai küzdenek. Korrajzi szempontból — s ezt, valamennyi bírálójával egyetértve, ezúttal is nyomatékosan kell hangoztatni — szinte bámulatosan nagyszerűt nyújt darabjában Teleki László. Helyezzük e tekintetben a *Bánk bán* és Herczeg Ferenc *Bizánca* mellé, — ezeken kívül egyetlenegy magyar darab sem közelíti meg a *Kegyencet*. S azt sem vonhatja kétségbe senki, hogy ezt az erővel és hűséggel teljes korrajzot hatalmas, tömör, egy-egy kifejezésében talán elavult, de azért ma is ható, igazi drámai nyelv tolmácsolja. Az egyes alakok rajzát tekintve, különösen Júliáé, Petronius feleségéé az, amely mélységes gyönyörűséget keltő drámai költészettel van megformálva. Ez a finom lélekrajz méltó párja annak, amit Katona nyújtott Melinda alakjának megható és megrázó festésével. A hitvány, kéjsóvár, gyáva Valentinianus császár tragikusan groteszk figuráját is mesteri vonásokkal tette a szerző érdekessé, bár e rajz helyel-közzel túlzásokba téved, úgyhogy itt-ott — veszedelmére a komoly hatásnak — az operettek hülye árnyékkirályai jutnak eszünkbe, mint ahogy ezt már Rákosi is emlegette.

Mint a legsikerültebb jelenetek egyikét, külön ki kell emelnünk a IV. felvonás befejező részét. Palladius, Petronius nemes érzésű fia, el van keseredve Róma állapotán, hol «az országlás hosszú tivornyázássá vált, hol böcsük csupán ritka étkeknek s szép szeretőknek van» — s miután aggodalmi és kérései apjánál nem találnak meghallgatásra, elhatározza, hogy a császár ágyasához fordul, — kinek kilétét nem is sejtí — az hathatna tán a birodalom szomorú végzetét siettető uralkodóra, és «Valentinián ágyasa, Róma védangyalává» lehetne. Palladiusnak sikerül bejutnia Júliához, ki sűrű

fátyol mögé rejti orcája szégyenét, de Palladius lerántja a megbiztatástól húzódo Júlia fátyolát, s a fiú rémülve ismer rá apja feleségére. Ám a nemes gondolkozású asszony nem akarja megmérgezni a fiú lelkét, s minden szégyent magára véve azt hazudja, hogy Petronius nem is tudja, hogy feleségével mi történt. Végezetül csupán egy kegyet kér a szegény Júlia Palladiustól, hogy ez adja neki a nyakán viselt ereklyét. Megkapja, s benne — a szabadító mérget.

Ez a jelenet a legszebbek egyike, amiket magyar dráma-író valaha alkotott.

A bírálók és magyarázók közül többen utalnak Telekinél némi, bár nem jelentős, idegen hatásra. Shakespeare hatását is említik, bár, mint köztudomású, Teleki nem rajongott éppen a nagy brit drámaíróért. *Shakespeare és a magyar költészet* című munkájában Császár Elemér is hangoztatja, hogy a *Kegyenc* nem is csak korfestő részleteivel, hanem egész szellemével Shakespeare-hez csatlakozik, kinek dikciójára is emlékeztet Teleki darabja, bár ez prózában van írva. Ez igaz, de tegyük hozzá, a nélkül, hogy ezt legtávolabbról is Teleki rovására akarnók írni, hogy közvetlen Shakespeare-hatások nyomai is fedezhetők föl — de egyáltalában nem kölcsönzések — a *Kegyenc*ben. A második felvonás első színe azzal a rövid, de végtelenül bájos idillel kezdődik, melyben a császár finom lelkű leánya, Placidia, és Petronius derék fia, Palladius — mint szerelmes pár, édeleg. Ez a jelenet, ha talán akaratlanul is, valószínűleg a *Romeo és Júlia* harmadik felvonása ötödik színének, a szerelmesek titkos találkozására költői képeken hatása alatt formálódott ki Teleki lelkében. Ahogy pedig Petronius a gyáva császárnál ármánykodik a hatalmas patricius, Aëtius ellen : az a jelenet, a harmadik felvonás első színében, az intrika módja és eszközei tekintetében szinte szembeszökően emlékeztet Jágo ármányára. Arra, hogy a *Kegyenc* és *Hamlet* közt is lehet bizonyos párhuzamról szó, már többek közt Rákosi is utalt. Az azonban, hogy mindkét darab talán a boszú tragédiájának is mondható, s hogy a boszúálló hős — Petronius is, Hamlet is — boszúja érdekében képmutatóvá válik, legfeljebb azt jelentheti, hogy Telekinél *Hamlet* hatása általánosságban érvényesülhetett.

Távol áll tőlünk, hogy fejtegetéseinkkel a *Kegyenc*-problémát eldöntöttnek tartjuk. A műnek nagy hibái mellett olyan nagy értékei vannak, hogy megítélésének ellentétei még bizonyára sok kritikus és esztétikus becsvágyát fogják fölkelteni, hogy ezzel a különös munkával és érdekes szerzőjével foglalkozzék. A jelen kis elmefuttatásnak némi időszerepét biztosít az a körülmény, hogy a Nemzeti Színház, mely a bemutatótól eltelt kilenven esztendő alatt kitartóan kísérletczett a *Kegyenc*nek minduntalan való föllevenítésével, az elmúlt őszön megint megpróbálkozott a fölújítással.

1841 szeptembere óta összesen 21-szer adták Teleki szomorújátékát. A bemutatót nem számítva: nyolcszor tanulták be újra, és pedig: 1845-ben, majd tizenöt év múlva, 1860-ban, aztán 1865-ben, ismét másfél évtizedes szünetletetés után 1880-ban, 1892-ben, 1903-ban, 1913-ban, és végül, tizennyolc évig pihentetvén a darabot, fényes szereposztásban, egész csomó elsőrendű tag mozgósításával, a múlt évben. De, úgy látszik, ezúttal sem sikerült ezt a különös művet műsor-darabbá tenni, mert szeptember 18.-án, 21.-én és 23.-án történt előadása után megint csak lekerült a műsorról, s nem hisszük, hogy egyhamar megint előadásra tűzzék.

Lehetetlen azt hinnünk, hogy, mint Vértesy Jenő mondta, közönyösség okozza a *Kegyenc* félsikerét. Ásításra igazán nem készlet Teleki darabja, — undorra azonban, s ennek nyomán sötét felindulásra: igen. Ez távclról sem a közöny érzése. A *Kegyenc* nem kellett a negyvenes években sem, mikor a lelkeken új idők friss tavaszi szellője suhant át, s lelkesedés lázában égtek a szemek. Nem kellett a hatvanas években sem, mikor még friss volt a gyász a nagynevű szerzőért, s mikor Teleki László darabja minden érzést irkább kiválthatott, mint rideg közönyt. Nem kell a *Kegyenc* ma sem, mikor az erkölcsi érzést a világháború borzalmai és a nyomában járó pusztulás ugyancsak megirgatta, s a hideg szeretetlenség és önző cinizmus olyan viláгурalomra tett szert, hogy a Valentinianusok és Petroniusok erkölcsérek tátorgó fogyatkozásai nem esnek olyan beszámítás alá, mintha a világ Néé barkedja az idealizmus hullámának tetején úsznék. Petronius Maximusról, aki nemcsak azt tette, hogy egy fölgerjedt baromi lény

ölébe dobta hitvesét, hanem azt azután még vissza is akarta fogadni és trónra emelni maga mellé, nem tudunk felháborodás nélkül szólni, — s ne adja Isten, hogy jöjjön kor, amely őt megértve, rajta száňakozni s akciójában gyönyörködni tudjon.

Nem kárhoztatjuk, hogy a Nemzeti Színház szinte erőszakolni látszik a *Kegyenc* színpadi elismertetését, mert bizonyára elvitathatatlan irodalmi értékeire van e törekvésében tekintettel, s szellemtörténeti érdekes dokumentumnak tartja e darabot. Teleki maga, műve kurta előszavában, azt hangoztatta, hogy ha elvétette kitűzött célját — ami, szűrjük közbe, bizonyára nem az erkölcstelenség felmagasztalása volt — és színdarabja, a szerző kimagyarázkodásai nélkül, maga magának nem elég megfejtés, akkor — s ezek saját szavai: «csak silány holt-tetemet tudék alkotni . . .»

Teleki lelkén, mikor ezeket a sorokat írta, talán a rossz sejtelen árnyéka borongott, — talán maga is arra gondolt, hogy bizarr darabja nem kell majd a közönségnek. Ha ez járt eszében — sejtelve valóra is vált. A *Kegyenc* nem él eleven életet a magyar dráma világában. Ragyogó, szépen festett koporsóban nyugszik — de koporsóban, melyből, ha födelét fölemeljük, az enyészet borzalma mered ránk . . .

A fényes tehetségű Teleki Lászlónak ez a műve — most már alig lehet kétséges — nem kell a közönségnek sem könyvben, sem a színpadon.

SZÁSZ KÁROLY.

A BALKÁNI KONFERENCIA.

I.

A nemzetközi életbe egy új intézmény, úgy látszik állandóbb jelleggel, illeszkedett be: a balkáni államok konferenciája, mely a múlt évben október 20—28.-a között második gyűlését tartotta Isztambulban. Az első Athénben volt, az 1929. évben. Mind az athéni, mind az ankarai kormány legbuzgóbb tényezője volt ez új intézmény megalkotásának. Ez volt az oka annak, hogy a balkáni népek szándékolt összefogásának ez a látható, munkálkodó megnyilvánítója első két alapvető gyűlését Athénben és Isztambulban tartotta. A nyugateurópai sajtó elég bőven és részletesen foglalkozott ezzel a konferenciával. A magyarországi — bizonyára azért, mert más, szenzációsabb itthoni fejlemények vették a mondott idő alatt igénybe — alig.

Hazánk a világháború harcéri mozgalmait megszüntető békediktátumok területi rendelkezései folytán a balkáni államokkal az addiginál sokkal szorosabb területi kapcsolatba jutott, és az addigiaknál sokkal fontosabb érdekei követelnék, hogy kormánya és közéleti nyilvánossága figyelemmel kísérje a balkáni államok fontosabb életjelenségeit, munkába vett célkitűzéseit és konkrét intézkedéseit. A balkáni konferenciának lefolyt két gyűlése egészen új dologgal foglalkozott: a balkáni államok politikai, közgazdasági és részben kulturális összefogásával. A politikai összefogás szándéka a második balkáni konferencia záróülésének egyhangúlag hozott resolútiójában nyilvánult, melynek szövszerinti fordítása a következő:

«Először: a második balkáni konferencia tanácsa elő fogja terjeszteni az erre kiküldött bizottságnak, tanulmányozás végett, a balkáni paktum vázlatos tervezetét, amelynek határozmányai törvé-

nyen kívül helyezik majd a háborút és gondoskodnak a döntőbíráskodás meg kölcsönös segítség behozataláról. Ugyane bizottságnak kötelessége lesz, hogy áttanulmányozza a javaslatokat, amelyek a nemzetközi szerződések rendelkezéseinek lojális végrehajtására vonatkoznak, s amely rendelkezések közé tartoznak a *kisebbségekről* szólók is. E kérdésekről a végérvényesen szövegezett jelentést a harmadik balkáni konferenciához kell előterjeszteni. Másodszer: a balkáni paktum kidolgozásának szükségét hangsúlyozva, a konferencia álláspontja az, hogy lehető rövid időn belül feltétlenül szükséges, hogy a balkáni államok kormányai hozzáfogjanak egy döntőbíróági és barátsági, általános paktum megkötéséhez. Harmadszor: a konferencia ez alkalommal is teljesen hozzájárul az első balkáni konferenciának ahhoz az egyhangúlag kifejezett óhajtásához, hogy a balkáni államok külügyminiszterei évenként egyszer jöjjenek össze, és fölkéri a török kormányt, hogy ez irányban tegye meg a szükséges lépéseket. Negyedszer: a konferencia kifejezi kívánságát, hogy a Genfben tartandó általános lefegyverzési konferencián olyan nemzetközi megegyezés jöjjön létre, amely gondoskodik a fegyverkezés csökkentéséről. A konferencia e célból fölhívja a második balkáni konferenciában résztvett nemzeteket, hogy mindenik a maga területén készítse elő a talajt az általános lefegyverzési konferencia sikeres munkájára.»

Ez a határozat már egymagában egész sorára utal a megvilágítást igénylő célkitűzéseknek, amelyek szinte meglepetésszerűen hatnak a történelmi fejleményeknek európai figyelőire. Gazdagon gyarapítja a meglepetéseket Gázi Kemál basának, a török köztársaság elnökének, a konferenciát ünnepélyesen bezáró beszéde. A konferencia tagjai, mint a török köztársaság vendégei, október 26.-ra, külön vonaton Ankarába utaztak, ahol a török államfő hosszabb beszédet intézett hozzájuk. Miután örömét fejezte ki azon, hogy a *balkáni népek szövetségét* előkészítő állami delegátusokat közvetlenül üdvözölheti, érdekes nyilatkozatokat tett.

Azzal kezdte, hogy a balkáni nemzetek ma souverain alakulások, úgymint: Albánia, Bulgária, Görögország, Jugoszlávia és Törökország. Ez államoknak most souverain nemzeti századokon át együttesen éltek, és azt lehet mondani, hogy, Törökországot is beleértve, az elmúlt évszázadok alatt formálódtak ki s létüket az ottomán császárság fokozatos szétmállásának köszönhetik, amelyet a történelmi fejlemények végleg elsűlyesztettek. Ezért a balkáni nemzeteknek közös történelmi multjuk van, amely több század előtti időtől kelteződik. És ha e történelemnek sok nehéz és fájdalmas oldala van, része van ezekben minden balkáni népnek. Törökországnak, azt lehet

mondani, e történetben nem a legirígylésreméltóbb sors jutott. «Nektek, tisztelt delegátusok — mondta — most is számolnotok kell a multakkal, hogy szolid alapjait rakhassátok le a balkáni népek testvériségének és széles horizontját alkothassátok meg a balkáni szövetségnek. Ilyen módon sok, eddig elhanyagolt igazságot fogtok napvilágra hozni. Nemzetek tisztelt képviselői, nem szabad elfelejtenetek, hogy a mostani politikai és szociális szempontokból is, a balkáni népeknek közös elődeik vannak, amelyek ereiben ugyanaz a vér folyik és amelyek ugyanazon emberfaj származékai. A balkáni népeknek azok a tömegei, amelyek, mint a tenger hullámai, özönlöttek a Fekete-tengertől északra és délre eső utakon a Balkán-félszigetre, hogy itt megtelepedjenek, olyan népekből alkotódtak, amelyek különböző neveket viseltek, de lényegileg testvérnépek voltak, amelyek ugyanazon bölcsőből származtak s amelyek ereiben ugyanazon vér folyt. Látjátok, hogy ily felfogás mellett nagyon lehetséges a közeledés a balkáni népek között, miután e népeket elszakíthatlan láncok kötik össze, a távol multból. Mi most az emberiségnek új korszakába értünk, amikor szükséges és hasznos, hogy megújítsuk a régi kapcsolatokat, továbbá, hogy fölelevenítsünk bizonyos dolgokat, amelyek feledésbe mentek az elmúlt időkben és elfojtódtak ezer meg ezer összetűzésben és egyes történelmi események súlyos következményeiben. Ám ha most egy pillanatra sem feledkezünk meg erről a távoli multról, arra a következtetésre jutunk, hogy nagyon hasznos egy olyan szövetség, amely a balkáni nemzetek széles látókörű felfogásán alapulva építtetik ki, teljesen új alapföltételek oltalma alatt; olyanoké alatt, amelyek tiszteletben tartása olyan módozatokhoz vezet, amelyekhez hozzá kell alkalmazkodnunk és úgy biztosítanunk fönnállásunkat. Miután a balkáni szövetség célja a balkáni népek együttműködése a közgazdasági, kulturális és közoktatási téren, tiszteletben tartva e mellett e szövetség minden tagjának souverainitását, kétségtelen, hogy az olyan dolgot, mint a balkáni szövetség, szívesen fogja látni az egész művelt világ.»

Beszéde további folyamán elítélte a Gázi azt a rendszert, amely egymás gyilkolására terelte a népeket, az alatt az ürügy alatt, hogy ezt jobb jövőjük követeli, és azt hangsúlyozta, hogy az új, humánus fölfogás véget vet e rendszernek. A világbékének egyetlen útja a népek közeledése. Meg van győződve arról, hogy a balkáni konferencia nagyon meg fogja könnyíteni az általános egyetértés létrejöttét. A Gázi beszédével bezárt konferencia tagjai tiszteletére adott teaest után a delegátusokat külön vonat vitte Isztambulba.

A konferenciát megelőző események közül ki kell emelnünk Izmet basa török miniszterelnök és Tefvik Rüsdi bej

külgyminiszter budapesti látogatását (okt. 12—15), amelynek alkalmából a magyar és török nemzet közötti barátságának sok meleg nyilvánulása esett meg. Budapestre a két török államférfiú Athénből érkezett, ahol nagy török-görög barátkozás volt. A görög delegáció Isztambulba már október 14.-én megérkezett, s a konferencia elnöke, Hassan bej, Trapezunt országgyűlési képviselője, ünnepélyesen fogadta ezt a delegációt. A két török vezető kormányférfiú szinte tüntetésszerű budapesti látogatását úgy tekinthetjük, mint megnyugtatót a tekintetben, hogy a balkáni államok konferenciája, bár fontos alkatrésze hazánk két halálos ellenségének, Romániának és Jugoszláviának delegációja, nem irányul Magyarország ellen.

De ez egyáltalán nem fosztja meg a balkáni konferenciát érdekességétől hazánkkal szemben s nem csökkenti jelentőségét az európai nemzetközi viszonyok alakulása szempontjából. Hiszen sohasem téveszthetjük szem elől azt a körülményt, hogy hazánk területéből nem kevesebb mint 169,160 négyszögkilométert csatoltak a két balkáni államhoz. (Romániához 102,787 km², Szerbiához, vagy hát Jugoszláviához, 66,368 km².) Ezen a területen román uralom alatt 1·6 millió, Jugoszláviában 0·7 millió magyar él és osztozik a balkáni népek sorsában. Még pedig mint elnyomott, gyötrött, üldözött, emberi és állampolgári jogaiban, közigazdasági és kulturális boldogulásában korlátozott népelem. A második balkáni konferencia resolútiójának az a pontja, amely a nemzetközi szerződések rendelkezéseinek, közöttük a kisebbségi határozmányoknak pontos végrehajtását is kimondja, vajjon jobb idők beálltát jelentené a Balkánba kergetett magyarságra nézve? Többet érne ez a resolútio, mint a Société des Nations¹ garanciája alá helyezett kisebbségi

¹ Nem győzünk eléggé tiltakozni e kifejezésnek *Népszövetségre* való fordítása ellen, amely nálunk erősen meggyökerezett. Románia, Csehország, Jugoszlávia, Magyarország, Németország, Lengyelország, Franciaország együtt van ebben az alakulatban. Pedig ezek igazán nem mind szövetségesek egymással. Ismételve ajánljuk, hogy vagy használjuk a hivatalos francia nevet, vagy a *Nemzetek Társasága* helyes értelmű fordítást.

paktumok? Szinte kísértésbe esünk, hogy kutassuk. vajjon a török kormány javaslatára jutott-e be ez a pont a határozatba, s a delegátusok a vendéglátó kormány iránti udvarias-ságból fogadták-e oly csodálatos egyértelmű hozzájárulással? Szinte azt képzeljük, hogy az illető balkáni államok maguk is tudatára jutottak, hogy a művelt világ lakóinak mind több és hatalmasabb kontingense botránkozik meg immár a balkáni uralom alá került nyugateurópai világnézetű és kultúrájú horvátok, magyarok, németek szégyenletes sorsán. De az efféle optimisztikus tépelődésből durván kiragad bennünket a belgrádi kormányajtó egyik legkomolyabb és legtekintélyesebb lapjának vezércikke,¹ mely szerint a balkáni konferenciának inkább csak tanulmányozó, semmint gyakorlati jelentősége van. Ez az értelmezés persze nem igen felel meg a Gázi beszédében foglalt, emelkedett szellemű célkitűzéseknek, amelyeket a konferencia által előkészítendő és megvalósítandó föladatokul jelölt meg. De kétségtelen, hogy a győztesekhez számítódó balkáni kormányok szempontjából ez az értelmezés a megfelelő. Vagyis a szóban levő kérdés már most kiesett azok közül az ügyek közül, amelyek a körvonalazandó balkáni paktumban megoldásra számíthatnak. Sem a belgrádi, most már formailag leplezni igyekezett diktatúrának, sem a bukaresti mocsárban tehetetlenül vergődő román kormánynak nem jut eszébe megváltoztatni azt, a Société des Nations-nal szemben hangoztatott álláspontját, hogy a kisebbségekkel való bánásmód nemzetközi előírása az állami souverainitás korlátozását jelenti.

A resolutio politikai tartalmából egyes balkáni államokra nézve a politikai összefogásnak még a szándékát is értéktelenné süllyeszti a konferencia jelentőségének említett fölfogása. Mert hiszen, habár a konferencia nincs jogosítva a részes államok kormányait hivatalosan is kötelező határozatokat hozni, az egyes delegációk tagjainak otthoni politikai súlya miatt joggal föl lehet tenni, hogy határozatai nem maradnak befolyás nélkül a kormányok cselekvésére. Jugo-

¹ *Trgovinski Glasnik* nov. 15.-i száma. E lap a belgrádi kereskedelmi kamarának hivatalos közlönye.

szlávia részéről ez a várakozás az említett kérdésben elutasítotttnak látszik. Itt tehát az eddig volt irány változatlanak tekinthető. Egy körülmény azonban meglepően új valami. És ez az, hogy azok a balkáni államok, amelyek nemrég a gyűlölt török uralom alatt voltak s egymással ezalatt is, ezután is sokat surlódtak, most már második ízben békés, együttes munkára küldték ki delegátusaikat, akik ez alkalommal a szultáni Dolma Bagdzsében gyűltek össze a konferencia ünnepélyes megnyitására, majd a Jildiz Kioszkban, a balkáni népek egykori gyűlölt elnyomójának, Abdul Hamid szultánnak székházában tanácskoztak. Ki mert volna tizenöt esztendővel ezelőtt még csak álmodni is arról, hogy a fényes szultáni palotában, amelyek szőnyegén a szegény ráját csak térden csúszva lehetett elképzelni, most a ráják utódai a török állam képviselőivel mint kitüntetett, egyenrangú vendégek fognak tanácskozni? Bizony igen nagy dolog lenne a balkáni népekre nézve csak a békés megférés kimódolása is. Hát még a valóságos összefogás, az együttműködés. Inkább reális benső elhatározásból, semmint a Balkánon nem sokat jelentő írásos egyezmény alapján. Hiszen az utolsó évszázadban egymással surlódott, egymást gyilkolta a román és bolgár, a görög és bolgár, a szerb és a bolgár, az albán és a szerb. Az ottomán uralom alatt olyan sok volt a véres összeütközés, a fegyveres lázongás a balkáni lakosság között, hogy nem múlt el talán egy esztendő sem ezrek meg ezrek legyilkolása nélkül. E sorok írója, mikor részletesebben megismerte a balkáni népek történetét, a római és byzanci császárok thrákokat, illyreket mészárszékre vivő belső és külső háborúitól kezdve a legutóbbi évek sok atrocitásáig, megkérdezte Popovics V. Istvánt, a budapesti Thökölyiánium igazgatóját, hogy' maradhatott meg például a szerbség a gyakori sanyargatás meg népiirtás ellenére is. «Szegény ember a nyomorúságban is szaporodik» — volt a válasza. Még friss emlékezetünkben élnek az 1912—13-i balkáni háborúk, amelyek során előbb a bolgárok, szerbek és görögök estek neki nemesak a szultán katonáinak, hanem az albán, török, illetőleg mohamedán lakosságnak is. Majd pedig a szerbek, görögök, oláhok szálltak szembe a bolgá-

rokkal, hogy elvegyék tőlük a bolgár vitézséggel megszerzett területek legnagyobb részét. Egész kis könyvtárra megy az atrocitásokat tárgyaló füzetek száma, amely atrocitásokkal a szerbek, bolgárok, görögök, albánok egymást vádolták. Bizony sokkal több kárt okoztak a balkáni népek egymásban, mint az ozmán uralom bennük.

Ilyen körülmények között csakugyan korszakot akar megnyitni Gázi Kemal basa fennen szárnyaló beszéde, amikor egyrészt megtagadja azt, hogy az ozmán császári uralomnak folytatása a török köztársasági uralom, másrészt Törökország szerepét a Balkánon az ottani népek együttműködése elősegítésében jelöli meg, államfői hivatalos hatáskörében is példaadólag járván el. Bár a Balkánon való egész területi érdekeltisége csak Isztambul környékére, 27,204 négyszögkilométerre szorítkozik, részt óhajt venni a balkáni államok együttműködésében.

A belgrádi sajtó ezt azért mondja nagy fordulatnak, mert szerinte eddig a török uralom volt az, amely a balkáni népeket egymás ellen uszította. (A világháborút megelőző sajtóhadakozásban a kettős monarchiáról írta ugyanezt.) Tudjuk, hogy ez nagy történelmi valótlanság. Az ozmán uralom, míg ereje volt hozzá, rendet tartott a Balkánon. Amint belső ereje fogyott, a cári diplomácia harckeverő törekvései érvényesültek, hol egyik, hol másik nyugati nagyhatalom titkos vagy nyílt közreműködésével. A fényes porta bizony nem támogatta sem a janinai Ali basa, sem a bulgáriai és a szerbiai dahik rabló és népirtó garázdálkodásait. Külföldi hatalmak keze volt benne minden balkáni, a török uralom ellen irányuló nemzeti függetlenségi fegyveres akcióban, a görög szabadságharctól a nagyszerb mozgalmakig. Csak Ausztria—Magyarország volt Metternich óta mindig az ozmán uralom fenntartása mellett, s 1878-ban, Bosznia okkupációjával, közvetlenül is tényezője lett a rend biztosításának a Balkánon. Sajnos, ezzel a lépésével központjába is került a Balkánra vonatkozó nemzetközi intrikáknak, agitációknak s főleg egyes szerb vezető tényezők gyűlölködő háborús propagandájának.

A balkáni államok politikai és közgazdasági együtt-

működésének alapföltétele az lenne, hogy a Balkán igazán a balkáni népeké legyen. Nemcsak területileg, hanem a külföldi hatalmak beavatkozása szempontjából is. Ilyen fel fogásban van például a brit sajtó is. Nagybritannia, úgy látszik, most mint közömbös szemlélő nézi a balkáni fejleményeket. Nem szándékozik ott egyelőre sem hitelezőül, sem vállalkozóul fellépni. Hiszen jó néhány száz millióig már úgyis igen nagy hitelezője a háborús adósságokban nyakig úszó balkáni államoknak. A *Central European Times*, amely hű kifejezője az angol félhivatalosokban megnyilvánuló brit álláspontnak, e dologban a következőket írta :

«A Balkán-félsziget régóta legkényesebb helye Európának, ahonnan a világháború is eredt . . . a nagyhatalmak közötti ellentétes érdekek sehol sem voltak olyan erősen érezhetőek, mint ezen a meglehetősen kis területen. A külföldi penetráció sohasem szűnt meg és most is munkában van. Ennélfogva bármilyen vonzóan hangozzék is «A Balkán a balkáni államoké legyen» jelszó, az ellene dolgozó akadályok igazán félelmetesen nagyok . . . Mind a két balkáni konferencia alatt különösen két álláspont nyilvánult meg és domborodott ki : egyes delegátusok azon voltak, hogy a konferencia tárgyalási anyagából az összes politikai problémák hagyassanak ki. Abban a hitben történt ez, hogy valamelyes közgazdasági megegyezés könnyen létrejöhet. Mások viszont azt az álláspontot tartották helyesnek, hogy a Balkánon először a különféle politikai kérdéseket kell megoldani, melyek között a bolgár kisebbség kérdése a legfontosabbak egyike. Ha a balkáni konferencia mégis valamelyes megegyezésre látszott jutni, ez annak köszönhető, hogy a végresolútióból minden kiegyenlíthetetlenül ellentétes kérdés kiküszöböltetett.»

Nos — ez az érdektelenség jóformán lehetetlen. Itália a saját biztonságára érdekében kénytelen volt Albániával szoros kapcsolatba lépni. E miatt a belgrádi sajtó, éppen a balkáni konferencia alatt, kizártnak nyilvánította Albániát a balkáni érdekközösségből. Nem jó előjel a balkáni államok közötti egyetértés kimunkálásának kezdő lépéseinél. Kevés kilátás van arra, hogy a balkáni államok külföldi irányítás és befolyás nélkül állapíthassák meg saját külön és balkáni együttes politikájukat. Hiszen tudjuk, hogy Franciaország a kis-entente pórázán tartja Jugoszláviát és Romániát, Görögország nem vonhatja ki magát Itália és Anglia befolyása alól, Bulgária és Törökország súlyosan küzd az e helyzetből adódó nyomással.

Tehát a balkáni államközi helyzet a végtelenségig feszült. Nemcsak a bolgárok, románok, szerbek, görögök, albánok között, a közelmultból származólag, egymás között fennálló elintézetlen kérdések miatt; hanem a nyugati nagyhatalmak különféle érdekeltsége folytán is. A konferencia maga is kétségtelenül látja a balkáni összefogás óriási nehézségeit. Hiszen a módozatok és lehetőségek tanulmányozását tűzte ki egyelőre célul. Azonban jogos kétségeink merülnek fel a tekintetben, hogy lehetséges lesz-e rájuk nézve tisztán a saját balkáni együttműködésük, illetőleg saját életérdekeik szempontjából dönteni el a most akadályozólag ható kérdéseket.

A balkáni államok egymásközötti viszonyában egyelőre elháríthatatlan akadályul jelentkezett a kisebbségi kérdés. Albánia és Bulgária delegátusai kijelentették, hogy ebben való kielégítő megegyezés nélkül nincs balkáni paktum. Az albán delegáció vezetője keserűen utalt arra, hogy Albánia kerekén 1-2 millió, tömör többségben Dél-Szerbiában és Epirusban élő albán fajtestvéreitől el van vágva, s határait nagyon szűkkeblűen, az önálló államiság követelményeinek figyelembevételével állapították meg 1912 telén a londoni nagykövetségi konferencián, majd a Párizs-környéki békediktátumokban. A macedóniai szlávok kérdésében három álláspont ütközött össze. A jugoszlávok azt vitatták, hogy Macedóniában egyáltalán nincs bolgár kisebbség. A görögök azt, hogy Macedóniában van ugyan 80,000 slavophon¹ lakos, de ezek sem szerbeknek, sem bulgároknak nem mondhatók. A bolgárok szerint a macedóniai szlávok igenis bolgárok. Papanastasiu görög delegátus tagadásával szemben azt vitatták, hogy mind az 1913.-i bukaresti békeokmány, mind a neuillyi béke, továbbá a Politis-Kaltov-egyezmény szerint Görögországban is meg van állapítva és el van ismerve jelentékeny bolgár kisebbség.² Az albánok a

¹ Valaha azt hirdették a fölszabadulás utáni mámoros időkben a görög politikai írók, hogy a Balkánon *csak görögök* laknak, és pedig: Έλληνες σλαβόφωνοι, — αλβανοί, — ρωμαιοί — stb.

² Thrákiából és a görög uralom alá jutott Dél-Macedóniából a világháború után a görögök sok bolgárt kiirtottak s kerekén 60,000-et kiűztek. De mégis sokezer bulgár maradt görög uralom alatt.

szerbekkel szemben követelték a szerb, illetőleg jugoszláv uralom alatt élő fajtestvéreik emberi és állampolgári jogainak elismerését. Ezzel szemben a szerbek megint csak azt hangoztatták, hogy Jugoszláviában nincs albán kisebbség. Heves és hosszas viták folytak ez ellentétes álláspontok között, s végül is a közeledés és paktum ez akadályainak tanulmányozására és javaslatételre külön 18 tagú bizottságot küldtek ki, amelynek munkálata a III. balkáni konferencia elé kerül s ennek összeülése előtt négy hónappal közlendő a résztvevő delegációkkal.

A nyugati nagyhatalmak erős érdeklődése többféle-képen megnyilvánult a konferencia iránt. A Carnegie-alapítvány anyagilag is hozzájárult a konferencia költségeihez. A Société des Nations Cumming urat küldte ki a konferenciára. A párizsi Bureau International de la Paix, dr. Quidé urat. A megnyitáson jelen voltak az Északamerikai Egyesült-Államok, Nagybritannia, Franciaország, Németország, Itália nagykövetei, Magyarország, Bulgária, Ausztria, Jugoszlávia, Albánia, Románia, Görögország követei és az egész isztambuli konzuli kar. Ez azt mutatja, hogy a nyugati hatalmak most sem tanúsítják a Balkánnal szemben azt a teljes désinteressement-t, amelyet a kettős monarchiától, a közvetlen szomszédától és balkáni birtokostól 1912-ben, a balkáni háború alatt, olyan szigorú merevséggel követelt Poincaré úr, akkori párizsi külügyminiszter.

Nem szabad megtagadnunk a konferenciától azt, hogy komolyan törekedett a balkáni államok közeledésének kimunkálására. Ezt tanúsítja az egyes delegációk tagjainak összeválogatása is. A delegációk vezetői és tagjai elsőrangú politikai és közéleti tekintélyekből álltak. Az albán delegáció feje Mehemet Konitza bég, volt külügyminiszter, most londoni követ, a bolgáré Sakyzov volt miniszter, a görögé Papanastasiu, a konferencia egyik kezdeményezője és szervezője,¹ a jugoszláv Pavlovics osztályfőnök, a románé Popp, ismert román politikai tekintély. Komoly férfiak

¹ Érdekes, hogy a konferencia első eszmei propagálójául egy magyar embert is elismernek. Ez a torontáli birtokoscsaládból származó Schulpe György, télen pozsonyi lakos.

voltak az egyes bizottságok elnökei is. A szervezőbizottságé : Hassan bej, a konferencia elnöke, a politikaié : Stephan Pella (Románia), az intellektuális közeledésé Mehemed Konitza (Albánia), a közgazdaságié : Papanastasiu (Görögország), — aki a balkáni paktum bizottságában is elnökölt ; a közegészségügy és szociálpolitikaié Jonics (Jugoszlávia), a közlekedésügyié : Sakyzov (Bulgária). A résztvevő nemzeteknek három-három kiválósága alkotja a konferencia állandó tanácsát. A konferencia a politika terén semmit sem ért el a helyzet javítása szempontjából. Érdekes politikai fejlemények mégis mutatkoztak. Az egyik a nagy török-görög barátkozás. A másik, amit a belgrádi sajtó is kiemel, a bolgár delegáció együttműködése a szerbvel a közgazdasági kérdésekben. Ez mindenesetre a bolgárok nagy fegyelmezettsége, önuralma és a realitások iránti éles érzéke mellett tanuskodik.

II.

Míg politikai téren csak a lefegyverzés ügyében nyilatkozott meg a teljes egyértelműség, addig a napirendre tűzött egyéb kérdésekben a konferencia igazán érdemlegesen dolgozott és készítette elő a balkáni államok összefogását.

Egyhangúan határozatba ment például a dohány és a gabonaneműek értékesítésének központosítása. A konferencia szükségesnek találta, hogy az említett mezőgazdasági termények értékesítésénél kiküszöböltessek az egyes termelő államok árleenyomó, egymás ellen folytatott versenye. Ezért egy balkáni dohányiroda és egy gabonairoda létesítését mondták ki. Mindenik állam megszervezi a maga külön dohány- és gabonairodáját, melyek a balkáni központi dohány- és gabonairodák árszabályozó működésében közreműködnek. Ma görög uralom alatt állanak a Balkán leg híresebb dohányvidékei: Xanthi, Drama, Cavalla környéke, Törökország és Bulgária a legkiválóbb török dohányt termelik, és — bár az utóbbi években a dohány termelése meg fogyasztása erősen megcsappant — Jugoszlávia is kiváló dohánytermelő területekhez jutott (Hercegovina, Űszküb környéke) s állami bevételének igen jelentős tétele a dohányegyedárúság

jövedelme. Ha az együttműködés kiterjed a termelés szabályozására is, ami a mutatkozó túltermelés miatt fontos, lehetséges, hogy megjavul a nemzetközi dohánypiac és ennek hazánk is hasznát fogja látni. Ugyancsak fontos mind a balkáni államokra, mind hazánkra nézve a gabonaneműek termelésének és értékesítésének központi, tervszerű, a kereslethez idomított kezelése. Jugoszlávia bácskai, bánáti és szerémségi területekről 1—1·5 millió métermázsa, elég jó minőségű búzát szállít a nemzetközi piacokra. Románia búzatermelése összezsugorodott, de sok kívinni valót termel kukoricában és árpában. Lehetséges, hogy a balkáni búzairoda nekünk is hasznunkra lesz. Az aratás utáni nyomasztó balkán versenyt valószínűleg kevésbé fogjuk érezni.¹

¹ A Romániában és Jugoszláviában erőszakosan keresztül vitt nagy- és középbirtok elkobzás, minden közgazdasági megfontolás nélkül, faji gazdagítási célokra való törekvésekkel foganatosított birtokelaprózás, súlyosan megcsökkentette a mezőgazdasági termelést. Jugoszlávia a Bácskával, Bánáttal, a Szerémséggel pompás gabonatermő talajhoz jutott (22,000 négyszög km). De a világ legjobb talajú és hatalmasan fölszerelt nagybirtokaiból balkáni dobroylácok balkáni pásztorkodásának vagy zsaroló bérgazdálkodásnak színhelye lett. F. Popovics, a belgrádi *Polyoprivredni Glasnik* (Mezőgazdasági Hírlap) szerkesztője, szerint 1925—27-ben 17,000 vagon gabonával kevesebb termett a Vojvodinában, mint a földosztás előtt. A rendes 12—14 mázsa holdankinti termés helyett 6—7 mázsa az átlag. A lóhere, cirok, komló és más ipari növények termelése jóformán megszűnt. A kis, 48,000 négyszögkilométeres Szerbiánál csak egyszer tudott több búzát kivinni a 248,000 □ klm.-es jugoszláv új államterület, 1·7 millió métermázst. De az 1 millió métermázsa körül járó évi búza-exportmennyiség értékesítése is sok gondot okoz a kormánynak és a gazdáknak. Ez a jobbminőségű exportbúza ugyanis a Magyarországtól elszakított részeken terem, amelyek gazdái a Balkánra kivetett adóknak többszörösét fizetik. Az adóbehajtás erőltetése folytán ezek a gazdák sürgősen kínálják a búzát, szőszön-boron eladják, s jóformán ezek az árak szabják meg a *Donauweizen* értékét, ahová az exportkereskedelem a magyar búzát is sorolja, és csak a 80 kilogrammon felüli minőségekre ad az átlagon felüli árakat. A Jugoszláviában ez évben megalkotott búza- és liszteladási monopólium folytán jobb búzaár most már kétszeresen érdeke a belgrádi kormánynak. Persze, Magyarországnak is.

Romániának megszűnt a nagy búzakivitele. A búzát itt az előbbi területnek csak 57 %-án, a kukoricát ellenben 107 %-án, az

Elhatározta a konferencia a balkáni Kereskedelmi Kamara létesítését is. Ez az egész kereskedelmi forgalom terén való együttműködést jelentene. Szükségesnek és lehetőnek nyilvánította a konferencia a vasúti, posta-távíró-, telefon- és repülőegyezmények megkötését. Már is föllálandónak mondta ki a balkáni turisztikai (utazási) irodát. Tanulmány tárgyává tette a balkáni hitelintézetek együttműködésének lehetőségét, vagyis a hitelügyi összefogást is.

Kétségtelennek látszik, hogy a balkáni államok közgazdasági együttműködésének sokkal kevesebb akadálya és sokkal több természetes alapföltétele van, mint a politikainak. Mindenekelőtt arra kell utalnunk, hogy a Balkán-félsziget a byzanci, majd török uralom alatt — a dalmát

árpat 138 %-án, a zabot 120 %-án művelik. Az egész gabonaaratás az előbbinek csak 66 %-a. Az arány Románia 1909—13. kiviteli átlaga és Nagy-Románia 1927. meg 1928. évi kivitele között mutatja a birtokfölaprozás pusztító hatását a termelésre.

	Kis Románia kivitele		Nagy Románia kivitele	
	1909—1913	1927	1927	1928
	1000 tonnákban			
búza	1435	298	28	
kukorica	864	1766	473	
árpa.....	351	703	415	
zab	110	89	17	
rozssal együtt összes gabonanemű	2969	2403	966	

Bulgáriában nem a birtokreform miatt. — mert itt csak kis-mértékű kárpótlásos földelvétele ment végbe kisüzemek némi nagyobbitására — hanem főleg a görög és jugoszláv uralom alá jutott macedon s a román uralom alá jutott dobrudzsai területekről kiűzött bolgár földműves családok elhelyezése miatt akadt meg a termelés rendes menete. Nem kevesebb, mint 44,576 családot, 193,000 embert kellett földhöz juttatni. Körülbelül ugyanilyen számú nem-földműves embert kellett másként elhelyezni. A Société des Nations 68 millió arany-márka kölcsönt adott, 7 %-kal, mindezek költségére. Sokkal nagyobb arányban emelkedett a belfogyasztás, mint a termelés. A kiviteli fölösleg gabonában jelentéktelen ugyan, de mégis annyira érzi az ország az árhanyatlást, hogy itt is mesterségesen próbálták a belföldi árakat javítani, akárcsak Magyarországon és Jugoszláviában. Tehát a balkáni gabonairoda Bulgáriára nézve is fontos. E tekintetben érdekei Jugoszláviával azonosak. A jugoszláv küldöttséggel való

és horvát tengerpartot kivéve — egységes gazdasági területet alkotott, amelyen állami határok, vámvonalak nem akadályozták a forgalmat, az árucserét. Századokon át Velence, Genua, Ragusa privilégiumos kereskedői és kereskedelmi telepei bonyolították le a Balkán-félsziget beviteli és kiviteli forgalmát, valamint az ezeknél sokkal nagyobb jelentőségű tranzitó kereskedelmét; mert hiszen Amerika föltárásának megindultáig a Balkánon át vezetett a világkereskedelem fő útja, amelyen Ázsia selyme, sok ipari cikke, drágakövei, fűszerei jutottak Európába.

A félsziget egyes részei persze ekkor is többfelé voltak kereskedelmileg érdekelve. A nyugati vidék termékeit előbb Ragusa, Velence, majd Budapest és Bécs felé irányította, s ugyane pontokról irányítódott az európai árúk bevitelére e vidékre. Az utolsó félszázad során Románia, Bulgária, európai Törökország és Görögország főleg vízi úton cserélte ki nyerstermékeit a nyugateurópai iparcikkokkal, s az itáliai, francia, német, holland, brit kikötők voltak e vidékek árucseréjének főtényezői. Ez az állapot a múlt század hetvenes

együtműködés a II. balkáni konferencián hideg fővel mérlegelt, reális bolgár érdek volt.

De még inkább az volt a dohány ügyében. A Balkán-félszigetnek ez a kiváló terméke az, amely különös súlyt ad a félszigetnek a világ mezőgazdasági termelésében és kereskedelmi forgalmában. Míg ugyanis az Északamerikai Unió, Jáva, Szumatra csak sötét szivar- és pipadohányokat termelnek, a Balkán a főtermőhelye a világossárga szivarka- és legfinomabb pipadohányoknak. A római Nemzetközi Intézet adatai szerint a balkáni dohánytermelés a háború előttvel összehasonlítva a következő képet mutatja:

	1909—1913. évben átlag q	1928-ban q
Görögország	250,000	570,000
Bulgária	129,000	104,000
Jugoszlávia	17,000	59,000
Románia	74,500	201,500
Albánia	—	15,000

Vagyis ez országok dohánytermése 471,000 mázsáról 935,000 métermázsára emelkedett. Ez persze nem jelenti a balkáni dohánytermelés abszolút emelkedését; csak azt, hogy a volt európai Törökország dohánytermelő területei a nevezett országok között fölosztattak. A legnagyobb és legjobb terület Görögország birtokába jutott

éveiben alakult ki jellegzetesen és olyan hatással, hogy a félsziget gazdasági egysége fölbomlott s a Morava—Vardar, vagyis Belgrád—Szaloniki vonaltól keletre eső része, de Görögország is, a nyugateruópai nagyhatalmak: Anglia, Itália, Franciaország kereskedelmi érdekkörébe kapcsolódott; az említett vonaltól nyugatra eső vidékeken Ausztria és Magyarországé volt a kereskedelmi túlsúly s az adriai tengerparton is. A kilencvenes években Németország foglalt nagy helyet az ozmán császárság közgazdasági életében, s ez az előnyomulás (Drang nach Osten) egyik okává fejlődött a világháborúnak.

A nyugati nagyhatalmaknak ez a versengése a balkáni haszonforrások kihasználásáért a világháború után nem csappant meg. Sőt erősen fokozódott. Az északamerikai Unió nagyitőkés csoportjai — élükön a Blair és Morgan vezetése alatt állókkal — igyekeznek mint hitelezők, közüzemek berendezői, bérlői, kezelői koncessziókhoz jutni. Amerika pénzembereit az üzletszerzésben legyőzni ritkán lehet, legföljebb csak hozzájuk társulni. Ez történt legutóbb

s dohányterülete 35,000 hektárról 92,000 hektárra emelkedett. A délmacedon Xanthi és Drama környékén termelt a legfinomabb török dohány. Most azonban Bulgária termeli a legjobb minőségű török dohánnyt, mert a legjobb termelők, a bolgárok, átmenekültek Bulgáriába s különös dohányszermelési szakismereteiken kívül magukkal vitték a legjobb dohánymagvakat is. Románia kivételével a félszigeten az aprólevelű török, helyesebben macedon fajtákat termelik. Bulgária összes kivitelének 40 %-a, Görögországénak 60 %-a esik a török dohányra. Ezek szivarka-dohánnyt nem is importálnak. Jugoszlávia és Románia egyedárúsága azonban szivarka-dohánnyt is kénytelen bevinni, bár az előbbi ki is visz, főleg hercegovinai és Szkoplye-környéki jobb minőségeket.

A dohányértékesítésnél is jelentkezett az egyes államok árnyomó, egymás közötti versenye. Ezért mutatkozott a konferencián olyan egyértelmű buzgóság a közös dohányértékesítési központ létesítése iránt.

(A számadatok forrásai: Prof. Dr. Sering: *Die agrarischen Umwälzungen im ausserrussischen Osteuropa*. Berlin und Leipzig, 1930. Dr. A. H. Hollmann: *Agrarverfassung und Landwirtschaft Jugoslawiens*. Berlin, 1931. Gerhard Schacher: *Der Balkan und seine wirtschaftlichen Kräfte*. Stuttgart, 1930.)

a romániai telefon-koncesszióval, amelyet Blairék Siemensékkal és Ericssonékkal társulva szereztek meg olyan nagy haszonra való kilátással, hogy 4 millió dollárt 8%-ra rögtön kölcsön adtak Romániának, további 4 milliót pedig kilátásba helyeztek. A Balkán fogyatékos, elmaradt közgazdasági berendezései mellett, a telefon-, rádióberendezés, útépités, vasútépités, elektromos központok, villamvilágítás, folyószabályozás, vízi erők kihasználása stb. adnak jó teret a nagy-tőkés vállalkozásoknak s ösztönzik Észak-Amerika, Anglia, Franciaország és Itália nagy-tőkéseit erős versenyre, a balkáni kormányoktól mennél előnyösebb koncessziók elnyerésére. Hogy ki nyeri el a koncessziót, az a beavatottak nézete szerint az illető ország aktuális politikai viszonyaitól függ. Helyesebben annak a nyomásnak hatályosságától, amelyet az ajánlattevőknek az illető kormányokkal szemben kifejtteni sikerül. Most arról beszélnek, hogy az itáliai tőke, amely egyedül uralkodik Albániában, fokozatosan tért hódít a többi balkán országokban is. Kivéve természetesen Jugoszláviát, amelyre Franciaország tette rá a kezét. Itáliának ez a törekvése természetes és saját önvédelme szempontjából is szükséges a vele szomszédos Balkánon. De terjeszkedését a többi nagyhatalmak féltékenyen nézik, különösen Franciaország nagy-tőkései. A balkáni üzletekért való nagyhatalmi versengés szinte erőszakosan érvényesül a balkáni államok politikai és közgazdasági életében.

A balkáni államok e versengés következtéseinek, a kiadott koncesszióknak és igénybe vett hiteleknek súlyát erősen kezdik érezni. Hiszen a koncessziós közüzemek használati díjait, a külföldi kölcsönök kamatait mezőgazdasági termények árából, nemes valutákkal kell fizetni. Ám a mezőgazdasági termények nagy árhanyatlása miatt ez a fizetés a kötelezettségek száz százalékáig — sok esetben majdnem abszolúte lehetetlen. A nagy, modern haladási mámor után jön a Katzenjammer. A balkáni államok közgazdasági összefogásban látják a menekülés útját. De hát hogy' lehetséges ez az összefogás olyan nagyhatalmakkal szemben, amelyek a közgazdasági verseny rideg kíméletlenségét vallják és a közgazdasági önzést, s amelyeknek egyik-másik

összefogó ellen hitelmegvonások és más retorziók, de végső esetben hadiflották, tankok és ágyúk, meg hadi repülőrajok is rendelkezésükre állanak.

A helyzet ilyen megvilágításával lesznek érthetőek Gázi Kemal basa magasan szárnyaló szavai, amelyek a balkáni összefogásnak abszolút szükségességére utalnak s közvetve arra, hogy a balkáni államoknak a saját erőik egyesítésében kell boldogulásukat keresni, nem pedig a külföldi érdekeket szolgáló torzsalkodásban és háborúskodásban. A Gázi már a saját bőrén és hazája sorsán tapasztalta, hogy mi a következése annak, ha egy területet a nagyhatalmak nagytőkései megszoknak kihasználandó területül tekinteni s a kihasználási alkalmakon versengeni. Európai Törökország elveszett, mert egykori alattvalói összefogtak ellene, külső befolyástól ösztönözve. Most Törökország egykori alattvalóival fog össze, nem mások ellen, hanem mindnyájuk védelmére, s óva inti őket minden egymás ellen törő háborús gondolattól. Mert igazi nagy államférfiúi magaslatáról látja a Balkán mostani helyzetének esetleges végkövetkezéseit is. Hatalmas, eszményi cél: megszüntetése a «balkáni tűzfészek» végzetes szerepének és annak az állapotnak, hogy a nyugati népekre nézve a Balkánon való politikai és közgazdasági versengés ne okozzon minduntalan nagy nemzetközi összetűzéseket. A Gázi szavai figyelmeztetőleg, óvólag szólnak nemcsak a balkáni népekhez, hanem főleg nyugati hatalmakhoz is.

Magyarország őszintén örülhet annak, hogy Törökország vezérszerepre való illetékességét a balkáni összefogás kimunkálásában a II. balkáni konferencia elismerte és elhatározta, hogy a konferencia központja, a létesítendő közös intézmények székhelye Isztambul lesz. Ebben biztató jelét látjuk a keleteurópai zilált állapotok helyes és józan útra való terelésének. A balkáni konferencia azonban, mint a belgrádi hivatalos és félhivatalos sajtó jóval későbbi, novemberi közléseiből kitűnik, egyelőre nem az összes balkáni államok összefogását, hanem csak egyes balkáni államok új politikai blokkját hozta létre. Jugoszlávia részéről ugyanis megállapították azt, — itt csak a legtekintélyesebb cyrill betűs belgrádi lapnak, a *Trgovinski Glasnik*nak, november 24.-i vezércikkét

idézzük, — hogy az ottani hivatalos körökben nagyon föltűnt Litvinovnak, a szovjet külügyi népbiztosának ankarai látogatása, éppen a konferencia idején, és még inkább a görög, török meg bolgár delegációk tüntető együttműködése, abszolút függősége külügyi kormányaiaktól. Az európai sajtóban megjelent hírek, írja a nevezett belgrádi lap, «Szófia—Athén—Angora» cím alatt, «valami új entente-ről Oroszország, Görögország, Törökország és Bulgária között, kételyeket támasztottak az egyes delegációk törekvéseinek tisztasága tekintetében. És sok, a balkáni metódusokkal kevésbé ismerős ember is gondolkodóba eshetett, látván a régi, hagyományos mentalitást és cselekedéseket, amikkel előbb Byzanc, majd a szultánok és kalifák csinálták a politikát a XIX. és mostani században . . . » Rómából mindent megtesznek, hogy Szófiában hajlandóság ébredjen úgy a görögök, mint a törökök és a balkáni népek egy új blokkja iránt. Ez éppen elég arra, hogy a levegőbe röptse a balkáni népek konferenciájának eddigi eredményeit és törekvéseit, hogy közöttük valaha is egyetértés jöjjön létre, . . . kétségtelen, hogy Görögország, Törökország és Bulgária összefogása legalább is ellensúlya lesz a kis-entente-nak.

A belgrádi sajtó közléseiből, de más nyugateurópai hírlapokból is meg lehet tehát állapítani a következőket. Először is jugoszláv felfogás szerint a balkáni konferencia az összes balkáni államok összefogása szempontjából megbukott s Jugoszlávia további közreműködése alig várható. Másodsor: három balkáni állam összefogása befejezett valóságul tekinthető. Harmadsor: Itáliának sikerült a francia kommandó alatt álló kis-entente balkáni fölényét új hatalmi csoportosulással ellensúlyozni.

Mindezek folytán a balkáni konferencia az összes balkáni népek összefogása szempontjából vesztett a jelentőségéből; annál fontosabb eredményekre vezetett azonban az európai nemzetközi helyzet alakulása szempontjából.

AZ OLASZ KÖZTERHEK ÉS A FASISZTA ADÓREFORM.

— Első közlemény. —

I. Adókatégoriák és adónemek.

Az adónemeknek abban a sokrétű változatosságában, amely ma minden állam keretében uralkodik, egyöntetűen alakul ki az adók pénzügytani sajátosságának megfelelően az a *négyes rendszer*, amely az egyenes adókat, fogyasztási adókat, jövedékeket és forgalmi adókat kategorizálja. Noha ez adócsoportok fogalmát a pénzügytan élesen meghatározza, — minek folytán nagyjában mindenütt azonos természetűek az alkotó adóelemek — mégis vannak különbségek az egyes államok között, amelyek onnan erednek, hogy bizonyos adónemek tulajdonságai átcsapnak kategóriájuk határán, azonkívül a fogyasztási adók és jövedékek csoportjai egymáshoz igen közel állanak, lévén ez utóbbiak tulajdonképen a fogyasztási adók egyik minősített válfaja. Ezeknek a különbségeknek az egyes országok *hozamának* összehasonlításánál van jelentőségük, amikor is az eltérően minősített adónemeket figyelembe kell venni. Meg kell azonban jegyezni, hogy általában ezek a különbségek nem olyan súlyosak, hogy elhanyagolásuk esetén különösebb zavart okoznának.

Az olasz és a magyar adócsoportok egybevetésénél mind számbeli, mind beosztásbeli különbségeket találunk. A fogyasztási adók csoportjában az olasz adójog jóval több adóforrást ismer, mint a magyar. Ezenkívül — részben mérlegtechnikai, részben pénzügystatisztikai, részben pedig sajátos fejlődési okok folytán — egynéhány minősítési különbség is merül fel.

Az eltérések a következők :

a) Valamennyi olasz forgalmi adó az illetékek (*tassa*) neve alatt szerepel, ezzel szemben a magyar forgalmi adók közül az általános és fényűzési forgalmi adó külön mérleg-

tételként és az illetékek egyéb forgalmi adóitól függetlenül kezeltetik. Ez a különbség egyébként súlytalan. Közös sajátosság az, hogy az illetékcsoportokban a valódi illetékek mellett számos forgalmi adó van, hogy továbbá a lényegükben egyenesadó jellegű örökösödési és holtkézi megterhelés (illeték-egyenérték) mindkét államban illetékként szerepel, s hogy végül a fogyasztási adó természetű játékkártyabélyeg is ide sorakozik.

b) A géperejű járművek adója az olaszoknál az illetékrendszer alkatrésze, nálunk egyenes adószzerű, amely azonban az állami költségvetésben nem szerepel, mert törvényünk rendelkezése szerint a kereskedelemügyi tárca bevételei között külön alapra folyik be.

c) Az olaszoknál épségben áll fenn a lottójövedék. Magyarországon a sorsjátékügyek kezelése és hozama az illetékek körébe van utalva.

d) A vámokat az olasz adórendszer nem a jövedékek közé sorozza, mint a magyar, hanem a fogyasztási adók közé. Ez a helyzet a minősítés tekintetében sem kifogásolható, mert hisz a vám pénzügytani természete szerint a fogyasztási adók egyik fajtája.

e) A lőpor, robbantószerke és a mesterséges édesítőszerke Magyarországon monopólium tárgyai, az olaszoknál fogyasztási adók alá vannak vetve.

f) A gyujtószerke és szivarkapapírfélék Olaszországban is fogyasztási adó alá esnek ugyan, de mint volt egyedársági tárgyak egyelőre még a monopóliumok között kezeltetnek. Némi hasonlatosság mutatkozik itt a magyar lottójövedék helyzetével.

g) A két állam adórendszerében az egyes csoportokon belül azonosan elhelyezkedett adónemek is részleteikben helyenkint más-más elvek szerint függnek össze. Az olasz illetékek keretében pl. más motívumok alapján csoportosítottak az adóelemek, mint nálunk.

h) A négy főcsoport keretei között Olaszország állami adórendszere néhol más, helyenkint pedig több adónemet sorakoztat fel, mint a magyar adórendszer. Összehasonlításul az adónemek következő táblázata szolgál:

Egyenes adók:

Olaszországban:

1. Földadó (*imposta sui terreni*).
2. Házadó (*imp. sui fabbricati*).
3. Kereseti adó (*imp. sui redditi di ricchezza mobile*).
4. Jövedelemadó (*imp. complementare progressiva sul reddito*).
5. Agglegény-adó (*imp. progressiva sui celibi*).

Magyarországon:

1. Földadó.
2. Házadó.
3. Jövedelem- és vagyonadó.
4. Társulati adó.

Valójában a magyar egyenesadó-csoport is öt adóegységből áll. A fenti négyhez ugyanis még a kereseti adó számottevő tényezője járul. Ennek az adónemnek a hozamát azonban az állam a községeknek engedte át s így az az állami költségvetésben nem is szerepel, noha főleg a jövedelemadóval gyakran fennálló adatközösség és mindenkor szükséges adatkiegészítés miatt ez az adó is állami kezelésben van. A kereseti adó ilyformán gyakorlatilag községi szolgáltatás lévén, azt az állami közszolgáltatások egybevetésénél figyelmen kívül kellett hagyni. Meg kell még jegyezni, hogy az olasz kereseti adó a társulati adózást is magában foglalja, s hogy a magyar közúti adó (gépjárművek adója) Olaszországban az illetékek közé van sorolva.

Az átmeneti adónemek közül Magyarországon csak a *rokkantellátási adó* él, az olaszoknál viszont a rokkantadóval együtt az 1931/32. évi költségvetés öt adónemet sorol fel, amelyek azonban a jövő esztendei költségvetésben előreláthatólag 1—2 adónemre fognak leapadni. A jelenleg még fennálló átmeneti adók (*imposte transitorie*) a következők:

a) A tízezer lírát meghaladó jövedelmek adója (*imposta complementare sui redditi superiori a lire diecimila*).

b) A háborúval kapcsolatos nyereségek adója (*imposta sui profitti dipendenti dalla guerra*).

c) Rendkívüli vagyonadó (*imposta straordinaria sul patrimonio*).

d) A háborúban megnövekedett vagyon adója (*imposta sugli aumenti patrimoniali verificatisi a causa della guerra*).

e) A rokkantadó (*contributo a favore dei mutilati, dei combattenti e delle vedove di guerra* = adó a rokkantak, harcosok és hadiözvegyek javára).

Fogyasztási adók:

*Olaszországban:**Magyarországon:*

- | | |
|--|--|
| 1. Szeszadó (imposta sulla fabbricazione degli spiriti). | 1. Szeszadó. |
| 2. Cukoradó (imp. sulla fabbricazione dello zucchero indigeno). | 2. Cukoradó. |
| 3. Söradó (imp. sulla fabbricazione della birra). | 3. Söradó. |
| 4. Gyújtószer-adó és szivarkapapír-adó (imp. di fabbricazione sui fiammiferi e della cartine e tubetti per il confezionamento a mano delle sigarette). | 4. Gyújtószer-adó és szivarkapapír-adó. |
| 5. Ásványolaj-adó (imp. di vendita sugli oli minerali). | 5. Ásványolaj-adó. |
| 6. Keményítő- és malátacukor-adó (imp. sul glucosio, sul maltosio e sulle analoghe materie zuccherine). | 6. Keményítő- és malátacukor-adó (a cukoradó keretében). |
| 7. Ecetsav-adó (imp. sull'acido acetico). | 7. Ecetsav-adó (kincstári részesedés, a szeszadó keretén belül). |
| 8. Magolaj-adó (imp. sugli oli di semi). | |
| 9. Kávépótlék-adó (imp. sui surrogati di caffè). | |
| 10. Szikvíz-adó (imp. sulle acque gassose). | |
| 11. Gáz- és villamosenergia fogyasztási adó (imp. sul consumo del gas e dell'energia elettrica). | |
| 12. Világítótestek (körték) adója (imp. sugli organi di illuminazione). | |
| 13. Lőpor- és robbanószer-adó (imp. sulle polveri piriche e sugli altri prodotti esplodenti). | |
| 14. Vámok (dogane). | |

A felsorolt adókon kívül jelentős hozama van a kávéfogyasztási adónak is, amely azonban nem önálló adónem, hanem import alkalmával a vámok körében kerül adóztatásra csakúgy, mint az importált ásványolaj adója és a forgalmi adónak (illetéknek, tassa sullo scambio) az a része, amely külföldi ügyletekből ered s amely a vámkezeléskor esedékes (vámilletékek). Noha ezek a vámvonalon szedett adók ilyen formán csak mintegy a vámtarifának egyes tételeiként élnek, az államérleg a kávéfogyasztásból eredő hozamot és helyenkint az ásványolaj-adó eredményét is önállóan tünteti fel.

A gyufaadó, tűzszerszámok adója és a szivarkapapír- és hüvelyadó bevételeit a jövedékek között kezelik, mint örökségét a régebbi adórendszernek, amelyben ezek az adónemek monopóliumjellegűek voltak.

Jövedékek:

Olaszországban:

1. Dohány (monopolio dei tabacchi).
2. Só (mon. dei salí).
3. Lotto.
4. Chinin.

Magyarországon:

1. Dohány.
2. Só.
3. Lottó.
4. Lópor.
5. Mesterséges édesítőszer.
6. Határvám.

Forgalmi adók (illetékek):

Olaszországban:

1. Bélyegilleték (tassa di bollo).
2. Lajstromozási illeték (tassa di registro).
3. Örökösödési illeték (t. di successione).
4. Holtkézi illeték (t. di manomorta).
5. Jelzőlogilleték (t. ipotecaria).
6. Szállodai és vendéglői számlák illetéke (t. sui conti degli alberghi, ristoranti e caffè).
7. Szállítási okiratok illetéke (t. di bollo sui trasporti).
8. Nyilvános látványosságok illetéke (diritti erariali sugli spettacoli).
9. Játékkártyailleték (t. sulle carte da giuoco).
10. Tőzsdei illeték (t. sui contratti di borsa).
11. Kormányhatósági engedélyek illetéke (t. sulle concessioni governative).
12. Készpénzben fizetendő társulati illetékek (t. in surrogazione del bollo e del registro).
13. Biztosítási illeték (t. sulle assicurazioni).
14. Géperejű járművek illetéke (t. ciclistica ed automobilistica).
15. Kereskedelmi forgalmi adó (t. sullo scambio).

Magyarországon:

1. Általános forgalmi adó.
2. Fényűzési forgalmi adó.
3. Vagyónátruházási illeték.
4. Okirati illeték.
5. Törvénykezési illeték.
6. Közigazgatási illeték.
7. Játékkártyabélyeg.
8. Értékpapír forgalmi adó.
9. Fuvarozási illeték.
10. Vadászati illeték.
11. Sorsjáték illeték.
12. Kamatilleték.

Az olaszoknak az illetékektől független, általános forgalmi adójuk nincsen s a tassa sullo scambio csupán a kereskedők és iparosok egymásközi ügyleteit érinti. Ugyanebbe az illeték-nembe sorakoznak, de csak elvétve, egyes fényűzési tárgyak. Egyébként állami fényűzési adózás nincsen s ilyen csupán a helyhatósági adóztatásban érvényesül egynéhány helyen.

Az olasz illetékrendszer többi fajtája a magyar illetékek négy főágában (vagyonátruházási, okirati, törvénykezési, közigazgatási illeték) eloszolva fordul elő. Így a *vagyonátruházási illetékek* körében az olasz lajstromilletékek jórésze, az örökösödési illeték és a holtkézi illeték (illeték-egyenérték), az *okirati illetékek* között a jelzálogilletékek, a lajstromilletékek egy része, a szállítási okiratok illetéke, a biztosítási illeték, a készpénzben fizetendő társulati illetékek, a bélyegilletékek (tassa di bollo) egy része és a szállodai és vendéglői számlák illetéke, ez utóbbi azonban nálunk korántsem oly gyökeres, mint az olaszoké. *Törvénykezési illetékeink* csoportja az olasz lajstromilletékek és bélyegilletékek egy részével azonos, és végül a *közigazgatási illetékcsoportban* szerepelnek az olaszoknál különálló kormányhatósági engedélyilleték és a nyilvános látványosságok illetéke.

A magyar *fuvarozási illeték* nem azonos az olasz szállítási illetékkel. Ez utóbbi a magyar illetékek között is, még pedig az okirati ágazatban szerepel. Mindkét helyen a *szállítási* okmányok bélyege a teher. Ezzel szemben a magyar fuvarozási illeték, melynek nincs mása az olaszoknál, a *szállítási ügyletet* terheli és rendkívül jelentős hozama miatt a magyar államérleg a többi illetéktől különválasztva tünteti fel.

A magyar *értékpapír forgalmi adó* az olasz tőzsdeilleték, valamint a készpénzben fizetendő társulati illetékek egy részével azonos.

A géperejű járművek illetéke Magyarországon a szorosabb értelemben vett adók közé sorakozik. (Közuti adó.)

A vendéglői, szállodai, kávéházi stb. számlák és jegyzékek illetékkötelezettsége fennáll a magyar okirati illetékszabályok rendelkezése értelmében is. Olaszországban azonban az ebből eredő bevétel jelentősen felülmúlja a magyar hozamot, mert ott az ellenőrzés teljes.

II. A fasiszta adóreform.

A fasiszta uralom már megszilárdulásának első szakában hozzányúlt a gazdasági erők szívéhez: a közteher-ügyekhez. E tekintetben kettős feladata volt. Rendeznie kellett az idők folyamán rendkívül felszaporodott és összebogozott jogszabály-anyagot és az adóztatást a korszerű igényeknek s a maga gazdasági elgondolásainak megfelelően át kellett szerveznie. Mindkét feladatot ezideig csak részben sikerült megoldania. A pénzügyi joganyag rendezése De Stefani és kis részben Volpi pénzügyminiszterek kiváló kezdeményezéséből az illetékek, a vámok, a fogyasztási adók és bizonyos mértékig a jövedékek terén hivatalos összeállítások alakjában megtörtént. Az egyenes adókra vonatkozóakat azonban kódexszerűen nem adták ki azok ma is szétszórt jogszabályokban élnek. Az adókezelési szabályok egységesítve nincsenek. Minden adócsoporthoz e tekintetben különálló joganyaggal rendelkezik, pedig számos olyan azonos és azonosítható kezelési szabály van, amelyeknek egybefoglalása a pénzügyi jogszolgáltatás áttekintését lényegesen megkönnyítené.

A közvetett adók területén az anyagrendezés részben már régebbi összeállítások alapján történt. Így az illetékeknél jórészt az 1918. évi szabályozás alapján.

Az egyenes adóknál viszont a reform az addigi három alapadóhoz a kiegészítő jövedelemadót csapta, mint a korszerű adózás járulékát, s egyszersmind behozta, az elsők között Európában, az agglégény-adót.

Noha a kodifikációnak vázolt mértéke is eredményes szolgálatot tett az olasz pénzügyi jognak, ez a körülmény egymagában még a jövedelemadó hozzáadásával sem volt képes a fasizmus nagy gazdasági terveivel lépést tartani. Az egyenes adózás gyökeres átalakuláson nem ment keresztül, s az — az említett két új adónem kivételével — még mindig a múlt század közepének pilléreire nyugszik. Elmaradhatatlan volt ugyan időnkint egyes szabályok módosítása, de ez csak a novellák számát gyarapította s a kiigazodást nehezítette meg, a nélkül, hogy az alapelveken mélyreható változtatást eszközölt volna. A vagyonadó is csak mint átmeneti teher

élt a hadiszerzeményeket illetően, és általános vagyoadó ma sincs. A közvetett adók túltengenek s azok, még a béke-évekből eredőleg, az arányszám változása nélkül teszik ki az egész adóeredmény háromnegyed részét. Ezen a helyzeten a jövedelemadó és aggregény-adó behozatala mitsem változtatott.

A fasiszta uralom sajátos megjelenési formájának az adórendszeren, két alább említendő kivétellel, alig-alig van nyoma. A békebeli olasz adórendszer épségben áll, s az eszközölt változtatások jórészben nem jellegzetesek. E tekintetben az sem jellemző, hogy általános forgalmi adózás nincsen, mert e nélkül is túlsúlyban vannak a közvetett adók. Az egyenes adózás nem hajlékony, nem simul eléggé a lüktető élet követelményeihez, és különösképen azt a nagyszabású gazdasági koncepciót nem képes kellőleg alátámasztani, amelyet az uralkodó kormány képvisel.

Fel kell azonban említeni két fontos jelenséget : a fasiszta családjogi elgondolás érvényesítését az adózásban és az adóprivilegiumok körüli szigort.

A családjogi elveket, az ú. n. *demografikus problémát* nagyjában négy főintézkedés szolgálja :

- a) az aggregény-adó behozatala és erős tehertétele ;
- b) az 1930 április 30.-i 431. számú királyi rendelet-törvény 2. §-ának az az intézkedése, amely mentesíti az örökösödési illeték alól azokat a hagyatékokat, amelyek a szülőről két vagy több gyermekre, illetőleg azok leszármazóira szállnak át, ideértve az elismert természetes gyermekeket is, valamint az olyan házastársi öröklést, amely házasságból két vagy több gyermek származott ;
- c) a jövedelemadózás keretében érvényesülő nagymérvű családi kedvezmény ;

d) a nagy családokat megillető adókedvezmények.¹ Ez a kedvezmény megilleti az állam, önkormányzati testületek és közintézmények hivatalnokait és nyugdíjasait akkor, ha hét vagy több, eltartásra szoruló gyermekük van, és mindenki

¹ 1928 jún. 14. — 1312. sz. törvény. Alkalmazása felől az 1928 aug. 10. — 1944. sz. kir. rendelet intézkedett. — A gyarmatokra vonatkozóan l. 1929 okt. 10. — 1905. sz. kir. rend.

mást akkor, ha tíz vagy több eltartott gyermekük van, illetőleg ha tizenkét vagy több gyermek van, kik közül legalább hat eltartásra szorul. A kedvezmény bizonyos fontos községi adók, a szindikális terhek és az iskolaköltségek teljes elengedésére terjed ki, azonkívül a 100,000 lírán felüli alap szerint adózók a jövedelemadó, továbbá a kereseti adó tekintetében, valamint a föld- és házadó pótdóját illetően elég számottevő részleges mentességben részesülnek.

A fasiszta kormányának egy másik, rendkívüli horderejű kezdeménye az adóprivilegiumoknak úgyszólván gyökeres kigyomlálásában mutatkozik. Abban a mindenképen helyeselhető elgondolásban, hogy az adó kiváltságok aláássák az adózás termékeny hatását, hogy áthárítják a teher súlyt az egyébként szabályosan megterhelt adófizetőre, hogy gyengítik az adófizetés készségét, — a pénzügyi kormányzat a legmerevebb elutasítás álláspontjára helyezkedik a mentességek tekintetében. Az ipar állami támogatását a legkisebbre zsugorították össze, és más kereskedelmi vállalatok segélyezése legfeljebb a szorosabb értelemben vett pártkeretekben történik, az állam mérleg maga azonban tiszta az ilyen terhektől. Az egyes adónemek körüli mentességek — s ez különösen az illetékek területén feltűnő a más államokkal való összehasonlításban — rendkívül korlátozottak.

Ezen a két jellegzetességen kívül — amelyek egyébként is inkább a tágabb értelemben vett politikának, mint a gazdasági terveknek támasztékai — a fasiszta politikának nincs sajátos adóügyi rendszere. Csak ilyen körülmények között nem szembeötlő a pénzügyi politikának az a még mindenütt fennálló hiányossága, hogy a hovatovább mind szükségesebbé váló általános pénzügyi kiképzés Olaszországban is hiányzik. A pénzügyi jognak ugyan minden olasz egyetemen tanszéke van (régóta meglevő katedrák), a középfokú tanításból azonban, noha a középiskoláknak a fasiszta politikai szervezet kötelező tantárgya,¹ az állampénzügyi alapismeretek hiányoznak. És ebben a vonatkozásban

¹ L. *Elementi di ordinamento corporativo*, — ad uso delle scuole medie superiori, Roma, 1930. Kiadja a korporációs miniszter ellenőrzése alatt a Diritto del Lavoro.

egyelőre még kezdeményezés sincsen, holott Csehországban például — egyelőre ugyan csupán az ipari és mezőgazdasági szakoktatásban — a pénzügyjogi tanítás már jelentőségre tett szert.

A községi adózás terén az olasz pénzügyi reform számottevő eredményekkel dicsekedhetik. A De Stefani minisztersége alatt kibocsátott hivatalos összeállítás, majd a későbbi intézkedések a helyhatósági adózás formáját lényegesen megváltoztatták. Az említett összeállítás, amely az 1923 november 18.-i 2538. számú királyi rendeletben látott napvilágot, s amelynek végrehajtási utasítása 1924 május 31.-i kelettel ugyanezen év júniusában jelent meg, nem csupán rendszerezése a joganyagnak, hanem újjáalakítása. Az egyes adónemeken eszközölt lényegbevágó változtatásokon kívül némelyeket megszüntetett, viszont két új községi adónemet létesített, amelyekhez 1925 január 1.-től kezdődőleg még egy csatlakozott. Az eredeti két adónem az útilleték és az értéknövekedési adó, az új pedig az ipari illeték. Az útilletéket (*contributo di miglioramento stradale*) újabb rendelkezések szerint a községek az állam részére szedik.

Az állam gazdasági egységének előmozdítása és a közönségnek az adóformalitások zaklató hatásától való megkímélése céljából a fasiszta pénzügyi kormány 1930-ban eltörölte a belső vámsorompókat és a községi vámok helyébe mindenütt fogyasztási adókat alkalmazott. Érdekes kezdeményezés ez, amely mellett számos indok szól. Egyébként a helyhatósági adózás újabb nagyszabású reformját most készíti elő az olasz képviselőház pénzügyi bizottsága.

III. A reformált adójog vázlata.

Az olasz adóztatásnak rendkívül nagy történeti multja van. A régi birodalom mind az egyenes, mind a közvetett adóknak különféle fajtáit ismerte. A középkorban ezek az adónemek az egyes államok sajátos viszonyai szerint terebélyesedtek és módosultak, és a Dante-korabeli államokban már kifejlett, szerves adórendszert találunk. Mikor a XIX. század közepe felé az olasz egység eszméje reális

alakot kezdett öltetni, az államok már korszerű, modern elgondolásokon felépült adójoggal rendelkeztek.

Az olasz felszabadító harcot a pénzügyi intézkedések nyomon követték. Mindaddig, míg a pénzügyi szabályozás az adójog egész anyagát át nem fogta, nagyjában az egyes államok tradicionális adórendjei éltek. Ez a helyzet különösen a mindenütt gyengébben képviselt közvetlen adózásra állt fenn; a közvetett adókat illetően aránylag igen gyorsan láttak napvilágot az átfogó rendelkezések.

A fasiszta uralom adójogi reformja a közvetlen adók tekintetében még a múlt századbeli alapanyagon nyugszik, a közvetett adóknál azonban már újabb egységes szabályozások könnyítették meg a kodifikációs munkát.

Egyenes adók.

Az egységesített olasz egyenes adózás formailag két, valójában három, 1864-ben rendszeresített adón alapszik, melyek egyike az ingatlan, másika az ingó hozadékot terhelte meg. E két alapadóhoz — tributo fondiario, földadó a házadóval együtt, és imposta mobiliare, ingóadó¹ — félesztendő múltán már a harmadik, a különválasztott építményi adó, házadó (imposta sui fabbricati) csatlakozott.² Az évtizedek alatt szenvedett változások során ezek az alapadók lényeges természetük megtartásával a következő alakot vették fel: imposta sui terreni, földadó, imposta sui fabbricati, házadó, és imposta sui redditi di ricchezza mobile, kereseti adó. Ebben a hármas adó csoportban merült ki az olasz egyenes adózás a világháború befejeztét követő időkhöz. A nagy háború alatt az olasz pénzügyi kormány új adóforrást csak keveset létesített, s a fokozottabb adóztatást lehetőleg adópótlékokkal és pótagósszerű szolgáltatásokkal vitte keresztül. Ezeket a terheket, csakúgy, mint a háború befejeztét követőleg behozott három-négy rendkívüli adót, természetesen csak átmeneti jellegűnek szánták, s azok jelentősége ma már rohamosan apad.

¹ 1864 július 14.-i 1831. és 1830. számú törvények.

² 1865. január 26.-i 2136. sz. törvény.

Az 1864-es földadótörvényt számos módosítás követte, míg 1886-ban reformált alakban újból meg nem jelent.¹ Ez a törvény létesítette az egész országra egységesen kiterjedő, azelőtt partikulárisan rendezett földadókatasztert. Tekintettel arra, hogy az 1886-os törvényen két évtized alatt hét törvény és két királyi rendelet² változtatott. 1905-ben újabb összeállítás kiadása vált szükségessé.³ Ez az összeállítás a háború folyamán két ízben szenvedett változást.⁴ A háború befejeztével egynéhány kisebb jelentőségű toldás után⁵ már a fasiszta pénzügyi kormány rendelkezett, mely a földterületek osztályba sorozása felől kiadott intézkedése (1922 dec. 16. — 1717. sz. kir. rend.) után nyomban kibocsátotta azt a két rendkívül fontos rendeletét, mely a kataszter általános revízióját határozta el.⁶ A legújabb

¹ Március 1.-i 3682. sz. törvény.

² *Regio decreto* vagy *decreto reale*, oly rendelet, amely parlamenti hozzájárulás nélkül jelenik meg. Ezzel szemben a *Regio decreto legge* = királyi rendelet-törvény formális parlamentáris vita nélkül ugyan, de a parlament előzetes hozzájárulása után lát napvilágot. A *Legge* = törvény szabályos parlamenti vita és királyi szentesítés után lép érvénybe. Nemzeti veszélyek idején, mint pl. az elmúlt világháborúban, amikor a király távol van, a törvényhozás körüli királyi jogokban helyettese, a helytartó intézkedik. Az ilyen helytartói jogszabály, amely a királyi rendeletet helyettesíti, a *decreto luogotenenziale*, azaz helytartói rendelet. Ezekon a jogszabályformákon kívül vannak miniszteriális *regolamento*-k vagy *istruzioni regolamentari*-k, végrehajtási utasítások és az egyes jogszabályok alkalmazása tárgyában kiadott *decreto ministeriale*-k, miniszteri rendeletek.

³ 1905 január 26.-i 65. számú királyi rendelet.

⁴ 1915 dec. 31. — 1991. számú és 1916 július 16. — 1061. számú helytartósági rendeletekkel.

⁵ Pl. 1922 szept. 4. — 1460. számú kir. rend.

⁶ 1923 január 7. — 17. és 18. számú kir. rendeletek. Ezeket követték a becslobiztosok működéséről szóló 1923 jún. 14. — 1276. sz. és az 1923 dec. 6. — 2722. sz., a bányauzemek földadókataszterének megszüntetéséről szóló királyi rendeletek, továbbá az 1924 dec. 30. — 2102. sz. kir. rendelet-törvény a kataszteri iratokba való betekintésről, az 1929 jan. 14. — 159. sz. törvény a kataszteri munkahátralék feldolgozásáról, az 1929 júl. 11. — 1260. sz. törvény a tavaknak és halastavaknak a földadókataszterből való törléséről és végül az 1929 nov. 18. — 2335. sz. kir. rendelet az új kataszteri kiigazítás rendelkezéseinek módosításáról.

jogszabályok közül az alapanyagot egynéhány mentesség, valamint a kulcsok újabb megállapításáról szóló 1924 október 16.-i 1613. sz. királyi rendelet-törvény egészíti ki.

A földadó kulcsa 10 %, amelyet az 1927/28., 1928/29. és 1929/30. pénzügyi évekre átmenetileg 7,5 %-ra mérsékeltek. A kulcs feltűnően alacsonynak látszik, pedig valójában rendkívül terhes, mert a tartományoknak és községeknek a föld- és házadó pótlékolása a legfőbb jövedelmi forrásuk. A földadóhoz ugyanis az 1924 október 16.-i 1613. sz. kir. rendelet-törvény értelmében a községek 300 %-ig, a tartományok pedig 200 %-ig terjedő pótlékot csaphatnak, minek folytán az adózás mérve valójában a kataszteri tiszta jövedelem 60 %-áig terjedhet.

Meg kell említeni a földadóval kapcsolatos két speciális terhet: a vadászterületek és a feljavított földek adóját.

A vadászterületek adóját (imposta ettariale sulle riserve di caccia) az 1918 április 21.-i 548. sz. helytartósági rendelet hozta be. Három részre oszlik: a hektáradóra, mely a terület nagysága szerint degresszív, a hektárilletékre (1923 júl. 24.—1420. sz. törv.), mely a rokkantalap javára szolgál és egy 1928-ban szabályozott pótléokra.¹

A feljavított földek adója (imposta straordinaria sui terreni bonificati) átmeneti, rendkívüli adónem volt, melynek jelentősége megszűnt már. Utolsó nyoma az 1928/29. évi zárszámadásokban látható számba nem vehető hozammal.² A következő évi zárszámadás már nem tünteti fel.

A házadó az 1865. évi január 26.-i 2136. sz. törvényen alapszik.³ 1871-ben megjelenik a házadókataszterek megmunkálására vonatkozó végrehajtási utasítás, 1877-ben pe-

¹ A vadászati jogszabályok módosításáról szóló 1928 augusztus 3. — 1997. sz. kir. rendelet-törvény. A fenti adó nem azonos a tulajdonképeni vadászati adóval, amely, mint nálunk, Olaszországban is az illetékek között szerepel, és pedig az utóbbiaknál a kormányhatósági engedélyek illetékeinek csoportjában. (Tasse sulle concessioni governative.)

² 400,000 líra.

³ Módosította az 1870 aug. 11. — 5784. sz. törvény.

dig a törvényalkalmazás általános magyarázata.¹ A tisztviselő-, munkás- és gazdasági épületekre vonatkozó jogszabályokat két ízben is kiadták hivatalos összeállításban, és pedig 1908-ban és 1919-ben, majd ennek az egységes szövegnek (testo unico) módosítása után 1926-ban e téren újabb szabályozás történt.²

Az 1923 december 30.-i, már a fasiszta kormány által fogalmazott, 3069. számú kir. rendelet a házhozadékok általános újraértékelését határozta el, s ezt egy év múlva a házadó kulcsának újraszabályozásáról szóló rendelet követte (1924 okt. 16. — 1613. sz. kir. rendelet-törvény, amely az adók egész területén állapította meg az új adómértéket).

Az ideiglenes házadómentességről s az új épületeket megillető rendkívüli kedvezményekről 1923-tól 1930-ig bezárólag több ízben intézkedett a kormány.³

Az állandó mentességek között szerepelnek a Szent-székkal 1929 február 11.-én kötött szerződés értelmében az olasz területen fekvő szentszéki épületek is.

A király magánvagyonában levő épületeket adómentesség nem illeti meg, viszont az adó a kincstárt terheli.

¹ 1871 jún. 5. — 267. sz., illetőleg 1877 aug. 24. — 4024. sz. kir. rendeletek. Ez utóbbit módosították az 1888 aug. 3. — 5613. és az 1889 dec. 29. — 6569. sz. kir. rendeletek.

² 1908 febr. 27. — 89. sz., ill. 1919 nov. 30. — 2318. sz. kir. rendeletek. Ez utóbbin változtatást eszközölt az 1920 jan. 8. — 16. sz. kir. rendelet. — 1926-ban márc. 10. — 386. sz. alatt jelent meg az utolsó ilyenmű intézkedés.

³ 1923 márc. 8. — 695. sz. és 1925 aug. 30. — 1548. sz. kir. rendeletek; 1928 jan. 23. — 20. sz. és 1928 jún. 7. — 1780. sz. kir. rendelet-törvények és végül 1930 jún. 23. — 899. sz. törvény. — Az üresen álló és lakatlan lakrészek és épületek ideiglenes mentességéről már az 1889 júl. 11. — 6214. sz. törvény rendelkezett. — Meg kell még itt emlékezni bizonyos általános adóenyhítő rendelkezésekről, amelyek a házadózásra is kihatottak. Erre vonatkoznak az 1926 szept. 20. — 1643. sz. és az 1927 aug. 12. — 1163. sz. királyi rendeletek. A jogszabályanyaghoz, melynek csak főbb pontjait érintettem, még számos részletintézkedés csatlakozik. — Itt említem meg az egész adózási területre kiterjedő, következő fontos jogszabályokat: 1888 jún. 10. — 5448. sz. törvény a fellebbezésekről és 1928 dec. 9. — 2834. sz. törvény az adókijátszásokról. Ez utóbbi végrehajtása iránt az 1929 jan. 28. — 360. sz. kir. rend. intézkedett.

Az ideiglenes mentesség az új épületekre két, öt, tíz, tizenöt, húsz, huszonöt és harminc évre terjedhet ki.

Az azelőtt progresszív adókulcsot az 1613. számú rendelet-törvény (1924 okt. 16) egységesen 10%-ban állapította meg 1925 január 1.-től kezdődő érvénnyel, azonban ezt a mértéket, úgy mint a földadónál, az 1927/28—1929/30. pénzügyi éveket magában foglaló három évre átmenetileg 25%-kal leszállították. Ez a $7\frac{1}{2}$ -, illetőleg ma már ismét 10%-os kulcs azonban jelentékenyen megnövekszik a pótlékolásokkal. Nevezetesen a tartományoknak, valamint a községeknek külön-külön 75%-os pótdadó kivetéséhez van joguk, miáltal az adó mérve elérheti a 25%-ot.

A kereseti adó (*imposta sui redditi di ricchezza mobile*, szószerint: az ingó vagyon hozadékának adója) joganyagának alapja az 1864 július 14.-i 1830. számú törvény, amelyet több ízben módosítás után 1877-ben hivatalos összefoglalásban adtak ki.¹ Az összeállításhoz idők folyamán számos változás tapadt, úgy hogy a joganyag alkalmazásáról 1907-ben egy ma is érvényes utasítást adtak ki.²

A mai uralomnak e téren kiadott első intézkedése az a fasiszta állampénzügyi elvnek megfelelő királyi rendelet volt, amely az alkalmazotti kereseti adó tekintetében minden mentességet megszüntetett.³

Számos intézkedést fogantatosított a pénzügyi kormány oly irányban, hogy a mezőgazdasági ipar és részes gazdálkodás hozadékát (redditi agrari) megfelelően illessze a kereseti adózás keretébe.⁴

Az 1923. év végén a bányaadózásnak, 1929 közepén pedig a tavaknak és halastavaknak szűnt meg a földadó kere-

¹ 1877 aug. 24. — 4021. sz. kir. rendelet.

² Júl. 11. — 560. sz.

³ 1922 nov. 16. — 1660. szám. — A bérmunkások adózása tekintetében az 1922 dec. 21. — 1661. sz. és az 1924 márc. 20. — 501. sz. kir. rendeletek intézkednek.

⁴ Erre vonatkozóan a következő királyi rendeletek intézkedtek: 1923 jan. 4. — 16. sz., 1923 márc. 12. — 505. sz., 1923 júl. 15. — 1554. sz., 1923 dec. 30. — 2952. sz., 1924 okt. 12. — 1576. sz. és 1927 aug. 12. — 1463. szám.

tében való megterhelése. Mindkét esetben kereseti adó alá vonták a hozadékokat.¹

Az adókulcs felől 1923 decemberében (30.-a — 3070. szám), majd végérvényesen az 1924 október 16.-i 1613. számú, már idézett rendelettel történt szabályozás. Adóenyhítések és egynéhány mentesség felől is történt intézkedés.²

Az adózók kategorizálása nem az általános kereset és a fix javadalmazás kettős tagozása szerint történik, hanem jóval differenciáltabban. Az azelőtti, 1918-ban életbe lépett, négyes csoportosítás helyett 1925 január 1.-től kezdve a hozadékok öt csoportját különbözteti meg a törvény.³ Az *A*-csoportban nagyjában a tőkekamatok szerepelnek, a *B*-csoportban a munka és tőke együttműködésének eredményei (redditi misti di capitale e di lavoro), azaz a kereskedelmi és ipari tevékenységből eredő jövedelmek, a harmadik csoport két részre van tagolva: a *C*¹-kategóriába a kizárólag munkából, még pedig bizonytalan és változó természetű munkából (redditi di puro lavoro, di natura incerta e variabile) származó keresetek, tehát nagyjában a tudományos és művészeti szabadfoglalkozásúak, valamint a tőkenélküli mesteremberek keresetei tartoznak; a *C*²-csoportba a *D*-ben fel nem sorolt fixjavadalmak sorakoznak (redditi di puro lavoro, di natura certa e definitiva), és végül a *D*-csoport az állam, valamint helyhatóságok és bizonyos közüzemek, jótékonyági és közgazdasági intézmények alkalmazottainak keresetét sorolja fel.

A jelenlegi *adókulcsok*, melyek az öt évvel ezelőttiekhez képest 20—25%-kal alacsonyabbak, a következők: az *A*-

¹ A bányákat illetően az 1923 dec. 6. — 2722. sz. kir. rendelet, a tavakra vonatkozóan pedig az 1929 júl. 11. — 1260. sz. törvény rendelkezett.

² Az adókulcs felől a fent jelzett időpontokat megelőző utolsó szabályozás az 1918 aug. 1. — 1289. sz. helytartósági rendelettel történt.

Mentességeket, ill. kedvezményt a következő jogszabályok tartalmaznak: 1923 dec. 30. — 3026. sz. kir. rend., 1925 okt. 15. — 1802., 1926 szept. 20. — 1643. és 1927 aug. 12. — 1643. sz. kir. rendelet-törvények.

³ 1924 október 16. — 1613. sz. kir. rendelet-törvény.

kategóriát illetőleg 20 %, a *B*-csoportnál 14 %, a *C*¹-csoportnál 12 %, a *C*²-nél 9 % és a *D*-nél 8 %. Ezek az ú. n. normálkulcsok. A mezőgazdasági ipar csupán 5 %, és az állami és helyhatósági közületek munkásai 4 % szerint adóznak.

Községi és tartományi pótdózás alá a *B*- és a *C*¹-csoportba sorolt keresetek esnek, és pedig a következő mértékben :

Provinciális pótdadó a <i>B</i> csoportban	1 %	mely 1·5 %-ig emelhető
„ „ „ <i>C</i> ¹ „	0·8 %	„ 1·2 %-ig „
Községi „ „ <i>B</i> „	2 %	„ 3 %-ig „
„ „ „ <i>C</i> ¹ „	1·6 %	„ 2·4 -ig „

A pótdadó csak a 2000 lírán felüli kereseteket sujthatja.

Az *adóminimum* 2000 líra, a mezőgazdasági kereseti adónál (redditi agrari) azonban a régebbi törvényes rendelkezéseknek megfelelően 534 líra.

A király és a királyi ház tagjai adómentességet élveznek, magánvagyonuk hozadékát kivéve.

A *jövedelemadó* első megnyilvánulása az immár utolsó idejét élő átmeneti adónem, amely a 10,000 lírán felüli jövedelmeket sujtotta (imposta complementare sui redditi superiori a lire 10,000). Ez az adónem, amelyet 1918-ban létesített egy helytartósági rendelet,¹ valójában mintegy állami pótlékolása volt azoknak a hozadékoknak, amelyek együttvéve a 10,000 lírát meghaladták, Ezt az időszerűtlen adót küszöbölte ki az 1923 december 30.-i 3062. számú királyi rendelet, életbeléptetve 1925 január 1.-től a kiegészítő, progresszív, személyes jövedelmi adót (imposta complementare progressiva sul reddito). Az alapadó szabályozásával egyidejűleg bocsátotta ki a fasiszta pénzügyi kormány azt a rendeletet is, amely a községeket ez adó pótlékolására jogosította fel.² Később felmerült a kereseti adózók *D*-csoportját illetően a jövedelemadózás értelmezésének szükségessége, melyre vonatkozóan az alkalmazás időpontja körül három törvény is megjelent.³ Az adókulcsok felől intézkedő

¹ Nov. 17. — 1835. szám.

² 1923 dec. 30. — 3063. számú kir. rendelet.

³ 1924 dec. 30. — 2104., 1925 jan. 4. — 2. sz. és 1925 febr. 26. — 241. sz. kir. rendelet-törvények.

két rendelkezéssel, valamint a földadó alá eső jövedelmek értékelésére vonatkozó két intézkedéssel (először négyszeres, jelenleg háromszoros szorzószám) az ezt a területet ezideig érintő joganyag ki is merül.¹

A *mentesség* rendkívül korlátozott. Személyileg csupán a királyt és családtagjait, a diplomáciai és konzuli testület, valamint a Szentszék tagjait, az egyesületeket, testületeket, és végül a fegyveres erő tagjait őrmesterig illeti meg. A háborús nyugdíjak, a vitézségi érem járandóságai és az alább említendő adóminimum mentesek. Egyéb adómentesség nincsen. A köztisztviselői, katonatiszti és magasabbrangú altiszti javadalmazások adókötelesek.

Az *adóminimum* 6000 líra (tisztá jövedelem). Ezen felüli összegek is lehetnek adómentesek abban az esetben, ha a családi kedvezmény levonásával az adóköteles jövedelem a 3000 lírát meg nem haladja. A családi kedvezmény ugyanis Olaszországban nem mérsékelt adótételekben, hanem az adóalapból való levonásban nyilvánul meg, még pedig tekintélyes mértékben. A levonható tételek alkalmazása után fennmaradó adóköteles jövedelem ugyanis minden egyes, a törvény értelmében számbavehető családtag után egy huszadrésszel kisebbíthető. Ez a huszadrész a 3000 lírát meg nem haladhatja. Számbavehető családtagok a gyermekek és mindazok a rokonok, akik a polgári törvények szerint eltartásra jogosultak. A feleség a családi kedvezményben nem részesül.

Az *adókulcs* 1%-tól vontatott progresszivitással halad az 1.000.000 lírás jövedelem 10%-os maximumáig. A progresszió az alap 50, 100, 200, 1000, 5000 és 10.000 lírás külön-

¹ Az adókulcs felől az 1925 febr. 19. — 177. sz. kir. rend. intézkedik, melyet módosított az 1925 máj. 7. — 586. sz. kir. rendelet-törvény. A földjövedelmek felől az 1925 febr. 20. és ápr. 29.-i miniszteri rendeletek rendelkeznek.

Az 1927 aug. 12. — 1463. sz. rendelet-törvény, amelyet előző jegyzetünkben már említettem, bizonyos, az egész adózás területére kiható könnyítéseket tartalmaz.

Megemlítem még itt az 1925 okt. 20. — 1944. számú rendelet-törvényt, amely a családi kedvezménynek meghatározott esetekben való alkalmazásáról szól.

bözetei mellett 0·01, 0·02, 0·03 és 0·04, néha elvétve 0·05 %-os kulcsnövekedésben nyilatkozik.

Az *aggregényadó*t az 1926 december 19.-i 2132. számú királyi rendelet-törvény hozta be. Végrehajtása felől 1927 februárjában intézkedett a kormány.¹ Az adó bevezetésének szükségességét demográfikus okokkal indokolták Olaszországban is, másutt is, és maga Mussolini ezt a nézetet a következő szavakkal tette magáévá: A nemzet nemcsak mint történelem és terület él, hanem mint emberi közösség is, mely generációról generációra ismétli önmagát. Ellenkező esetben szolgasság következik, vagy a vég. Hegel, az államfilozófus, mondta: «Nem ember az, aki nem apa.»²

Ez adónemnek a népesedési viszonyokra gyakorolt hatása azonban csak illúzió, s minden felhozott adat legfeljebb az adó igazságos voltát képes bizonyítani a fiskális célok elsődleges megnyilvánulása mellett.

Az adókötelezettség a 25. életévtől a 65. életévig terjed. Kezdődik azon év január 1.-én, amelyben az adóköteles a 25. évét betölti, és végződik azon évet követő január 1.-én, amelyen az adóköteles házasságot köt, illetőleg 65. életévét betölti.

Mentesek a katolikus papok, a háborús rokkantak, a fegyveres erő tagjai, akiknek házassága feltételekhez van kötve, a külföldiek és azok, akik a polgári törvények szerint házasságot nem köthetnek.

Az adó mérve tekintetében párhuzamos adómérték áll fenn,³ állandó adótétel és a jövedelemhez igazodó adókulcs (quota fissa, quota integrativa). A kettő együttesen alkalmazandó. Az adótétel 25—35 év között 70 líra, 35—50 év között 100 líra és 50—65 év között 50 líra. Az adókulcs a tiszta jövedelem 0·25 %-a. Adóminimum nincsen.⁴

¹ 13.-án 124. sz. kir. rendelettel. — A colóniák adózásáról az 1930 febr. 26. — 199. sz. kir. rend. külön is intézkedett.

² Id. Cardelli: *Vademecum* ... 8. kiad., 1931. 223. l.

³ Az adótételek eredetileg a fentieknek csak a felét tették ki. A mai mértéket az 1928 szept. 24. — 2296. sz. rendelet-törvény statuálta.

⁴ Az adóalap felől a törvény úgy rendelkezik, hogy mindazok,

Fogyasztási adók.

Már a régi római birodalomban sokféle fajtája élt a vámoknak és egyéb fogyasztási adóknak. A városállamok korában és általában az olasz egység előtt igen változatos nemekben éltek ezek a közvetett adók, megfelelően az illető állam évszázados tradícióinak, természeti adottságának, fekvésének és szükségleteinek. A középkorban minden olasz államocskában fontos bevételt jelentettek az olajra, húsrá, borra stb. kivetett fogyasztási adók és különféle kapuvámok.

Az első egységesítő jogszabály az 1859 okt. 30.-i 3705. számú törvény volt, amely még nem terjedt ki az egész mai Olaszország területére. Ezt a törvényt, amely a szorosabb értelemben vett fogyasztási adókat illette, az 1860 február 10.-i államtanácsi határozat a fogyasztási adók rokonfajtájával, a jövedékekkel is kibővítette. Nem átfogó egybefoglalásokat adtak ezek a jogszabályok, hanem csak részintézkedést, és jelentőségük inkább abban rejlik, hogy immár nemcsak egy kis államocska kereteire vonatkoztak, hanem összekapcsolt nagy területre. Az állami termelési adókra a helyhatósági fogyasztási adókkal együttesen 1864-ben egybefoglaló intézkedés jelent meg.¹

A fogyasztási adószabályok ezen alapösszefoglalása természetesen rendkívüli tömegű módosító rendelkezéssel változott, s az 1924. évi fasiszta reformig több ízben foglalták hivatalos összeállítás keretébe is.

A *szeszadózás* (imposta sugli spiriti) a fasiszta kormány által alkotott hivatalos összeállításig,² az 1909. évben kibocsátott s azóta a háború előtt is, de már az új uralom alatt

akik jövedelemadót fizetnek, az ennek során megállapított alap után fizetik az aggregényadót is. Akik jövedelemadót nem fizetnek, azok a földadó, házadó és kereseti adóalapok szerint adóznak. Azoknak jövedelmét pedig, akik semmiféle egyenes adót nem fizetnek, becslés útján kell megállapítani, melynek során természetesen az adókötelezett bevallása fontos szerepet játszik.

¹ 1864 júl. 3.-i — 1827. számú törvény.

² 1924 július 8.-i összeállítás. Valamennyi fogyasztási adót illető egybefoglalás ezzel a dátummal jelent meg.

is számos módosítással kibővített hivatalos összeállításon alapult.¹

Az 1924-es, rendkívül egyszerű és világos kódexet terjedelmes végrehajtási utasítás követte. Újabban érdemi módosítás nem történt, s az azóta kibocsátott rendeletek kizárólag az ipari denaturálást illető eljárásokra és adókönnyítésekre vonatkoznak.²

A szeszfőzdék, amelyek Magyarországon öt csoportra oszlanak, az olaszoknál csak két kategóriát mutatnak. Az elsőbe a lisztes, keményítős és cukoranyagot feldolgozó szeszfőzdék tartoznak, a másodikba pedig azok, amelyek gyümölcsöt, növényt, szőlőt, mézet és rost- meg gyökérféléket dolgoznak fel. A vámkülföldre, valamint az ipari célra való termelés adómentes. A felügyelet és ellenőrzés nagyjában azonos a magyaréval. A szeszadó mérve a termelt alkoholnak 15·56 Celsius-fok melletti minden hektoliterje után 1950 líra. Eredetileg 1500 líra, majd 1928-ban 1800 líra volt. A jelenlegi mérvet az 1930 február 14.-i 52. számú rendelet-törvény állapította meg.

A *cukoradóra* (imp. sullo zucchero) vonatkozó 1924. évi július 8.-iki hivatalos összeállítás jórészt az 1877. évi idevonatkozó alaptörvényen és az ezt még békében módosító öt törvényen nyugszik.³

A cukorgyártási engedély évi 600 líra engedélyilleték alá esik. Az adó mérve az elsőrendű cukornál métermázsánként 400 lírát, a másodrendűnél 384 lírát tesz ki.⁴ A cukor-

¹ 1909 szept. 16.-i 704. szám.

² 1925 máj. 11. min. rend. a fertőtlenítő szerek terén adott könnyítést, a máj. 18.-i ugyancsak az ipari szesz felől intézkedett, a formaldehyddel való denaturálás, ill. adómérséklésről szólnak az 1925 júl. 7. és nov. 24. min. rendeletek stb.

³ 1877 június 2. — 3860. szám, az ezt módosító, 1902 július 2. — 238. számú törvény sok részben szerepel az összeállításban. További változások 1905 június 29. — 308. számú, 1909 július 11. — 443. számú, 1910 július 17. — 547. számú és végül az 1913 június 8.-i 572. sz. törvények.

⁴ Az 1924. évi összeállításban még 300 líra és 288 líra. Az adót 1928-ban emelték.

gyárak állandó ellenőrzés alatt állanak. A felügyeleti szabályok általánosságban megegyeznek a magyarral.

A *glucose, malátacukor és egyéb hasonló cukortermelvény* adóját (testo unico di leggi per l'imposta sul glucosio, sul maltosio e sulle analoghe materie zuccherine) külön összeállítás szabályozza. A fogyasztási adók ezen fajtáját az 1886 április 2.-i 3754. számú törvény hozta be a glucose-ra¹ és annak rendelkezéseit a többi cukortermelvényekre az 1913 június 5.-i 555. számú törvény terjesztette ki. Az adó mérve szilárd termelvénynél 200 líra, folyékonyánál 100 líra métermázsánként.

A cukor, valamint más cukortermelvény is mentes az adó alól, ha azt külföldre viszik vagy ipari célokra használják.

A *söradó* felől intézkedő 1924. évi összeállítás az 1864 július 3.-i 1827. számú törvényen alapszik, mely igen sok változás után jutott el a ma érvényes szöveghez.

A söradó mérve hektoliterenként és cukormérőfokonként 4 líra. A mennyiséget és extrakttartalmat 17.5 Celsius-fok mellett mérik, tehát azonosan a nálunk előírt 14 Réaumur-fokkal. A cukormérőfok Olaszországban 16 fok maximumban és 10 fok minimumban elő van írva. A gyártási engedélyért 100 líra vagy 300 líra évi engedélyilleték jár (hiv. össz. 2. §). A termelt sörmennyiség mérése általában mérőgéppel (Erhard Schau-féle gép) történik, eszközölhető azonban a mérés a hűtőbárkában is. Az export-sör adómentes.

A *gyujtószer-, valamint a szivarkapapír-adót* (imp. sui fiammiferi e delle cartine e tubetti delle sigarette) az 1916 augusztus 31.-i 1090. számú rendelet-törvény jövedéknek alkotta meg. Ezt a jellegét az új uralom megszüntette s az 1923 március 11.-i 560. számú rendelet-törvénnyel fogyasztási adóvá alakította át, úgy azonban, hogy hozama és felügyelete még mindig jövedéki hatáskörbe tartozik.

Az adó lerovása bélyeg útján történik, s úgy a bélyeganyag kezelésével és elszámolásával, mint általában a gyártás és eladás ellenőrzésével egy állami felügyelet alatt álló intéz-

¹ Módosítva 1913-ig hat törvénnyel.

mény, a Consorzio Industriale Fiammiferi (Gyufaipari Társulat) van megbízva. Ugyanez az intézmény végzi a gyujtószerszámok behozatala, eladása és gyártása körüli teendőket is.¹

A cigaretta papír adója szintén bélyeg alakjában rovandó le.

A gyufaárakat a pénzügyminisztérium rendeletileg állapítja meg.

Az *ásványolaj-adó* (imp. sugli oli minerali), noha költségvetésileg külön s a fenti néven jelölik meg, valójában nem különállóan szabályozott fogyasztási adó, hanem *vámilleték* (tassa di vendita sugli oli minerali). Az 1915. évi szeptember 15.-i 1373. számú rendelet-törvény C. melléklete hozta be s azóta többrendbeli módosítást szenvedett.²

Az adó mérve métermázsánként: benzinre 30 líra, petróleumra 5 líra és egyéb ásványolajra 8 líra.

Az *ecetsav-adóra* (imp. sull'acido acetico) vonatkozó 1924. évi hivatalos összeállítás alapja az 1887 július 14.-i 4703. számú törvény, mely sok változáson keresztül jutott el mai szövegezéséhez.³ Noha szesztermék, a szeszadótól mégis különállóan van szabályozva.

A gyártási engedély 200 líra évi illeték alá esik. Az adó mérve métermázsánként az ecetsavtartalomhoz képest van megállapítva. 10%-os ecetsavtartalomnál az adó 50 líra, 10—30 % között 150 líra, 30—50 % között 255 líra, 50—70 % között 355 líra, 70—90 % között 460 líra, 90—98 % között 500 líra és 98%-on felüli ecetsavtartalomnál 600 líra.

A *magolaj-adót* (imp. sugli oli di semi) az 1881 április

¹ 1930 február 26. — 105. számú rendelet-törvény. — Meg kell jegyezni, hogy noha a gyufaadó már fogyasztási teher, a tűzszerszámok és tűzkövek adója még mindig jövedékszerű.

² Módosították a következő rendelet-törvények: 1921 febr. 3. — 1921 szám. 1921. nov. 19. — 1592. szám, 1923 dec. 30. — 3020. szám és 1924 máj. 4. — 748. szám. — Utolsó szabályozás 1925 júl. 26. a benzinadó leszállításáról.

³ Az utolsó változásokat a fasiszta kormány a szeszadótörvényvel és más fogyasztási adóval egyetemben eszközölte, pl. 1923 márc. 25. — 796. számú, 1923 máj. 10. — 1792. számú, 1923 okt. 21. — 2335. számú és 1923. dec. 31. — 3170. számú rendelet-törvények.

7. i. 143. számú törvény csak a magvak bizonyos fajtáira hozta be, azokra nevezetesen, amelyek az olivaolaj hamisítására alkalmasak voltak. Ez adónem bevezetésének tehát nem volt kizárólagos fiskális célzata, hanem részben eszközül szolgált az olivaolaj termesztésének fokozására és javítására. A háború alatt ez a termelésvédelmi célzat megszűnt¹ és az adózást a magolaj minden nemére kiterjesztették.

Az adó mérve minden fajtájú magolaj után métermázsánként egységesen 15 líra. Az olajgyártás engedélye évi 200 líra illeték alá esik.

A termelt mennyiség megállapítható a gyár termelési képessége szerint, avagy állandó gyári felügyelet útján, esetleg a gyár napi termelése segítségével, vagy végül a felhasznált magvak mennyisége és minősége szerint (hiv. össz. 6. §). A pénzügyi hatóságnak a gyártelepen teljes felügyeleti joga van. Az ipari célra felhasznált és az exportált olajok adómentesek (hiv. össz. 9—10. §§).

Az 1874-ben létesített *pótkávédó* (imp. sui surrogati di caffè)² a cikóriára és egyéb hasonló kávépótléokra terjed ki. Eredetileg mázsánként 30 líra volt az adótétel, amely számos módosító jogszabályon keresztül az 1924-es hivatalos összeállításban 350 lírára emelkedett (a 30 békebeli líra mai vásárlóereje körülbelül 120 líra) s jelenleg az adó már 420 lírára rug.

A pótkávégyártás ugyanúgy engedélyhez van kötve, mint a több fogyasztási adó alá eső gyártás. Az engedélyért évi 50 líra illeték jár. A pótkávé anyaga előzetes hatósági megvizsgálás alá kerül. A gyártás pénzügyi felügyelet alatt áll, s e célból a gyáros helyiséget köteles a pénzügyi közegek rendelkezésére bocsátani, illetve a gyártelepet a pénzügyi közegek előtt bármely időpontban megnyitni tartozik (hiv. össz. 5—6. §§). A kávépótlék a gyártelepről csak zárt csomagokban szállítható ki (8. §).

TAKÁCS GYÖRGY.

¹ 1916 november 9. — 1525. számú helytartósági rendelet.

² 1874 június 3. — 1950. számú törvény.

SZÉCHENYI ALKONYA.

— Dráma. —

SZEREPLŐK:

SZÉCHENYI	EGY HÖLGY	ÖREG PARASZT
CRESCENCE	INAS	PARASZT
BÉLA, FIUK	NEVELŐ	BALOGH, A SZÉCHENYI
BÁRÓ WESSELÉNYI	KOSSUTH LAJOS	ORVOSA
LONOVICS	VAS JANKÓ	EGY ORVOS
GRÓF KÁROLYI	EGY FÉLMEZTELEN EMBER	GÖRGEI TÁBORNOK
GRÓF PÁLFFY	FORRADALMI ALAKOK	FŐORVOS
MAILÁTH	TOKODY, MAGYAR NEMES	RENDFŐNÖK
GRÓF BATTHYÁNY	TISZT	HÁROM MAGYAR ÚR

(Csendőrök, katonák, tömeg, nép.)

Egy hatalmas kupolaterem Széchenyinéél; a színtér hátsó fele három-négy lépcsővel emeltebb; a háttér óriási három ablak, amely szinte a kupolába vész fölül. A terem első felében, amelynek a szintje lentebb esik a második felénél. balra asztal. székek; jobbról könyvszekrény és íróasztal. Ajtó jobb és bal előtérben.

SZÉCHENYI (*inasához*). Hat óra tájban urak jönnek. Magyar urak. Sorakoztasd fel őket, fiam, a kis teremben. Várjanak. Megértetted? Várjanak.

INAS. Igenis. várjanak.

SZÉCHENYI. Míg rájuk nem kerül a sor. Keresett valaki?

INAS. Egy hölgy várakozik odakinn.

SZÉCHENYI. Bizonyosan gyűjteni jött. Láttál nála valami ívet?

INAS. Nem.

SZÉCHENYI (*tompán*). Fegyver... pisztoly... nincs nála?

INAS. Nem vettem észre.

SZÉCHENYI. Azonnal. Nyugtasd meg; azonnal... (*Inas el; Széchenyi a három nagy ablakhoz megy a háttérbe, kijelöl a fűrkész.*) Pest még csöndes. Még nem ugrottak ki ágyukból

a burgerek. Pedig a föld reng . . . hallom . . . reng . . . (*Hallgatózik. — Crescence belép: — egy perc szünet.*) Reng.

CRESCENCE. Mi reng? István? Mi reng?

SZÉCHENYI. A grófné ne álljon mindig közém és a nap közé.

CRESCENCE (*közelebb lép*). Hogy érti ezt —?

SZÉCHENYI. Magyarul értem.

CRESCENCE. A nap közé — vagy a nép közé? Nem tudok jól magyarul.

SZÉCHENYI (*halkan nevet*). Én is Debrecenben tanultam meg — a huszárjaimtól. — Hogy van, Crescence? — Érzi ezt a különös tavaszi levegőt?

CRESCENCE. Mit figyel oly aggodalmasan? Valami baj —?

SZÉCHENYI (*topog a padlón*). Elég szilárd talaj — nem? Ugy-e? Hogy'? És mégis. És mégis. Hogy' szakad majd be ezer ölnyire alattunk. Jobb volna Svájcban élni. (*Elhúzódik egyik sarokba.*)

CRESCENCE. Mitől fél, mondja meg igazán . . .

SZÉCHENYI (*magának beszél*). Az ész nem bírja eldönteni: jobbra? vagy balra? Ausztria kultúrállam; ez a szegény kis csúnya ország . . . Istenem, Istenem! . . . Ha leszakadunk róla — elsovradunk. Ha vele maradunk: kiszívja az életünket. Hogy' biztosabb az életünk: vele, vagy ellene? Ez itt a kérdés. Ez itt a kérdés.

CRESCENCE. Rám sem hallgat. Egy hölgy várakozik.

SZÉCHENYI (*Crescence-hez*). Megkérdezem a magyar politikusokat . . . most . . . RókJátékot játszom velük . . . hogy kiugrassam a nyulat a bokorból.

CRESCENCE. István — én ezeket nem értem — amit maga mond —

SZÉCHENYI (*nevet*). Hja, a magyar nyelv nehéz nyelv! Arany-kalapács. Aki forgatja — vagy üt vele — a maga lábára is ejtheti. Hahán. (*Fel s alá jár izgatottan.*) Csak tudnám eldönteni . . . Csak valami sugalom . . . A szívem ezt mondja; az eszem azt mondja! Mintha két ember volnék egyben. Miért is volt az apám gróf Széchenyi Ferenc?

CRESCENCE. Én ezt nem értem.

(*Nevelő jön a kis 10—11 éves Bélával, Széchenyi fiával.*)

NEVELŐ. Bocsánat. A kis gróf nem akarja megtanulni azt a verset.

SZÉCHENYI. Mit? A Szózatot?

BÉLA. Akarom, de nem tudom. Nehéz.

SZÉCHENYI (*ridegen*). Elzárni! Míg nem tudja, nem mehet ki a kapun.

NEVELŐ. Igenis. (*El a kis fiúval.*)

CRESCENCE. Oh milyen rideg, milyen kegyetlen. Hiszen még gyermek.

SZÉCHENYI. De: Széchenyi! Formálnom kell, mert a jövőm lappang benne. Ha már most elesik — hm, mi lesz belőle később?

(*Inas benyit.*)

INAS. Az a hölgy nem képes tovább várni.

SZÉCHENYI. Így mondta? Nem képes? Képtelenség.

EGY RAJONGÓ HÖLGY (*berobog*). Bocsánat — a nagy Széchenyi —? (*Inas el. Crescence a háttérbe vonul.*) Látni akartam! Színről színre. Így! (*Bámulja.*)

SZÉCHENYI. Időm rövid. Ha valamit tehetek... ha alá kell írnom bizonyos összeget... kérem, siessünk, várnak. (*Crescence el. Később átvonul a terem háttérében, figyelve.*)

A HÖLGY. A Lánchíd! A hajó a Dunán! Fenséges. Oh, ha férfinak születtem volna.

SZÉCHENYI. Milyen célra megy a gyűjtés?

A HÖLGY. Magyarország csodálatát gyűjtöm, a nagy gróf iránt.

SZÉCHENYI (*bámul; magában*). Idióta volna —? Hm.

A HÖLGY. Mi, gyöngék is részt akarunk venni az erősek munkájából. Mondja — mit tegyünk? Mi nők, mit tegyünk?

SZÉCHENYI (*türelmetlen*). Szüljenek gyermekeket. Sokat. Erőset. Magyart.

A HÖLGY (*meghökken; magában*). Ah — idióta volna? A lángész? Nem lehet.

SZÉCHENYI. Időm kimérve. Bocsánat —

A HÖLGY. Érzéketlen. Semmi szava a szívnek... Így elbocsátani! Gróf!

SZÉCHENYI (*gúnyosan*). Feleségem van. (*Crescence most megy át a színen.*) Gyermekeim vannak. Mit akar?

A HÖLGY (*kiábrándultan*). Nem akarok semmit. Nem akarok semmit. (*Leforrázva el.*)

SZÉCHENYI. Briareusnak száz keze! Argusnak száz szeme! Ezek olyan férfit keresnek, akinek száz szíve! — Crescence, hallotta ezt? (*Crescence most eltűnik.*)

INAS (*belép*). Az urak.

SZÉCHENYI. Mind?

INAS. Sokan. (*Kitárja a baloldali ajtót, s bejön 10—12 úr. Köztük a vak Wesselényi, ta pogatózva; Károlyi gróf, Mailáth gróf, Pálffy Móric, Perényi Zsigmond, Lonovics József stb. Szétszóródnak a nagy teremben, ablak alatt állnak fön a háttérben, vagy az összekötő lépcsőkön. Széchenyi egyenként üdvözlí, fogadja őket. Mikor együtt vannak:)*

SZÉCHENYI. Uraim — azonnal. (*Kisiet jobbra. Az urak állnak, várnak; s töredezve így beszélnek.*)

KÁROLYI. Mi lesz itt? Új tanács? (*Hosszabb csend minden szólás után.*)

MAILÁTH. Hajnal az éjszakára.

PÁLFFY. Mozgalmak. Erőgyűjtés.

PERÉNYI. Vak vezet világtalant.

WESSELÉNYI. Vak Sámson az erő, kit egy gyermek vezet.

LONOVICS. Vigyázat — Bécs figyel.

KÁROLYI (*elhalkítják szavukat*). Spion?

WESSELÉNYI. Spion mindig volt, mindig van, mindig lesz. Kivált míg magyarok lesznek.

PÁLFFY (*halkan nevet*). Döfés — balról — negyedik — ötödik borda közt.

MAILÁTH. Béccsel együtt, egyetértően...

WESSELÉNYI (*morog*). Tűz és víz.

KÁROLYI. Mit akar megint István?

PÁLFFY. Reform.

LONOVICS. Minden nemzet új kaptafára szabja lábbelijét.

WESSELÉNYI. Hahá! Szegek közt járunk.

MAILÁTH. Párizsban lobog a forradalom.

PERÉNYI. Kelet felé lobog — vagy nyugat felé lobog?

PÁLFFY. Jön. Az bizonyos.

MAILÁTH. Ha Bécs is — akkor Götterdämmerung.

WESSELÉNYI (*füfel*). Ha Bécs bukik, Pest emelkedik.

LONOVICS. Vigyázat. Bécs figyel. (*Nagy szünet.*)

PÁLFFY. Nem jó, ha öntudatra jut a nép.

MAILÁTH. Nem ám. Mert mi az eredmény? Francia forradalom . . .

MIND (*mormogva*). Forradalom . . .

WESSELÉNYI (*türelmetlen*). Na, mi lesz? István! Széchenyi? Minek csődítet ide ezt a fekete gárdát? Csak visszhangot verünk, mikor elkiáltja valaki magát.

PÁLFFY. Metternich . . . hej . . .

KÁROLYI. Metternich . . . haj . . .

MAILÁTH. Nem merünk. Kezdeni nem merünk.

WESSELÉNYI. Hogy' jajgatnak, mint az asszonyok. Hát Kossuth?

LONOVICS. Csend, esend. Minek ördögöt festeni falra?

WESSELÉNYI (*gúnyosan*). Vigyázat — Bécs figyel!

PÁLFFY. Csak nem hívta meg —? Ide?

TÖBBEN. Kit?

PÁLFFY (*halkan*). Kossuth rombol csak, de nem épít.

WESSELÉNYI. A régi házat először le kell rombolni, azután építhetjük fel az újat.

LONOVICS. Persze. Ha nincs új telek.

MAILÁTH. Új telek? A Hold még kiaknázatlan.

KÁROLYI. Ha kurta a pusztád, toldd meg egy arasszal.

WESSELÉNYI. Eh, mit! Neki Bécsnek! Azt esszük vissza tőle, amit elmart belőlünk.

LONOVICS. Vigyázat! Spion . . .

(*Széchenyi belép; megáll közepen, az összekötő lépcsőn; az urak mozdulatlan figyelnek; Széchenyi nyugtalan; egyre kutatja az urak szemét; de amint beszélni kezd, földre szegezi tekintetét.*)

SZÉCHENYI. Bocsássatok meg, urak; megvárakoztattalak. Tusakodtam odabent magammal: — mert iszonyu vihar dúl idebent. (*Szívére mutat.*) Lassan gyülemlett bennem ez a vihar. kétségre kétség, fellegre felleg, s véletlenül most robbant ki. Ma. (*Szünet. Ujját begombolt kabátja szárnyába akasztja.*) Döntöttem. (*Csend.*) Évek óta azon tünődöm: érdemes-e még folytatni építő munkánkat? Kezdetben fölcsillant egy-két reménysugár; de azóta minden elborult.

Ismeritek a magyarság helyzetét Európa keretében. Vérről álmodik ma minden agy. Itt állunk Európa közepén, Európa szégyene. Népünk tunya, bárdolatlan, úrhatnám; jogot ordít, de igazságra képtelen; kötelessége nincs, pallérozásra lomha. Talán, távol keleten, régi hazájában, lombot bonthatott volna, virágozhatott volna; de a történet szele nyugatra fújta. s itt elkorcsosult, alacsonyságba süllyedt, megvénhedett . . .

WESSELÉNYI. Ki kell emelni. *(Szava elhangzik.)*

SZÉCHENYI. Hiába oltjuk be a műveltség nemesebb ágával ezt az aggult törzset. Ha nyugatvá lesz: elveszti magát, idegenné válik; ha magára hagyjuk: elkorhad, kihal. Így se nyugati, se keleti, sem európai, se magyar. *(Szünet.)*

WESSELÉNYI. Na, na.

SZÉCHENYI *(fölveti fejét, idegesen s szinte kihívón kiáltja)*. Mi az értelme annak, ha valaki magyar? — Mi az értelme, hogy olyan nyelvet beszélünk, amelyet egy kőhajításnyira már nem értenek? Mi az értelme annak, hogy egy maroknyi nép ilyen idea fixával él és ragaszkodik ősei örületéhez? Nem, uraim, nem, ennek semmi értelme sincs. Kirekesszük magunkat a művelt népek közösségéből? Lélekgyilkolás. Nemzetesdit játsszunk a világmappa egy parányi pontján? Komédiák komédiája! Átadjuk fiainknak ezt a nehéz nyelvet, mint valami örökletes nyavalyát? Vérfertőzet! Elhatároztam magamat — új útra lépünk — döntöttem!

TÖBBEN *(halkan)*. Halljuk!

SZÉCHENYI *(iszonyú küzdelemben magával)*. El kell felejtünk ősi nyelvünket. Bele kell olvadnunk a monarchiába.

WESSELÉNYI *(egy eltépett kiáltással)*. Hahá!

SZÉCHENYI. Csak az első nemzedéknek fáj ez. Az utána következő már áldani fogja emlékünket. Megsemmisül a rossz magyar, de kovásza lesz egy hatalmas népnek — a germán nemzetiségnek. Se revolúció, se reformok herélt kora, sem ábránd, sem szép szó rajtunk már nem segít. Csak ez az egy: belecsorgatni fajunk folyóját az egyetemes emberiség tengerébe. Más út nincs! A megsemmisülés biztos, de kétféle halál vár reánk. Egyik fájdalmas, másik fájdalomtalan. Válaszszuk ez utóbbit. Higgyjétek el, borzasztó tusák után jutottam oda, hogy *ezt választom* szerencsétlen népemnek. Így

legalább nem érzi az elkorcsosulás büntudatát, — nem sejt, hogy rövidesen szemfedő borul rá és koporsó. Megmásíthatatlan elhatározásom tehát, hogy munkámat egyszersmindenkorra megszakítom. Amit tettem: szépen belepi a por. Az idők pora. Csak egy fáj — urak, az, hogy az alvót fölriasztottam. De, majd elalszik csöndesen újra... Metternich herceggel mindezt közöltem. Ő baráti békét ajánlott. Biztosította a fájdalomtalan halált. Hogy mit cselekesztek ti — az rajtatok múlik. Sajnálom, hogy ide fárasztottalak. Ennyit akartam... Más mondanivalóm nincs. *(Hátrál föl, a legszélső ajtóig, mintha ki akarna menekülni, ha kell.)*

(Az urak elképedve merednek reá.)

(Bátortalan, helyeselő hangok hallatszanak a kínos szünetek közt.)

LONOVICS. Ha nincs más — veled megyünk...

KÁROLYI. Borzasztó. De csak ez az egy lehetséges?

PÁLFFY. A gondolat: kikerülhetetlen. Csak a kivitel nem jó.

MAILÁTH. Meg kell gondolni. Meg kell fontolni.

WESSELÉNYI *(a baloldali előtérben álló asztal mellől felugrik s feldönti előrohantában a széket, mert vak, nem lát; Széchenyi felé kivágja jobbkezét, rámutat, bár nem látja)*. Te gazember! *(Ordít.)* Egy gazember van köztünk — te vagy! Te — gazember!

TÖBBEN *(körülfogják, csitítva)*. Miklós, az Isten szent szerelméért —

PERÉNYI. Hazaáruló! *(Széchenyire érti.)*

EGY HANG. Ez, fia annak a Ferenc grófnak, aki a Nemzeti Múzeumot alapította?

WESSELÉNYI. Spion! *(Ordítva.)*

MÁSÍK. Kegyvesztett arisztokrata!

HARMADIK. Hát Stefi megbolondult?

NEGYEDIK. Ez örült.

WESSELÉNYI. Spion! Egy nemzetet akarsz szállítani a kamarillának?

VALAKI. Megtagadta az elveit.

MÁS. Hiába, Bécsben született, főhadnagy korában még magyarul sem tudott. Könyvből tanulta!

Más. Most bujt ki belőle a német!

WESSELÉNYI (*magánkívül dühében*). Csak egy mentheti ki — hogy az elméje megháborodott. Ezzel esküdtem én meg a Rousseau sírjánál, hogy életem minden pillanatát a hazámnak áldozom? Ő is megesküdt. Hát szemfényvesztés az egész? Nem te írtad, hogy a magyarság feldicsőülését hordozod minden csepp véredben? Te! Most farkasverembe kergeted a népedet, hogy adja el legnagyobb ellenségének magát, a jövőjét, az életét? Hova szórják rongy poraidat ezután — te, aki Pantheonba akartad helyezni a magyar nagyokat? Hazudtál. Másokat ámitottál, magad is ámitottad. Nem ismered ezt a fajt, nem is ismerheted. Nem bűnös ez, csak szerencsétlen; mindenki rugja, tapossa, tiporja. Most azt akarnád, hogy saját kezével üsse magát arcul? Nem! Ezt a drága gyermek-népet karolni kell, ölelni kell, szeretni kell. Kelet népe ez — te tudod legjobban. Kelet népének egyformán kell küzdenie kelet ellen és keletért, nyugat ellen és nyugatért. Akkor feljut a csillagokig. Ha te elestél — mi még állunk. Küzdünk érte és vérezünk. Szemünk világát, lelkünk szemfényét adjuk érte, ingyen! Ha kell, nélkülöd, ha kell: ellened. Isten minket úgy segéljen.

VALAKI. A bitóig és a golyóig. (*Nagy csend.*)

Más. Wesselényi vak — de jobban látja az utat, mint a nagy fénygyujtogató Széchenyi.

SZÉCHENYI (*a ráomló szitokzáport gúnyos mosollyal állotta; most, mintha el akarná sírni magát — arca eltorzul. De nem. Összerázkódik és középre lép; elegánsan, könnyedén. És kacagni kezd. Kacag, hosszan, sokáig, különösen. Mintha sírva kacagna. S végre megszólal*). Urak. Köszönöm. Az egész csak tréfa volt. Próbára akartalak benneteket tenni. Hadd lássuk hát: mit mer, mit akar a magyar? Előre kitervelt komédiát játszottunk — játszottam veletek; és most már tudom: érdemes feszültebb erővel tovább dolgozni, értetek, véletek. (*Sötétedni kezd — kiált az inasnak.*) Világot! (*A gyertyák fölgyúlnak és az emberek megismerik egymást.*)

MIND (*Széchenyihez tódulnak és ámulva fordítanak hangot*).

KÁROLYI. Stefi, az Istenért! Így megremíteni az embert.

MAILÁTH. Az idők a nélkül is rémületesek. Minek még fokozni?

LONOVICS. Én hittem benned. Vártam a fordulatot.

PÁLFFY. Ami nem lehet, csak nem lehet. Hiába.

WESSELÉNYI (*utoljára*). Ha játszottál: jól játszottál. Ha nem játszottál: akkor egyenesen borzasztóan szép ez a játék. Vigyázz, István, vigyázz. Nem jó az idő fülébe ilyen szavakat ordítani, mert megbolondul belé és tőből forgatja ki gyökerünket. Metternich pedig tárt kapuval vár...

SZÉCHENYI. Parancsoljatok — ide, a másik szobába. (*Jobb felé, a belső szobájába engedi az urakat. Mikor mind eltűnt, ő az ajtóban visszanéz, valakit keresve.*) Kossuth csak nem jött el! (*Bemegy az urak után.*)

*

A Múzeum előtti tér, hátul a Nemzeti Múzeum. A nagy téren a forradalom tömege viharzik.

TOKODY (*a zajgó tömegben utat törtet hajdujával*). Félre az utamból. János, vágd nyakon, aki elődbe áll.

VAS JANKÓ (*nagy, szurtos kovácslegény, óriás*). Kicsoda maga, hé?

TOKODY. Tokody magyar nemes.

VAS JANKÓ. Nincs többé nemes, nincs jobbágy, egyenlők vagyunk! (*Veri a mellét.*)

A TÖMEG. Forradalom!

TOKODY. Lehúzatom, aki molesztál. János — előre! Nemes vagyok.

VAS JANKÓ. Mutassa azt a nemességet. (*Nyakon ragadja.*)

TOKODY. János — rántsd ki a kardom — a fejére ketőt. Megsértett a pimasz.

VAS JANKÓ. Maga elkésett, bácsi. Itt az én nemesi levelem! (*Ugy mellbe vágja, hogy Tokody hanyattesik. A hajdu menekül, a nemest eltapossák. Távolról sortűz.*)

VALAKI. Halljátok? Pattogatott kukorica!

VAS JANKÓ (*fülel*). Már megint lőttek. A katonaság. A népre.

EGY EMBER (*lélekszakadva befut*). A császári csapatok ránk lőttek a Stáció-utcán. A király parancsára. Sokan elestek.

VAS JANKÓ (*ordít*). Le a királlyal! Le a katonasággal!

EGY EMBER. Azt mondják, a horvátok betörték.

EGY FÉLMEZTELEN (*óriás alak, mintha maga volna a Forradalom, hirtelen, földből növe, felugrik a Múzeum lépcsőinek a falbástyájára, onnan ordít*). Polgárok! A király császári biztost küldött a nyakunkra Bécsből, hogy veresse szét az országgyűlést. Valami osztrák grófocska szegény. Végre rendelkezik — odafenn van a nádornál. A Lánchídon jön keresztül. Nem jó volna fogadni a pesti parton? Hahaha!

VAS JANKÓ (*nekibőszülve rázza farkóját*). A Lánchídra, gyerekek!

TÖMEG. Hurrá! A Lánchídra! (*Mind elrohannak. Csak a félmeztelen marad.*)

A FÉLMEZTELEN (*az egész Várost uszítva, fenn a bástyán*). Hajrá! Hajrá! Szabad a vásár! Jertek elő, pincék dohos odvából, patkányok, emberpatkányok, rothadtak, rühesek! Száguldjátok be az utcákat, a tereket, fertőzzétek be a finnyás arisztokraták fészkeit, gyalázzátok meg az úri nőket, hadd ejtse teherbe őket a Forradalom. Hurrá! Eljött a harag napja — tűzesóvát a háztetőkre! Felgyujtani az úri szemétdombot, hadd égjen, hadd lobogjon! Minden csupa bíbor, minden csupa vér! (*Emberek rohannak át a téren; távol ordítás, lövések, harangok félrevert szava.*)

*

A nagy terem Széchenyi házában.

INAS (*berohan balról*). Lamberg grófot meggyilkolták! SZÉCHENYI (*kisiet jobbról*). Mi történt?

INAS. Lamberg grófot a Lánchídon kiráncigálták kocsi-jából, valaki szíven szúrta, késsel, azután végighurcolták a parton és beledobták a Dunába. (*A tanácskozásra gyűlt előbbi urak mind betódulnak jobbról s döbbenve hallják a hírt.*)

SZÉCHENYI. Hallottátok, urak? Míg mi az elméletek ingoványát járjuk: a tettek hídjára rohant a nép.

LONOVICS. Canaille. Mocsos tömeg.

PÁLFFY. Ennek még folytatása lesz. Vörös, mint a vér.

KÁROLYI. Na, most már helyben vagyunk. A csatorna kiöntött az utcákra.

MAILÁTH. Jobb lesz innen menekülni.

LONOVICS. Ki! Svájcba!

SZÉCHENYI *(mellen ragadja Lonovicsot)*. Itt hagyni, magára, ezt a szerencsétlen népet?

LONOVICS. Eh, nadrága van a kutyának, maga kereste magának.

WESSELÉNYI. Ha felidéztük a szellemeket, nézzünk szembe velük.

LONOVICS *(félre)*. Eh, könnyű így beszélni a vaknak. *(Fenn.)* Urak! Pest többé nem biztos. Lamberg után az arisztokraták következnek. A Dunaparton sok a lámpavas. *(Elsiet. A többiek is elszivárognak.)*

SZÉCHENYI *(egyedül marad a nagy teremben. Áll. Mintha valakit még várna.)* Kossuth nem jött el. De az utcákon az ő hangját hallani. *(Összeborzad.)* Istenem, Istenem. Hát nem volna mégis jobb beolvadni, mint Metternich ajánlotta? *(Felrohan a lépcsőn. kinéz az ablakon.)* Pest mozog... a patkányok kezdenek tódulni a csatornákból... a hammelni bővülő, hahá, a zempléni ügyvéd sípol előttük... csalogatja őket a Dunába... A Duna pedig csupa vér... csupa vér... *(Hirtelen megfordul — árnyát óriásítva veti falra az egyetlen gyertya fénye; most annak kezd beszélni, mintha Kossuth volna ott vele szemben.)* Na Kossuth úr! Ez kellett magának? Itt van. Megjött a vörös nap. Le jour de gloire est arrivée! Tud aludni nyugodtan? Mi? Igazán? Még jobban, mint azelőtt? Csodálom. Az én éjszakáimat megölték az ön szörnyű napjai. Micsoda? Hogy még ez semmi? Hát mi a valami? — A király? Ófelsége, a császár?... A koronát? A szent koronát? Meg merné tenni? Meg? A magyar nem volt soha briganti! Hahaha! *(Gúnyos kacajára felijed.)* Mit kacag ezen? Wesselényi engemet átkozott gazembernek. Önt minek fogja mondani, ha ez kiderül? — Áruló? Én? Spion? Én? Azért, mert Bécsben születtem? Mert nem a magyar volt anyanyelvem? Hát a szívem, itt —? *(Veri mellét.)* Hát az agyam, itt? *(Homlokát üti.)* Ez nem magyar álmokat álmодott? Nem igaz, nem is álmodtam. Önök az

álomlátók! Önök az alvajárók! Hiszen józan ésszel ebbe meg lehet örülni! És Ön, még mosolyog? Az utcán vér folyt, Kossuth úr! Nem gondolja, hogy ezért felelni kell valakinek? Mit csinál? Mit csinál ott? Mossa a kezét — mint Pilátus? Áh, áh, hiszen ez nagyszerű lelkiismeret. Páncélos, mint a halál. Nekem már oda a nyugalom; izzó tüzes csolnak az ágyam, a történet lángfolyamán rohan velem . . . Minek bocsátotta szabadon ezeket a vadállatokat? Nézze — Pest ég! Pest odavan! Mi lesz Magyarország egy év múlva? Mer előre nézni? Mer? Egy évet? És mit lát? Tiszta eget és tiszta földet? Hahá! Nagy Álmódó. Nagy Ámító. Az ég puskaporfelhőben — a zöld föld piros vérben. Mennyi akasztófa! Mennyi bitó! Mennyi börtön! Mennyi golyó! És ön nem fél? Nem fél? Nem fél? Irtóztató! . . . Tán az ördög fattya, nem emberé!?

CRESCENCE *(már előbb belépett, ámul)*. Kivel beszél maga?

SZÉCHENYI *(fölrezen, megtapogatja homlokát s nagy léptekkel jár fönn az ablakok alatt föl s alá)*. Vitatkozom az árnyékkal.

CRESCENCE. Tudja, ki van itt?

SZÉCHENYI. Itt? Pesten? A Halál.

CRESCENCE. Kossuth.

SZÉCHENYI. Az, az. A Kossuth bőrébe bújt Halál.

CRESCENCE. De igazán . . . beszélni óhajt magával.

SZÉCHENYI *(még mindig vágatva)*. Épen most beszéltem ki magamat véle! Gúnyol és nem fél. Az átkozott.

CRESCENCE. István! Térjen magához. Hallgasson már ide. Fontos ügyben jött . . . nagy változások . . .

SZÉCHENYI. Tudom, tudom. Pest többé nem biztos a becsületes embernek. Mindenütt akasztófák . . . és golyók . . .

KOSSUTH *(belép balról)*. Szabad?

CRESCENCE *(udvariasan)*. Itt van — átadom önnek. Nyerje meg magának és a hazának. *(El.)*

KOSSUTH. Gróf úr . . .

SZÉCHENYI *(meglátja, irtóztatós vihar reszket át rajta)*. Itt van hát a forradalom!

KOSSUTH. Itt, gróf úr. Megérkezett.

SZÉCHENYI (*elébe rohan*). Behozta — ide — az én falaim közé?

KOSSUTH. Ha nem megyünk elébe — értünk jön. Fogadjuk illendően, mint a nagy orvost szokás.

SZÉCHENYI (*nézi, vadul felkacag*). Doktor Guillotine-ra gondol? Magának van humora.

KOSSUTH (*beszédbe kezdene*). Gróf úr, a változott idők —

SZÉCHENYI (*szinte megrohanja szavaival*). Mit csinált ezzel a szerencsétlen nemzettel? Megbolondította beléndek szavaival, és az örülete hazugságának a büroknedvével itatta meg? Hát nem ügyvédnek készült? hanem hóhérnak? (*Kimutat.*) Nézze, mi lett Pestből! Az én békés, csöndes, poros kis városomból. Gyehenna! Minden poklok, bűnök gyehennája! Nem kell már a csillagokból olvasnom: a föld kiált, a város ordít. Vér és vér mindenütt! Testvér a testvért, népfaj a népfajt mészárolja, engesztelhetetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak vérből a házakra: azokat le kell égetni. Már ég a pesti part! (*Kinn tűzfény verődik az ablakokra.*) Nézze! Pest odavan. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, amit építettünk. Oh, az én füstbe ment életem! Milliók élete! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve — flagellum Dei!

KOSSUTH. A régi falak omlanak, de újakat emelünk. Épen azért jöttem, hogy megnyerjem —

SZÉCHENYI (*nem bírja hallgatni*). Megnyerni? Engem? Ennek a vad és véres játéknak? Nem egy szinten állunk, nem egy földön járunk. Én Nemzeti Színházat adtam ennek a népnek. Ön egy Nérót megcsúfoló véres Arénát, ahol emberek tépik dögökké az embereket s a páholyokig csap föl a vér! Én Lánchíddal kötöttem össze a Dunántúlt a Tiszai résszel, hadd forrjon rajta át és vissza a munkás élet. Ön? Leszakította alattunk azt a pallót, amely a halál vize fölött vitt az élet partjaira. Én lovakat versenyeztetek egymással. Ön, kocsiba fogott embereket hajszol, vág ostorával, ledobbanásig, s azt kiáltja: nemzetek szabad versenye! Én eszmét cserélő klubokat alapítottam; Ön összeesküvést sző a pincékben a császári hatalom ellen és Szent István koronájára vadászik. Én hajókat úsztatok a Dunán — Ön

holttesteket! Én a Vaskapu szikláit robbantom, szabad útért — Ön az alkotmányt röpíti levegőbe, rabszolga jövőért. Hogy' mer Ön hozzám jönni, azzal a részeg gondolattal, hogy megnyerjen?

KOSSUTH. Ma már nem vagyunk a magunké, sem én, sem Ön. A nemzet beszél bennünk és cselekszik rajtunk keresztül.

SZÉCHENYI. Épen azért —!

KOSSUTH. Hadd mondjam el, miért jöttem. Batthyány gróf küldött. A császár — vagy a király — őt bízta meg a magyar minisztérium megalakításával. Az első független minisztériumból nem lehet hiányozni a legnagyobb magyarnak. Batthyány a nemzet nevében kéri gróf urat: vállalja azt a tárcát, amelyet önnél senki méltóbban nem viselhet. A kereskedelmit.

SZÉCHENYI (*elhúzódik tőle*). Meredek szélén állunk — és csalogat, lépjek egyet előre. Akkor aztán zuhannék.

KOSSUTH. Merni kell, gróf úr, mert eddig csak fecsegtünk, de nem cselekedtünk. A bátrakat segíti a szerencse.

SZÉCHENYI. Alkotmányosdit játszunk, most, mikor a létünk forog kockán?

KOSSUTH. Ausztriával együtt jár a halál. Ha élni akarunk: el kell szakadnunk ettől a fekete rémtől.

SZÉCHENYI (*kétségbeesve jár föl s alá*). És ők mégis a császártól, a királytól akarják átvenni megbízatásukat! Őrültek ezek, vagy csak naívak? (*Megáll, rámered.*) Önök szakítani akarnak Ausztriával? Akkor szakítani kell a császárral is!

KOSSUTH. Szakítunk.

SZÉCHENYI (*félelmetesen*). Igen? Ez a becsület? Munkát vállalni a gazda nevében — és hátulról leütni a munkaadót? Ez a magyar becsület?

KOSSUTH. Gróf úr. Én a pokollal is szövetkezem, ha meg tudom menteni vele a hazámat. Bécs azt szokta mondani: kihasználni — vagy felakasztani! Én meg azt mondom neki rá: kihasználni — és felakasztani.

SZÉCHENYI. Irtóztató!

KOSSUTH. Az idő parancsol, s vagy engedelmeskedünk,

vagy átgázol rajtunk. A lélekrengés nem nálunk kezdődött. Franciaország már másodszer gőzölög benne. Mindenki érzi: most, vagy soha. Elengedjük a gyeplőt, sehonnai latrok kezébe? hogy összetöressék szekerünket? Nem jobb, ha a legjobbak állanak az élre? Széchenyi volt a nagy ébresztő — és most —

SZÉCHENYI. Örökre bánom.

KOSSUTH. A multunk kötelez. Gróf úr nem állhat félre, mikor vezetni kell.

SZÉCHENYI. Engem megöl a forradalom. De a magyarságot is megöli, velem! Ez, ez, ez! A felelősség. Az égboltot vinni a vállunkon. Ki bírja ezt, Kossuth, ki bírja ezt?

KOSSUTH. Ha mi lerogyunk alatta, majd jönnek mások. — Vihetem Batthyánynak a jó hírt —?

SZÉCHENYI. Megálljon. Várjon. Ne olyan hamar. Nem lehet egyszerre — kettészakadni. A mód, a forma, a forma! A cél: egy, — de a hozzá vezető utak! Oh, miért is beszéltem erről Metternich-kel.

KOSSUTH (*legyint*). Metternich — megbukott. Más szellem orkánja fúja vitorlánkat. A nagy halottaké. A régi mártíroké.

SZÉCHENYI (*a terem másik sarkában áll s onnan néz Kossuth-tal farkasszemet. Szünet mulva*). Kossuth! Mit akar maga? Az ellenségei azt suttozzák: a magyar koronát igyekeznek kézrekeríteni —

KOSSUTH (*mosolyog*). Ha az ellenségeim mondják!

SZÉCHENYI. Meg merné tenni — *azt, azt* —?

KOSSUTH. Több mint háromszáz éve: idegen feje van a magyarnak. Ezen senki sem csodálkozik. De ha egyszer, vad szükségből, a saját fejünket illesztjük a nyakunkra vissza — saját magunk halnánk szörnyet a csodálkozástól. Nem különös ez, gróf úr?

SZÉCHENYI (*mintha álomból ocsudnék*). Batthyány kész?

KOSSUTH. Mindenre.

SZÉCHENYI. A többi — kész?

KOSSUTH. Egy szálíg.

SZÉCHENYI. Mondja meg nekik . . . köszönöm — vállalom. (*Kezet nyújt.*)

KOSSUTH (*boldogan*). Nem csalatkoztam abban, akitől legjobban félttem, és megnyertem azt, akit legjobban szeretek. (*Elsiet.*)

SZÉCHENYI (*mereven bámul utána sokáig*). A kockát elvettem. Na, István — fölgyujtottad a hidat magad mögött — most már nem mehetsz vissza. Soha! (*El jobbra.*)

*

Budának egyik tere a minisztérium palotája előtt. Nagy lázongó tömeg. Kenyeret, munkát és szabadságot követelnek. A minisztérium ablakából gyakran kinéz egy-egy miniszter feje. A tömeget újra az a félmeztelen óriás lázítja.

A FÉLMEZTELEN (*egy utca sarokkövén áll*). Lamberg szívében kés, Latour nyakán kötél! Ezek az urak még mindig arról tanácskoznak: ha a bal fülük viszket, vajjon a balkezükkel vakarják-e meg, vagy a jobbkezükkel?

A TÖMEG. Le a minisztériummal!

A FÉLMEZTELEN. A rác fene eszi a testünket, az oláh medve szívja a vérünket. Kenyér nincs a szalonnához, vagy szalonna a kenyérhez. És ezek itt tanakodnak, vénasszonyoskodnak, a helyett, hogy visszahoznák katonáinkat az idegenből, az idegeneket pedig elvinnék a nyakunkról.

EGY FORRADALMI. Jó lesz vigyázni, mert köszörült kés a zsebünkben.

MÁSİK. Adjanak a szegény embernek ennivalót. Mit érünk a joggal, ha üres a hasunk?

HARMADIK. Bezzeg ők zabálnak. Olyanok, mint a papzsákja!

A FÉLMEZTELEN. Metternich erővel vízbe akart fojtani bennünket, a Batthyány-minisztérium pedig szájátátva áll a Dunaparton és nézi, hogy' fülünk a vízbe. Eben gubát cseréltünk! (*Nagy zaj.*)

ELSŐ. Fel kell osztani a nagy urak birtokát!

MÁSİK. A papok alól is ki kell rántani a derékaljat.

HARMADIK. Két színre játszanak az urak! Két szék közt esik a szegény pad alá.

ELSŐ. Mi lesz, ha majd bejön a vörös-világ? Éljen a kommunizmus!

A FÉLMEZTELEN. Mit ordítottok hiába? A levegőt rontjátok csak vele. Tenni kell. (*A minisztérium ablakaira mutat.*) Oda nézzetek! Hogy' ólálkodtak a bárányszőrbe bújt farkasok! Ezek a derék kalmárok! A ti bőrtöket szállítják az osztrák császárnak — az olaszok ellen!

A TÖMEG. Gyalázat! Árulás!

ELSŐ. Meg kell kocogtatni rájuk az ablakot! (*Köveket vágnak a minisztérium ablakaihoz, azok csörömpölve törnek be. A tömeg vad ujjongással ismétli.*)

EGY ALAK (*berohan*). Vigyázzatok, polgártársak! Fel-tűzött bajonettel jön az idegen katonaság.

A FÉLMEZTELEN (*bőszén*). Állunk elébe! Hé, fiúk! Ott az utca köve, van olyan, mint a párizsi barrikád. Muníciót! (*A tömeg köveket szed fel s az utcasarkon, a házak védelme alatt, kezdi a közeledő katonákat dobálni.*)

ELSŐ. Ezek fosztották ki az én hombáromat. Kuttyák! (*Követ dob.*)

MÁSÍK. Ezek szúrták le az én sógoromat. Bitangok! (*Követ dob.*)

HARMADIK. Ezek gyalázták meg egy hajadon hűgomat. Zsiványok! (*Fütyölés, ordítózás.*)

EGY TISZT SZAVA KINT. Oszoljanak!

MÁSODIK. A fejét! meg ne sántuljon! (*Kint ordítás. Menekülők rohannak a színen át.*)

VALAKI. Lehasalni! Most jön a sortűz! (*Sokan lehasalnak, sokan állva ordítóznak.*)

A TISZT SZAVA. Eins! Feuer! (*Sortűz. Sokan elesnek, megsebesülnek, néhányan meghalnak. Ordítózva menekül mindenki. Ekkor föllép a tüzelő katonák rajvonala, oldalt a tiszt, kivont karddal.*)

A FÉLMEZTELEN (*hangja, valahonnan a magasból*). Kuttyák! Zsoldos kuttyák!

A TISZT (*fölnéz*). Lelőni azt az embert a háztetőről!

(*Lövések, a zaj elhal.*)

Széchenyi szobája. Széchenyi jön jobbról, az íróasztalhoz siet, idegesen és szórakozottan hányja összevissza papírjait, könyveit.

SZÉCHENYI. Mennyi munka! Mennyi áldozat! És minden hiába.

CRESCENCE (*jön balról*). Nem is vettem észre, hogy hazajött.

SZÉCHENYI. Árnyak vagyunk. Suhanunk. Keresztüllépnek rajtunk. Észre sem vesznek.

CRESCENCE (*hozzámegy*). Mindig nyugtalan. Pihenni kellene.

SZÉCHENYI. Majd. Odalenn. Ha lejárt az óránk. Kossuth úgysem engedne.

CRESCENCE (*csodálkozva*). Kossuth —?

SZÉCHENYI. Kossuth elvette az akaratomat. Az ösztönök embere. Persze, meghalt a józan ész — most már neki áll a világ. Mi lesz veletek, gyermekeim? . . .

CRESCENCE. Batthyány bízik. A nádor nemes lélek.

SZÉCHENYI. Batthyány — gyermek. A nádor — kívül áll a körön. A nagy malom csak bennünket őröl. Újonejavaslat, pénzügyi tervek, népjóléti reform, vasutak, iskolák, őrsereg — hahaha! — és az sem biztos, hogy a holnapot megérjük. Hogy' is mondják? Tánc a kráter torkában. Nekünk ugyan megesett!

CRESCENCE. Hinni kell!

SZÉCHENYI. Hiszünk, de akarni nem tudunk . . . Odaadtam magamat a pusztítás rémének — Isten elvette az eszemet. — Most már nekem is együtt kell ordítanom a farkasokkal.

CRESCENCE. Ha a nemzet megérti a királyt —

SZÉCHENYI (*rámered*). Nemzet? Miféle nemzet? Itt nincs nemzet, csak tömeg. A tömeg pedig ostoba és gonosz. Egyenként mind jó emberek vagyunk; mikor csordába verődünk: akasztani kellene valahányunkat. Én nemes lelkekért akartam harcba szállani, de ezek a küzdők — nemtelenek. Egyik oldalon is, másik oldalon is. És Kossuth épen ezekkel tud bántani. Viszi, ragadja őket, mint a vihar a falevelet. (*Szünet.*) Bánom, hogy közjüket állottam.

CRESCENCE (*ingadozva*). Még minden jóra fordulhat.

SZÉCHENYI. Csak mi állunk az Isten balján. Nem kellett volna fölriasztani ezt az alvó népet. Most minden csepp vér a mi fejünkre száll.

CRESCENCE. Hát akkor hagyja ott őket.

SZÉCHENYI (*riadtan*). Most? Mikor már aláírtam a szerződést? Faust is addig szabad, míg szövetségre nem lép az Ördöggel. Azután — minden perce az övé. Eladtam magamat a Sátánnak: most már állanom kell az egyességet. Csak magát sajnálom, Crescence — és két kis fiamat — (*átöleli s megcsókolja*).

CRESCENCE. Kihúzódunk a veszély szférájából — Czenk olyan gyönyörű szeptemberben —

SZÉCHENYI (*fáj neki; kibontakozik, s a terem másik részén tusakodik magával*). A nemzetemet megcsaltam. Most megcsalom a családomat. Hallja — micsoda összecsengés! Csal — család; csal és ad, annyi, mint család. De aki csal, galád. Ez rá a legjobb rím. Crescence: nem vagyok méltó magához!

CRESCENCE. Oh, ez az örökös önvád!

SZÉCHENYI. Nem vagyok méltó magához; mert beszenyenezett ifjúságot hoztam az Ön mocsoktalan életébe. Az én ifjúságom! Az én ifjúságom... Katonatiszt, huszártiszt, a könnyelmű Bécs, a császári Wien — minek él ott az ember? Könnyű, futó szerelmeknek. Könnyű voltam és cinikus, könnyelmű cinikus. Most már késő vezekelnem.

CRESCENCE. Ilyeneket nem szabad mondani.

SZÉCHENYI. Nem lett volna szabad sorsát a sorsomhoz kötni. Nekem Amfitritém volt, aki megittatta a sást. A sas! Mi lett a sasból? Szürke veréb; falánk és fajtalan... A testvérem tömjénnel szokta kifüstölni a szobát utánam. Minden nőcselédjét elzárta előlem.

CRESCENCE (*el akarja terelni gondolatát*). Igaz, hogy Wesselényi Gräfenbergbe ment, gyógyulni?

SZÉCHENYI. Wesselényi? Boldog. Vak. Nem lát. De a magyarság is vak. Boldogtalan, hogy nem lát. Vak voltam én is, mikor vezetni akartam egy ilyen népet. Most igazán vak vezet a világtalant. (*Felordít.*) Miért nem öltem meg magamat, régen? (*Szinte eszelősen.*) Karolina meg merte...

Öngyilkos lett, miattam. Ön ezt nem tudja. Ne is tudja meg. Sötét, nagyon sötét. Ez a tébolyodás...

CRESCENCE. István, István!

SZÉCHENYI (*ijedten hozzá menekül*). Ha majd összezavarodik minden előttem... Crescence... ha fekete sisakját agyamra szorítja a téboly — mi lesz velem? Mit tesz velem? — Mert én ezt nem bírom már sokáig. Miért is tettem! Miért is állottam oda, a véres zászló alá? Most már késő a bánat, nem lehet visszalépni. Bécs figyeli minden moccanásunkat; kémek titkos jelentése viszi minden szavunkat a kamarillának... még a gondolatainkat is lefényképezik... Hiszi, hogy ezek közül egy is megmenekül? Batthyány, Kossuth, Széchenyi... mind az akasztófán végzi... mind!

CRESCENCE. Szörnyű, amit beszél... hiszen beteg!

SZÉCHENYI. De meg is érdemli, mind! Úgy kell nekik. Aki föllázad törvényes ura, királya ellen — vesszen nyomorultan. Mind. Nem veszem ki magamat. Próbáltam megfordítani a kormányrudat; nem lehetett. Nem én győztem meg őket, ők bódítottak el engemet. Most már együtt sodor az ár. Amfitrite — én elvesztem! (*Lerogy.*)

CRESCENCE (*csillapítja*). Menekülünk. Ki. Svájcba.

SZÉCHENYI (*feláll*). Itt hagyjam a nemzetemet? Én kiáltottam neki: hajnal van! Most azt hazudjam — várjatok, aludjatok, még tart az éjszaka?... (*Kétségbeesve.*) Mit tegyek, Úr Isten, mit tegyek? Világosítsd meg az értelmemet! Én nem vagyok gonosz. Én mindig jót akartam. Mit tehetek róla, ha jóságom gázságba fúl? Az álomba szédült magyarnak izgatószeret adtam, hogy talpra álljon; de mohón itta magának — és én leszek a gyilkosa. Én. (*Veri mellét.*)

CRESCENCE. Menjen föl a nádorhoz — mondja el neki —

SZÉCHENYI (*irtózáttal*). Spion? Én? Gróf Széchenyi Ferenc fia? Áruló? Én? Nem volt elég ennyi? Most újra — vissza — az egész —? Áh, áh! A rossz kártyás utolsó menedéke — hát ennyire jutottam? Szentséges Isten, hát ennyire jutottam? (*Kiroha*, Crescence kétségbeesve követi.*)

A szín Cegléd város piacát ábrázolja, a nagy teret, ahol Kossuth toborzó beszédet tart a népnek. Nagy tömeg ember.

ÖREG PARASZT. Rosszul állunk, komám. Az urak nagyon paroláznak velünk.

PARASZT. Olyan a szabadság, mint az új csizma: eleinte nagyon szorít, ég benne az ember lába. De ha jól kitaposta, állja. Szokás az egész.

ÖREG. Azt rebesgetik, hogy jön a muszka.

PARASZT. Fene egye ki az eszít, minek jön ide? Havat enni?

ÖREG. Görgei igen szorongatja a német sógort — vácsét kiáltottak; a muszka cár oszt' meghallotta. Jön.

PARASZT. Az én fiam is odavan valahun. Még beléjük talál ütközni, a bolond.

ÖREG. Jó egy kicsit kiverekedni az embernek magát. Nem áporcdik meg a vére. Tudom, legénykoromból...

PARASZT. Hát a két kis kocát, nem adja János bátyám —?

ÖREG. Nem én. Feleszeg áron nem adom. Száz bankó annak az ára.

PARASZT. Hátha elviszi a muszka, bankó nélkül?

ÖREG. Nincs cifra szűr kankó nélkül, nem lehetek bankó nélkül. Inkább leölöm, megeszem, átalakítva adom a muszkának. Hehehe.

PARASZT (*nevet*). Hej, nagy selma kelmed ma is, János bátyám.

(*Nagy moraj távolabb, egyre nő. Jön Kossuth. Éljenzi a város.*)

ÖREG. Aha! Jönnek az urak.

KIÁLTÁSOK. Jön Kossuth! Emberek: Kossuth apánk jön!

PARASZT. Kossuth? — Hiszen gyalog jönnek ott az urak. Azt gondoltam, mán Kossuth csak lóháton...

ÖREG. Kell a lú, komám, a háborúba. Abból csinálják a hcnvéd-kolbászt.

(*Kossuth kíséretével megérkezik; leveszi tollas kalapját a nép előtt.*)

KOSSUTH. Magyarok! Cegléd város drága népe! Azért jöttem hozzátok, hogy megkérdessem: bekötheti-e lovát a templomotokba Windischgrätz, vagy a muszka?

PARASZT. Azt mán nem tanácsolnám. (*Nagy ellenzés, zúgás.*)

KOSSUTH. Mert a magyar szabadságot kivívtuk, de: irigye az egész világ. Jönnek ellenünk nyugatról, özönlenek észak felől; keleten Erdélybe furakodtak, délen a rácokkal fúják a tüzet. Bécs a főhóhér. Bécs akarja nyakunkra hurkolni a kötelet; nem bír velünk — a világot uszítja ellenünk. Most már a roppant Oroszországot is megmozdította. Katonák elé katonákat kell állítanunk. Eddig csak egyenruhák ellen harcoltunk; az osztrák: nem igazi ember, kitömött szalmabáb; Görgei, Damjanich tábornok — úgy verte őket végig Pozsonytól Isaszegig, hogy Szentpétersvárig hallatszott a döngetése.

EGY PARASZT. Kutya alak Görgei, ki a népet töreti! (*Lefogják, elcsitítják.*)

KOSSUTH. Százfelől szorongatnak, százfelé kell az ember. Idejöttem, az Alföld szívébe, ahol legszebb a búza, legizmosabb a férfikar, ahol a legszebb gyermeket szülik a magyar anyák. Adjátok ide tiszta búzátok erejét, acélos férfikarotok buzogányát és remekbe teremtett fiaitok lelkesedését. Veszélyben a hazánk. Ketten védjük: mi és az Isten. Ha Isten is elpártolna mellőlünk, mi megmaradunk, ezért a földért élünk, vagy vele halunk. Azt üzeni az Ország, hogy megritkult a honvédek száma: töltsétek be az üres helyeket; megsaporodtak az ellenségeink: vágjátok arcul az arcátlanokat. Ez a hely a mienk: üsd orron hát, magyar, aki hanyatt akar buktatni rajta.

A TÖMEG (*lelkesen rivalg*). Éljen Kossuth!

ÖREG PARASZT (*hirtelen feltartja jobbkezét és rigmust vág*).

Kossuth Lajos azt üzente:

Elfogyott a regimentje.

Ha még egyszer azt izeni:

Mindnyájunknak el kell menni!

A TÖMEG. Mindnyájunknak!

PARASZT (*furfangosan*). Most még nem. Csak ha még egyszer azt üzeni.

KOSSUTH. A római anya maga csatolta fel a paizsát fiá-

nak, és azt mondta neki: «Ezzel, vagy ezen.» Jöjj vissza, de győztesen; ha nem győztél: csak halva. A kárthágói asszonyok levágták hosszú szép hajukat, abból fontak kötelet a kődobó gépeknek. De nekünk is van Szigetvárunk, Egervárunk — a magyar sem volt soha gyásza magának. Cegléd büszke népe! Reng a föld alattunk, ki akar szaladni a lábunk alól; aki gyáva: megtántorodik, vagy elbukik; de az ne jöjjön napfényre soha; az ne álljon a győzelmi tor nagy tüze mellé soha! Szégyen legyen a koporsója, gyalázat a szemfödele, és átok az emléke. Hanem aki sarkat tud vetni a földindulásban, aki most is megáll: annak nincs vesztesége, annak nincs halál. Örökre adósa lesz ez a szent föld; emléke századokra fennmarad, mert nevét aranybetűvel vési márványba a Történelem. Magyarok! Nem kérdezem tőletek: jöttök-e velem? Mert előttem fogtok rohanni a tűzbe is. Nem számolom: hányan indultok; mert tudom: mind ott lesztek, ahol férfiak számára terem a babér. Nem öntök lelket és lelkesedést belétek; hiszen tűz és láng vagytok; én melegszen nálatok, én veszem át a dönthetetlen akarat mámorát tőletek. Soh anem voltál még, népem, nagyobb! Ha soha nem tudtalak volna imádni, most leborulok előtted, mert Ember vagy, még pedig emberfölötti!

A TÖMEG *(örjöngve csókolja a köntöse szélét, simogatja kezével, szemével)*. Kossuth apánk! Mind egy szálíg! Veled — a halálba is!

(Kossuth és kísérete továbbmegy, a tömeg vele; csak az Öreg és a másik Paraszt marad.)

ÖREG. Na komám. Ha most szólna az ágyú! Az igen. Akkor nem állanék jól a muszkáért.

PARASZT. Ha még egyszer azt izeni!

ÖREG. Hanem, hogy holnap reggelre mi lesz ebből! Mint a felfújt hólyag, ha kiviszik a meleg szobából a téli hidegbe — plötty. Vége.

*

A szín újra Széchenyi szobája.

SZÉCHENYI *(izgatottan jön, jobbról, mindjárt utána Crescence)*. Kórház, kórház, kórház! Maga Pest — tele pestissel.

Nem hagyhatom itt a családom. Utazniok kell, Crescence; mentől hamarabb. Cenk még szabad és tiszta.

CRESCENCE. Jön maga is velünk?

SZÉCHENYI. Nem. Nekem még itt tennivalóm — — *(meghökken)* eh, mit lehet már itt tenni? *(Feleségéhez fordul.)* Lemondok a miniszterségről.

CRESCENCE. Okosan teszi.

SZÉCHENYI *(félelmetesen kacag)*. Nem mondok le a miniszterségről!

CRESCENCE. Bizonyos, hogy azt is okkal teszi.

SZÉCHENYI. Visszhang. Visszhang. Ha lemondok — baj; ha nem mondok: baj. Törbe estem, mint a ravasz róka. Le-rágjam a karomat vagy a lábamat, hogy szabaduljak? Ha lemondok: a nemzet kiált árulónak. Ha nem mondok: a dinasztia bélyegez lázadónak. Így is, úgy is, vége mindenknek. Nem ezt akartam én... nem ezt akartam én...

CRESCENCE. Én azt hiszem, a nemzetek sorsát Isten igazgatja.

SZÉCHENYI *(elkeseredve)*. Micsoda Isten az, aki a magyar nép sorsát igazgatja? Ellenséges Isten? Magyarország elveszett, ezt már Kossuth is tudja. Úgy érzem magamat, mintha az a félhalott francia katona volnék, akit a lipcei csatatéren megkérdeztünk: melyik ezred tagja? — s azt mondta: «Én, uraim, a halhatatlanok légiójába tartozom.» Azzal meghalt.

CRESCENCE. Az orvos pihenést tanácsol.

SZÉCHENYI. Pihenni. Pihenni. Hogyne! Majd, ott, lent, a férgek torán. Hogy' pihenjek én ezzel a szétszakadni készülő agyammal? Ezzel a félreverő szívemmel? Csak önök menjenek, menjenek, gyorsan, gyorsan; mert az a szikár fekete kopó megelőz mindnyájunkat — s akkor ránk rogy a baj.

INAS *(balról, jelent)*. Kossuth miniszter úr.

SZÉCHENYI *(élénken odafordul)*. Ahá! Ahá!

KOSSUTH *(Crescence-hez)*. Bocsánat, grófné, hogy ilyen szokatlan időben —

CRESCENCE. Épen jókor! Istvánnak bizonyos aggodalmai vannak, oszlassa el. *(El jobbra.)*

SZÉCHENYI *(frissen, a nagy izgalom frissességével)*. Míg önt látom, nem engedem félárbocra a lobogómat.

KOSSUTH. Új hírt hozok.

SZÉCHENYI. Megöltek újra valakit a hidon?

KOSSUTH. Dehogy. Őfelsége kihallgatásra hívja Bécsbe a minisztérium tagjait.

SZÉCHENYI. Hogy elfogassa —? Hahán!

KOSSUTH. A gróf úr pesszimista. Tanácsot akar kérni, a kibontakozásra.

SZÉCHENYI. Késő, késő. Nincs itt más kibontakozás, csak a nagyszerű halál.

KOSSUTH. Mindent meg kell próbálni a halál előtt.

SZÉCHENYI. Nemzetemet nem árulom el soha.

KOSSUTH. A király hívása még nem hazaárulás. Batthyány jó jelnek sejti. Én is sokat várok tőle — mi fogunk diktálni.

SZÉCHENYI. Battyhány gyermek, nem veszi észre, hogy a saját fejével játszik. Kossuth? A szerencse fia. Önnek még az is sikerülhet, ami senkinek sem sikerült. Én — halott vagyok.

KOSSUTH. Gróf úr nélkül baj lehet.

SZÉCHENYI (*izgatottan*). Odaadjam nevemet, magamat hídnak, nemzet és dinasztia közé? Rajtam tapossanak untalan? Engem átkozzanak mind a két parton? Nem volt még elég? Mint Prométheusz, leloptam nemzetemnek az égi tüzet. Az Isten megharagudott rám, a reménytelenség sziklájához láncolt és a kétségbeesés ölyve szaggatja mellemet. Még többet akarnak tőlem? Én nem megyek önökkel Bécsbe — könyörögni — alkudozni; egyszer már eltévesztettem az ugrást; ha oroszlán vagyok: nem kísérlem meg másodsor. Mert így kívánja az oroszláni becsület.

KOSSUTH. Gróf úr, honvédeink tönkrementek az osztrák armádiát. A császár tudja ezt.

SZÉCHENYI. Jön az orosz!

KOSSUTH. Míg az orosz ideér, háromszor köthetünk erős békét Béccsel. Az ön neve, családja — olyan zászló nekünk —

SZÉCHENYI. Ismeri a rákokat?

KOSSUTH (*ámul*). A rákot? Ismerem.

SZÉCHENYI. Na lássa. Ezek a furcsa kis állatok vízben élnek és hátrafelé mennek. Egyszer csak kihalásszák és

kosárba rakják őket. Elkezdenek nyugtalankodni: jaj, mi lesz most velünk? Friss vízbe teszik az ostobákat — vígan lubickolnak, ej, nincs semmi baj, vígan élünk, új remény, szebb jövő! Csakhogy a szakács hamarosan tűzre teszi a bolondokat. A víz melegszik, a helyzet izgató, nő az aggodalom, nő a kétségbeesés. Most felsőbb rendelet jön, hogy az ebéd egy órával később lesz. A szakács elhúzza a rákokat a tűzről, a víz hűl, s a bolondok újra reménykednek. Végre eljön a határozó óra. Újra tűzre teszik őket. A víz melegszik, forr, buzog. Új kétségbeesés! De abban reménykednek, hogy megint közbejön valami kedvező véletlen — s míg ebben reménykednek, a szegény rákok szépen megfőnek. Hahaha!

KOSSUTH. Csakhogy nem dugják ám a bécsi kosárba fejünket, gróf úr. Olyan tervem van, hogy levegőbe röpítem az egész poklot, ha kell. Háromezer brüsszeli fegyvert rejtek Budán. Háromezer katona kell hozzá. Buda várát váratlanul megrohanom, visszaveszem a nemzetnek, s megvan az a szilárd pont, ahol a sarkunkat megvethetjük.

SZÉCHENYI. Mit szól ehhez a nádor?

KOSSUTH. A nádort elfogatom. Egy főherceg élete jó biztosíték.

SZÉCHENYI. Ahán! Ahán!

KOSSUTH. A Szent István koronáját visszalopom a magyarnak. Ez: biztosíték a jövőre! Annak tesszük a fejére, akit szeretünk.

SZÉCHENYI. Mit! Azt akarja ezzel mondani, hogy —?

KOSSUTH. Azt. Detronizáció.

SZÉCHENYI. Elveszett. Minden elveszett. (*Ridegen, képményen.*) Nem játszom önökkel tovább ezt a véres játékot. Bánom, hogy megszedültem egy pillanatra.

KOSSUTH (*erősen*). A minisztérium együttesen vállalja a felelősséget.

SZÉCHENYI. Akkor mától fogva nem vagyok tagja a minisztériumnak.

KOSSUTH (*hátradöbben*): Ah. Cserben hagyja a szent ügyet?

SZÉCHENYI. A békére esküdtem — s önök háborút ve-

tettek. Én az élet katonája vagyok — önök halált aratnak. A mi utunk szétválik. Nem akarok nemzetem sírásója lenni. Emlékszik Herder mementójára? A magyar faj nemsokára eltűnik, idegenbe olvad. Nincs lelkem, hogy ezt a lassú halált siettessem.

KOSSUTH. Emlékszem egy magyar grófnak a jelmondatára: Magyarország rosszul volt, meglehetősen van, jobban lesz . . . Ez nem a lemondás hangja. Ez a hívő reményé! Ön mondta ezt!

SZÉCHENYI (*elfordul*). Eh, ámitottam enmagamat. Most már nem akarom hitegetni se magamat, se népemet.

KOSSUTH. A történelem ítélőszéke előtt mind felelősek vagyunk. Aki hátrál — bizalmatlanságot kelt és demoralizál. Aki bajban frontot cserél — nem mondom: áruló, de hitehagyott bajtárs. Széchenyihez nem illik ez a visszatörpanás.

SZÉCHENYI (*kétségbeesve*). Beteg vagyok. Beteg vagyok. Ha úgy bírnám ideggel, mint önök szóval —! Nem megyek tovább! Nem megyek önökkel a vágóhídra. Összedűlják az életem alkotását. Nemzetem haldoklik, családom szétzüllött, barátaim a bitófán, én az örület karmai közt. Irtóztató! Szabadságot kértem a minisztériumtól, az éjszakáim Dante pokla minden kínját görgetik a fejemre . . . és mégis kínoznak, keresztre feszítenek, a magyarok!

KOSSUTH (*megszánja*). Bocsanat. Nem vagyok római zsoldos, hogy gyönyörködjem az ember fiának gyötrődéseiben. Mindenki sajnálja, ha gróf Széchenyi kihull közülünk.

SZÉCHENYI. Nem bírom a hajszát tovább. Batthyány-nak vigye hírül: beadom a lemondásomat. Még ma.

KOSSUTH. Szomorú szerepet bíztak rám.

SZÉCHENYI. Ön pedig vigyázzon. (*Megfenyegeti.*) Vigyázzon!

KOSSUTH. Alea jacta est. Visszalépni már nem lehet. (*Elmegy.*)

SZÉCHENYI (*utána mered*). Miből van ez az ember? Mit akar ez az ember? A nemzetem átka ez? Vagy az angyala tán? — Oh! Ha nem lehet becsülettel élnem, hát jöjjön a becsületes halál. Egy tör — vagy egy golyó. Vagy — a

Dunába vetem magamat, gyermekeimmal együtt. De ezt nem bírom tovább, nem bírom tovább! (*A homlokát veri.*)

CRESCENCE (*halkan belép*). Nos. Megegyeztek?

SZÉCHENYI (*föjláll, föloriasodik*). Én — és Kossuth? Soha.

*

A debreceni Nagytemplom. A templom Úrasztala látszik, fölötte a papi szószék; jehér magas falak. Kossuth az Úrasztala előtt áll; mögötte miniszter társai; jobbról és balról tömeg.

KOSSUTH. Ezért a háromszázados nyomorgatásért és azért a jogtalan erőszakért, amellyel Ausztria császára a lélekzetünket is el akarta fojtani: a szabad magyar nemzet, itt, Isten szent színe előtt, elszakad a Habsburg-dinasztiától, trónvesztettnek nyilvánítja I. Ferenc Józsefet és minden leszármazottját. Kezünket a szívünkre téve mondjuk: ez a szakítás az ultima ratio. Sem békés szándék, sem fegyveres erőnk diadala, sem az idők intó parancsa nem tudta jobb belátásra bírni azt, akit a születés véletlene fejünkre sodort. A magyar nemzeti kormány nevében hirdetem: mától fogva Magyarország szabad és független állam; sorsa Isten kezébe van letéve, kormányát a vezetésem alatt álló minisztérium igazgatja. Én, mint első az egyenlők között, kormányzó hatalommal vezetem ezt a sok vihart látott hajót. Kérve kérem a nemes magyar nemzetet: fogadja ezt a döntő szót az időkhöz illő méltósággal; éljen drágán szerzett szabadságával, de vissza ne éljen soha vele. Szívünk tiszta, lelkünk kemény, utunk egyenes, célunk örök emberi cél. Ha nehéz napok várnak reánk: van miért küzdenünk és szenvednünk. Ha közel a diadal: Isten a tanunk rá, megérdemeltük. A nagy idők nagy embereket kívánnak; legyen ez a nemzet egyéneiben is hatalmas, egységében is erős. Mi pedig, akik fölvezettük a szabadság tetejére, esküszünk, hogy vele élünk, vele halunk. A mindenható Isten bennünket úgy segéljen!

A MINISZTEREK. Isten minket úgy segéljen!

A TÖMEG (*orgonaszó mellett éneklí: «Te benned bízunk eleitől fogva.»*)

*

Újra Széchenyi szobája. Széchenyi az ajtókon és az ablakoknál hallgatózik.)

SZÉCHENYI. Valaki beszél. Mindig hallok valakinek a hangját. Messziről. Innen is, onnan is. Mindenfelől. Mintha a falakon szűrődnek keresztül. Hol lázít, hol könyörög; hol átkoz, hol prédikál. Ismerem sziréhangodat, te nagy bajkeverő, te nagy ámító! Szorul a hurok — vergődik a róka . . . *(Riadtan megfordul.)* Ki az?

CRESCENCE *(jön két kis fiával, útrakészen)*. Utazunk.

SZÉCHENYI *(az izgalom élénkségével)*. A költöző madár is délre száll, ha jön a fagyos északi szél. Menjetek, drága kis fiaim, le, dél felé, ott még süt a nap, nem véres a fű, és él a szabadság. *(Megöleli két fiát.)*

CRESCENCE. Nem jön most velünk?

SZÉCHENYI. Nem. Most még nem. Majd, talán — ha az idők —

CRESCENCE. Cenk olyan szép. Csend és béke.

SZÉCHENYI. Még valami vár reám. Nem vagyok túlságosan jól. A fejem . . . Hadseregek dobolnak és marsolnak benne. Hahaha . . . a Kossuth katonái rajtam vonulnak át. — Menjetek. Isten velünk. Viszontlátásra, jó angyalom. *(Megöleli feleségét.)*

CRESCENCE. Viszontlátásra, István. *(Inas belép, meghajol, mintha némán jelentené: «kész». Crescence el a két kis fiával, az Inas utánuk. Széchenyi először a becsukott ajtóra bámul, azután az ablakokhoz szalad s onnan néz lefelé.)*

SZÉCHENYI. Így könnyebb. Ne lássam mindig aggódó arcukat. *(Eljön az ablaktól, középen megáll.)* Különös. Mintha összébb szükülnének ezek a falak. Baj, baj, baj. *(Ajtón hallgatózik.)* Két inasom van . . . tizenhat fegyverem . . . Ha a csöcselék megrohanná a házamat — védekezünk. Ha ránk gyujtják a tetőt — a hátsó kapun menekülünk a Duna felé. Ott hajók várnak reánk. Ki kopog? *(A jobboldali ajtóhoz megy, kinyitja — egy ember áll ottan, orvos.)* Kicsoda maga?

ORVOS. Orvos.

SZÉCHENYI *(hátrahökken)*. Orvos? — Beteg van a háznál?

ORVOS *(nem tudja, kivel áll szemben)*. Beteg.

SZÉCHENYI. Kicsoda?

ORVOS. Azt hallom, a gróf úr.

SZÉCHENYI. Micsoda gróf úr?

ORVOS. Széchenyi gróf.

SZÉCHENYI. Áh — Ismeri?

ORVOS. Nem. Engemet csak iderendeltek. Vigyázni. Ön a titkárja?

SZÉCHENYI (*ravaszul*). Az. az. Ki rendelte magát ide?

ORVOS. A gróf háziorvosa: doktor Balogh.

SZÉCHENYI. És kire kell vigyáznia?

ORVOS. Pszt. Csendesen. Meg ne hallja. Fekszik?

SZÉCHENYI. Kicsoda — Ő?

ORVOS. Igen. Ő.

SZÉCHENYI. Fekszik. Egyedül hagyták.

ORVOS. Épen azért rendeltek ide. Kéznel legyen a segítség, ha kell.

SZÉCHENYI. Hát mi a baj?

ORVOS (*homlokára mutat: ott a baj*).

SZÉCHENYI. Ne mondja. Igazán?

ORVOS. Bizony.

SZÉCHENYI. És — mi lesz vele?

ORVOS. Valahová beviszik. Intézetbe. Zárt intézetbe.

SZÉCHENYI. Már? Olyan hamar?

ORVOS. Sohasem lehet tudni, mikor tör ki rajta a baj.

SZÉCHENYI (*hirtelen nyakon ragadja*). Most. Gazember. Most. Magánszpion. Vagy megbíztak — felülről? Valld meg, ki a gazdád?

ORVOS. Eresszen! Hivatalos kötelességem —

SZÉCHENYI. Nem tudod, ki vagyok? Nem ismeresz? Én volnék az a beteg. Az elmebeteg. (*Nem engedi.*) Űgy-e, Bécsből kaptad az instrukciót? Mi? A kamarilla — mi? El akarnak tenni láb alul?

ORVOS (*eszére tér. játszani kezd a beteggel*). Bocsásson meg, gróf úr, hogy így alakoskodtam: az első pillanattól fogva tudtam, kivel állok szemben. Ki ne ismerné gróf Széchenyit? De nekem azt mondták —

SZÉCHENYI. Mit mondtak?

ORVOS. Hogy játsszam a tudatlant.

SZÉCHENYI (*elengedi, otthagyja*). Magának nem kell ját-

szania a tudatlant. (*Á terem tulsó szélén áll, szemben az orvos-sal.*) Most vallja meg, kinek az embere?

ORVOS. Senkié. A magamé. Balogh doktor kollégája.

SZÉCHENYI. Nem Bécsből jön?

ORVOS. Sohasem voltam Bécsben.

SZÉCHENYI. Rég jártam kint' a világban. Elzárkóztam az eseményektől. Mi hír odakinn? — De igazat mondjon.

ORVOS. Gróf úr mindenkit hazugnak és spionnak gondol. Közönséges orvos vagyok.

SZÉCHENYI. Hát akkor beszéljen! Hogy' állunk?

ORVOS. Jobb innen menekülni. Az orosz jön. Debrecenben kimondták a detronizációt —

SZÉCHENYI (*borzasztó hatással van rá ez a hír*). Mit!

ORVOS. Kossuth teljes hatalmú kormányzó.

SZÉCHENYI. Mit! — Meg merte tenni?

ORVOS. Köztársaság lesz a magyar királyságból.

SZÉCHENYI. A dinasztiaát — azt mondja —?

ORVOS. Trónvesztettnek nyilvánították.

SZÉCHENYI. Az ország tűri ezt?

ORVOS. Az ország... hol van már az ország, gróf úr?

SZÉCHENYI. Borzalom. Öngyilkos lett a magyar. Kossuth adta kezébe a gyilkot.

ORVOS. Kossuth nagy úr. A felesége gögje, cezáromániája diktálja neki a lépéseket.

SZÉCHENYI. Magyarország sorsát egy szoknya forgatja hát... Idáig jutottunk! (*Elkezd félelmetesen, hosszan kacagni.*) Drága spion barátom... vagy mit beszélek — orvos úr — (*kinyújtja két kezét*), rakja rá a bilincset — vagy a kényszerzubbonyt húzza rám — bolond vagyok, bolond vagyok, bolond vagyok — vigyenek innen a boldog örültek házába! (*Egy székbe roskad, az asztal mellett.*)

BALOGH ORVOS (*Széchenyi háziorvosa, belép jobbról*). Nos? Hogy' van?

ORVOS. Nyugtalan. Izgatott.

BALOGH. Hagyjon magunkra. (*Orvos el, Széchenyihez közeledik.*) Jó estét, gróf úr. Én vagyok, Balogh doktor.

SZÉCHENYI (*ránéz*). Tudja a nagy hírt?

BALOGH. Nem tudom.

SZÉCHENYI. Ne is tudja meg. Én annak a bolondja vagyok. (*Feláll, kétségbeesve.*) Vigyen el engemet innen valahova! Nem bírom az életet. Az életet. Az életet.

*

Kossuth egyszerű szobája Aradon. Görgeivel vitázik, tusázik, a diktatúra átadása előtt.

KOSSUTH. Ön az ellenséggel paktál!

GÖRGEI (*gúnyosan nevet*). Haha. Eleget vertük egymást.

KOSSUTH. Pisztolyokat ajándékoz orosz tiszteknek.

GÖRGEI. Hálósapkát nem cserélhetek velük.

KOSSUTH. A hátunk mögött elád bennünket —

GÖRGEI (*gyilkos-komorán*). Megtehetném. Azok után a gyalázatos vakhírek, rágalmak után, amelyeket a hátam mögött aggattak a nevemre.

KOSSUTH (*szünet, gondolkodik*). Mi az ön véleménye?

GÖRGEI (*kitárja karjait: még ezt is kérdezni kell?*). Százötvenezer ember ott — harmincötezer itt. Azok felszerelt katonák. Ezek leszerelt félhalottak. Mondjak még többet?

KOSSUTH. Nincs hát menekülés?

GÖRGEI. Nincs.

KOSSUTH. Ha minden erőnkkel rávetjük magunkat a Paskievics hadára —?

GÖRGEI (*cinikusan kacag*). Halomba lőnek bennünket. Szántóföldeket trágyázunk a holttetemünkkel. Harmincöt-ezer dög. Micsoda szag! A kolera csúszik utánunk.

KOSSUTH (*sóhajt*). Vége mindennek. Tábornok úr: önben bízom halálig. Most itt a halál: utolsó bizalmamat is önbe vetem. Átadom önnek Magyarország sorsát; kezébe teszem az összes hatalmat —

GÖRGEI (*nevet*).

KOSSUTH. Mit nevet?

GÖRGEI. «Az összes hatalmat» nevetem.

KOSSUTH. Kár. Mert egy nemzetnek az életét jelenti. Önre ruházom a legfőbb polgári és katonai méltóságot. Próbáljon tisztességes békét kötni nem tisztességes ellen-ségünkkel.

GÖRGEI. Békét? Itt nincs béke. Föltétlen megadás. Kényre-kegyre. Az egész honvédség fogoly — velem együtt.

KOSSUTH (*szúrósan*). Úgy látszik, tábornok úr előre gondolt a lehetőségekre, és hidat vert a tulsó partig —

GÖRGEI. Esztelen barom volnék, ha nem előre, hanem hátrafelé néznék. Különben is — nem érzem túlságosan megtisztelve magamat az összes hatalommal. A civilek nagyon esküdöztek az elején: életünket így, vérünket úgy, halálig, meg halálon túlig. Kérem! Itt a vég: tessék most végbemenni, ha más út nincs. A nagy felelősek most lerázzák a terhüket, mind egy útált katonatiszt nyakába — hadd egye azt a fene. A harmincötezer emberével együtt. Mi pedig meglépünk. Éljen a szabadság!

KOSSUTH. Ön túlságosan kegyetlen.

GÖRGEI. Katona vagyok. Pardont nem kértem, nem adtam. (*Elmosolyodik.*) Most lesz az első alkalom, hogy fehér zászlóval küldöm parlamentertejemet az ellenség előőrseihez.

KOSSUTH (*egy iratot néz*). Itt a megbízás. Az átadó levél. Csak alá kell írni. Ma este tíz órakor veszi kezdetét (*óráját nézi.*) Most délután öt óra. Még öt óra —

GÖRGEI (*megérti*). A menekülésre.

KOSSUTH (*ránéz*). Én még hiszek Magyarországot feltámasztásában. Érdeemes érte élni is.

GÖRGEI. Hogyne. Élni mindig érdemes, míg van cél. (*Aláírja.*)

TITKÁR (*bejön, jelent*). Kormányzó úr, a koci kész. (*El.*)

GÖRGEI (*meghallotta*). A koci kész.

KOSSUTH (*hangsúlyozva*). Este, tíz óráig, még az én kezemben minden hatalom. Este, tíz órától fogva, Görgei tábornok — teljes hatalommal — diktátor. Tábornok úr: sok szerencsét. (*Kezet fog.*)

GÖRGEI. Kormányzó úr — sok szerencsét.

KOSSUTH (*beszól a mellékszobába*). Az útiköpenyegemet. (*El.*)

GÖRGEI (*egyedül; utána néz*). Öt óra. Két gyors lóval messzire ér az ember esti tíz órára. Menekül a Szabadság . . . itthon marad a Rabság. (*Hirtelen csönget. Belép egy őrtiszt.*)

Hadnagy úr! A csapatokat oszlopok szerint letáboroztatják a város alatt. Minden megmaradt muníciót összegyűjteni. A zászlókat kibontani. Az ágyúkat beszegezni. Támadó zendülést csirájában elfojtani. A legénység nem kap kosztot. Koszt nincs. Nem harcolunk többet — nem is eszünk!

TISZT (*elsápadva, megínog*). Tábornok úr . . . letesszük a fegyvert?

GÖRGEI (*az asztal mellé ül, fejét kezére hajtja*). Letesszük a fegyvert. De az oroszoknak! Nem az osztráknak.

*

A döblingi elmeegógyintézet egy magános zárt szobája. Széchenyi a szoba közepén áll; egy kémlő kerek ablakon egy szakállas orvos-fő figyel. Ez a fej mozdulatlan ott van — míg Széchenyi észre nem veszi.

SZÉCHENYI. Mi ez? Mintha szűkebbre szorultak volna szobám falai . . . Hova hoztatok engem, olyan titokzatosan? Mindenkit elzártatok tőlem, csak a bánatom . . . Magyarország súlyát a lelkemen hordozom itt is. Nem tudok pihenni. Nem szabad pihennem. A föld forog. De nem forogja le rólam sötét árnyékomat. (*Jár fel s alá.*)

BALOGH (*az orvosa, aki idehozta, bejön*). Jó reggelt, gróf úr.

SZÉCHENYI. Áh, áh. Nemcsak a berber oroszlán, szeli-dítője is?

BALOGH. Hála Isten, itt csend van és nyugalom.

SZÉCHENYI. Halálos.

BALOGH. Sőt, inkább újraéltető.

SZÉCHENYI (*szorongva*). Nem tudom, álmodtam-e, vagy . . . Mintha az országúton futottam volna . . . ön szaladt utánam . . . én a Dunát sejtettem magam előtt — s beleugrottam a vízbe . . . brr — olyan didergető volt.

BALOGH (*tudja, hogy ez megtörtént, de elfordítja*). Biztosan álom volt. Az utazás alatt.

SZÉCHENYI. Utaztunk. Kocsin. Persze. És — hol is vagyunk?

BALOGH. Bécs mellett.

SZÉCHENYI. Hol? Hol? (*Körülfordul — s meglátja a figyelő fejet.*) Mi az ott? Ki az ott? (*A fej eltűnt.*)

BALOGH. Semmi. Senki.

SZÉCHENYI (*a kerek ablakhoz fut*). Egy emberi fejet láttam — itt. Rám nézett. Figyelt. Lesett. A spion!

BALOGH. Lehet, valaki benézett. Véletlenül.

SZÉCHENYI (*türelmetlen*). Ki? Kicsoda? Ki figyel engemet? Hát itt sem vagyok biztonságban?

BALOGH. Csak itt. Lehmann doktor szanatóriumában.

SZÉCHENYI (*magában*). Aha. Tudom már. Őrültek háza. Őrült vagyok. (*Összehúzza magát, leül valahol, mint egy beteg madár.*) Kossuthék azt gondolják: nem mertem velük menni. Az őrülségbe. Ez is az! De nem ugyanaz. (*Feláll, Baloghhoz.*) Tévedtem, mikor Kossuthot lekicsinyeltem. Kossuth nagy ember.

BALOGH. Az.

SZÉCHENYI. És becsületes ember. Nem a sötétség fejedelme. Csak én, csak én, én! Én vagyok a gazember. Eladtam a hazámat. Két év óta nem alszom — mindig látom a vérbefúlt milliákat. Vegyétek ki a szememet, bele van égetve Magyarország golgotája, mindig látom, mindig látom! (*Veri a homlokát.*)

BALOGH (*csitítja*). Nem szabad tépelődni.

SZÉCHENYI. Naggyá akartam tenni a magyart! Petőfi az én fiam. Halljátok? Azt kiáltja: «Akasszátok fel a királyokat!» (*Suttog.*) És a királyok akasztották fel őket. Hol van Batthyány? Hol van Kossuth? Hol van Wesselényi? Mind a bitófán. Csak Széchenyi él. Megfutottam. Gyáva lettem. Gazember vagyok.

BALOGH (*el akarja terelni gondolatát*). Odakinn, a parkban, egy kis madár énekel. Oly gyönyörűen szól, mint az álom. (*Kitárja az ablakot. Madárdal.*) A szabadság dala.

SZÉCHENYI. Igen — de én mindig azt az ólalkodó pófát látom! (*A fej újra megjelent — és eltűnt.*) Belélövök! Sztélövöm, mint a bábót. Hol a pisztolyom? Adják ide a pisztolyomat.

BALOGH (*elébe áll, visszatartja*). Gróf úr, csak képzelődés.

SZÉCHENYI. Nem. Nem. Nem! Ausztria spionjai már itt

is körülvettek. Hallom, hogy' lépkednek az ablakom alatt — ott! Hogy' suttognak az ajtóm mögött — itt! Hallgatónak. Ólalkodnak. Vigyáznak. Őriznek. Mintha én volnék a monarchia szemefénye. Hahaha. Magyarország gyöngye voltam valamikor — így csúfoltak Bécsben. Rég volt. Lejárt az idő. Most szégyenfoltja vagyok a magyarnak.

BALOGH. Önvád. Mindig önvád.

SZÉCHENYI (*kiszakította magát Balogh karjaiból; félelmetessé válik*). Pedig hasztalan minden kopó-szimat: nagy munkámat csak elvégzem én! Világ elébe viszem ezeknek a hülyéknek minden álnokságát. Megírom a magyarság tragédiáját — meg a Habsburgok komédiáját. Hahán, ez lesz csak a Memento! A titkaimat, innen, a koponyámból, nem tudjátok kihámozni, fekete-sárga zsandárok! Fölfeszíthetitek az asztalfiókomat, kibonthatjátok a kabátaim bélését, a cipóm talpában is találhattok forradalmi bűnjelt — de a koponyám! A koponyám kinyithatatlan. Ahhoz nem önt kulesot a világ minden lakatososa sem. Megért a vetés — learatják! Közéleg a harag napja, császári Bécs.

BALOGH. De hiszen itt nem zaklatja senki Széchenyi Istvánt.

SZÉCHENYI. A szobám egyre szűkebb. A levegő — érzi? — egyre tüzesebb. Mintha abroncsba szorítanák a koponyámat. Ég az agyam. Oh — mondja meg már igazán valaki: mi történik otthon? Azt suttogják: Magyarország egy nagy temető. Mindenki halott. Csak az én bűnöm él! Ki veszi le vállamról ezt a keresztet?

BALOGH. Azt hiszem, lesz még a kutyára dér.

SZÉCHENYI (*megkapja ezt a gondolatot*). Lesz! Lesz! Tud valamit?

BALOGH (*szétnéz*). Jöttek. Magyarországról. Itt vannak. Kint várnak.

SZÉCHENYI. Összeesküvők.

BALOGH (*igent int*). Magyarok.

SZÉCHENYI. Akik elvitték — Angliába — a memorandumomat?

BALOGH. Azok.

SZÉCHENYI. Háromszoros éljent nekik. De csönd. Jöj-

jenek. *(Balogh kimegy, s pár pillanat múlva három civilférj és egy lefátyolozott nő jön be. Ez a jelenet halk, kísérteties, izgató.)*

SZÉCHENYI. Üdvözlöm — Magyarországot. A halottat. A feltámadót. *(Minddel kezét fog.)* Csak néhány perc — ön X Y. Nem mondom a nevét — de érti, mit akarok. Olaszországot is bele kell szőni ebbe az óriás hálóba — egy sárgafekete légy dong itt körül — egyszer csak beleszédül, belegabalyodik — akkor oldalról megrohanjuk — kész!

EGYIK. Gróf úr, Anglia nem közömbös, de fegyvert nem ad.

SZÉCHENYI. Majd ad Itália! Ez a mi közös, szent ügyünk.

MÁSÍK. Kossuth propagandát indított, Anglián keresztül, Amerikáig.

SZÉCHENYI. Az egész földgömbön! — Mit: Kossuth él?

MÁSÍK. Él. Kimenekült Törökországba. Azután Angliába. Most Amerikában jár.

SZÉCHENYI. Oh, hogy' tágul körülöttem a világ. Már nem szorítanak ezek a szűk falak. *(Izgatottan.)* Hát Wesselényi? Hát Batthyány?

ELSŐ. Wesselényi meghalt.

SZÉCHENYI. Nem élte túl a mi halálunkat. Hát Batthyány? *(A három úr s a hölgy összenéz.)* Nem tudnak róla semmit?

ELSŐ. Halott.

SZÉCHENYI. Kivégezték —? *(Némán intenek: igen.)* Eljátszotta hát az én szerepemet is. Mi lett a többivel?

MÁSODIK. Görgei — lerakta a fegyvert. Internálták külföldre. Tizenhárom tábornokunk halott.

SZÉCHENYI. Halott. Halott. Mindenki halott. És ez a szörnyeteg Kamarilla él! Urak — rajtunk a sor. Egy hatalmas könyvet írtam, egy jajkiáltás, egy halálos kacagás az egész. Kacagó jaj, és jajgató kacagás. Lehámozom Ausztriáról a mázt, megmutatom meztelenül. Azt az átkot, azt a halálosztogató gőgöt, amit ránk okádott: visszacsapom benne rá. Saját gyalázatában fűrésztöm meg, mint Dante ördögei az elkárhozottakat. Európának szántam, a világ fülébe ordítom, hadd hallja meg mindenki. Hadd tudja meg mindenki.

hogy ennek a hóhérallamnak elkövetkezett az alkonya. Az ördög alkonya. Ha Itáliát megnyerjük — fegyveres bajtársul: a szívig döfhetjük szuronyunkat ebbe a pöffedt békába — vége!

ELSŐ. Kossuth is toboroz. Türr tábornok Itáliában —

SZÉCHENYI. Megfordul még a kocka! Lesz még a kutyára dér! Nem megy le addig a napunk, míg küldetésünket el nem végeztük. Van bíró a felhők fölött, áll a villámos ég. — Kicsoda ez a hölgy? (*A hölgy leveszi fátyolát. Crescence áll ott.*) Crescence!

CRESCENCE. Eljöttem. Én is cselekedni akarok.

SZÉCHENYI. Eleinte azt hittem — a titkárnő... (*Át-öleli.*) Urak, bocsássonak meg — ez a hölgy a szegény Széchenyi angyala. Amfitrite, aki a sast megitatja; mikor már úgy látszott, hogy minden elveszett. Eljönni, ide, hozzám, így.

CRESCENCE. Nem magyarnak születtem. De magyarrá lettem.

SZÉCHENYI. Csak — meg ne lássanak. Itt minden perc halálos. (*Meglátja a leselkedő főt.*) Vigyázzanak — most vigyázzanak! Közömbös dolgokról beszéljünk, mert figyelnek! (*Ő maga váltja át a beszédet.*) És a cenki birtokom? Hoz valamit? Gondol valaki rá?

CRESCENCE. Hát hogyan, István. Hiszen én ott vagyok. A gyermekeinkkel.

SZÉCHENYI (*elfogódik*). Oh, hogy' van az én két kis fiam? Ödön? Béla?

CRESCENCE. Jól. Most már tudják a *Szózatot*.

SZÉCHENYI. Azt a strófát hagyják ki: «Vagy jönni fog, ha jönni kell, a nagyszerű halál...» Úgyis meghaltunk. Most már a föltámadásról kell beszélünk. Úgyis halottak vagyunk. (*Rejtelmesen.*) De — tetszhalottak! — Még mindig ólálkodik a zsivány! — Hát, urak: köszönöm. Köszönöm, hogy meglátogattak. Bizony, rosszul vagyunk, mind; nekem is kijutott a közös bajból. De a legnemesebb szenvedni a legtöbbet. — Most már menjetez... csak még át akarok adni valamit. (*Zsebéből gyorsan kéziratcsomót vesz ki s lopva átadja az Első Úrnak.*) Az olasz királynak. Vigyázat! Ezer spion szeme rajtunk. Crescence, Isten vele. (*Megöleli.*)

CRESCENCE. Mit üzen a kis fiúknak?

SZÉCHENYI. Kitartás! Remény! Lesznek még nekünk jobb napjaink is. — Urak, ne felejtsek el, hogy az igazságot nem lehet eltemetni. (*Búcsúznak. A három úr és Crescence el. A figyelő fej is eltűnik.*) Hol van Balogh doktor úr? (*Benyitja az oldalajtót.*) Elment? Kár. (*Az intézet főorvosa jön, ijedt arccal.*)

FŐORVOS. Gróf úr — önt keresik.

SZÉCHENYI. Magyarok?

FŐORVOS (*kifelé pillog*). Nem. Nem. Bécsi urak.

SZÉCHENYI. Mondja meg nekik: nem fogadhatok senkit. Beteg vagyok.

FŐORVOS. Csakhogy... ezek hivatalosan... hivatalos személyek... Vigyázzon! Már itt is vannak. (*Elhúzódik Széchenyi mellől, ajtót nyit a belépő Rendőrfőnöknek, titkárjának, s a négy osztrák csendőrnek; s a hátul ólálkodó detektívnek.*)

RENDŐRFŐNÖK (*hivatalos irást néz*). Ön gróf Széchenyi István?

SZÉCHENYI. Én vagyok.

RENDŐRFŐNÖK. Följelentés érkezett Ön ellen, hogy szanatóriumi tartózkodását konspiráció szövésére használja.

SZÉCHENYI. Ugyan!

RENDŐRFŐNÖK. Gyanús idegeneket fogad. Magyar összeesküvőket. Ma is voltak — itt — itt —

SZÉCHENYI (*gúnyosan*). De milyen összeesküvők! A feleségem. És a rokonaim.

RENDŐRFŐNÖK. Valami sértő iratot adott nekik át. A felséges Császári Házat sértő pamfletet. Igaz?

SZÉCHENYI (*némán néz szembe vele*).

RENDŐRFŐNÖK (*keményen*). Igaz?

SZÉCHENYI. Ott, azon az ablakon, egy spion lesi minden moccanásomat, hallgatja minden szavamat. Tőle kérdezze.

DETEKTÍV (*felmutatja azt a kéziratot, melyet az imént látogató úrnak adott Széchenyi át*).

SZÉCHENYI (*megdöbbenve*). Áh, már elkobozták?

RENDŐRFŐNÖK. Ön a legveszedelmesebb lázadó. Nagy összeköttetései még eddig megmentették... de most már

betelt a mérték. Utasítást kaptam, — felső helyről — hogy házkutatást végezzek önnél.

SZÉCHENYI *(egy hirtelen mozdulatával — az ablak felé — elárulja magát: valamit ott rejteget. Visszazuhan újra apathiájába, de a detektív már észrevette — s a rendőrfőnöknek az ablakra mutat.)*

RENDŐRFŐNÖK *(a csendőrökhöz).* Felkutatni minden szobát, minden zugot. Asztal, szék, szekrény, padló — ablak!

SZÉCHENYI *(az izgalomtól reszketve).* Tiltakozom! Hogy mernek egy beteget —? Kicsda maga?

RENDŐRFŐNÖK. A bécsi rendőrség feje vagyok.

SZÉCHENYI. Mióta divat, hogy a betegek szobáját fegyverrel turkálják? Ártatlan papírjaimat, könyveimet szét-dobálják?

DETEKTÍV *(az ablak alsó deszkája alul egy könyvet húz ki: diadallal viszi a Rendőrfőnöknek).*

RENDŐRFŐNÖK. Ahá! Ártatlan papír... *(Olvassa.)* Ein Blick... Ausztria... A császári ház ellen... A dinasztia támadása... Az ausztriai minisztérium gyalázása. Persze: a betegek ilyen vallásos könyveket olvasnak — itt — a szanatóriumban! Mindent tudunk! Ennek a titkos összeesküvésnek a szálai Londonig futnak; újabban Olaszország felé... Fegyvert kérnek, csapatokat gyűjtenek. Emigránsokkal ásatják — az aknákat. Kossuth keze! Kossuth keze! *(Dühösen a Főorvosra támad.)* És ön — ön — osztrák ember létre — ilyen magyar konspirációnak ad helyet, fészket a gyógyintézetében?

FŐORVOS *(kétségbeesve).* Hiszen én nem tudhattam...

RENDŐRFŐNÖK. Ön itt él, velük egy tető alatt — semmit sem vett észre? Nekünk kell mindent napvilágra hoznunk? Ön is gyanús! *(Az egyik csendőr pisztolyra akad; mutatja a Rendőrfőnöknek.)* Ahá — fegyverek! Fegyverek!

SZÉCHENYI *(hirtelen kikapja a pisztolyt a csendőr kezéből, amint a Rendőrfőnöknek nyújtja.)* Ez az enyém. Magántulajdon. *(Az ajtó előtt áll.)*

RENDŐRFŐNÖK *(a főorvoshoz).* Itt a betegeknek fegyverviselési engedélyük is van?

FŐORVOS (*kitárva karjait*). Mit tudhattam én —?

RENDŐRFŐNÖK (*erősen*). Ön semmit sem tud! Majd megtanul látni. (*Csendőrökhöz.*) Letartóztatni. Mind a kettőt.

SZÉCHENYI (*mint az örült, ugrik az ajtóba s pisztolyát rászegezi az odaforduló csendőrre*). Engem? Szabad magyar polgár vagyok! Soha! (*Berohan az oldalszobába s belülről magára zárja.*)

RENDŐRFŐNÖK. Be kell törni az ajtót. Elfogni! Letartóztatom. Vasraverve vitetem. (*A csendőrök közül ketten az ajtónak támadnak, fessegetik, rázzák; kettő a Főorvost őrzi.*)

FŐORVOS. Tiltakozom! Ez ellen tiltakozom. Elmegyógyintézetbe nem lehet fegyveres erővel betörni. Micsoda dolog ez? A kormányzóságnál jelentést teszek — ez az ember — odabent — (*Lövés bent.*)

RENDŐRFŐNÖK (*izgatott*). Betörni az ajtót! (*Betörik. Benéz.*) Áh — agyonlőtte magát!

FŐORVOS. Örült volt, a szerencsétlen.

RENDŐRFŐNÖK (*megvetőleg*). Lázadó volt.

OLÁH GÁBOR.

KÖLTEMÉNYEK.

Királyi párbaj.

... Valahol messze, Ázsiába',
Hol égbe tör a zordon Himalája,
Röpült a sas, a levegő királya,
Roppant feńsík, hófödte bérc felett,
Egy társa volt csupán : a képzelet.
Röpült a sas, a végtelen, azúr,
Korlátlan tájakon korlátlan úr.
Milyen gyönyör volt így röpülnie
E néma, szent magányban ...

De ime,

A láthatáron kis fekete pont
Közeledik ... Ni, épen erre ront,
Kattogva zúg, a szárnya egyre nő.
A sas bámulva nézi : «Vakmerő,
Hivatlan vendég, birodalmamat
Bitorló szörnyeteg, most védd magad!»
És összecsap az Isten-remekelte
Királyi sas, amelynek szárnya, lelke
Az ősidők méhében úgy fogant,
S a gépmadár, melyet alatt
A földhöz láncolt Ember alkotott,
Ki Icarusként nézve a napot
Apollo szárnyas tűzlovára vágyott
S elérte végül ezt a büszke álmot.

Fenséges párbaj, bús tragédia :
A lég királya és a rög fia

Viaskodik, mindketten hősök, bátrak.
 Acél testén a gépmadárnak
 Nem győzhetett a hús, a csont,
 A büszke sas hiába ront
 Ellenfelére ; összezúzva, tépve,
 Holtan zuhan le . . . S követi a mélybe
 A gépmadár, mely bénán földet ér,
 Szörnyen lakolva a győzelemért!

*

Így olvasom a hírt . . . S e pillanatban
 Azt sem tudom, hogy melyiket sirassam :
 A légnak trónjavesztett, holt királyát,
 Vagy őt, a föld bús, lázadó titánját? . . .

Párizsi mozaik.

Szép volt bolyongni a Champs-Elyséen,
 Szép este a boulevard, az éjjeli fény,
 És szépek a nők is, szép ritka virágok,
 Orchidea-szálak a párizsi lányok.
 Szép volt csodálni, hogy mennyi báj van
 A rám mosolygó Mona Lisában,
 S bár karja hiányzik, mégis rabul ejtett,
 Ó méloszi Vénusz, márvány csoda-tested.
 A Notre-Dame-ban esti homályban
 Imát mormolva, meghatva álltam ;
 De már Bonaparte sírja felett
 Viharzott a lelkem ; az emlékezet
 Itt vérpiros alkonyt varázsol az égre :
 A forradalom jó, hogy trónra igézzé
 A korzikait új, hadisteni mezben.
 Nem halt meg a Császár, emléke szünetlen
 Új harcra tüzel, nem lesz soha béke.
 Sietve el innét feledni a fénybe,
 Örök rohanásba, a párizsi éjbe :
 Feledni — ha tudnál — új, balga csatákat,
 Feledni — ha tudnád — rab, csonka hazádat.

De koppan a mankó . . . Egy béna közelget,
 Komor szeme éget, megsebzí a lelket,
 A vér és vas kora vonaglik az arcán . . .
 S a Moulin Rouge-ban kezdődik a kankán! . . .

(Párizs, 1931 júl.)

SZATHMÁRY ISTVÁN.

Árpád Dévénynél.

Ki őrködöl vigyázva
 Morva mezők felett :
 Látod-e ércszemeddel
 A bőszült népeket,
 Kik rombolva rohannak
 Váradnak és neked?

Ki szobrot, képet rombol,
 Jaj, hitvány az a nép,
 Vad dühe ösztönére
 Önlelkéből kilép,
 Nagy mult csodáját irtja,
 Mi halhatlan, mi szép.

Hol van márványszépséged,
 Mária Thereszia?
 Árpád ércalakjának is
 Le kellett hullnia,
 A gyűlölettől nem védi
 Őket senki fia.

S kiket régen rettegtek
 Országok népei,
 A szobrok darabjait
 A Duna hömpölygeti,
 S a parton magyaroknak
 Csurognak könyei . . .

— — — — —
 S nem fogják e gyalázatot
 Soha felejtteni . . .

Csonkamagyarország.

Rónák, sugaras, magyar rónák,
 Mosolygó, drága édenek,
 Végeteknél a sziklabércek
 Más országokat védenek.

— A Duna csillogó vizei
 Fűzek közt siklanak tova —
 Nagy, szép királyság romjai közt
 Futnak, vaj' merre és hova?

Töprengő évek bús keservét
 Hallgatja a magyar kebel,
 Diadalmas, nagy dicsőségről
 Ezer év fájón énekel.

Azt sugja : merd az ősi virtust,
 Ölj, vágj és ne beszélj sokat,
 S ha a legjobb pillanat itt lesz,
 Kondítsd meg a harangokat!

S népek, kiket török igától
 Megmentett a turáni kard,
 Most századok hálajaképpen
 Védjétek ti is a magyart.

Álma, vágya Nagymagyarország,
 Övé volt ezer éven át,
 Te Nyugat, kiért annyit vérzett,
 Segítsd, segítsd, mint hű barát.

Fowlds Hilda után angolból¹

KISS MENYHÉRT.

¹ Az angol költőné Fawershamban, London mellett előkelő felső leányiskola igazgatója volt. Szerette a magyarokat; több magyar költő verseit ültette át angolra, hosszú éveken keresztül nyári szabadságát Magyarországon töltötte, itt érte a halál is: a biatorbágyi halálvonat utasa volt.

SZEMLE.

Hat esztendő magyar kritikai irodalma.

Jelentés az 1931. évi Greguss-jutalomról. Negyedik műkritikai évkör (1925—1930).

Ötvenedik éve telik az idén, hogy Greguss Ágostnak, a széptollú esztetikusnak, a Kisfaludy-Társaság másodelnökének koporsóját a várbeli evangélikus templomban felállított ravatalról a templom előtti gyászkocsira néhány tanítványa vállunkon kivittük. De a széptan híres tanára most is évről-évre ellátogat közénk s résztvesz az ő szeretett Kisfaludy-Társaságának munkájában, a tőle alapított jutalommal ma is szolgálja velünk együtt a szépséget, a művészetet és a műbírálatot. Tagtársai közül nincs többé életben senki, tanítványai közül ketten-hárman ma is tagjai vagyunk a Kisfaludy-Társaságnak, de mikor a Társaság évről-évre odaítéli a jutalmat a legutóbbi hat év legszebb szobrának, festményének, épületének, zeneművének, színészi alakításának vagy műbírálatának, azzal ma is mindnyájan munkatársai vagyunk és mindnyájan egykori másodelnökünk akaratát hajtjuk végre. És az eredmény kihirdetésének, egyszersmind a Greguss-pár esküvőjének napján örömet jelentünk a magyar művészetnek és megünnepeljük egy nemes frigy emlékezetét.

Most hat évnek a *kritikai* terméséből kellett a jutalmazandó művet kiválasztanunk, az 1925-től 1930-ig megjelent legjobb műbírálatot kitüntetnünk.

A tapasztalat megtanított bennünket arra, hogy a kritikai jutalom sok tekintetben más természetű, mint a művészeti jutalmak. A legjelesebb bírálatok a hatévi termésből nem adódnak elő olyan nyilvánvalósággal, mint a legjelesebb művészi alkotások. Ez utóbbiakra nézve már van állásfoglalás közönségnél, kritikában, van kiválasztó, rostáló munka, ami ha nem irányítja is a döntést, de megkönnyíti. A kritikáknak nincs ilyen kritikája. Nehezebb is számontartani őket. Az alapító elgondolása kisebbmértű irodalmi életre volt tekintettel. A hírlapok, de különösen a folyóiratok száma félszázad alatt megsokszorozódott. A bírálat mennyiségileg nagyot fejlődött, de minőségileg is, átlagban jókorát emelkedett. Képző-

művészeti, zenei, színi, szépirodalmi bírálatunk a sajtóban az esztetikai műveltség jelentékeny terjedéséről és a kritikai reflexió haladásáról tanúskodik. Másrészt azonban nagy kritikák a napi műbírálatban majdnem hiányzanak. Új regényekről, verses kötetekről, zenei, képzőművészeti alkotásokról, színdarabokról olyan kritikák, amelyek eseményszámba mennének, alig jelennek meg. Legjobb kritikai erőink többet foglalkoznak történelmi távlatú művek és művészek értékelésével és átértékelésével, mint új művészeti jelenségek bírálatával.

Nem csoda tehát, ha a bizottság ezúttal sincs abban a helyzetben, hogy erre vagy arra az egyes bírálatra rámutasson s azt mondja: ez a bírálat kritikai tett volt, ezt illeti a koszorú. Ezúttal is tágabb értelmezést ad a bizottság a *kritika* szónak, ideveszi a napi bírálatokon kívül a kritikai jellegű, elemző, jellemző és értékelő tanulmányokat, akkor is, ha tárgyuk (a mű vagy alkotója) nem új jelenség is, de az illető tanulmányban alapvetőleg van tárgyalva.

Oly tágra viszont nem vesszük a kritika fogalmát, mint a francia irodalomelmélet. Nem vagyunk tekintettel azokra az irodalomtörténeti vagy művészettörténeti munkákra, amelyekben van ugyan helyenként kritikai jellemzés, talán igen elsőrangú, de a főszempont mégis történelmi vagy életrajzi. Ép úgy nem vagyunk tekintettel a művészetelméleti munkákra sem. El kell haladnunk például Voinovich Gézának oly finom lélekelemzéssel írt és annyi új mozzanatot tartalmazó, művészi előadású Arany-életrajza mellett, Pintér Jenőnek monumentális arányú irodalomtörténete, Várkonyi Nándornak *A modern magyar irodalom* című nagyszabású úttörő kísérlete mellett, Hekler Antalnak *Leonardo da Vinci*je és *Michelangelo*ja, báró Brandenstein Bélának *Művészetfilozófiája* és sok más kiváló történelmi, életrajzi vagy elméleti jellegű munka mellett, melyeknek egész sorát említhetnők, mint Szinyei Ferenc regény- és novellatörténetét, Császár Elemér, Horváth János és mások műveit, ha a sort újra akarnók kezdeni.

A kritikai jellegű tanulmányok és a szorosán vett kritikák köre is olyan tág, hogy egy rövid jelentés keretébe nem szoríthatjuk bele mindazoknak az értékes dolgozatoknak méltatását, amelyeket a zenei, képzőművészeti, színi, szépirodalmi bírálat hat év alatt létrehozott. Sietek áttérni azokra a kritikai alkotásokra, melyek a bizottság kiválasztása szerint legelső sorban versenyezhetnek a jutalomért.

Itt van egy pompás kritikai csokor: az időközben elhunyt jeles költőnek, Harsányi Kálmánnak *Színházi esték* című bírálatgyűjteménye (1928). Az 1921—1927 között írt majdnem száz cikk így egybefogva kitűnő emléke egy korán kilobbant írói szellem gazdag-

ságának, fogékonyságának, izlésítélete finomságának és biztosságának. Egyenként rövidek, nem hosszú lélekzetű tanulmányok, rendszeres apparátussal nincsenek terhelve, az író nagy olvasottságába sokszor egy-egy keskeny nyíláson át pillanthatni be. jó messzire. A cikkek pillanatfelvételek, lényegmegragadó megrögzítések, epigrammaszerű kritikák. Minden rövidségük mellett is milyen tartalmasak eszmékben, és mennyi elvi jelentőségű nyilatkozat van bennük elhintve! Mily kitűnő versesztetikai párhuzamot von a spanyol drámai vers és az északi (angol, német, magyar) színpadi jambus közt a költői előadás jelleme és a játékstílus szempontjából! Mily helyes ítélettel figyelmezteti egyik Párizsból hazatért kiváló színészünket, hogy a francia hagyományos színpadi szavalásmód oly nemzeti különlegesség, amelyet máshova átplántálni nem lehet, a magyar színész a magyar nyelv muzsikájának törvényeit tartozik követni. Mily csalhatatlan biztossággal nyilatkozik e kritikus a kivitelre készült magyar darabok úgynevezett világsikerének mulandóságáról! «Külföldre siklatott «slágereinken» rajta van ugyan mindig, hogy «made in Hungary», de egyéb olyan bélyeg azután nem is akad, amiből bárki is megsejthetné, hogy a mi termésünk. A világpiac megveszi, forgatja, mert számtalan tömeg látogatta színházat tölthet meg velük, de az egyetemes irodalom mitseni nyerhet általuk, mert ez csak abból gazdagodhatik, amit a más-más vérmérsékletű népek és nemzetek a maguk külön szín-, fény-, árnyék- és milieu-értékeiből ajándékoznak a kincseshalmazhoz. A nemzeti érzéseiből, színéből, ízéből, hangjából, egész különvaló mivoltából kivetköztetett irodalmi mű csak «generálzaft». Igaz, hogy egy egész generálzaftóceán borítja a világot, mely a világpiac minden kikötőjét mossa, de sekély ez a lé, s csak tojánhéjgályákat röpíthet rajta kikötőről kikötőre az ügynökök tüdeje. Az orkángyöző hétárbcosok, az igazi, a nagy óceánt járók útja nehezebb; azokat a sohasem siető gondviselés isteni kommandóra dolgozó fujtatója irányítja. Az Arany Jánosé például olyan különvaló magyar ízekkel és színekkel megrakva, amelyek az egyetemes irodalom kétségtelen gazdagodását jelentenék, még mindig vesztegel, s mai napig sem tudott a Quarnerón túlvergődni. Hanem azért mégis csak az lesz a mi igazi dicsőségünk, ha megindul egyszer. És az el is fog következni. El kell következnie.»

Íme egy mélyjáratú és termékeny kritikai elme, amely állandó nagy értékekben hisz, s amely nem a külföldi forgalom értékmérőjét alkalmazza irodalmi termelésünkre, hanem erőnk kitermelésére bátorít bennünket. Ép oly egyenességgel állapítja meg azt az esztétikai csorbát, melyet Shaw alkotó művészetén erkölcsi fogyatékosága ejt.

Harsányi, ez a vérbeli művész és esztéta lélek mély intuícióval tudja értékelni épen az erkölcs esztetikai értékét is. Pethes Imre szép nekrológiájában kiemeli, hogy nagyjaink lelkének kötelező nemes tisztasága alapvető törvény. A huszadik század elejéig nincs alóla kivétel. A magyar kultúra története egy kicsit olyan, mintha szentek története volna. A magyar kultúra nem forrongó agyakból pattant ki, hanem tiszta szívekből sarjadt, s mindig azok voltak a legbecsületesebb szívei is, amelyekből egy-egy gondolat az egekig nőtt. Ez a mi becsületes fajtánk természeti törvénye és a magyar kultúra legszebb és legdrágább hagyománya. Meghatva ismerjük el, hogy Harsányi Kálmán tiszta szívéből is egek felé törtek a gondolatok, és sírjára tisztelettel tesszük le a koszorút.

Sajnálattal nélkülözzük eddig egy másik jeles színi kritikusnak, Szász Károlynak gyűjteményét: az ő bírálatai épen színművészek körében is mint igazságos és tanulságos nyilatkozatok tiszteletben állanak.

Örömmel szölanánk ismét egy költő-kritikus szép munkásságáról, melyet épen a napi kritika terén is kifejtett, Rédey Tivadaréről: szerencsére ő lehetővé tette, hogy dolgozatait gyűjteményben kapjuk, így nagyobb súllyal is esnek latba. A gyűjtemény *Kritikai dolgozatok és Vázlatok*, 1931-es évszámmal jelent meg, s így a következő évkörben fogja kívánni méltányoló figyelmünket.

Ismét egy költő-kritikus, Sík Sándor, a kritikai irodalomnak egy nagyszabású termékével ajándékozott meg bennünket, a *Gárdonyi. Ady, Prohászka* című kötetében. Ellentétes nagy erények találkoznak a műben: művészi megélés és tudós elemzés, pontos elemző munka és nagyvonalú szintezis, illusztráló elelvenség és elvonó, rendszerező erő. A könyv tele van sok finom megfigyeléssel és viszonyítással, sok gondolatot fölver, még többet, mint amit kielégít; mindenestre nagy hatásra képes munka. Mind a három tanulmány kitűnő eredményeket ad, főleg a jellemzés tekintetében, értékelő normái részben vitásabbak. A meleg szívvel, friss színekkel írt munka örvendetes gyarapodása kritikai irodalmunknak, igen sok újszerű mozzanattal. A Társaság büszkén adhatná ki e műnek is a Greguss-jutalmat.

De választékunk gazdag, s még két olyan, régibb essayistánk van, akik kiváló tanulmányok mellett a folyó kritikai munkát is nagy sikerrel és hatással folytatják. A bizottság javaslata az volt, hogy a Társaság ez évben a jutalmat kettőssza, helyesebben megkettőzve adja ki, az érdemet meg nem felelve, hanem a választék gazdagságához igazodva. A bizottság javaslata alapján a Társaság

a díjat Kéky Lajosnak és Schöpflin Aladárnak, a magyar essay- és kritikai irodalom két jelesének ítélte.

Kéky Lajos gazdag munkásságából a közvetlen alkalom erre a kitüntetésre *Gárdonyi Géza* című tanulmánya, mely látszólag igénytelen helyen, az *Irodalomtörténeti Füzetek* című sorozatban jelent meg 1926-ban (7. füzet); de voltaképp igen jó társaságban, mert e sorozatban a szerkesztő Császár Elemérnek, azután Voinovich Gézának, Horváth Jánosnak, Szinnyei Ferencnek, Oláh Gábornak, Hartmann Jánosnak és más jeles íróknak jelennek meg válogatott értékű tanulmányai. A Kéky művében aránylag kevés az életrajz, legnagyobb részében kritikai jellemzés és értékelés, mind a két tekintetben alapvető. Ép oly elmélyedéssel, utána járással, széles távlatba állítással készült, mint a legjelesebb dolgozatok, amelyeket eddig Gárdonyiról írtak, de ezek közt a legegyensúlyozottabb, ítéletében a legtalálóbbról. A szerzőnek is, aki pályanyertes *Tompája* (1912) óta számos jeles tanulmányt és könyvet írt, ez egyik legkiérleltebb műve. Nyomatékaul szolgál ennek az, hogy Kéky Lajos a legelső magyar folyóiratban, a *Budapesti Szemlé*ben az aktuális bírálat munkájában is állandóan és előkelően részt vesz és Gyulai és Beöthy Zsolt kritikai hagyományait önálló erővel folytatja.

Schöpflin Aladárnak *Írók, könyvek, emlékek* című kötete az alkalom, hogy az író kritikai tehetsége iránt kifejezzük elismerésünket. Szó van e kötetben Petőfiről, Aranyról, Adyról (három cikkben is), Babitsról, Gárdonyiról, Beöthyről, Heinrich Gusztávról, Rákosi Viktorról és Tóth Béláról. Egyikről sem kimerítőleg, hiszen a cikkek alkalmi közlemények voltak, de egyikről sem sablonszerűleg. Általán régebbi dolgozataiban is, bárkiről nyilatkozott Schöpflin, mindig voltak saját mondanivalói, melyek súlyosan estek latba. Ritka nagy olvasottsága van, az egyetemes irodalomban otthon érzi magát; teoriája is van, de inkább szerzett, mint készen átvett, s épen azért élő, fejlődő elmélet. Nem teoriából nézi az irodalmi életet, hanem a gyakorlatból tud teoriákhöz emelkedni és elveket alkotni. Sohasem elégszik meg egy írónál sem a megállapításoknak — az eddigieknél talán teljesebb — szintézisével, ő mindig továbblendíti az íróról való felfogásunkat egy újabb szemponttal. Talán ellenmondást támaszt, de mindig eredeti, s véleménye mindig számot tesz. Mostani kötetének nagy nyomtatékot adnak régebben közzétett dolgozatai. Schöpflin mindenesetre a legjobb kritikai fejek egyike. Ez ítéletünkön nem változtat az, hogy álláspontunk az övével nem mindig egyezik, sőt az sem, hogy épen jelen kötetében is éles megjegyzések találhatók Társaságunk tagjai ellen. Sem elfogulatlanságunkkal nem akarunk tün-

tetni, se gyöngeségből nem cselekszünk, hiszen küzdelemre való készségünknek elég jelét adtuk. Elismerésünket szabad lélekkel és férfias megbecsüléssel nyújtjuk mind a két kitüntetettnek, belső emberünknek, Kéký Lajos titkárunknak is, külső harcos pályatársunknak, Schöpflin Aladárnak is. Örömlenket tetézi, amit utólag tudtunk meg, hogy a kitüntetettek egyike, Schöpflin Aladár, a nagynevű jutalom-alapítónak vérbeli rokona: édesanyja Greguss-leány, Ágostnak közelfokú unokahúga. Ha a Kisfaludy-Társaság hajdani másodelnöke, néhai mesterem, a mai napon személyében is jelen lehetne, bizonynal boldog meglegegedést érezne, és mintegy kettős családi ünnepek tekintené azt, hogy kritikai jutalmát két olyan író nyerte el, akiknek egyike az ő második családjának, a Kisfaludy-Társaságnak egyik oszlopos tagja, másika pedig az ő vérbeli nemzetségének kiemelkedő tagja és dísze, az alapítónak méltó szellemi rokona. Bizonynal élvezettel olvasná munkáikat is, örömmel látná a munkákban megnyilvánuló készülséget, ítéleterőt, ízlést, szellemet és az elsőrendű stílust.

Négyessy László.

Képzóművészet.

Az elmúlt évnek képzóművészeti mozgalmaira a magyar művészháborúság nyomta rá bélyegét. A különböző irányok, művész-társaságok és személyek között dúló harc megakadályozta, hogy olyan együttes kiállításokban lehessen részünk, amelyekben művészeink legjobbjai is megjelennek. A városligeti Múcsarnok tárlatainak színvonala szomorúan alacsony volt, noha az egyiken az egyes művész-csoportok saját maguk rendezték és bírálták el kiállításuk anyagát. Pedig a Múcsarnok tárlatainak az a hivatása, hogy a legmegvilágítóbb és legváltozatosabb formában mutassák be mindenkor a magyar művészet eredményeit. Ezekbe a kiállítási termekbe jár a legtöbb érdeklődő, sőt igen sokan csak innen ismerik a magyar művészet természetét, új hajtásait. A kis kiállítási helyiségek semmiképen sem pótolhatják a Múcsarnokot. Nélkülözhetetlenek, különösen az egyéni megszólalások számára, de csak a műbarátok kisebb körére számíthatnak, míg a Múcsarnokba mindenki eljár, aki csak valamennyire is érdeklődik a művészet iránt. Az itteni kiállításoktól elvárhatjuk, hogy ne csak gyönyörűségére, hanem nevelésére is szolgáljanak a szépet, a művészetet keresőknek.

A Múcsarnok idei tárlatai a festészet szempontjából alig hoztak valami érdekeset, ellenben az első kiállítás szobrászati anyagában sok figyelemreméltó munkát láthattunk. Ez szinte ellensúlyozta

a festmények tömegének alacsony színvonalát. Szentgyörgyi István a kormányzó mellszobrát állította ki, amelyet Szekszárd számára mintázott. Nemesen elgondolt klasszicizáló alkotás. Ezen a kiállításon mutatott be Medgyessy Ferenc is kettőt a debreceni Déri-Múzeum elé kerülő, négy nyugvó, allegorikus bronzfigurája közül. Plasztikus tömörséggel, az élet kozmikus távlatainak érzetetésével oldotta meg Medgyessy az ősi, a szobrászat legnagyobbjait foglalkoztató problémát. Debrecen büszke lehet erre a négy plasztikai alkotásra, mely az első jólsikerült, igazán modern szellemű szobrászi együttes Magyarországon. Csorba Géza, Mészáros László, Varga Oszkár és Erdey Dezső munkái szintén biztató jelek a magyar szobrászat jövője tekintetében. Megmutatták, hogy hivatottak komoly feladatok megoldására és hogy van tehetségük az elnyűtt naturalizmuson és az üres megszokottakon való felülemelkedésre.

Az Őszi tárlaton a *Magyar Arcképfestők Társasága* külön csoportban szerepelt. Egy sereg képmást vonultattak fel különböző művészeinktől. Legtöbb alkotás közülük a megállapodott, konzervatív izlésnek hódol és aláveti magát a megrendelő által kívánt természet-hűségnek, ami a naturalista törekvések uralma idején egybeesik a probléma művészi megoldásával is. A mai stílusáramlatok viszont a természettől való elvonatkozás felé hajlanak, és éppen ezért igen kritikussá vált a modern arcképfestészet helyzete. Csak igen ritkán születik ma arckép, mely egyfelől tökéletesen képviselné a korizlést, másfelől hűen ábrázolná modelljét. Inkább csak karakterizálásra szorítkozik a modern stílusú képmás. De ahogyan a művész a modell jellemző vonásait kiemeli, abba sokszor szinte már átesap a karikatúrába. Nem csoda tehát, hogy a megrendelők, akik az ábrázolandó személy természet-hű megörökítésére törekednek, inkább megmaradnak a konzervatív arckép-stílusnál. Ezt vallja a Magyar Arcképfestők Társasága is, melynek tagjai a természet-hűség nevében és a megrendelő akaratával egyezően kívánják művészi problémáikat megoldani. Ilyen értelemben festették meg László Fülöp Elek, Szüle Péter, Glatz Oszkár, Istókovits Kálmán, Udvary Pál, Kandó László, Boruth Andor és Wellmann Róbert is képmásaikat, melyek az együttes legkiválóbb darabjai voltak. Külön szerepeltek a decemberben megnyíló téli tárlaton Karlovsky Bertalannak arcképei, melyek a mester ismert kvalitásait árulják el.

Az Őszi tárlattal kapcsolatban rendezték a Gödöllőn működő Nagy Sándor és társai is retrospektív jellegű, gyűjteményes kiállításukat. A gödöllői iskola külön szigete a magyar művészetnek, amelyet az angol praerafaeliták és az erdélyi, kalotaszegi hagyományok

árja termékenyített meg. Dekoratív, népművészeti törekvések és költői szimbolika teszi kedvesen vonzóvá és átszellemültté az iskola műveit. Néhai Körösfői-Kriesch Aladár művészetében jutott el legmagasabbrendű megnyilatkozásaihoz, de Nagy Sándor színes ablakterveiben is nem egyszer monumentális erővel és a népmesék hímporos színességével jelentkezik az iskola hitvallása. Különösen a marosvásárhelyi kultúrpalota, sajnos, számunkra elveszett üvegablakai — a székely népballadák alakjaival — bizonyítják Nagy Sándornak e téren való igazi hivatottságát. De költeményeknek látományokkal teli illusztrációi és talán még inkább a természet után készült, közvetlen vízfestmények is kitűnő bizonyítékai ennek a rokonszenves és tiszta érzésekkel teli művészetnek.

Tízéves fennállását ünnepelte az év elején a Szinyei Merse Pál-Társaság. Tízéves fönállás óta az idén rendezte harmadik budapesti kiállítását az Ernst-Múzeumban. Szinte meglepő ez a kis szám művészeiknek termékenységéhez és népszerűségéhez viszonyítva. Azonban csak az együttes felvonulások történnek ily ritkán. A Szinyei-Társaság művészei a tíz év alatt számtalan egyéni gyűjteményes kiállítást rendeztek és résztvettek a legtöbb bel- és külföldi csoportkiállításon. Az ilyen együttes kiállítások csak kivételes esetekben ismétlődnek meg és a mostanira is egyedül a Társaság tízéves fennállásának megünneplése adott alkalmat.

Az Ernst-Múzeum termeiben kiállított festmények és szobrok hűen mutatták a Szinyei-Társaság tagjainak különböző művészi hitvallását. Ez a kiállítás tökéletesen bebizonyította, hogy a Társaság nem képvisel semmiféle irányt, hanem csak a minőséget tekinti döntőnek. A legkülönbözőbb törekvések, a legeltérőbb művészi célkitűzések voltak egymás mellett. Csak az a közös vonás alkotás módjukban, hogy mindegyikük a művészet vizuális alapján áll. Még a leghaladóbb Vaszary sem bonyolódik természettől elvonatkoztatott, mértani szerkesztményekbe, hanem megtartja a valósággal való kapcsolatot, bár átírja, leegyszerűsíti azt a maga modorában. Azonban a Szinyei-Társaságnak ez a radikális szárnya is, noha elenyésző kisebbség a többiek megállapodott hitvallásával szemben, külföldön már rég elfogadott irányt képvisel.

A jubiláris kiállításon a Társaság tagjai — egynehány kivétellel — szinte teljes számban vettek részt. A művészek jelentőségét gyűjteményes bemutatkozásaikon ugyan jobban megismerhetjük, de erre a kiállításra is legtöbbjük olyan alkotásokat küldött be, melyek mostani irányukat a legkitűnőbbben képviselik. Csók István, Iványi-Grünwald Béla, Fényes Adolf, Mattyasovszky-Zsolnay László

és Bernáth Aurél, valamint néhai Strobl Alajos alkotásai voltak a kiállítás nevezetes művészeti érdekességei.

A művészeti évad igazi eseménye azonban Aba-Novák Vilmos kiállítása volt szintén az Ernst-Múzeumban.

Aba-Novák Vilmos annakidején Szőnyi István befolyása alatt kereste egyéni stílusát, melynek érett gyümölcseit már néhány év előtti kiállításán élvezhettük. Azóta megjárta Itáliát, ösztöndíjasa volt a római Collegium Hungaricumnak és itt új korszaka kezdődött művészetének. Korai stílusának erőteljes formái ugyan már itthon is kezdtek feloldódni, azonban az olaszországi tartózkodás hozta meg ennek a törekvésnek izgató kiteljesedését. Hallatlanul érdekes, hogy minő hatással volt Aba-Novákra Itália. Nincs szó a régi mesterek közvetlen befolyásáról, azonban képeinek biztos és mégis szabad szerkesztésmódja, az erős színeknek freskószerűen összehangolt. lángolásuk ellenére is hűvös együttese a klasszikus föld hangulatáról beszél. Aba-Novák Róma szellemi ablakán át Párizst látja, az ottani új stílus jegyeit tette magáévá kitűnő megérzéssel és házasította össze olasz művészeti benyomásokkal. Nála a párizsi eredmények fölhasználása azonban nem jelent üres modorosságot, a modernség neki nem könnyű fajsúlyú, utánozható divatos szólam, hanem hű kifejezője igaz tehetségen alapuló és komoly készültséggel támogatott festői élményeinek.

Aba-Novák új művészi látományaihoz új technikát is teremtett. Szakított a vászonnal és a régi meleg színskálájú olajfestéssel, helyettük most sima falemezre temperával fest. Bármily lazák néha formái, a biztos rajz mindenütt kiérezhető munkáiból. Szigorú következetesség és szabad fantázia vegyülete minden egyes alkotása. Határozott formák mellett szinte anyagtalán körvonalak, tömör fedő, helyi színfoltok mellett téveteg, áttetsző tónusok. A dolgokat jellemző szín és forma egyszer összeesik egymással, másszor meg egymásba áradnak a könnyed színfoltok. Logikátlan logika, hatásában mégis igaz és meggyőző, mert erős tehetség diktálja. Érdekes megfigyelni Aba-Novák raffinált technikáját a széles színfölrakástól az ecsettel való rajzolásig. Egyformán erős a figurálisban és a tájképben.

Minden képe igazi festői élmény szülötte. Az impresszió nála expresszióvá teljeseedik ki. Nem megszokottan látja Itáliát, a motívumok földolgozásában érezteti ennek az istenektől áldott földnek természeti és emberi kézzel alkotott architektúráját. Olaszország lelke szól hozzánk Aba-Novák magyar képzeletén keresztül. És ahogyan a cirkusz meg a mutatványos telepék groteszk világát festi, abban is az ő vaskos egészsége és fejlett értelme kormányozza

a legmodernebb művészi kiszólások káprázatos handa-bandáját. Ez a gyűjtemény a nagyszerű tusrajzokkal és a világító vízfestményekkel együtt megérdemelné, hogy európai körútra induljon. Dicsőséget szerezne egy mindenképen igaz és modern magyar tehetségnek.

Méltó társai voltak ezeknek a képeknek Pátzay Pál szobrai. Ő is a római Collegium Hungaricumban érlelte ki mindjobbán stílusát. Művészetét szintén az őszinteség és eszközeinek komolysága jellemzi. A természet igazságát, közvetlenségét akarja összeegyeztetni a tiszta, önmagukért való plasztikai formákkal. Kis bronzszobrocskáiban és arcképeiben megkapóan fejezi ki a mozdulat lényegét, vagy az ábrázolt személynek a formán keresztül látott jellemét. Nagyméretű alkotásaiban viszont monumentális egyszerűsége, szinte frontális nyugalomra törekszik. Pátzay a fiatalabb szobrász-nemzedéknek egyik legkiválóbb képviselője, akinek tehetségét széles művészi látkör és erős kritikai érzék is támogatja.

Az Ernst-Múzeum egy őszi csoportkiállításán számolt be Istókovits Kálmán is újabb fejlődéséről. A tehetséges fiatal művész az utóbbi időben óriási kompozíciókat festett, ezek azonban meghaladták nem mindennapi talentumát és ízlésbeli neveltségét. Istókovits most újra visszatért a kisebb méretekhez. Olaj-, tempera- és akvarelltechnikával kení vászonra, papírra látományait, amelyekben kétségtelenül kivételes képzelőerő és raffinaltság jelentkezik. Külföldi tanulmányútjain, utazásain ízlése is sokat fejlődött és megismerkedett az exotikum varázsával. Nagyon szépek arcképei, melyek különösen szerencsés oldalról reprezentálják tudását. Reméljük, hogy további fejlődése folyamán Istókovits még egyénibb és őszintébb stílushoz fog eljutni. Kívánjuk, hogy a festő Istókovits mennél hamarabb utólerje a régóta méltányolt grafikus Istókovitsot.

Ezen a kiállításon szerepelt Ferenczy Noémi is gobelinjeivel. Ferenczy Noémi gobelinjei művészi jelentőségüknél fogva már nem az iparművészetbe, hanem a *grand art*-ba tartoznak. Figurális kompozícióinak leszűrt nagyvonalúságát jóleső nyugalom, befejezettség jellemzi. Némelyik gobelinjének szín- és formaharmóniája megkapó. A kiállított vízfestménytanulmányok hitelesen bizonyítják, hogy Ferenczy Noémi milyen gonddal érleli ki mindegyik kompozícióját.

A Tamás-Galériában rendezte Márffy Ödön gyűjteményes kiállítását. Modernsége ellenére is Márffy Ödön megmaradt igazi festőnek. Nem intellektuális elképzeléseket igyekszik a sík felületén megvalósítani, hanem igazi képszerű élményeket, melyek ha sokban különböznek is a köznapi valóságtól, mindenkor megmaradnak a tiszta ábrázolásnál, a látott kép fogalmánál. Az utóbbi időben színei

világosabbak, áttetszőbbek lettek, előadása könnyedebbé, egyszerűbbé vált, sőt finom költészet is vonja be képeit. Bizonyos átszellemülés jellemzi újabban legjavá műveit. Témáit ezúttal különös szeretettel a cirkuszéletből vette. Az akrobaták és lovaik érdekes beállításában, körvonalaik hajlékony éreztetésében keresi a sajátosan szépet. Mindent a legcsekélyebb, a legegyszerűbb eszközökkel kíván éreztetni. A vászon fehérje, az ecset nyelével való karcolások a formák kifejezésének ép oly fontos eszközei nála, mint a vékonyan felkent színek. Szellemes játék itt minden, a testetlen valóság álomképe.

Szintén a Tamás-Galériában volt látható egy ritkán szereplő művészünknek, Czóbel Bélának gyűjteményes kiállítása. Noha Czóbel művészetét csak kevesen ismerik jól, mert ritkán szerepel hazai kiállításokon, mégis fontos szerep jutott neki az újabb magyar festészet történetében. Ő volt az, aki a természettől elvonatkozó stílus párizsi előretörését hírül hozta, ennek követője lett és ezáltal a nagybányai iskola naturalizmusának és impresszionizmusának átalakítását előkészítette. A magyar posztimpresszionizmust tulajdonképpen Czóbel hívta életre. A legtöbb jelentős magyar festőegyeniség azóta ezen az úton találta meg sajátos stílusát, viszont maga Czóbel mögöttük maradt népszerűségben, stílusának kiteljesedésében. Többet volt Párizsban, mint itthon, és inkább az ottani áramlatokra figyelt, mint a hazai művészeti törekvésekre, a magyar lélekkel való kapcsolatokra. Viszont Párizsban nem szegődött a természetet teljesen megtagadó irányok hívei közé. A sötét tónusokat kedveli, bár újabban palettája némileg világosabb lett. Bizonyos kiegyenlítést keres a tér hangsúlyozása és a színfoltok síkszerű, dekoratív kezelése között. Ez a törekvés némileg ingadozóvá, zavarossá teszi festményeinek stílusát. A laza színelrakás, a formák bizonytalansága is hozzájárult képeinek rapszodikus hatásához. Ahol azonban az előbb említett kiegyenlítődés sikerül neki, ott igazi művészi eredményt ér el.

Eseményszámba ment a Tamás-Galériában Kádár Béla kiállítása. Kádár Béla a magyar művészek leghaladóbb csoportjába tartozik, abba a csoportba, amely a mostani párizsi iskola legújabb törekvéseit, stílussajátságait tette magáévá. Kádár azonban az átvett eredményeket kifinomodott ízléssel, szinte nagy eleganciával értékesíti alkotásaiban. Olyan lehiggadt, kiegyenlített stílushoz érkezett meg, hogy egyes kompozícióinak szépségét vagy érdekességét még a legkonzervatívabb fölfogásúaknak is el kell ismerniök. Kétségtelen, hogy művészete nem nevezhető a régi értelemben vett pikturának, mert a természet motívumait teljesen átalakítja, azonban olyan raffinált dekoratív érzékkel, a formáknak és a színeknek olyan szel-

lemes összeállításával cselekszi ezt, hogy egy-egy kompozíciója, mint figurális jellegű ornamentum, teljes befejezettséggel érvényesül. El tudunk képzelni modern interieur, amelynek falait rokokó cirádák helyett ilyen Kádár-féle kompozíciók díszítenék, de nem keretbe foglalva, hanem közvetlenül a falra festve. A szürke alapra hangolt halk tónusok, a formáknak és színeknek szinte misztikus egymásbaáramlása is mindezt a finom dekoratív törekvést fejezik ki. Kádár Béla művészete az idegenből átplántált ultramodern ízlésnek egyik cáfolhatatlan eredménye.

Az utolsó velencei nemzetközi kiállításnak egyik legérdekesebb része a magyar csoport volt. Sikerét nagymértékben a római magyar intézet ösztöndíjas művészei együttes felvonulásának köszönhette. Azóta a budapesti közönség is megismerkedett néhány Rómában dolgozó festőnk, szobrászunk újabb termésével, de a maga egészében csak a Nemzeti Szalon kiállításában bontakozott ki a római tanulmányok eredménye. Igaz, hogy a Rómába küldött jelentős fiatal művészek már ottani tartózkodásuk előtt kiérlelték a maguk stílusát, egyesek fejlődésében azonban lényeges irányváltozást váltott ki az örök város befolyása.

A kiállítás legérdekesebb tanulsága épen ennek a hatásnak le-mérése, megállapítása volt. Például Szónyi István mai stílusát alig érintette a régi, vagy modern olasz művészet, az ő letompított tónusú, az olajfestéknek szinte zsiros jellemét éreztető színekompozíciói Róma befolyása nélkül születtek meg. A zebegényi vidék és a magyar lélek helyi és lelki sajátosságát olvashatjuk ki belőlük. Viszont Aba-Novák Vilmos fejlődésében, mint azt gyűjteményes kiállításán is láthattuk, valóságos fordulatot hozott létre az olaszországi tartózkodás. Patkó Károly, Molnár C. Pál, Medveczky Jenő, Nemessányi-Kontuly Béla és a kollégium szobrászai szintén arról tanuskodnak, hogy milyen termékenyen befolyásolta Róma művészetüket. A római gárda bemutatkozásának sikeréből azonban rész illeti Gerevich Tibor egyetemi tanárt, az intézet curatorát is, aki nemcsak a Palazzo Falconeriben támogatta a tehetséges fiatal művészegyüttes munkásságát, hanem itthon is sokat dolgozott sikerükért.

Kevés művészársaság dicsekedhet olyan sok számottevő sikerrel, mint a Magyar Rézkarcolók Egyesülete. Alig néhány éves fennállása óta a világ minden részében jelentős eredménnyel szerepelt. Pedig csendben, reklám nélkül dolgozott; nem a művészek beszéltek, hanem mindig csak a munkáik. Először Zürichben arattak diadalt, ahol 400 kiállított műből 345 darabot adtak el. Ilyen, vagy talán még nagyobb volt a sikerük Amerika sok városában és Tokióban.

Utóbbi helyen az egész magyar gyűjteményt visszatartották az állami múzeum számára. Cserébe japán művészek munkáit ajánlották fel. Mindezt az eredményt művészetük eredetiségének és fejlett technikai készségüknek köszönhetik rézkarcolóink. Néhai Olgyai Viktornak, a Képzőművészeti Főiskola tragikus végű tanárának érdeme a magyar grafikának ez a magas színvonala. Az ő irányítása mellett olyan grafikus-nemzedék fejlődött ki nálunk, mely méltán rászolgált mindenütt az elismerésre.

A sok megérdemelt külföldi siker után a Magyar Rézkaroló Művészek Egyesülete az idén itthon is bemutatkozott a Nemzeti Szalon termeiben. Itt is olyan magas színvonalú gyűjteményt állítottak ki, mint idegenben. A legtöbb művészt egész sorozat műve képviselte. Zádor István, Szőnyi István, Komjáti Gyula, Varga Nándor Lajos, Aba-Novák Vilmos, Istókovich Kálmán, Nagy Sándor, Conrad Gyula, Vadász Endre, Boldizsár István, Weil Erzsébet, Barcsay Jenő és Gáborjáni Szabó István grafikái a magyar műérték előtt nagyrészen ugyan nem voltak ismeretlenek, azonban így együtt, mind tartalmi és felfogásbeli gazdagságukkal, mind kitűnő tulajdonságaikkal mindenkinek fokozott élvezetet nyújtottak és igazolták a külföldi sikerek őszinteségét.

*

Az idegen nemzetek modern művészetéből ezúttal a norvégekét és a japánokét ismerhettük meg. Mindkét nemzet művészeinek reprezentatív kiállítása a Nemzeti Szalonban volt látható.

Az újabb norvég festészet, mint azt Aubert munkájában olvashatjuk, együtt született a norvégek politikai szabadságával a múlt század elején. Norvégiának eddig nem volt nevezetes szerepe az európai művészet történetében. A XII. és XIII. században ugyan igen fejlett, sőt a kitűnő francia szobrászi alkotásokra emlékeztető plasztikával dicsekedhettek, Throndjemben angol mintára nagyszabású nemzeti székesegyházak is építettek, de később, egészen a múlt század elejéig pihent a norvég képzelet. Csak a népművészetben élte ki magát, mely sokban megtartotta a régi, hősi viking-idők ősgermán ornamentikájának nyomait. A népvándorlás korabeli állat- és fonat-ornamentika izgatón érdekes, démonikus varázsú díszei megmaradtak a norvég fatemplomok kapufaragványjaiban. Ezekről beszélnek a napfényre került VIII. századi viking-hajók díszei is. A XII. századi többemeletes, magastetejű, huszártornyos és ambitusos fatemplomok önmagukban is tipikus emlékei a régi norvég művészetnek.

Az új fejlődés mind a három művészetben a múlt század elején indult meg. Nemzeti hagyományok hiányában azonban az első norvég mesterek kénytelenek voltak idegen portára menni, hogy innen hozzanak segítséget új festészetük megalapításához. Németországban telepedtek le, ahol különösen Drezda, Düsseldorf és München volt tanuló iskolájuk. Léleekben azonban nem szakadtak el hazájuktól, melynek igazi természeti szépségeire most eszméltek rá először. A romantika a kultúrától érintetlen, vad és zord tájak festőiségét dicsőítette, és az első festők is, így Johan Clausen Dahl, a norvég képirás atyja, hazájának jellemzetes motívumait festette. Dahl tájképeiben vonul be először az európai festészetbe a norvég sziklák. a tájtétköz vízesések és a mélabús fjordok egyéni szépsége. Dahl azonban ép úgy, mint társai, tulajdonképpen még a német festészetnek volt követője. Ennek szellemében és stílusában festették mindannyian nagy gonddal képeiket, melyeken minden részletet lelkiismeretes természethűséggel rajzoltak meg. A tájképek mellett, a német romantikának megfelelően, a népies jelenetek ábrázolását is kedvelték. Tidemand volt a norvég életkép-festészetnek legjelentősebb mestere. Egy másik életképfestő, Sundt-Hansen, egyik leghíresebb képét, a *Halálra ítéltet*, nyilvánvalóan Munkácsy Siralomházának hatása alatt festette. A magyar mester drámai feszültsége helyébe azonban német érzelgősség lépett. Történeti festőjük is volt a norvégeknek, Petersen, aki az északi országok egyik legnevezetesebb történeti festményével ajándékozta meg nemzetét. A kép II. Keresztély királyt ábrázolja, amint halálos ítéletet ír alá.

Ezek a festők, valamint a tájkép összes neves mesterei nagyrésztben mind a német képirás felé tájékozódnak, bár Sundt-Hansen már ép úgy, mint Munkácsy, Düsseldorfból Párizsba tette át lakhelyét. A német iskolák után Párizs lett a norvég festők Mekkája. Itt van sikere Fritz Thaulownak és Skeredwignek finom tónusú és technikájú tájképeivel. A norvég festészet szempontjából azonban nagyobb a jelentősége Christian Kroghnak és Erik Werenskioldnak, akik a pleinair festésnek igazi hívei. Művészetüket a budapesti norvég kiállításon is tanulmányozhattuk. Állami múzeumok és magángyűjtemények önzetlenül engedték át e két nemzeti festőjüknek kiváló alkotásait, így Kroghnak *Néném* című egyszerű, de bensőséges és fejlett technikával festett arcképét, továbbá a *Bergeni kikötő* nevét viselő, szintén impresszionista kis festményét. A még most is töretlen erővel működő, agg Werenskiold képei közül Ibsennek megkapóan igaz, az író zord lángelméjét kitűnően jellemző képmása vált ki. Egy sor táj- és figurális festmény bizonyította még Werenskiold

tehetségének sokoldalúságát. Egyik leghíresebb képével, mely egy telemarkenai paraszttemetést, talán még Courbet hasonló tárgyú vásznánál is meggyőzőbben ábrázol, sajnos, nem találkozhattunk a kiállításon.

Mindezeknek a festőknek, bár nem egyet közülök külföldön is megbecsültek, nem volt nemzetközi jelentősége. Az első ilyen norvég mester Eduard Munch. Ő ma is a norvég festészet büszkesége. Sokáig működött Párizsban és Németországban. Berlinben a legelső germán mesterek közé számítják és értékben Hodler mellé állítják. Munch aránylag már korán szakított az impresszionizmussal, melyet Pissarro jegyében művelt, hogy lelkiileg átéltebb, festőileg markánsabb stílust fejlesszen ki magának. Egyike az expresszionizmus igazi kezdeményezőinek. Az emberi lélek mélységeire, ösztöneire döbbenetes igazsággal tud rámutatni, a nélkül, hogy szemernyit is föladna kizárólagos festőiségéből. Néhány képe, így a brémai Műcsarnokban függő *Halott anya*, felejthetetlenül bevésődik az ember emlékezetébe. Már a kilencvenes években kezdi festeni monumentális arcképeinek sorát. Modelljeit álló alakban, egyszerű háttér előtt, szinte frontálisan szereti megörökíteni. Abban az időben a mi Rippl-Rónaink művészetére emlékeztetett stílusa. Majd Reinhardt berlini régebbi Kamara-Színháza és az oslói egyetem aulája számára festett Munch nagy kompozíciókat. Az utóbbi a *Világosság diadalát* szimbolizálja. A laza előadás ugyan nem való az architektúrába illesztett, dekoratív kompozícióhoz, azonban Munch ereje, gondolatot és érzést kifejező mélysége itt is diadallal harsonázza a maga egyéni hitvallását. Munch mint grafikus is egyike korunk legjelentősebb művészeinek. Itteni kiállításán két férfi-arcképe és a *Művészlakodalom* című képe adott legjobb fogalmat festészetéről.

Munch elhatározó befolyást gyakorolt hazájának képírására. Követői közül, akik jelentős egyéni stílushoz jutottak el, különösen Ludwig Karstent és Henrik Lundot kell felemlítenünk.

Munch Eduard mellett az új franciák voltak a norvégekre a legnagyobb hatással. Cézanne-nak és Matisse-nak befolyása olyan erős, hogy e miatt a norvég festészet nemzeti jelleme is veszélyben van. Ez látszott a budapesti kiállításon is, bár itt nem egy vásznon, különösen Per Krogh és Axel Revold művén, megláttuk a skandináv lélek egyéni arculatát.

A Nemzeti Szalon norvég kiállításán csak festmények szerepeltek, szobrokkal azonban nem találkoztunk. Ezt annál jobban sajnáljuk, mert hiszen épen egy szobrászt tekintenek ma Norvégia legnagyobb mesterének. Csak keveseknek jutott osztályrészül, hogy láthassák

Wigelandnak alkotásait, amelyekről ő most még fényképeket sem enged készíttetni. Új Michelangelónak nevezik hívei és csodálói Wigelandot. Ha ezt a véleményt az utókor is szentesíteni fogja, akkor Norvégia egyszerre pótolja mindazt, amit a megelőző századokban szerencsésebb nemzetekkel szemben a sors mostohasága miatt elmulasztott.

A mai Japán festészetének bemutatása, ha nem is értékeesebb, de talán érdekesebb élmény volt, mint ha régi művészetüknek kincseit küldték volna el Nippon fiai.

Hiába, az európai természetszemlélet, a naturalizmus az ő hagyományaikon is sokat változtatott. A helyes, valószínű távlat bevonult a japán művészetbe is, és hogyha vonalakkal, színekkel nem hangsúlyozzák is következetesen a távlat törvényeit, a távolságot most már mégis inkább nyugati szemmel nézik és éreztetik. Azonban teljesen keletásziari maradt az ábrázolt emberek, tárgyak szemléltetése. Bár bámulatos könnyedén, finoman vetik oda mindennek a körvonalát, belső rajzát, színeit, mégsem a látszatát adják az embernek, állatnak, növénynek, tárgynak, hanem annak a lényegét, lelkét. Valósággal él, lélezkzik minden jelenség a japán festményeken. Mennyi bámulatos megfigyelés, az ábrázolt lények valóságába, életébe való behatolás jellemez minden ember- vagy állatábrázolást. Egy-egy madár vagy hal mozog, lélezkzik a halvány tónusok alatt. Igazi pantheizmus játékosan elcsacsogva. Milyen mély világszemlélet a látszólag naív semmiségek mögött.

A tulajdonképeni ábrázolás és a háttér hangsúlyozott ellentéte az új japán festményeken is megmaradt. Csak kevés alkotással találkozunk, ahol az egész selyem- vagy papíralap egyenletesen volna befestve. A modern japánok sem adják fel a semleges háttér, azaz a festetlen selyem- vagy papíralap és az ábrázolás által adott dekoratív lehetőségeket. Egyik festményük sem valóságkivágás, hanem a választott motívumnak festői és költői szerkesztése a semleges alapra. Lírai költemény, tiszta szépségvallomás, ahogyan egy virágzó ágat a selyemre lehelnek tavaszi, szűzies pompájával. Vallás itt a természet szeretete, bensőséges megalázkodás a parányi szépségeknek kihámozása, csodálata. És a rajz milyen tisztelet tudóan alázatos, formát keresően kalligrafikus. Nincs az a részlet, mely elkerülné figyelmüket, melynek szépségét, fordulatait ne hangsúlyoznák. Ép úgy a színezés is. Sokszor csak halk kísérőzene, a formák kiegészítője, de ép úgy tud teljesen önálló lenni. Ekkor sem szorul azonban körvonalakra, mindent maga fejez ki. Micsoda árnyalatokat képesek a fekete-fehér skáláján a tussal kihozni. Nem hiába voltak a japánok

és a kínaiak a tusfestés legnagyobb mesterei. De a finomságok mellett erős akcentusokra, sőt monumentális kifejezésekre is képesek. Vannak olyan festményeik, melyek nagyvonalúan egy-egy alakot ábrázolnak.

A japán művészeknek fejlett technikája a mai európai művészetben egészen kivételes. A látszólag könnyedén odalehelt ábrázolások hosszas gyakorlás, kiérlelés útján jönnek csak létre, mely alatt azonban nem megy veszendőbe a közvetlenség, sőt a jellemzés, a formák átélése még jobban elmélyül. Évezredes tudás, kultúra eredménye mindez, mely előtt ép olyan tisztelettel kell kalapot emelnünk, mint a mai európai művészet legjava alkotásai előtt.

*

Két kiállítás is tanuskodik a Szépművészeti Múzeum dicséretes munkásságáról. A második emelet öt termében Petrovics Elek főigazgató mutatja be azokat a festményeket és szobrokat, amelyeket az utolsó öt év alatt részint vásárlás, részint adomány útján szerzett a Szépművészeti Múzeum számára. A nehéz gazdasági viszonyok sem akadályozták meg a gyűjtést és a súlyos viszonyok ellenére is néhány nagyjelentőségű alkotás került a múzeumba. Pedig a kiállítás nem is ad teljes számot az egész gyűjtési munkáról, mert az újonnan szerzett alkotások egy része, így például a sokat emlegetett attikai síremlék és Benczur Gyula, valamint László Fülöp festményeinek egy része nem hagyta el állandó helyét, hogy a kiállítás anyagát számban és jelentőségben gyarapítsa.

A kiállítás első termében a XV. és XVI. századi alkotások kerülnek bemutatásra, sőt egy trecentóbeli firenzei Madonna-festményt is láthatunk. Az utóbbi ugyan nem új szerzemény, még régebben Szilágyi Dezső hagyatékából vásárolták, rossz állapota miatt azonban a kép nem volt kiállítva. Most nemrég helyreállították, és ekkor derült ki a festmény szépsége. Így újjászületve, mindenesetre értékes gyarapodása a múzeum korai toscanai gyűjteményének. Hasonló átalakuláson ment keresztül a kiállításon szereplő podolini Szent Katalin-szobor, mely mai állapotában a régi magyar faszobrászat egyik legnevezetesebb remeke. Két szárnyasoltár-töredék képviseli még az egykori magyar művészetet, köztük két temperával festett oltárszárny, néhai Glück Frigyes ajándéka. Ez volt utolsó maecenási tette.

Nagy nyeresége a régi képtárnak Palma Vecchio *Madonnája*, mely gróf Andrassy Gyula gyűjteményéből került a múzeumba. Színben és formában nemes és finom alkotása a velencei mesternek, aki később sokkal szélesebb stílusra tért át. A santa conversazionék

átszellemült nyugalma azonban már teljesen áthatja a képet. A világ egyik legelső műkereskedőjének, Sir Joseph Duveennek, ajándéka Romaninónak egy szerelmes párt ábrázoló festménye, viszont a Magyar Nemzeti Bank áldozatkészségét dicséri Van Dycknek *Szent János* evangélistát megörökítő, kitűnő festménye. Az olasz művészetet még Bartolomeo Venetónak erőteljes férfi-arcképe, Pordeonénak nagyvonalú *Lukács evangélistája* és Martino Piazza da Lodi gyengéd szépségű kis *Madonnája*, a német festészetet pedig Martin Schaffner erőteljes *Krisztus siratása* és Jörg Breu érdekesen komponált *Kálváriája* képviseli a múzeum újdonságai között.

A második terem a XVII. és XVIII. századi új szerzeményeknek van szentelve. Itt kerülnek bemutatásra Boross Jenő amerikai magyar bankárnak ajándékai és a magyar, valamint a Magyarországon működő osztrák festők alkotásai. Mányoki Ádám arcképei közül különösen egy lengyel báróné képe kiváló. Az alig ismert, nagyszebeni születésű, XVIII. századi Strock Mártonnak két képmásával is találkozunk. Az osztrákok közül Maulpertsch, M. J. Schmidt és Dorffmeister, az olaszok közül pedig Magnasco, Pittoni, Zais és Bazzani alkotásait üdvözölhetjük.

A harmadik terem nagy értéke Munkácsy Mihálynak négy nagyszerű festménye. Ezek a képek is hozzá fognak járulni ahhoz, hogy a Szépművészeti Múzeum képtárának Munkácsy-terme legelső rangú művészi látványosság legyen. Székely Bertalan bensőséges női arcképe, Benzur Gyula közvetlen erejű erdei tájképe és Szinyei-Merse Pál könnyed kis vázlata is fontos gazdagodása lesz a magyar képtárnak. Egy gondosan, finoman festett arckép alatt a kevéssé ismert Kozina Sándor nevét olvassuk, a gr. Apponyi Albertet, Rothermere lordot és Rákosi Jenőt ábrázoló, rendkívüli technikájú arcképek alatt pedig László Fülöp neve ragyog.

A negyedik teremben a modern magyar festőművészekről vásárolt kiváló alkotások kerültek össze. A legmodernebb törekvésű munkákat is az izlés, a harmonia jellemzi.

Az utolsó szobában két híres francia festőmester alkotásának örülhetünk. Az egyik a nagy Puvis de Chavannes-nak *Magdolnája*. Franciaországban kívül kevés múzeum dicsekedhetik a külön úton járó, átszellemült nemességet és nagyvonalúságot egyesítő mesternek alkotásával. Magdolnáját az agg Puvis halála előtt egy évvel festette. A másik nevezetes francia kép Eugène Carrière *Maternitéje*. Az anyai szeretetet ezen a festményen is látomászerűen fejezi ki a művész. A két francia alkotással szemben Ferenczy Károlynak *Nyár* című nagy vászna a magyar impresszionizmust képviseli

megkapó erővel. George Minne és Viktor Rosseau, a két kiváló belga, és Charles Despiau, a méltán sokat emlegetett francia szobrász alkotásai teszik még nevezetessé az új szerzemények kiállításának ötödik szobáját.

Magasszintű és tanulságos ez a kiállítás, mely kitűnően bizonyítja a Szépművészeti Múzeum állandó fejlődését. Egy másik kiállítás a grafikai osztály szerzeményeit mutatja be, amelyekhez az utolsó nyolc év alatt jutott. Igen szép és gazdag ez az anyag, noha hiányzanak belőle a modern rajzgyűjteményeknek azok a darabjai, amelyek az 1928-ban megnyílt Új Magyar Képtárban nyertek elhelyezést. A legnevezetesebb lapok, festmények, rajzok legnagyobb részben ajándékok. Így Gömbös Gyula honvédelmi miniszter egész sorozat Munkácsy-alkotással gazdagította a múzeumot. Mindegyik a nagy mester korai munkája és így Munkácsy fiatalkori fejlődésének megismerése szempontjából különösen becses darab. Egyesek közülök olaj-vázlatok. Szinte méltók arra, hogy a festmények közé soroztassanak. Egyáltalán a grafikai osztály Munkácsy-gyűjteményének gyarapodása, Ernst Lajos ajándékait is ideszámítva, egyik fontos eredménye az utolsó nyolc év szerzéseinek.

Más műpártolók is nagy áldozatkészséget mutattak a múzeum grafikai osztályával szemben. Így Meller Simon, a múzeum egyik volt igazgatója, a régi és a modern mesterek kiváló rajzaival gazdagította gyűjteményünket. Köztük talán legfontosabb Tiepolónak egy vörös krétarajza, mely azért is érdekes, mert tanulmánya a múzeum compostelai Szent Jakobot ábrázoló nagy vásznának. Egy másik szép, új Tiepolo-rajz a bécsi Nebehay Gusztáv ajándéka. Puvis de Chavannes, Delacroix, Pissaro néhány jellemző rajzát szintén Meller Simonnak köszönheti a múzeum. Manet-nek *Spanyol táncosok* című ismert vízfestménye részben vétel útján került a gyűjteménybe.

Jelentős a XIX. századi és a mai művészek munkáinak gyarapodása. A táblabíró-világ művészei közül néhány kevésbé ismert festő műveivel is találkozunk.

Külön csoportot alkotnak Rippl-Rónai József munkái. Köztük a legértékesebb darabok Petrovics Elek főigazgatónak ajándékai. Minél nagyobb történeti távlatból nézzük Rippl-Rónai munkáit, annál inkább meg kell erősödni bennünk annak a meggyőződésnek, hogy a nemrég elhunyt rokonszenves festő egyike volt a magyar művészet legszelesebb skálájú és legegényibb mestereinek. Ha egyszer a franciák felfedezik, a gall szellemű művészet legnagyobb külföldi képviselői közé fogják őt számítani.

A Múzeum munkás és fejlődő életéről beszámoló utolsó kiállítás

Hoffmann Edith, a grafikai osztály vezetője rendezte, ő szerkesztette gondosan a kiállítás leíró katalógusát is.

Szintén a Szépművészeti Múzeumban nyílt meg Petrovics Elek főigazgató kezdeményezésére a magyar művészképmásokból álló kiállítás. A Művészeti Múzeumok Barátai Egyesületének köszönhető ez a kiállítás.

Az anyag bemutatásánál nem törekedtek a teljességre, hanem arra, hogy csak kiváló vagy jellemző alkotásokat, festményeket, rajzokat, szobrokat mutassanak be. A gyűjtemény gerince a XIX. századi anyag, míg a megelőző korból alig egy-néhány arcképpel találkozunk. A most élő mestereink közül csak egy-kettőt ért a megtiszteltetés, hogy képmásuk a galériába bejuthasson.

Az anyag főképen két forrásból származik. Az egyik nevezetes rész a Szépművészeti Múzeumból és a Történelmi Arcképcsarnokból való, ahonnan Petrovics Elek főigazgató bocsátotta rendelkezésre, a másik pedig Ernst Lajos ismert kiváló művelődéstörténeti gyűjteményének letéte. Ehhez járult még a Budapest fővárostól és a magánosoktól kölcsönzött néhány alkotás. Petrovics főigazgató rendezte a kiállítást is az Ernst Lajos által átadott gyűjtemény kivételével, melyet maga a tulajdonos rendezett.

A kiállítás művészileg legfontosabb darabjai nagyobbára már régi ismerőseink, de így egymás mellett tanulságosan világítják meg a magyar művészképmás fejlődését Mátyóki Ádámtól egészen Csontváry Kosztka Tivadarig. Úgy tudjuk, hogy őszig marad nyitva a kiállítás, amely azonban megérdemli, hogy kellően fejlesztve állandó kiegészítője legyen a Szépművészeti Múzeum képgyűjteményének. Mindenesetre köszönet illeti a Művészeti Múzeumok Barátainak Egyesületét, hogy az ajándékok mellett ilyen kiállítással is áldozott a magyar művészeti kultúrának.

*

A mult év kora őszén szentelte föl Serédi Jusztinián bíbornok, Magyarország hercegprímása, a *Magyarok Nagyasszonyáról* nevezett és boldogult I. Ferenc József apostoli királyunk emlékére, a budapesti tisztviselőtelepi Rezső-téren épült fogadalmi templomot.

A monumentális egyház az újabban emelt templomoknak abba a csoportjába tartozik, amelynek nemcsak a hívó lélek, hanem a műértő szem is tud örvendezni. Igaz, hogy Lechner Jenő professzornak, a tervező-építésznek fantáziáját a stílus előírásaival itt is megkötötték, és így nem építhetett a mai kor szellemének és emberének megfelelő templomot, azonban mégis sikerült neki — a korlátok között is — valóban művészi alkotással a fővárost megajándékozni.

Közvetlenül a háború előtt, az 1913. évben zajlott le a templom első tervpályázata. Akkor néhai Lechner Ödön, a magyar építőművészet egyik legnagyobb mestere került ki győztesen a versenyből. Egyéni ízű, román stílusú, kupolás templomot tervezett, amely azonban a mester halála, a viszonyok változása és az építkezési költségek megfogyatkozása következtében nem kerülhetett kivitelre. Az 1913. évi pályázat többi nyertesei is mind meghaltak azóta. 1927-ben ezért új, szűkebb pályázatot hirdettek, melyre tíz építésztt szólítottak fel. Lechner Jenő terve vitte el a pálmát, és ennek alapján indult meg az építkezés. Boldogult Izabella királyi hercegasszony érdeme, hogy a szándékot ilyen hamar tett követte. Az ő lelkességének, befolyásának köszönhető, hogy elhárultak az építkezés akadályai. És Izabella királyi hercegasszony volt az, aki a templom stílusának meghatározásában is döntő szavával befolyt. 1927 körül lettek készen ugyanis a Magyar Nemzeti Múzeumnak, Pollák Mihály remekének helyreállítási munkái, melyeket Lechner Jenő végzett. Az újjászülött épület még inkább ráterelte a figyelmet a magyar klasszicizmus sajátos szépségeire, helyi karakterére, és ezért határozta el, hogy a Ferenc József fogadalmi templomnak is az úgynevezett palatinus-stílusban kell épülnie. Egymillióöttszázezer pengőre rugtak a költségek. Ötszázezer pengőt adott a katolikus vallásalap, a főváros pedig majdnem egymillió pengőt áldozott az építkezésre, hogy egészítse a gyűjtés eredményét. Az építész érdeme, hogy az előirányzott költségeket nem lépték túl.

A tágas Rezső-tér egyik oldalán emelkedő épület kétségtelenül az esztergomi Bazilikát juttatja eszünkbe, de ennél méreteiben kisebb, viszont arányaiban, szellemében finomabb alkotás. A templom központi elrendezését nemcsak a nagyméretű, oszlopsorral övezett kupola, hanem az épület külső tömegelosztása is kifejezi. A nagy kupola tövében, a templom sarkain még négy kisebb kupola is hangsúlyozza a centrális gondolatot. Bramante római Szt. Péter-templomtervének kései, magyar talajba átplántált eszméjét ismerhetjük fel benne. Az épület tömör tömegén a nagy síkok uralkodnak, amelyeket szerencsésen tagolnak a jellemző félköríves és a magas, négyszögletes nyílások. Elöl gazdag oszlopcsarnok hangsúlyozza a bejáratot, a koronázó párkány fölött pedig erőteljes, egyenes attika vonul végig.

A templom belső térhatása igen szerencsés. Világos, mint a kupolás, klasszicizáló templomokban szokásos. A fény a kupola ablakain és a hajók félköríves, nagy nyílásain árad a belsőbe. A szentélyt és a hajókat díszítő, a karzatokat tartó oszlopokat malachit-zöld színű stucco-márványzás fogja borítani. Az oltár körül a tervező

építész, a családja és az építési vállalkozó áldozatkészségéből ez már elkészült. A falak jelenleg még szintén fehérek, de később világossárga tónusú viaszfestéssel fogják ellátni, ami a formákat, a plasztikai díszeket majd jobban kiemeli. A kupolát tartó négy pillér csegeyein lévő evangélista domborműveket Füredi Richárd mintázta, viszont Pásztor János faragja márványból főoltárt koronázó Patrona Hungariae-szobrot. Maga a márványfőoltár modernebb fölfogásával, fejezetnélküli pilasztereivel kissé eltér a templom történeti klasszicizmusától. Igen finom azonban a mellső kis sarokkupolák alatt levő kerek kápolnák architektúrája. A templompadok és a gyóntatószékek formája, fekete-sárga színe szintén a mult század első harmadának stílusát mímeli szépen. Kár, hogy a központi elrendezés gondolata a kupola alatt a templom padozatának mintájában nem érvényesülhetett, azonban ettől bizonyára a költségkímélés okából el kellett tekinteni. Igen figyelemreméltó és dícséretes viszont az a törekvés, ami Lechner Jenőt az előírt klasszicizmus ellenére is az ősi magyar motívumok alkalmazására vezette. Mind az oszlopfelvezetek, mind a rácsok, a vas- és famunkák részleteiben ötletesen, de a klasszicizmussal harmónikusan érvényesítette az ősi faji ornamentika elemeit. Csak a figyelő szem veszi észre az antik formáknak a népvándorláskori díszítő motívumokkal való gazdagítását.

A Ferenc József fogadalmi templommal Budapest kétségtelesenül egy új monumentális építészeti alkotással lett gazdagabb.

Budapest székesfőváros restauráltatta az Eskü-téren lévő belvárosi főplébánia-templom belsejét is. Leginkább a XVIII. századból való, tágas főhajó szorult a megújításra. Új figurális és ornamentális freskódísz került a mennyezetre. A szép feladatot Hende Vince és Diósy Antal hajtották végre, akik stílus tekintetében megfelelően oldották meg a problémát. A mennyezetnek hevederekkel tagolt, nagy dongaboltozatát kisebb mezőkre osztották és renaissance ornamentikával töltötték meg. Az egésznek szürke tónusát a kékes és sárgás háttér váltakozása megóvja az egyhangúságtól. Csak a bolt-süvegekre kerültek figurális freskók, a négy evangélista és négy lebegő angyal. Az evangéliumi oldal alakjait Hende Vince, a másikon lévőket Diósy Antal festette. Itt is a renaissance stílust igyekeztek követni, leginkább a késői quattrocento modorosabb szellemében. E mellett jól figyeltek egymás munkájára, hogy megőrizték az összhangot. Kvalitás szempontjából sem különböznek egymástól munkáik. Diósynak talán az evangélisták, Henedének pedig az angyalok sikerültek jobban. Tulajdonképpen dekoratív színfoltok a képek, és céljuk, hogy élénkebb, mélyebb színeikkel élénkítsék a mennyezet nagy,

szürkés tónusú mezejét. Értékesebb művészi gyarapodása a templomnak azonban a diadalív két pillére előtt lévő két fehér márvány-csoport. Mind a kettő Damkó József műve. Az egyik a Madonnát, a másik pedig Szent Józsefet ábrázolja a kis Jézussal. Igazi plasztikai érzéssel faragott, fenségesen komoly alkotások, amelyekben michel-angelói hagyományok érvényesülnek igen szerencsésen. Reméljük, hogy a két szoborral nem zárul le Budapest székesfővárosnak kedvezőbb pénzügyi viszonyok között kifejlődött, értékes maecenási működése.

Ybl Ervin.

«Arany János írói bátorsága».

Tulajdonképen a Móricz Zsigmond írói bátorságáról van szó, aki a *Nyugat* december 16.-i számában cikket írt Arany Jánosról, pontosabban: *Az elveszett alkotmányról*, melyet, úgy látszik, most fedezett fel.

Rendesen baj lesz abból, ha valaki felületes impressziók alapján akar igazságokat általánosítani. Móricz Zsigmond cikkében is ahány állítás, annyi tévedés.

Kezdi azon, hogy «az eposz kiment a divatból. A regény állott a helyére. Még száz évvel ezelőtt eseményt nem szoktak az írók más-kép elmondani, csak versben». Nem emlegetjük fel a regény kezdetét, — de száz évvel ezelőtt Cervantes *Don Quixote*-ja már több volt kétszáz évesnél, az angol regény túl volt első nagy virágzási korán, megjelentek Goethe regényei. Mellesleg odaveti Móricz, «ha ma valaki *Zalán futását* meg akarná írni, . . . restaurálni kellene annak az ezer év előtti kornak a nyelvét, vagy egy nyelvet, amely illúziót ad». Szóval, a halotti beszéd nyelvén kellene eposzt írni?

Szó esik aztán Homeros és Vergilius különbségéről; Homeros a magyar költőknek 'túlprózai volt', azért követték a latin epikust. Nem is mind követték, ha Fazekas *Ludas Matyjára*, Verseghy *Rikóti Mátyására* gondolunk; Arany pedig már ekkor ismerte Homeros-t, s Vergiliust a 'purpureus pannus'-ért követte, mi paródiához, szatírához jobban illett. Ugyanígy különbséget tesz Móricz — helyesen — a görög és római szatíra közt; de itt is azt találja, hogy a görög 'ártatlan s idilli játék'; ez ugyan nem áll Aristophanesre. Szerinte Arany *Az elveszett alkotmányban* szintén «közelebb maradt a görög felfogáshoz. Szatírája ártatlanabb és nyugalmasabb, bár nem kevésbé kíméletlen, mint a római költőké». A Móricz által idézett példák nem bizonyítanak ilyen 'ártatlan nyugalom' mellett.

Mindez azonban csak általános bevezetés. A dologra azzal tér,

hogy «Aranynak ezt az első művét nem ismeri senki . . . Tudtommal senki se vette azt a fáradságot, hogy komolyan végigolvassa». Ez ön-vallomás, Móricz Zsigmond csak most ismerte meg Arany e művét ; a többit most sem igen, ez is kiderül a cikkből.

„Megfellebbezi” a Vörösmarty ítéletét, aki szerint nyelv, verselés olyan, mintha már irodalmunk vaskorát élnénk. Ezt a márt Móricz kihagyja, pedig ez itt nem keveset jelent. Tolnai Vilmos kifejtette, hogy a klasszikus műveltségű Vörösmarty ezzel nem dőcögősnek akarta bélyegezni a mű nyelvét, korántsem, hanem úgy látta, a próza felé süllyed, mint a latin *«aranykor»* után a latin *vas*-kor költői nyelve. Aranynak érdeme, hogy inkább a Fazekas népies nyelvét viszi az eposzba, s a jövőendő stíl-reformátorára vall.

Következik az az állítás, hogy Arany maga is elvetette művét, «soha többet nem tért vissza hozzá». Nem így van. Arany nem tartotta sokra e művét, de nem tagadta meg. Átsimította, s 67-ben felvette összes munkái közé.

Aztán egymás mellé állít néhány sort Arany eposzából s *Zalán futásából* ; innen csupa nevet, pedig Vörösmartyban nem nehéz szépséges sorokat találni ; Aranyból olyan részt, ahol a maradiságot csipkedi ; mert itt jelenik meg először az a szociológiai szemlélet, amely csak most, szinte száz év múlva nyert polgárjogot Magyarországon. Sokat idéz Arany művéből a népnevelés, a börtönügy, útépités, ősiség, pártok gúnyjára, — de ezeket a kérdéseket akkor már mások sokat bolygatták. (Mellesleg szólva : Arany sorait ritkán idézi épségben.) Itt Móricz Zsigmond sokat is talál a mérleg serpenyőjébe tenni Arany javára. *Az elveszett alkotmány* 1845-ben készült ; ekkor már írt Széchenyi, Kossuth, Petőfi, megjelent *A falu jegyzője*. Kemény már röpiratot adott ki a korteskedés ellen, Eötvös a börtönügyről.

Móricz Zsigmond megdicséri bátorságáért Aranyt, de mindjárt ellene fordítja ezt a dicséretet, s elcsudálkozik ezen a hangon annál az Aranynál, «aki gyáva ugyan sohase volt, de oly óvatosan volt bátor, hogy forradalmi lapszerkesztéseért semmi baja se lett». Álljunk meg itt egy szóra. *A nép barátja* felkelésre, harcra buzdította a népet, ilyenek voltak benne Arany versei és cikkei is. Ezeket Móricz nem nézte meg ; maga említi cikke végén Arany összes nyolc kötetét, — ezek pedig a kilencedikben és tizedikben vannak újra lenyomtatva. Bajos elképzelni, hogy valaki olyan verseket, mint a *Lóra . . . !*, *Mit csinálunk?*, *Április 14.-én*, *Rásüt az esthajnal . . .*, hogy valaki, mondom, ilyen verseket óvatosan ír és ad ki. Mért fáj az egy magyar írónak, hogy e versekért Aranynak semmi baja sem lett? Ez nem is volt olyan biztos ; Ercsey Sándor leírja, hogy 49 őszén Arany heteken

keresztül felöltözötteen virrasztotta át az éjszakákat, várva az elfogatására jövő katonaságot, mely ha esténként megjelent a községben, sokszor összesúgtak az emberek : most Aranyt fogják el. Nem lett bántódása, de nem lett sok más írónak sem, se Léwaynak, aki tüzes verseket írt, se Csengerynek, aki Kossuth után a *Pesti Hírlap*ot szerkesztette, se Jókainak, aki március tizenötödikén Petőfi mellett szerepelt s azután is kemény cikkeket írt. Mellesleg Móricz olyan szavakat ejt, mintha Arany jól érezte volna magát az abszolutizmus alatt. Vádul fordítja ellene, hogy «az abszolutizmus kormánya elengedte neki a tanári vizsgát». Nemcsak neki, mindenkinek, aki már előbb is foglalkozott tanítással, vagy szakmájában irodalmi téren dolgozott. Ebben a magyar származású iskolafelügyelő is segített. Talán elő kellett volna állni az íróknak : «Ne mentsetek fel a cenzúra alól, buktassatok meg, vessetek ki évi 550 frtos állásunkból, eresszettek koldulni a családunkkal!»

Azt is szemére veti a cikk Aranynak, hogy leborotválta szakállát, mikor a szakállviseletbe beleszóló parancs még csak Kecskeméten volt. Ez igaz, Arany megírja Tompának, 52 dec. 1. De nem értené azt Móricz, a regényíró, a pszichológus, a szenvedélyes magyar ember, hogy ez az előre lenyírás egy kis demonstráció, egy kis pszichológiai ellenállás : nem parancsra tenni, hanem előbb?

Móricz Zsigmond még sokat idéz — dicsérve — a közállapotok gúnyos rajzából, aztán egyszerre, váratlanul azt a következtetést vonja le, hogy «Arany nem érezte meg, hogy nagy dolgok forrnak». Hogy Arany ezt a szatírárt meg merté írni, azzal magyarázza, hogy könnyű volt akkor, mert senki sem olvasott könyvet. Fonák mentség. Széchenyit, Petőfit bizony olvasták. A Kisfaludy-Társaság pályázatán, mondja, megdicsérték, mert hosszú volt, és mert 'a robbanó anyag sok eposzi kellékbe volt belecsomagolva'. Eddig Móricz maga is másképen beszélt ; s ha ő kivette belőle a bátor gúnyt, mért gondolja, hogy a bírálók ne vették volna ki? A szatíra kora volt az, a színpadon a *Tisztújítás* járta ; Eötvös ekkor írta az *Éljen az egyenlőség!*-et ; a táblabírákat rendszeresen üldözte a gúny ; a Kisfaludy-Társaság pályázatát hirdetett szatírákra.

Móricz szerint a műnek nagy hatása lehetett volna, ha «mögötte ember áll, aki felelősséget vállal érte. Ember, aki az életét teszi fel erre a lapra». 'Ténybeli tévedés' — mondhatnánk hivatalos nyelven. A műnek azért nem lehetett hatása, mert meg sem jelent akkoriban, nem Arany miatt, hanem mert a *Kisfaludy-Társaság Évkönyveinek* azon kötete csak 1849-ben jelent meg, a mű külön kiadását pedig a hatóság nem engedte meg.

Hogy Arany «nem állt e műve mögött»? Akkor, igenis, ott állott. 48-ban fellépett követnek; megbuktatták, mint Petőfit. Megírta *A szegény jobbágyot* s egyéb politikai színezetű verseit. 50-ben belekezdett *Furkó Tamásba*, megírta — s fel is küldte kiadásra — a *Kolduséneket* s versét fiához, 51-ben a *Családi kört*, melyen a cenzúra módosítást kívánt. És megírta *A nagyidai cigányokat*. Ez Móricz szemében «nem sikerült, mert nagyon elburkolta a dolgot». Mi azt hisszük, *ebben* a burookban még élesebben látszik, ami benne van. Voltak is, akik rögtön elértették, így Vörösmarty, Görgei, Tompa. Egy német író, Th. Opitz, azon csodálkozik, hogy belső magva mellett a külsőt is jobban nem méltányolták. *Az elveszett alkotmány* bátor tett volt a hatalommal szemben, *A nagyidai cigányok* bátor a nemzettel szemben.

De Móricz szerint Arany «nem mert nagyot cselekedni», «nem mert» bátor lenni, «visszakanyarodott Gyöngyösihez», így írta *Toldit*. Azzal adós marad, hogy mi köze van *Toldinak* Gyöngyösihez. Arany-nak ez «jó volt . . . Meghozta Petőfi barátságát és meghozta az egész nemzet szeretetét. Ez kellett, a zavartalan, búfeledtető epika . . .» Az irodalomtörténet úgy tudja, hogy *Toldi* megírásához, a népies irány ilyen úttöréséhez irodalmi bátorság kellett. A cikk felfogása szerint Petőfire is követ kell vetni: Né csak, né! ez a forradalmi Petőfi 47-ben eposzt ír Szécsi Máriáról.

Móricz Zsigmond azt írja, hogy *A nagyidai cigányok* után Arany «soha többet a közélet kritikáját nem gyakorolta». Hát *Bolond Istók* I. éneke? Ily leírásban nincs kritika, nincs „szociológiai szemlélet”, csakúgy, akár *Az elveszett alkotmányban*? Hát *Magyar Misi* nem szatíra? A *Hidavatásban* nincs semmi hasonló? Vajon a balladák tisztán «búfeledtető epika»? Szondi hősi halálának, Török Bálint fogságának semmi köze vajjon a korhoz, a nemzeti fájdalomhoz, — vagy *A walesi bárdoknak*?

Buda halálát is részben a kor sugalmazta, az ország pusztulásának, az idegen elnyomásnak rajzát, s végül Csabában a reményt, hogy egy új nemzedék visszaszerzi, ami elveszett. Lehet erre azt mondani, hogy ez jórészt belemagyarázás; — a dátumok ellene mondanak ennek.

Vajjon a költő csak akkor költő és csak azzal szolgálja nemzetét, ha gáncsolja, ha szatírárt ír róla?

Móricz Zsigmond «a nemzeti lélek legnagyobb kincsei közé» sorolja Aranyt, de arról a fonák képről, melyet ő fest, bajos ezt megérteni. Úgy hiszi, «vállain viselte a forradalmat és még inkább az utána következő kort . . . : a hazug illúziókba tört nemzeti élet korát».

A forradalom mellett nem lehet évtizedeken át megállani; Jókai, Tompa, Gyulai, Lévay, Szász szintén nem tartottak ki mellette holtig, a politikusok sem. Deák korát nem tartotta a nemzet «hazug illúziók korának»; csekély számmal voltak az ugocsai nem-koronázók. Arany megírta epigrammáját a Deák korszakának ócsárlóiról: «Haj! a boldog gyermekszobában!»

Móricz e korban súlyos vádakat olvas Arany fejére. Hogy nincs kedve hazamenni Szalontára, «mert mindjárt szint kell vallani». E felől Szalontán nem lehettek kétségben, hiszen 61-ben fel akarták léptetni követnek; Tisza Kálmán is pártolta volna, de ő elhárította, «kiki a maga szerepében» — mondta. Pesten is szint vallott: a *Pesti Napló* körével volt barátságban. «Úgy érezte, — folytatja Móricz — jobb neki Pesten élni, elbújva . . ., Deák Ferenc távoli jóakarátát érezve, Csengery Antal közeli barátságában, s a kormány békéjét és kedvezését élvezve». Bontsuk szálaira ezt a szép bokrétát. Deák barátsága nem volt egészen távoli. Deák becsülte a költőt, 58-ban levéllel kereste föl, 60-ban az irodalom érdekében mellette volt, hogy Arany Pestre költözzék, de amit Deák 'távoli jóakarata' és Csengery 'közeli barátsága' számára elértek, az a Kisfaludy-Társaság igazgatói tisztsége volt, mivel évi 800 frt fizetés járt. Ehhez jött még «a kormány kedvezése». Mi volt ez? mi volt ez? A koronázáskor egy rendjel; ettől Arany váltig szabadkozott. 1870-ben az országgyűlésen szó volt arról, hogy érdemes íróknak az ország némi segínyt adjon; Arany erről Karlsbadban olvasott az újságban, s rögtön levelet írt Csengerynek, hogy ily alamizsna nem méltó az irodalomhoz, s tiltakozott az ellen, hogy netalán ő is szóba jöhessen. — Ennyi volt a kormány «kedvezése», amelyet Arany «élvezett».

Mindezt Móricz Zsigmond azzal végzi: «Ember volt, és pedig méltó típusa az embernek. Költészetének színaránya sem takarja el teljesen vérző és élő lelki erejét».

Nem kételkedünk benne, hogy ez őszinte beszéd, Arany iránt bajos is volna mást fölteni, de nem tudjuk összhangba hozni az előzőkkel, hacsak úgy nem, hogy Móricz maga is enyhíteni akart azon, amit előbb mondott.

Nem akartunk egyebet, csak tényeket a helyes világításba állítani.

Sokszor panaszozzák íróink, hogy nincs irodalmi kritika. Pedig a nélkül, lám, sokkal kényelmesebb volna írni.

Voinovich Géza.

IRODALOM.

Széchenyi Hitele.

Gr. Széchenyi István : *Hitel, a Taglatat és a Hitellel foglalkozó kisebb iratok.* Szerk. és bevezetéssel ellátta dr. ifj. Iványi-Grünwald Béla. A *Hitel* megjelenésének 100-ik évfordulója alkalmával. Budapest, 1930. Kiadja a Magy. Tört. Társulat. 737 l.

Sajátságos, hogy a már életében s ellenfelei által is legnagyobb magyarnak elismert Széchenyi eszméinek legalább részben a sírból kellett kitörni és a letúnt száz év alatt ismételten az életnek kellett megtanítania a történelmet Széchenyi megértésére.

Az első leckét a szabadságharc bukása adta. Vagy tulajdoníthatjuk-e pusztán Kemény hatalmas elméjének azt a megértést, amellyel ő Széchenyi fajszeretétét kidomborította, azt a fajszeretetet, amely a nemzetet többre becsülte az államnál, amely «feláldozta . . . tétovázás nélkül a szabadság és háladás érdekeit a fajszeretetnek»?

Következett a többi nagy tanár : az esztétika föllendülése s vele Széchenyinek mint írónak méltánylása Gyulai, Beöthy és mások által, eljött a gazdaság-, a neveléstudomány és a többi megizmosodása és velük együtt járt Széchenyinek mint nemzetgazdának, mint nemzetnevelőnek, mint államférfinak legkiválóbbjaink által való fokozottabb méltánylása. Tekintélyes az a névsor, amely a Széchenyivel foglalkozóknak számra és súlyra tekintélyes táborát állítja elénk.

Ebbe a sorba nem méltatlanul írta nevét Iványi-Grünwald Béla. Előzőinek eredményeit érthetően összefoglalta, azután tovább ment és Széchenyi megértését lényegesen előbbrevitte.

Széchenyit megérteni, gondolatainak korszerűségét észrevenni lehet műveinek puszta olvasásával is. A *Hitel*, mint Széchenyinek minden műve, azért íródott, hogy a magyar fajt emelje, de az az alap, amelyre az író építeni akar, a gazdasági élet, s gazdasági az az aktualitás, amelynek segítségével Széchenyi eszméi mostan törnek ki a sírból.

Nemrég gyakran hallottuk a csizmaár összehasonlítását a mezőgazdasági termények áraival : száz éve épen erről írt Széchenyi ; a termelés fokozásának, a közlekedés javításának kérdése nála annyi-

val fontosabb, amennyivel az a kor elmaradottabb a mienknél. Félelmesen aktuálisak gondolatai a termények értékesítéséről, a kormány ellen emelt indokolatlan vádokról az értékesítés nehézségei miatt. Széchenyi látta, hogy az értékesítést nem lehet követelni sem a kormánytól, sem a vármegyétől, mert a kereskedés nem bírja ki a bürokratikus eljárást. Fölsímerre azt, hogy a gazdáknak gyorsan kell alkalmazkodniok a gazdasági élet követelményeihez: elhagyni a szemtermelést, mikor az nem fizet, elhagyni a juhászatot, mikor a gyapjúnak keletje nincsen. Tudás és intelligencia kell ahhoz, hogy a gazda ezt belássa, hogy egyik gazdasági ágról nagyobb zökkenés nélkül tudjon a másikra térni: a mai közfelfogás alig érti meg azt a magas követelményt, amelyet Széchenyi a gazdatársadalom kiművelésével szemben állít fel.

Mindez a *Hitel* értelmes olvasója előtt világos. Nem újság a gazdaságtörténelem ismerői előtt az sem, amit Iványi-Grünwald a XIX. század elejének válságáról ad elő. Tudtuk azt, hogy a napoleoni háború idején ugyanolyan mezőgazdasági konjunktúra volt, mint a világháború alatt: a gazdák kölcsönpénzzel vett földjeiket egy-két év terméséből fizették ki. A háború után tovább folyt a fokozott termelés, de a fokozott fogyasztás elmaradásával ebből túltermelés állott elő. Akkor nem beszéltek rejtélyes szavakban «pietiletkáról», «szovjetdumpingről», csak észrevették, hogy a háború után jelentkező olcsó orosz gabona lehetetlenné tette a magyar termés értékesítését nyugaton. Ugyanaz a pénzhiány, ugyanaz a magas kamatláb: 12—24 és még több % fojtogatta az adósokat, a konjunktúra idején keletkezett kétes biztonságú vállalatok bukása, a mezőgazdasági túltermelést és válságot nyomon követő ipari, nevezetesen szövő-fonóipari túltermelés és válság épen úgy jelentkezett, mint napjainkban.

Amit azonban Iványi-Grünwald ehhez a leíráshoz hozzáad, az a *Hitel* korszerűségét annyira fokozza, hogy elolvasását szinte kötelességgé teszi mindenkinek, aki a mai válságot megoldani vagy legalább megérteni akarja. A *Hitel* a száz évvel ezelőtt pusztító válsággal szemben ad tanácsokat a magyar gazdatársadalomnak. A *Hitel* tehát nem elnéletli mű, hanem — ami széchenyiesebb — a gyakorlati életben fölmerült katasztrofális baj orvosszerét keresi.

A *Hitel* stílusa sem azért szenvedélyes, mert Széchenyi maga is szenvedélyes volt, hanem azért, mert a leírt kár, szegény és minden baj, ami a magyar nemességet éri a hitel hiánya miatt, nem egy elméleti «magyar» gazdát sujtott, hanem sujtotta magát Széchenyi Istvánt. Ő volt az, aki jó utak hiánya miatt terményeit jó áron értékesíteni nem bírta, ő volt az, akinek minden dús gazdagsága és mély

becsületessége ellenére is Arnstein és Eskeles bankja nem akart kölcsönadni 10,000 frt-ot: nem birtokai értékének, hanem a birtokok évi jövedelmének 5 százalékát! Azért szenvedélyes, mert önmagáról beszél, de szenvedélyességét nem csillapítja az a fölfedezés, hogy bajával nem áll egyedül; amit ő elszenved, azt birkatürellemmel, sőt mint irígylendő boldogságot viseli a félmilliónyi magyar nemesség!

Távol áll a stílus szenvedélyessége attól, hogy magának követelhesse az elsőséget a Széchenyire jellemző vonások közül. A stílusnál jellemzőbb Széchenyire az, hogy a maga ügyeiben fölismerte az egyetemes nemzeti vonást, még jellemzőbb az, hogy a baj egyetemes-ségét meghaladó egyetemességű orvosságot, a nemzet anyagi és szellemi életét egészen átható rendszert ajánlott. Egy gazdasági válság enyhítéséről gondolkozva, Magyarország politikai és társadalmi rendszerét, az egyéni és nemzetnevelés, a nemzeti irodalom, nemzeti erkölcs kérdéseit vizsgálja, elszórt megjegyzéseiben egész bölcséleti rendszert fejt ki. Iványi-Grünwald egy helyen ezt így foglalja össze: Széchenyi e művében egyesítette Kazinczy, Balásházy és Albach eszméit.

Szellemtörténész, aki céljaul azt tűzi ki, hogy egy embert korának és népének egyetemes szellemi életéből értsen meg, Széchenyinnél alig találhat méltóbb hőst. Széchenyi lelkivilága korának és népének egyetemes szellemi életét magába olvasztotta. Iványi-Grünwald legmélyebbre akkor száll, mikor Széchenyi világfölfogását elemzi és megállapítja, hogy ez a «ragyogó» rendszer hiánytalanul egységes. Széchenyi rendszerében legnagyobb érték a nagy eszmények megvalósítása. «Minden jobblelkű ember vágyást hordoz szívében mindenben, ami őt környezi, szüntelen javítani . . . az erős nem egyedül akar megelégedett lenni . . . másokon is segíteni törekszik . . . Csak a gyöngé szereti önmagát, az erős egész nemzeteket hordoz szívében.» A földi élet a komoly kötelességek teljesítése és csak előkészület a túlvilágra: a rendszer alapja reális, de az alap összhangja az ideális értékekkel tökéletes. Kapcsolatot az egyéni és társadalmi tökéletesedés követelése létesít a reális alap és az ideális fölépítmény között: «a kiművelt emberfő» egyaránt követelménye a gazdasági jólétnek és a szellemi értékrendszernek.

Miközben Széchenyit korának és népének egyetemes szellemi életébe helyezni törekszik a szerző, kiássa a feledés sírjából a XIX. század első felének jeles magyar gazdasági íróit. A sokat emlegetett Bentham mellett mint Széchenyi előfutárja megjelenik a derék Balásházy, akinek műveiben Iványi-Grünwald fölfedezi a *Hitel* egész gazdasági rendszerét, említést nyer Dercsényi, Tessedik, Nagyváthy

János. Ezek méltánylása új érdekességet kölcsönöz Kossuth híres mondásának: Széchenyi korának üterére tette kezét. Szükséges erre is rámutatnunk, mert közvéleményünk nagyrészenek ez a bálványa épen a Széchenyi-kötetekben nem a legelőnyösebb megvilágításban jelenik meg, és ha az helyén is van, hogy minden történelmi alakot nem «hálóingben», de nem is díszmagyarban, hanem olyan meztelenül igyekezzék bemutatni a történetírás, ahogy az utolsó ítélet napján fog állani, vigyáznunk kell Kossuthtal szemben is, hogy tévedései ne takarják el szemeink elől érdemeit, s az a dicsőítés, amelyet mások méltán megérdemelnek, ne tűnjék úgy föl, mintha mellékesen Kossuth alakjának téves elhomályosítására törekednék.

A nagy föladat lényegét Iványi-Grünwald olyan kitűnően oldotta meg, hogy az legjobb történetíróinknak is becsületére válnék. Másdrangú kérdésekben a kritika több kifogást emelhet. Legtöbb kifogás tollhibának minősíthető, ilyen pl. az, hogy szerinte Viszota Gyula «állapította meg», hogy a *Hitel* ajánlása Crescenciához szól. Széchenyinek ez az érdeemes kutatója csak megerősítette a köztudatban rég élő ismeretet. Nem elég meggyőző a XIX. század elején föllépő fényűzés nagyságának bizonyítása, homályos a fiziokratákról néhány megjegyzés.

Kellemetlen a sajtóhibák között a 224. lapon a következő: «azok az eszmék, mely (sic!) miatt könyveit meg akarták égetni 1848-ban, anakronizmusnak tűnhettek föl», a vessző t. i. az «1848-ban» szó elé és nem utána tartozik. A sajtóhiba annál kellemetlenebb, mert nem áll magában s kényes olyan kötetben, amely betűhív kiadást nyújt a régies helyesírású *Hitel* első kiadásáról.

A jegyzetek olvasása közben több elvi kérdés tolul előnkbe. Vajjon nem volna-e célszerű az ilyen jegyzeteket legalább részben a Mutatóval egybeolvasztani? Ez esetben nem esnék bele a kiadó abba a különben elkerülhetetlen hibába, hogy ugyanazt több ízben magyarázza meg, az olvasó pedig biztosítva volna az ellen, hogy a magyarázatot épen ott ne találja meg, ahol keresi. Másik elvi kérdés: miről kell jegyzetet készíteni? Széchenyi bármelyik műve eléggé fárasztó arra, hogy az olvasó támogatása végett sokat magyarázzunk, a csonka ország határain túl elhanyagolt magyar történelmi oktatás gyöngesége talán még azt is indokolttá teszi, hogy ilyen nevek után is: Szt. László, Mária Terézia, jegyzetet készítsünk: «magyar király 1076—1095» stb., de természetesen csak «talán». Ez a «talán» súlyosabbá válik akkor, mikor látjuk, hogy a szerző belefárad a jegyzetelésbe és nem azt magyarázza, amire az olvasót figyelmeztetnie kell. Nem helyeslem, hogy a font sterling értékét «békekoronában» adja

meg — ennél helyesebb volna a pénznem aransúlyának megadása. Még kevésbbé helyeselhetem, hogy Széchenyi e szavaihoz «lehet . . . eszünk több Themistoklesénél» nem a fafalak történetét újítja föl, ha már fölújít valamit, hanem ezt írja: «Th. görög államférfi és hadvezér, a perzsa háborúk korában. Kortársai politikai okokból halálra ítélték», ez t. i. vékonyan magyarázza Themistokles eszességét. Széchenyi megírja, hogy «Bukkari elég bátorságos hely, ha egyszer elérte a hajós, de . . . onnan a hajó sokszor se ki, se be nem mehet». A jegyzet csak annyit mond, hogy B. kikötőváros az egykori Modrus-Fiume vármegyében; az olvasót ennél inkább érdekelné az, hogy az öböl bejárata keskeny és sekély, tehát a Széchenyitől említett bóra valóban megnehezíti a ki- és bejutást. Esztétikai hatást mellőz Iványi-Grünwald, mikor Tantalus kínjának Széchenyi szövegében való említéséhez ezt a jegyzetet fűzi: «T. a görög monda egyik alakja, kit atyja, Zeus az alvilágban szörnyű kínokkal büntetett.» Az olvasó tovább halad ilyen jegyzet után a *Hitel* szövegén, amely így szól: «Tantalusi kinnál én nagyobbbat nem ismerek», de ha a jegyzet arra figyelmezteti, hogy a halálosan szomjas Tantalus nem ihatott a szájáig érő vízből, akkor látnia kell, hogy itt Crescenciára gondolt Széchenyi, sőt az ajánlásból következtetve hiheti, hogy ez a sor egyenesen hozzá volt intézve.

Tollhibának minősítem azt, hogy a szerző szerint Albachban nemzeti érzés nem volt; Széchenyi szövege t. i. világosan írja, hogy Albach «ganz deutsch», tehát csak «magyar» nemzeti érzés nem volt benne. Tollhiba a Kúnságot a Tiszán túlra helyezni egészében, tollhiba Mecklenburgnak északporoszországi tartományként való föl-tüntetése. A Tájszótár megmondta volna, hogy az «ehes» szó nem sajtóhibából szerepel a *Hitel* valamennyi egykorú kiadásában ilyen alakban, hanem azért, mert mint a «bul-bül», az «ehes» is általánosan elterjedt kiejtés a Dunántúl.

Tévedni emberi dolog. Lehet, hogy a kifogásolt adatok közt is akad olyan, amelyben én tévedtem és nem a szerző; az egészen bizonyos, hogy ő más hibákra is rájött a könyv megjelenése óta, hiszen komoly írók maguk veszik észre a legtöbb hibát műveikben. De akárhány hibát mutatunk is ki a kötetben, azt nem semmisítjük meg velük, hogy a *Hitelt* senki teljesebben, senki érthetőbben és senki széchenyiesebben meg nem magyarázta, mint Iványi-Grünwald Béla. Munkája méltó emlék a *Hitel* centenáriuma.

Török Pál.

Lőrinczy György újabb kötetei.

Lőrinczy György: *Szobrok az éjszakában.* (1918—1928.) 8-r. 175 l. Budapest, Singer és Wolfner. — *Tatárok a Szárazvölgyön.* Regény. 8-r. 172 l. Budapest, «Falusi Esték» kiadása. — *Május király.* 8-r. 208 l. Budapest, Singer és Wolfner.

Kevés elbeszélőnk van, akinél oly könnyen és gyakran törné át a nyugodt tárgyiasság gátjait az egyéni érzések kiáradása, mint Lőrinczy Györgynél. Az elbeszélés higgadt menetébe nála lépten-nyomon közbeesattannak az indulat kirobbanásai. Még olyankor is, amikor nem jut ily hangos nyilatkozásra fölháborodása vagy keserősége, helyenként valami nyugtalanság, izgatottság feszíti előadását, s érezzük, hogy uralkodott ugyan magán, de vér öntötte el fejét s ökölbe szorult a keze.

Fanatikusául vallja magát a magyarságnak és a szépségnek. A magyar faj és föld áll mintegy központjában érzéseinek, ezt fonja körül lelkesedésével és szeretetével, haragjával és keserűségével egyaránt. Eszményítve látja a magyar föld szépségeit, a magyar mult fájdalmas dicsőségét s a magyar ember testi-lelki deréktségét; hatványozott keserűséggel emlegeti a mostoha és tragikus magyar sorsot s felfokozott gyűlölettel támad fájának ellenségei s idegen származású kiszípolyozói ellen.

Ép ilyen keserűséggel látja, mint veszíti el egyre elszomorítottabb mértékben fogékonyságát az élet szépségei iránt korunk; mint szoritják ki életünkéből a költészetet a gépek. Az egyre anyagiasabbnak látott élet nagy Mammonját, a pénzt is gyakran illeti keserű támadással; gyakran pellengérezi ki, mint fal fel becsületet, tisztaságot, jóságot.

Aki ennyire sötétnek látja a jelent, a multba vetít vissza minden fényt és ragyogást. Lőrinczy György lelkéhez nagyon jól illő forma az a sok hírlapi tárcsa, melyekből egész kötetre valót bocsátott közre *Szobrok az éjszakában* címmel. Magyar erényekben ékes közéleti nagyságoknak és barátainak plasztikus képmásait, mintegy sírszobraikat óhajtja bennük élénk állítani, példaképekül a nagy magyar éjszakában. Egy-egy kiváló magyar, egy-egy hű barát sírjára teszi le virág gyanánt ezeket a megemlékezéseket, melyekben mintegy tovább rezg az újságok gyászjelentése. A még friss fájdalomnak természetes nyilatkozása ez emlékezések líraisága, a veszteséget érző kegyeletnek természetes velejárója az eszményítő látásmód.

Egy elmúlt nemzedék érdekes alakjai tünedeznek élénk a könyv-

ből, s egy eredeti, a mienknél szebb, jobb és boldogabb világ derűje árad szívünkre. Ferenc József kora volt ez; az ő alakjára vet egy meleg sugarat a kötet első darabja. Majd egymásután következnek a kor államférfiai közül Andrássy Gyula, Csáky Albin, Tisza István, írói sorából Beöthy Zsolt és Bársony István, majd megyei kiskirályok, akiknek lelke mélyére látni különösen nyitrai és komáromi működése idején volt alkalma az írónak, aztán derék tanítók s különösségükben is szeretetreméltóan eredeti alakok és a nép egyszerű fiai, a magyar nép derékségének s értelmességének példaképei. A vonásokat a megindult emlékezés, a szeretet szolgáltatja képeikhez, s a kegyelet színezi ezeket. Annyi meleg érzelmesség árad a könyvből, s a szerző olyan bensőséges hangokat talál e világ összhangos és emberséges életének s szeretetreméltó embereinek rajzában, hogy a könyv elolvasása után valóban úgy érezzük, hogy «ékesen szóló kegyelettel hajtottuk meg a gyászfátyolos magyar lobogót» egy szebb magyar világ eltávozott képviselőinek emléke előtt.

Ebbe az elmúlt patriarchális magyar világba vezet vissza regénye is, a *Tatárok a Szárazvölgyön*. Címét onnan nyerte, hogy a Szárazvölgy úri népségének majálisán egy kis sváb főhadnagy, az utolsó tatárkirálynő példáját idézve, kihez harminc lovagja utolsó lehelletükig hű maradt, a Szárazvölgy daliáit a majális ünnepelt szépségkirálynőjének, Dulházy Etelkának lovagjaivá esketi fel. Ők a «tatárok a Szárazvölgyön».

A regény folyamán a kis sváb főhadnagy kaparint el mindent a magyar daliák elől: fényes örökséghez jut, elnyeri a szépségkirálynő kezét s társadalmi és közéleti dísz árad reá. Így példázza a regény a szerző keserű felfogását: ebben a szerencsétlen országban mindent az idegenek harácsolnak össze, s részükről «gúny és vigorgás kíséri a nemes faj hanyatlását».

Mivel magyarázza a szerző az idegeneknek ezt a könnyű tényerését? A turáni átokkal, a széthúzással. A Patkófalvy-családban testesíti ezt meg legélesebben szembeötlően. Egy nagy választási harcban apa és fiú állnak szemben egymással s két ablakon szórják a pénzt, hogy egymást tönkretegyék. Széthúz a két testvér is. Az egyik az eszmények embere, a másik a pillanaté. Az egyik álmaiba szerelmes, a másik az életbe.

A nagy idealista, Ákos, volna a regény hőse, de jellemrajzában sok érthetetlen van. Hallgatag természetű; komoly, megfontolt, afféle koravén ifjúnak mondja a szerző. Tiszta idealizmussal akar kilépni az életbe, de amint váratlan meglepetések zuhannak rá, megzavarodik. Gyermekkori, viszonzott szerelem fűzi Etelkához.

de mikor véletlenül megpillantja ennek kezevonását, a sváb főhadnagy cigarettatárcájába gravírozva, a leány büszkeségét durván megsérti s szakít vele a nélkül, hogy csak sejtetné is, miért teszi ezt. Az életben talán még elképzelhető volna ez a lehetetlen viselkedés, de a költői igazságnak híján van. A szerző azt mondja hősről, hogy olyan ember, aki «gőgösen nézi az életet. Nem hajlong és nem törik meg a közönséges emberek bálványai előtt . . . Vagy az kell, amit akarok, vagy semmi!» A regény végén kiderül, hogy a nehezményezett névalírás visszaélés útján került a főhadnagyhöz, mégis az övé lett minden, ami Ákost illette volna. (Így bizonyítja a szerző, hogy az érdem elbukik a nyegleséggel szemben.) Etelka is ráeszmél, hogy Ákos volt az igazi férfi, aki a leánynak még egyetlen kezevonását se tudta másnak adni. (Vagy minden, vagy semmi!) Ezzel az éretlen, «odavágós» daccal szemben, melynek Ákos mindent feláldoz, valóban nem nehéz az «idegennek» boldogulni. Ez lassanként teljesen elfordítja rokonszenvünket a hőstől, ki sorozatos balfogásokkal gondoskodik továbbra is arról, hogy ez a rokonszenv ne is térhessen vissza. Így semmikép se tudjuk azzal a részvétellel és együttérzéssel nézni eljátszott és kiábrándultságba hanyatlott életét, amely együttérzést a szerző iránta kelteni kívánt. Egy keserű lírai költeményben vagy epés vezércikkben meggyőzően hathat, hogy visszahúzódo dacunk miatt ül nyakunkra az idegen s játsszuk el egyéni életünk boldogságát, de regényben ez nem meggyőző érv a sors ellen támadó vádhoz.

Itt is inkább a patriarchális magyar világ rajza az, ami szívnkhöz szól. Ezeknek a hétszilvafás nemeseknek életéről szólva, a magyar társadalomra vonatkozólag azt fejtegeti a szerző, hogy a magyarság minden varázsa, tradíciója, szépsége, életereje egyetlen fogalomban fejeződik ki: patriarchalizmus. Az érzelmek azonossága ez, — az a varázs, amely az együvé tartozást folyton fenntartotta, sőt erősítette. Míg ennek a szelleme élt, nem volt semmi baj. De a vasúttal berobogott az idegenség minden gonosz indulata s a magyar patriarchalizmust mindenestől összerombolta. Fél század alatt eltűnt a gyönyörű kis magyar sziget, a magyarság földönfutó lett a maga földjén.

Novellás kötetének (*Május király*) tárgy- és hangköre változatosabb, de uralkodó alaphangul Lőrinczynek az élet szépségei után esengő sóvár vágya vonul végig rajta. Azok a kínos ellentétek foglalkoztatják főképen, amelyek álomnak és valónak, szépséget való rajongásnak s a pénzért való tülekedésnek, a természet tiszta örömeiben való ártatlan kedvtelésnek s az érzéki gyönyörök haj-

szolásának harcából fakadnak s felzaklatják a lelket. A szerző álmodozó lelkének elégiája szól Május király panaszából, hogy eljött az a bús kor, amikor többé senki sem hallgat már a halhatatlan melódiákra. Az emberek elhagyják a szépségek bűvös birodalmát s rohannak a világ nagy és torz parvenüjé, a Pénz után. Kihalt a világból az élet mámor, s a szépség varázsa. «A Tavasz elhervadt. Az Ifjúság kijózanodott. A Szerelem eladta magát.» (*Május király.*) Az igazán halhatatlan melódiákra azonban ma talán még többen hallgatnak, mint valaha. A szerző is egy másik elbeszélésében (*A néma zongorák*) azt példázza, hogy az élet és természet szépségei után kiirthatatlan vágy él az emberben, s ez lebírhatalan erővel ejti rabságába még az anyagiakért tülekedőt is.

Egyik elbeszélésében (*A gép*) arról színezget fantazmagóriát, hogy a tudomány s a gép hogyan gázolja el az életnek egyik nagy szépségét: a szerelmet. Ez a fantazmagória azonban aligha ejt bennünket kétségbe a szerelem jövője felől. «A mechanpsyche. A lélek-gép. Vagy géplék» feltalálása nem igen aggaszt egy olvasót sem, mert nem meggyőző. Természettudományosan is fegyelmezett képzelet aligha keresné «a mechanikai ember pszichikai életének szerkezetét, melynek alkatrészeit mágnes és villamos szerszám a Végtelenségből szippantja fel.»

Gyakran árad ki keserősége a pénznek, a hatalomnak mindent felfaló ereje ellen is (*A nagy állomás*). Részvétellel festi a mai hivatalnok-családok nyomorúságát. A gond víjjogó madarai népesítik be otthonukat, míg ablakuk alatt a «szerencsés idegenek» autója bömböl s röpíti őket mulatóhelyekről pezsgős vacsorára (*Gályarabok*).

A kötetnek az író egyéniségére talán legjellemzőbb darabja *A mankók* című elbeszélése. Hazafias fájdalommal egyrészt a dühnek fékezetlen kitöréséig, szinte a káromkodásig keseredik benne, de másrészt hangot nyer hite is a Gondviselésben vagy a Végzetben, amely egyszer mégis csak megalázza a dölyfös rablókat. Jellemző kissé a retorikus felé hajló elbeszélő módjának nyugtalansága, keserű egyéniségének bele-belerobbanása az elbeszélés menetébe s egy pathetikus felkiáltásban kicsendülő befejezése.

Azokban, amiket elmond, bizonyára vannak egyenetlenségek és értékbeli különbségek, de ahogyan elmondja, az szép és magyaros.

Falu Tamás új regénye.

A halottak is élnek. Budapest, Singer és Wolfner (1931.) 8-r. 216 l.

Falu Tamás mestere a finoman cizellált apró verseknek: egy-egy hangulatfoszlányt, egy-egy önként kipattanó ötletet művészettel tud csengő sorokba szorítani. Mint elbeszélő is az ötvösök eszközeivel dolgozik, s *Kicsinyesek* című regénye figyelemreméltó kísérlet volt: a kisvárosi élet apró-cseprő jeleneit mintázta meg igen tetszetősen. Ezúttal, amint új regényének címe is utal rá, komolyabb célt tűzött maga elé: egy misztikus, de közkeletű tanítást akart illusztrálni, azt, hogy a halottak is visszajárnak, s emléküket determinálja az élők sorsát.

A mesének előzményei vannak. A hős beteg felesége szobája mellett mesésolja azt az egészséges fiatal leányt, aki ott él közöttük, mint a beteg asszony támasza. A csók az asszony életébe kerül, s az özvegy nőül veszi a másikat, félig kötelességből, félig szerelemből, de azt is csakhamar elveszt. Innen kezdve az első asszony emléke kísérti, s lelki gyötrelmeit még fokozza vele szemben elkövetett bűnének tudata. Ez a rész jól van elgondolva és jól is van megírva. Az élet egy darabja a valóság színében bemutatva, s nagy lelki mozgalmak egypár világító sugár fényében meggyőzően rajzolódnak elénk. Önálló novellának nézve érték.

A hős Párizsban keres enyhülést — ezzel, úgy látszik, megindul a regény. Más nyomon, mint várnök. Egy bölcs férfiú, egyébként hotel-portás, a feledés legbiztosabb módjául azt ajánlja neki, nyisson penziót. Megfogadja. Meghökkenünk. Hogy egy művelt, tanult ember fejében — a hős ügyvéd — megteremhet az élet egy csapására vagy a körülmények végzetes alakulására az a gondolat, hogy diplomáját szegre akasztva leszáll mélyen az értelméhez illő életszínvonal alá, az igaz. Csokonai kétségbeesésében marhakereskedő akart lenni, egy előkelő tudósunk pedig a vörös uralom alatt épen azzal a tervvel foglalkozott, amelyet a regényben olvasunk: szállodát akart nyitni Capri szigetén. De persze egyikük sem vette komolyan ötletét. Falu Tamás hőse azonban megvalósítja tervét, még pedig kényszerítő szükség nélkül, s ez a groteszk fordulat aggodalmat kelt bennünk a mese bonyodalmára nézve. Az ugyanis még egyre késik, ez a hotel-ötlet valójában szintén előzmény — ha tetszik, a második novella.

Az abbaziai előkelő penzióban aztán valóban megszövéődik a

bonyodalom. A szálló egyik tartózkodó, elegáns növendégében, egy bánatos szép norvég asszonyban a hős, most már padrone, első feleségének tökéletes mását ismeri föl. Az ötlet nem új, s folytatásában, a férfi és nő rövid ismeretségének rajzában is sok a klisé-szerű, mégis ebben a harmadik novellában van sok kedvesség és finomság — még zavartalanabban hatna, ha ebben a vonzó, poétikus idillben nem kísértene még mindig a második rész groteskségének emléke.

Az ismeretlen asszony, akit férje hűtlensége üldözött idegenbe, egyszerre eltűnik. Miért, azt a szerző tudatosan elhallgatja, mert a megfejtés adja majd a regény csattanóját. A szerelmes hotelier csak annyit tud, hogy az asszony Tromzöhe való — most se lát, se hall, hanem abban a pillanatban megy utána a Nordcapra. Ez az utazás, a regény legterjedelmesebb része, már nem novella, hanem valóságos útirajz, olyan részletesen adva, hogy azt regény nem bírja meg — egyébként is, bár nyilván élmények tükre, nincs benne semmi egyéni: az elbeszelt események, a bemutatott tájképek, az éreztetett hangulatok a Nordcap-kirándulások rendes velejárói. Okosan, könnyed tollal, helyenként színesen vannak megírva, de a mese iránt érdeklődő olvasók, azt hiszem, olvasás nélkül forgatják át ezeket a lapokat.

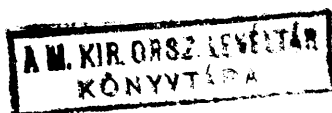
Tromzöheben rátalál a hős a keresett asszonyra — férje oldalán. Mikor hősünk felé fordítja arcát, megrettenve ismer az benne a magáéra. Most megérti, miért menekült el előle az asszony. Visszafordul, nem is Abbaziába, hanem Magyarországra, s apósa házában, első felesége otthonában talál megnyugvást.

A szerző érzi, hogy a véletlen túlon túl nagy szerepet játszik regényében, és mentegeti is magát. Matematikailag valóban rosszul fest az ügy. Hogy két asszony a csalódásig hasonlítson egymáshoz, az szokatlan, valószínűsége legalább is — mondjunk kis számot — 1 : 1000-hez. (Mondhatnánk egymilliót is!) Hogy a két férj is hajszálnyira ugyanolyan legyen, az megint ezerszeres valószínűtlenség, vagyis a két pár teljes hasonlóságának valószínűsége már csak 1 : 1.000.000-hoz, s az arányt még vagy százszor rosszabbá teszi, hogy mind a ketten ugyanazzal a taktikával csalták meg a feleségüket, s ugyanaz a könnyelműség lett árulójuk. De hagyjuk a matematikát; az esztétika nem számokkal dolgozik, s nem is a véletlen nagy szerepe az, amit ebben a regényben nem szeretünk, hanem szereplésének időpontja. A véletlennek van jogosultsága a regényben: mint megindító mozzanat egészen törvényes eszköz, még a bonyolításban is megtűnjük — a csomó megoldásában azonban a véletlent nem tűri meg a művészet.

Egyel azonban adós maradtam: a regény szimbolikájának megfejtésével. A mulasztás azonban nem engem terhel, hanem az író. A szimbolizmus ugyanis csak a címből sugárzik ki, nem a cselekvényből — hiszen a hős sorsát nem a *halottak*, hanem az *élők* döntik el: ha a norvég férj nem hű mása az ő fizionomiájának, talán még most is boldogan él az abbaziai penzióban, bizonyára az északi asszonnyal.

Falu Tamás így nem tudta megfogni azt, amit markolt, de azért így is van érték művében: egyfelől az íróművészet, másfelől egypár kedves novella, s ami még többet mond, egy rokonszenves lélek finomsága és ízlése.

r. r.



ARANY ÉS GOETHE.

Elnöki megnyitó-beszéd a Kisfaludy-Társaságnak 1932. évi február 7.-én tartott ünnepi közülésén.

Tisztelt Ünneplő Gyülekezet!

A Kisfaludy-Társaság hagyományos szokása, hogy ünnepi közületein megemlékezik az irodalomnak azokról a nagyságairól, akiknek életét és működését az év fordulása hozza emlékezetünkbe. Ezidén két nagy emlék évét éljük; az egyik a miénk, a másik az egész világé; az egyiknek megünneplése nemzeti kötelességünk, a másiknak hódolni a világirodalom közösségéhez való hozzátartozásunk kötelez.

Ez az év az Arany és a Goethe éve. Arany János ötven év előtt, 1882 október 22.-én húnyt el; Goethe száz év előtt: 1832 március 22.-én.

A költészet e két nagy tündöklő csillagát letűnésök évfordulójának ez a véletlen találkozása hozza egymás közélébe; egyéb vonatkozás kevés van közöttük. Arany akkor kezdte meg működését, mikor Goethe már nem élt; bár a Toldi költője kétségtelenül nagy csodálója volt a Faust alkotójának, Goethe nem tartozott azon szellemi nagyságok közé, kik legszembetűnőbben befolyásolták a mi Aranyunkat, aki sokkal több tanulmányt szentelt például az angol költészetnek, mint a németnek. Goethe egy költeményét fordította le, s egynek a lefordításába befogott; reá, mint aki maga is a balladák remekeivel gazdagította a világirodalmat, a Goethe balladáit nem maradhattak hatás nélkül, egyes rokonvonásokra rámutat Voinovich Géza Arany-életrajzában.

Mikor Szilágyi István arra buzdította Aranyt, hogy a Szenci Molnár Albert alakját tegye egy magyar Faust tárgyává, a költő kitért e gondolat elől; ezt — úgymond — nem teszi, mert ő nem Goethe, s még ha az is volna, nem vesztegetné erejét oly mű utánzására, aminő csak egy lehet

eredeti. Csengerynek azonban igaza volt, mikor a belső forma s a tárgy összhangjában rejlő műtökélyre nézve, mely Aranynak saját vallomása szerint főtörekvése volt, őt irodalmunkban páratlannak mondja, miáltal ő az lett nekünk, ami Goethe a németeknek.

Egyébiránt sokkal könnyebb a kettő közötti eltéréseket, sőt ellentéteket, mint a vonatkozásokat felismerni. Arany legnagyobb ereje az époszban nyilvánult meg, főképp a hősi époszban, a drámától teljesen távoltartotta magát, ép úgy a regénytől. Bár ő maga pályája elején a lírát nem tartotta «legerősebb oldalának», kétségtelen, hogy lírai költeményeinek gazdagsága és mélysége által is halhatatlan volna.

Goethét mint lírikust tartják legnagyobbnak, bár ő a maga korában tulajdonképpen drámái, nevezetesen a korai *Götz* s később az erősen lyrai jellegű *Faust* és regényei — főképp *Werther keservei* — által tett nagy hírnévre szert; az éposz aránylag csekély helyet foglal el szellemi alkotásainak világában, a hősi époszt már épenséggel nem művelte.

A kettőnek költői munkásságát szétválasztja mindenképp életfolyásuknak különbözősége, melynek hű tükrét találjuk műveikben.

Aranynak csak hatvanöt életévet szánt a Gondviselés, Goethének majdnem nyolcvanháromat. Arany férfikoráig küzdelmes, gondterhes életet élt, lélekölő munkájától lopva az időt a költői alkotásra, egy vidéki községhez, s később is mindvégig hazájához kötve; ily élet inkább megbénítja, mintsem szárnyra emeli a költői lendületet s keserűséget oltathat a kebelbe, aminthogy Arany szubjektív költészete nem is maradt ment a pesszimizmus borújától. Mikor végre a közelismerés kedvezőbb viszonyok közé emelte, a kiállott megpróbáltatások már megviselték lelkét, s megtámadták egészségét is.

Ellenben Goethe a sors valódi kegyeltje volt; mint vagyonos szülők gyermeke, életét a költői fejlődésének legkedvezőbb módon irányíthatta, amiben még az értelmes, de szigorú atya sem akadályozta nagyon. Külső megjelenése ráirányozta a figyelmet és meghódította neki a szíveket s a kényeztetés, amellyel találkozott, legföllebb serkentette becs-

vágyát, nem szédítette el ítéletét. Már fiatal korában vonzó tulajdonai és szellemének gazdagsága megszereztek neki egy terjedelemre kicsiny, de Németország szellemi életében nagy-jelentőségű tartomány uralkodójának szinte rajongó barátságát, mely őt csakhamar a legmagasabb politikai állásra is emeli. De pártfogója gyöngéd tekintettel van a költői géniusz iránt és nem kívánja, hogy a kormányzat gondjai megakadályozzák őt kedvteléseiben s munkájában; a weimari első miniszternek elnézik azt, hogy majdnem két évet töltsön Olaszországban s a székvárosban is csak a színház ügyeivel foglalkozzék behatóbban. Goethe már fiatal korában országokat jár be, tanul és tapasztal, játszva sajátítja el a nyelveket s ismerkedik meg különböző nemzetek művészi és irodalmi életével. Bámulatós testi szervezete úgyszólván élete utolsó percéig biztosítja teljes munkaerejét, s ezt a munkaerőt ő bölcs beosztással és szerencsés, az érzéketlenségig ellentálló idegrendszer s vérmérsék birtokában fel tudja használni arra, hogy valóban a legnagyobb munkáteljesítményt érje el, amelyet ember fölmutathat.

Szellemi hagyatékának terjedelme óriási; nemcsak a költészetnek majdnem minden műfajában alkotott halhatatlan műveket, hanem nagybecsű és terjedelmes tanulmányokat szentelt a kritikának, esztétikának, irodalom- és művészettörténetnek, sőt mint kutató és értekező, elismert érdemeket szerzett a természettudományok különböző köreiből is s mindezekben fölül még le is írta csodálatosan gazdag életét, élményeit példaadó művészettel és üde közvetlenséggel. Goethe nemcsak mint költő volt művész, ő az életnek is művésze volt, s ez a művészete is megtermékenyítette költészetét. Nem minden szerencsés ember érzi át szerencsését; Goethe átérezte azt, annak öntudatával bírt s ebből fakadt az a derült világnézet, mely minden realizmusa mellett is egész költészetén szétárad.

Goethe páratlan és egyetlen a világirodalomban, vele sem Aranyt, sem mást összehasonlítani nem lehet; ez a páratlansága okozza hatásának egyetemességét, s teszi őt szinte a világirodalom fogalmának kifejezőjévé.

Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mi Goethe a németek-

nek és mi Arany a magyaroknak, akkor hamarabb megtaláljuk az összehasonlítás alapját. Persze az elsőséget ezen a téren is szerényen Goethének kell átengednünk. Heine azt mondja, hogy Faust a németek világi bibliájává lett. A nemzeti eszmevilágot jelképileg ily terjedelemben magába záró, kifejező mű alkotására Arany nem vállalkozott. Óriási hatással voltak Goethe nemzetére Werther és Wilhelm Meister is, valamint a költő egész lírája. De képzeljük csak el a magyar költői irodalmat a Toldi-trilógia s az Arany balladái nélkül: nem végtelenül szegénynek kellene-e annak a valódihoz képest feltünnie?

Arany nagy nemzeti jelentősége ránk nézve először is nyelv-művészetében rejlik. Vörösmarty teremtette meg költői nyelvünket, Petőfi vitt először igazán népies elemeket ebbe a nyelvbe, de a magyar népi nyelvnek a maga teljességében költői nyelvvé emelése, a költői nyelv teljes átalakítása népiesen törülmetszett s régi nyelvünkben gyökerező magyarrá: az Arany érdeme. Ezzel ő jobban szakadt ki a világ-irodalomból, de teljesebben lett a miénk és csak a miénk. Ő érezte, hogy csak a magyarnak danol, s ezt dicsőségének tekintette, nem fogyatkozásának. Ez magyarázza meg, hogy költészete aránylag kevésbé hatolt be más nemzetek irodalmába, mint egyéb költőnké, hogy ő úgyszólván lefordíthatatlannak van elismerve, ami nem rajta múlik, hanem csak azon, hogy más nemzeteknek nincsenek Aranyaik, akik őt lefordítani tudnák úgy, mint ahogy' ő kevés, de remek műfordításában lefordította például a Shakespeare angol nyelvét az ő magyar nyelvére.

Hogy művei jelentőségét még világosabban lássuk, figyeljük meg például, hogy hányan olvassák ma a Zalán futását és hányan Toldit. Ő azzal, hogy a klasszikus versalkattal szakítva, a magyar alexandrinusokra tért át, hogy költői tárgyát a honfoglalás helyett a hún monda mellett a regényes lovagkorban is kereste és találta meg, egyszerre úgy feltárta előttünk a magyar hőskort, hogy a mai nemzedék képzelete is kedvteléssel, sőt lelkesedéssel szárnyal benne.

És mit mondjunk balladái világáról, amely egészen páratlan kincse szellemi vagyonunknak, mely megterméke-

nyitette képzőművészetünket is? Nagy szimbólikus jelentősége van annak, hogy az Arany balladáihoz fűződik a magyar rajzoló, illusztráló művészet utolérhetetlenül, sőt megközelíthetetlenül álló diadala: a Zichy Mihály Arany-illusztrációi. Nemzetünk egyik legnagyobb költői és egyik legnagyobb művészi géniuszának ez a sírontúli ölelkezése, mely oly benső, hogy a rajzoló még a balladák szövegét is maga írta oda rajzaihoz: a magyar szellem pazar gazdagságának világraszóló monumentuma.

Költészetünk javarésze azóta is és ma is az Arany kétségbevonhatatlan hatása alatt áll, és minden kísérlet az ő értékének s jelentőségének lezállítására a múlt napi jelenségekkel együtt merül a feledés homályába. A Kisfaludy-Társaság, melynek pályázatán aratta első sikerét Arany, melynek azután igazgatója lett, igényt tarthat arra, hogy az Arany-kultuszban vezetőszerepe legyen.

Nagyobb, bonyolultabb probléma a Goethe hatásának vizsgálata; egyetemessége és maradandósága kétségbevonhatatlan, de jelentkezésében mégis vannak árnyalatok és változatok, melyek jellemzők.

Ha hatását mindenekelőtt nálunk vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az a németországgal mintegy lépést tartva, életében magasra hágott, halála után némileg csökkent s most újra emelkedőben van közöttünk. Már Kazinczy a Goethe, különösen a Goethe prózai munkáinak erős hatása alatt állott, az ő nyomán lett a nagy német költő csodálója és követője Kölcey s még inkább Bajza, főképp mint kritikus. A múlt század közepe felé részint a Schiller hatása, részint Börne iratainak elterjedése bizonyos Goethe-ellenes áramlatot támaszt nálunk, mely Vörösmartynál és Jókainál inkább csak a közönyben, Petőfinél egyenes ellenszenvben nyilvánul meg. Később aztán Eötvös, Arany, Szász Károly útján a mélyebb megértés és elfogulatlanabb ítélet nyit utat a Goethe hatásának nálunk, mely csúcspontját éri el Madách halhatatlan művében, amelynek az égből lefolyó előjátéka, de némileg egész koncepciója is félreismerhetetlenül mutat bizonyos rokonságot Fausttal, bár ép oly mértékben hirdeti a magyar költő alkotásának önállóságát is.

A mult század vége felé már a Goethe-fordítások neki-lendülése mutatja az általános elismerést, melyben a német költőkirály nálunk részesül. Lírai költeményei és balladáit átültetésében legnagyobb érdem illeti meg Szász Károlyt, kisebb költeményeinek hű fordítóiként sorolhatjuk még fel Dóczy Lajost és Radó Antalt. A Goethe-fordítás igazi próbakövének azonban nálunk méltán Faustot tekintették, melynek magyar fordításával négy költőnk versenyzett. Az első rész fordítását hírvuk Dóczytól és Palágyi Lajostól, a másodikét Váradi Antaltól s mindkét részét Kozma Andortól, kinek fordítása hűség és költői nyelv tekintetében a magyar Faustot a legnagyobb tökélyre emelte. A mi hazai Goethe-kultuszunknak nevezetes jelensége a nagybecsűnek elismert Goethe-múzeum, mely egy polgári irodalombarát, Elischer Boldizsár alapításaképen ment át Akadémiánk tulajdonába.

Goethe hatásának azonban érdekesebb és bonyolultabb megnyilatkozását az ő saját hazájában figyelhetjük meg. A költő halála után a Goethe-irodalom szakadatlan és nagyméretű gyarapodása mutatja, hogy páratlan jelentőségének elismerése, megbecsülése soha kétséges nem volt. Oly művek, mint az Eckermann «beszélgetései Goethével», mely legbecsesebb kiegészítője lett Goethe-ismeretünknek, csak az ő halála után jelenhettek meg, valamint a különböző kiterjedt levelezések is, melyeket a költő maga emlékszerű írásai közé föl nem vett.

A Goethét méltató, elemző, kommentáló művek áradata természetszerűen szintén csak halála után indulhatott meg igazán; egyrészt, mert élete és munkássága csak akkor állott mint befejezett, teljes egész az irodalomtörténet előtt, másrészt — valljuk be — azért is, mert Goethe életében mindhaláláig oly óriási tekintélyt és hatalmat képviselt, hogy a róla táplált vélemények csak elhúnyta után szabadultak fel e nyomás alól s mertek tartózkodás nélkül megnyilatkozni.

A halála utáni első időszak irodalma nem jó szemmel nézte a költő életének utolsó korszakát: a kényeztetett fejedelmi kegyenc, az udvaronc, az irodalmi diktátor alakját. Abban az időben a harcias európai demokrácia irodalmi téren

sem akart föltétlen tekintélyek előtt meghajolni. Ezt a demokrata jellegű polgári ellenhatást a Goethe tekintélye ellen, éles tollával főképp Börne képviseli. Heine, ki sokszor szállott szembe nemzete szellemi áramlataival, nagy csodálattal szól mégis Goethéről, kit az olympiai Jupiterrel hasonlít össze. Napoleon iránti csodálatát a költőfejedelemnek már életében megbocsátották, mikor alkotásaival oly hatalmasan járult hozzá a francia hódítótól megalázott nemzete önérzetének növeléséhez. A demokrácia rövid diadala után Németországban is úrrá lett reakció Goethét nagyon is pogánynak nézte. A liberalizmus újabb uralma kezdett ismét igazságosabban gondolkodni a költő felől. A múlt század nyolevanes éveibe esik a Goethe-évkönyv megindulása, s a később hatalmasan kifejlődött Goethe-Társaság megalakulása. Azóta állandóan növekvőben van az ellentmondás nélküli Goethe-kultusz a németeknél, s az ezidei centenárium kétségkívül még a jelen nyomasztó viszonyai között is a nemzeti hódolat egyetlen, nagy tényévé fog alakulni.

Két nagy emlék ragyogó csillagfényénél indul tehát útjára irodalmunk jelen esztendeje; az egyik szerényebb csillogású, de hozzánk közelebb van és jobban melegít; a másik az egész világra szórja fényét, s a mi irodalmunknak hasznára is szolgált, büszkesége is lehet, hogy ez a fény már régen elhatolt hozzánk és inkább fokozódik, mintsem hogy elhalaványodnék.

E két nagy emléktől ihletve üdvözlöm a megjelenteket és nyitom meg a Kisfaludy-Társaság 85-ik ünnepi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

A LEFEGYVERZÉS PROBLÉMÁJA.

A nemzetek szövetsége az államoknak világszervezetbe való összefoglalása bizonyos fontos életérdekek szempontjából. A nemzetek szövetsége tehát nem úgynevezett felsőbb állam (Überstaat, Superétat), de mindenestre az államok felett álló világszervezet.

Ha már most azokat a fontos életérdekeket tekintjük, amelyeknek szempontjából a nemzetek szövetsége megalkult, azt találjuk, hogy a nemzetek szövetsége a világbéke fenntartására alakult szervezet, egyúttal az emberiség jólétének előmozdítására törekvő berendezkedés.

A nemzetek szövetsége a világbéke biztosítására békés eszközökkel törekszik (paktum 12—17. §-ai). A nemzetek szövetségét megelőzőleg már az 1899-ben tartott két hágai békekonferencia igyekezett az államoknak bizonyos egyetemes világszervezetét létesíteni, amely ugyancsak a békének békés eszközökkel való fenntartását tűzte ki céljául, azonban teljesen laza szervezettel. Inkább csak keretét alkotott e végre. A nemzetek szövetsége nem szüntette meg ezt a hágai keretet, sőt felhasználja azt a maga berendezkedéseinek kiegészítésére.

A hágai békekonferenciák a háború megelőzésére azt ajánlották a szerződő hatalmaknak, hogy viszály esetén egy vagy több barátságos hatalom jó szolgálatait (bonnes offices) vagy közvetítését (mediation) vegyék igénybe. A jó szolgálatok és a közvetítés az ellentétek kiegyenlítésére töreksenek, azonban kizárólag tanácsjellegűek és soha sincs kötelező erejük, és sem a mozgósítást, sem a háború előkészítésére irányuló egyéb rendszabályokat sem félbe nem

szakítják, sem nem késleltetik, sem meg nem akadályozzák.

Egyébiránt pedig a hágai békekonferenciák a nemzetközi választott bíraskodás (döntő bíraskodás) ügyét is szabályozták bizonyos mértékig. Nevezetesen kívánatosnak mondták ki, hogy a szerződő hatalmak vitás ügyekben, még pedig első sorban nemzetközi egyezmények értelmezésének vagy alkalmazásának kérdéseiben, a választott bíraskodást vegyék igénybe. Annak megkönnyítése végett, hogy a választott bíraskodás szükség esetén azonnal igénybe vehető legyen, a hágai békekonferenciák egy úgynevezett állandó választott bíróságot (Cour permanente d'arbitrage) létesítettek, amely tulajdonképpen nem állandó bíróság, csupán állandó lajstroma azoknak a bírácoknak, akik közül a felek felmerülő esetben bírácikat kiválaszthatják. Ez a hágai állandó döntőbíróság tehát tulajdonképpen csak keret, amely esetről-esetre és mindig más összeállításban válik élővé. Magát a bírác lajstromát az államoknak teljes egyenlősége alapján állítják össze, úgy hogy valamennyi állam kormánya egyenlő számban négy-négy bírót vétet fel a lajstromba.

Amennyiben a vitában érdekelt államok nem erre az állandó választott bíróságra kívánják ügyük elintézését bízni, szabadságukban áll külön döntő bíróságot alakítani, amelyikbe mindegyik fél két bírót küld ki, akik együttesen választják az ötödik bírót.

A világháború szörnyűségei arra bírták a győzteseket, hogy a nemzetek szövetségében a béke biztosítására jobban kiépített szervezetet létesítsenek. Igaz, hogy első sorban a maguk érdekeit vették figyelembe a győzők ezen szabályozásnál, azonban a megállapított alapelvek mindenestre alkalmasak a béke egyetemes érdekeinek előmozdítására is.

A nemzetek szövetsége két békés eszközt állít a világ-béke szolgálatába: a döntő bíraskodást (választott bíraskodást) és a tanács, esetleg a közgyűlés által való megvizsgálást. Az alapelv az, hogy minden olyan nemzetközi vitás eset, amely szakításhoz vezethet, ezen békés eszközök valamelyike segítségével elsimíttassék, vagy annak elsimítása legalább is

megkíséreltessék. A vitázó feleknek nem szabad ezen utak elkerülésével háborúhoz folyamodniok. Ezek a békés eszközök a háborúnak jogi állását a nemzetközi jogban jelentékenyen módosították. Ha valamely állam háborút indít a nélkül, hogy ezen békés eszközök valamelyikének igénybevételét előzetesen megkísérelte volna, jogellenes cselekedetet követ el, még akkor is, ha valamely kétségtelen jogának megvédése érdekében lépett erre az útra. Az ilyen állam olybá tekintetik, mintha a nemzetek szövetségének valamennyi tagja ellen követett volna el háborús cselekményt (16. cikk). A háborúnak ezek között a keretek között jogellenes cselekménnyé minősítése a legnagyobb átváltozás, amely eddigelé a nemzetközi jog terén történt. A paktumot megelőző időben, habár valóságos jogok védelme érdekében, de a nélkül megindított háborút, hogy előzetesen a békés kiegyenlítést megkísérelték volna, — ha csak különleges szerződés nem állott ennek útjában — nem tekintették jogellenes cselekménynek. A nagyjelentőségű újítást a paktum 12. cikke mondja ki: a szövetség összes tagjai megállapodnak abban, hogy a közöttük esetleg felmerülő vitás kérdéseket, amelyek szakadáshoz vezethetnek, vagy a hágai nemzetközi állandó bíróság, illetőleg választott bíróság, vagy pedig a tanács vizsgálata alá bocsátják. Megegyeznek továbbá abban, hogy semmi esetben sem kezdenek háborút előbb, mint három hónappal a bíróság ítélete vagy a tanács jelentése után.

Kizárólag a felek akarata az irányadó abban a tekintetben, hogy a két eszköz közül az adott esetben melyiket vegyék igénybe. A választott bíróság, illetőleg a hágai állandó nemzetközi bíróság (Cour permanente de justice internationale), amelyet nem szabad összetéveszteni a Cour permanente d'arbitrage-zsal, csak a felek egyező akaratával, szerződéses alapon vehető igénybe; ilyen megegyezés hiányában a felek egyikének akarata is elegendő ahhoz, hogy az ügy a tanács elé kerüljön megvizsgálás végett. Ha az ügy bíróság elé kerül, a bíróság döntésének mind a két fél köteles alávetni magát, tehát az a fél, melynek hátrányára ítélt a döntő bíróság, nincs jogosítva háborút indítani, az a fél ellenben, melynek javára ítélt a döntőbíróság, ha a vesz-

tes fél nem teljesíti az ítéletben foglalt meghagyást, háborus úton is érvényt szerezhet jogának. A tanács jelentését azonban nem kötelesek elfogadni a felek, és az azzal elégedetlen félnek nyitva marad a háborús út. Azon fél ellen, amelyik a tanács egyhangú jelentésében javasolt megoldást elfogadja, a szövetség egy tagja sem viselhet háborút.

Ha a vitázó felek egyiké nem tagja a nemzetek szövetségének, vagy pedig egyikök sem tagja annak, az illető felet, illetőleg feleket a tanács felszólítja arra, hogy a vitás kérdések elintézése tekintetében a szövetség tagjaira kötelező szabályoknak vessék alá magukat, még pedig oly feltételek mellett, amelyeket a tanács igazságosaknak tart.

Nyilvánvaló az eddig elmondottakból, hogy a nemzetek szövetségének paktuma jogos és nem jogos háborúkat különböztet meg s az utóbbiakkal szemben a nemzetek szövetségének összes tagjait talpra állítja gazdasági boycott, avagy fegyveres erő mozgósítása formájában.

Időközben létrejött a Kellogg-paktum, amelyben a szignatárius hatalmak kimondották, hogy a háborúnak a nemzetközi viszályok elintézése céljából való igénybevételét elítélik és a háborúról mint a nemzeti politika eszközéről lemondanak. Kimondották azt is, hogy a nemzetközi vitáknak elrendezését csak békés úton szabad keresni. A Kellogg-paktum tehát jelentékenyen tovább megy, mint a nemzetek szövetségének paktuma. A Kellogg-paktum minden támadó háborút jogtalannak bélyegez, csak a védelmi háborút tűri meg. Két eredendő nagy hibában szenved a Kellogg-paktum. Az egyik az, hogy nincs szankciója, a másik pedig az, hogy a védelmi háború jellegét nehéz meghatározni, mert hiszen még nem volt olyan támadó háború a világon, melyben a támadó nem állította volna azt, hogy ő csak védekezik. Akárhogyan álljon a dolog, az bizonyos, hogy a nemzetek szövetségének paktuma és a Kellogg-paktum között a háborút illetőleg nagy eltérés van. A nemzetek szövetségének kebelében állandóan foglalkozik is egy bizottság, amely a két paktumban foglalt ellentét kiegyenlítésére, nevezetesen arra törekszik, hogy a Kellogg-paktum továbbmenő álláspontját a nemzetek szövetsége paktumába is bevigye.

Ez idő szerint még nem sikerült megtalálni az összeegyeztetés módját.

A világbéke biztosításának mindenesetre az a leghathatósabb eszköze, ha az államok fegyverkezését mérsékeljük. Mert a felfegyverzetség magna meretrix.

Azt hiszem, nem lesz érdektelen, ha egészen röviden vizsgálat tárgyává tesszük, hogy a fegyverkezések mérséklésének kérdése voltaképen hogy' is áll most az egyoldalúságban, igazságtalanságban és erőszakosságban páratlanul álló párizs-környéki békék szerint. A legjobban úgy ítéltük meg a helyzetet, ha egészen rövid tekintetet vetünk arra, hogy Trianon tulajdonképen mire kötelez bennünket a lefegyverzés tekintetében. Ha ezt áttekintettük, akkor áttekintésünk lesz többi sorsosainknak, a középeurópai úgynevezett legyőzött nemzeteknek a lefegyverzés kérdésében való helyzetéről is.

A trianoni békeszerződés 5. fejezetének bevezetésében tartalmazza azt a nagyon fontos megállapítást, amely szerint a végből, hogy az összes nemzetek fegyverkezésének általános korlátozása előkészíthető legyen, köteles Magyarország a szerződésben körülírt katonai, hadihajózási és léghajózási rendelkezéseket megtartani. Tehát, jól jegyezzük meg: a végből, hogy valamennyien lefegyverkezehessenek. Ennélfogva ennek a helyzetnek csak átmenetinek szabad lennie. Azután következnek a részletes rendelkezések, amelyeknek élén az a meghatározás áll, hogy a magyar hadsereget kizárólag a rendnek Magyarország területén való fenntartására és határrendőrségi szolgálatra szabad alkalmazni. Ennek kiegészítésül azután hozzáteszi a trianoni békeszerződés, hogy a mozgósítást elrendelő, avagy mozgósításra vonatkozó minden intézkedés tilos, és végül, hogy az alakulatokhoz kiegészítő keretek semmiesetre sem tartozhatnak. Azaz: Trianon eltörli az általános védkötelezettséget, Trianon eltilt a mozgósítástól és Trianon eltiltja a tartalékok kiképzését.

Ezek után következnek azok a rendelkezések, amelyek szerint Magyarországon a minimálisra redukált hadianyagot csak egy hazai gyárban szabad előállítani, különben pedig

mindennemű hadianyag behozatala, valamint a külföld részére való gyártása kifejezetten tilos. Kimondja még a trianoni békeszerződés azt is, hogy gázokat sem Magyarországon előállítani, sem ide behozni nem szabad, valamint hogy tilos páncélos járműveket, tankokat vagy más hasonló gépeket gyártani vagy behozni. Végül el vagyunk tiltva a trianoni békeszerződés által a hadihajók gyártásától, valamint katonai vagy hadihajózási repülőszolgálatától is. Ez nagy általánosságban a trianoni békeszerződés, amely tehát lefegyverzett bennünket addig a mértékig, hogy fegyveres erőt kizárólag csak a belső biztonság fenntartására vehetünk igénybe, külső ellenség ellen való védekezésre azonban Trianon egyetlen katonát, egyetlen fegyvert sem engedélyez nekünk, hanem teljesen és korlátlanul kiszolgáltat bennünket állig felfegyverkezett szomszédaink önkényének. Ezt a mértéktelen lefegyverzettséget mindezideig azért tűrhettük, mert hiszen maga a békeszerződés mondja meg azt, hogy csak átmeneti a mi ilyen mértékű lefegyvereztetésünk. a végből, hogy az egyetemes, az általános lefegyverkezés megtörténhessék.

Ha mármost a beigért általános és egyetemes lefegyverkezést illetően megnézzük a nemzetek szövetségének paktumát, abban igen szabatos kijelentéseket fogunk találni abban a tekintetben, hogy meddig kell tehát menni annak az általános és egyetemes lefegyverkezésnek. A paktum 8. cikke azt mondja: a nemzetek szövetségének összes tagjai elismerik, hogy a béke fenntartása megköveteli a nemzetek fegyverkezésének csökkentését addig a legalacsonyabb fokig, amely a nemzeti biztonsággal (*sécurité nationale*) és a nemzetközi kötelezettségeknek közös eljárás útján való kikényszerítésével még összeegyeztethető.

Minden nemzetre nézve tehát egyformán az van kimondva a paktumban, minthogy pedig a paktum egyszersmind a békeszerződések kiegészítő része, az van kimondva az összes békeszerződésekben is, hogy az összes nemzetek és államok lefegyvereztetésének alsó határa az önvédelem, alsó határa az, hogy külső megtámadtatás ellen még képesek legyenek magukat megvédeni.

Ha most összevetjük azokat az alapvető rendelkezéseket, amelyek a szerződésekben foglaltatnak, nevezetesen összehasonlítjuk azt a rendelkezést, amely szerint a mi lefegyvereztetésünk csak átmenet, csak bevezetés, csak előkészítés az egyetemes, az általános lefegyverzésre, azzal a másik határozmánnyal, amely szerint minden nemzetet az önvédelem határáig kell lefegyverezni s ezt az összehasonlítást megvilágítjuk a tizenkét esztendő óta történetekkel és a ma fennálló tényleges helyzettel. akkor kettőt kell konstatálnunk. Az egyik az, hogy a mi lefegyvereztetésünk sokkal mélyebbremenő, mint amilyen az az alsó határ, amelyet a paktum és a békeszerződések megjelölnek, mert minket lefegyvereztek addig a mértékig, hogy csupán a belső biztonságról gondoskodhatunk, külső megtámadtatás ellen azonban teljesen védtelenek vagyunk, teljesen ki vagyunk szolgáltatva szomszédaink önkényének ; a második pedig, amit meg kell állapítanunk, az, hogy az általános lefegyvereztetés terén a többi hatalmak, mondjuk : a győztesek, ezen tizenkét esztendő alatt egyetlenegy komoly intézkedést sem tettek. Beszédeket, dicső nagy szónoklatokat bőven hallottunk ajkaikról, amelyekben azt fejtegetik, hogy feltétlenül le kell fegyverkezni és a háborút ki kell iktatni az emberi intézmények sorából. Mialatt azonban ezen kenetteljes beszédek elhangzanak ajkaikról, ugyanazon idő alatt párhuzamosan erőteljesen fejlesztik tovább haderejüket és technikailag olyan tökéletességgel szerelik fel, hogy felfegyverzettségük mértéke messze meghaladja a világháború előtt volt felfegyverzettségük méreteit. Hogy egyebet ne említsek, a bennünket polip módjára körülölelő három utódállam felfegyverzettsége a mi felfegyverzettségünknek tizenhatszorosa, és amely pillanatban mozgósítanak, haderejük a mi haderőnknek egyszerre a százhetvenszeresére emelkedik. nekünk pedig nem szabad mozgósítanunk. Azonkívül technikai felszereltségük tökéletes, amivel szemben csak példaképpen hadd hivatkozzam arra a komikumra, hogy amíg ők korlátlanul gyárthatják a mérges gázokat nekünk évek során való hosszú diplomáciai fáradoalmas eljárásunkba került az, hogy legalább annyit megengedtek, hogy parányi

kis méretekben mérges gázok ellen óvó álarcokat beszerez-hessünk.

Hogyan lehet az, hogy az emberiségnek ekkora türelme van és tizenkét esztendő múltán sem kéri számon a hatalmasoktól, hogyan merik a békeszerződések rendelkezéseit betöltetlenül hagyni? Szolgáljon magyarázatul az, hogy el-ámították az emberiséget jelszavakkal. Felállítottak egy hármass jelszót, mondván: arbitrage, sécurité, désarmement. Ez a hármass jelszó egyszersmind sorrendet is jelent. Azt mondták: előbb tessék megállapítani, hogy az összes konfliktusok, amelyek különböző nemzetek között felmerülhetnek, bírói úton intézendők el, azután tessék a békeszerződésekben megállapított határokat újból biztosítani, és ha megvan ez a két előfeltétel, csak akkor következik a harmadik teendő, a désarmement, a leszerelés.

Ami ezeket a feltételeket illeti, a második feltétel, tudniillik az úgynevezett sécurité, a határbiztosítás, részben sikerült, amennyiben Németország a tőle nyugatra fekvő államok határát Locarnóban újólag biztosította, a keletre fekvő államokkal szemben azonban ezt nem tette meg. Mi mindig megtagadtuk hasonló kívánság teljesítését, mert mi mindig azon az állásponton voltunk és azt hangoztattuk az egész világgal szemben, hogy akkor, amikor a kést a torkunkra tették, az erőszak nyomása alatt igenis aláírtuk Trianonban az ország megcsonkítását, újból azonban önként ezt megtenni nem fogjuk soha.

Ami pedig az első feltételt illeti, az arbitrage-t, ebben a tekintetben az elmúlt 12 év alatt nagy előhaladás történt, mert az egyes államok között egymásután jöttek létre nemzetközi szerződések. egyfelől a békéltetés, másfelől pedig a vitás kérdéseknek bíróságok elé utalása tekintetében. Igaz, hogy nem sikerült az a genfi protokollum, amely egyetemesen akarta rendezni ezt a kérdést akképen, hogy az összes államok ugyanegy szerződésben kötelezzék magukat arra, hogy a fennforgó vitás kérdéseket bírói útra terelik, az egyes államok között azonban az arbitrage kérdésében folyton újabb és újabb szerződések jönnek létre, sőt az államok nagy része aláírta a hágai állandó nemzetközi bíróságnak úgynevezett

fakultatív klauzuláját is, amelyben kötelezik magukat arra, hogy a nemzetek között felmerülő vitás kérdéseket bírói útra terelik. Aláírták egy páran, közöttük mi: feltétlenül, a többség, közöttük a győzők: feltételesen, a kérdések bizonyos kategóriáját kirekesztve a bíróság által való eldöntésből. Akármiképp álljon a helyzet, tény az, hogy 12 év alatt az arbitrage, a vitás kérdéseknek bírói útra való terelése nagyot haladt előre.

Amidőn tehát egyfelől az egyik feltétel, az arbitrage tekintetében nagy haladás történt, a második feltétel, a határbiztosítás tekintetében pedig bizonyos engedményeket kaptak a hatalmak, akkor ezen feltételek után most már mégsem mernek az abszolút visszautasítás álláspontjára helyezkedni és a világ közvéleményének nyomása alatt mégis kitűzték a leszerelési konferencia határidejét az 1932. esztendő február 2. napjára. Sőt a nemzetek szövetségének tanácsa által kiküldött előkészítő bizottság már elkészítette azt a munkálatot is, amelynek alapján fog ez a leszerelési konferencia tanácskozni és ez a munka már most közkritika tárgyává is tehető.

Nem akarok most ennek a munkálatnak részleteibe bocsátkozni, nagyon messze vezetne ez. kötelességemnek tartom azonban, hogy rámutassak ennek a munkálatnak egy szakaszára, az 53. §-ra, amelyet soha magyar kormány el nem fogadhat, amelyet soha magyar kormány alá nem írhat. Mit mond ez az 53. §? Azt mondja: «Az a megállapodás, amelyet a hatalmak a fegyverkezések korlátozása tárgyában kötnek, legkevesebbé sem érinti a korábbi szerződések azon határozmányait, amelyek szerint bizonyos hatalmak» — ezek vagyunk mi és a mi osztályostársaink — «már elfogadták szárazföldi, tengeri és légi haderejük korlátozását, és így már megállapították más hatalmakkal szemben e részben fennálló jogait és kötelességeiket.» És hozzáteszi még ez az 53. § a következőket: «A szerződő hatalmak a leszerelési konferencia határozmányait annak tudatában fogadják el, hogy az említett korábbi szerződések kérdéses határozmányai hatályban maradnak és ezt a hatályban maradást

a konferencia megállapodásai megtartásának lényeges előfeltétele gyanánt tekintik.»

Itt van tehát előttünk egy szakasz, amely mereven beleütközik a békeszerződéseknek azokba az alapvető határozmányjaiba, amelyek a lefegyverzést szabályozzák, mereven beleütközik abba a rendelkezésbe, amely szerint a mi védképtelenségig menő lefegyvereztetésünk csupán bevezetés, csupán átmenet a végből, hogy az egyetemes lefegyverkezés előkészíthető legyen. Ezzel az ünnepélyes ígérettel szemben kodifikálja azt, hogy a mi védképtelenségig való leszerelésünk állandó, örökkétartó, annyira állandó, hogy a többi hatalmak csak a mellett a feltétel mellett hajlandók a reájuk a konferencián megállapítandó csekély kis leszerelést megtenni, ha a védképtelenségig való leszereltetésünk mindenkorra változatlan marad.

De beleütközik az az 53. § a paktum 8. cikkébe is, mert a paktum 8. cikke az összes nemzetekre, az összes államokra kivétel nélkül — tehát a győzőkre és legyőzöttekre egyaránt — megállapítja a fegyverkezések mérséklésének legalsóbb határa gyanánt az önvédelmi lehetőséget. És íme, most ez az 53. § derogál ennek a rendelkezésnek, mert kimondja, hogy az úgynevezett legyőzött nemzeteknek nincs joguk a nemzeti önvédelemre, az önvédelem lehetőségéig való felfegyverzettségre, hanem ez a nemzeti önvédelem csak az úgynevezett győzők kiváltsága. Az 53. § beleütközik — amint mondtam — a szerződések alapvető rendelkezéseibe, de beleütközik a nemzetek souverainitásának elvébe is és beleütközik a nemzetek egyenlőségének elvébe is, noha a paktum maga a nemzetek egyenlőségének elve alapjára van helyezve — legalább a papiroson.

Ezzel az 53. §-szal szemben tehát mi a mi feladatunk, mi a mi kötelességünk? Nekünk nyilvánosan és határozottan ki kell jelentenünk, hogy csak olyan egyezkedéshez járulhatunk hozzá, amely egyezkedés a nemzetek egyenlőségének, a nemzetek teljes egyenjogúságának alapjára van helyezve, és amely egyezkedés azokat az alapelveket, amelyeket a szerződések állapítottak meg, tiszteletben tartja, amely meg-

egyezés tehát tekintetbe veszi azt, hogy a védképtelenségig való lefegyvereztetésünk csupán átmenet, csupán bevezetés és csak addig tartható fenn, amíg az egyetemes leszerelés előkészítése meg nem történt. Mihelyt az egyetemes leszerelés munkája megindul, ennek az átmenetnek szükségképen véget kell érnie és alkalmazást kell nyernie a népszövetségi paktum 8. cikkének, amelynek két követelménye, két parancsa van. Egyik parancsa az, hogy minden nemzetet megillet az önvédelem, a nemzeti védelem, — *défense nationale* — másik parancsa pedig az, hogy azok, akik támadásra vannak felfegyverkezve, — amint ma a győzők támadásra vannak felfegyverkezve — azok fegyverkezzenek le az önvédelem határáig. Mi tehát azt követeljük, hogy mindkét feltételt teljesítsék. Követeljük azt, hogy azoknak, akik az önvédelem határán alul lefegyvereztetettek, megadassék a lehetőség az önvédelemre, és követeljük azt, hogy akik támadólag vannak felfegyverkezve, azok fegyverkezzenek le az önvédelem határáig. Mi készséggel megmaradunk az önvédelem határán alul való lefegyverzettség állapotában is, ha a többiek is ugyanezt cselekszik. De ők nem fogják ezt cselekedni, és nem is volna tanácsos, hogy ezt cselekedjék a bolsevizmus folyton növekvő veszedelmével szemben.

De végleteleg menő könnyelműség. hogyha épen azt az államot, amely, amint az egész középkorban a pogány hatalom ellen óvta a nyugatot, most is azt a történelmi hivatást lesz kénytelen magára vállalni, hogy a bolsevizmus átkával szemben védje meg Európát, hogyha épen ezt a nemzetet akarják az önvédelem határán alul való lefegyverzettségben örökre megtartani. A kettős elbánásról többé nem lehet szó, a kettős mértékkel való mérésnek immár vége van, mihelyt az általános lefegyverkezés felé megtörténik az első lépés. És nekünk ki kell tartanunk a nemzetek egyenlőségének, a nemzetek souverainitásának elvé mellett, s követelnünk kell nekünk, akik Trianontól olyan borzasztó hátrányokat és károkat szenvedtünk, hogy megtartsák a trianoni szerződést azok is, akik különben csupa előnyt, csupa hasznot merítenek ezekből a szerződésekből. Mert ha ők nem

tartják meg Trianont, ha ők lábbal tiporják azt a rendelkezést, hogy a mi lefegyvereztetésünk csak átmenet, csak előkészítés; és ha lábbal tiporják azt a másik határozmányt is, amely szerint az önvédelemre, a nemzeti védelemre minden nemzetnek joga van és a lefegyverzésnek az önvédelem lehetősége szab határt, ha ők ezt a rendelkezést sem tartják tiszteletben, akkor hogyan lennénk mi kötelesek tiszteletben tartani a mi lefegyvereztetésünkre vonatkozó határozmányokat, amelyek a védképtelenséggel egyértelműek? Ha ők megszegik két oldalról is a szerződéseket, akkor ez azt teszi, hogy mi meg felszabadulunk az ott feltételesen vállalt kötelezettségeink teljesítése alól, visszanyerjük szabad kezünket, s ezt első sorban arra kell fordítanunk, hogy az önvédelem határáig biztosítsuk nemzeti létünket.

LUKÁCS GYÖRGY.

GYULAI PÁL KÜLFÖLDI TANULMÁNYAI ÉS ÉLMÉNYEI.

Az a kép, melyet a magyar olvasóközönség Gyulai irodalmi munkásságáról az ötvenes évek közepéig alkotott magának, már Gyulai költői és írói egyéniségének legjellemzőbb vonásait kiemelte : a lírai költő gyöngéd kedélyét, a novella-író biztos emberismeretét ép úgy, mint a műbíráló éles ítéletét és férfias jellemét, mely csak saját erkölcsi elvei előtt hajol meg. Az összefoglaló képből leginkább hiányzott a széles szellemi látkör, melyet rendszeren a nagyvilágban való körületekintés szerez meg a jellemnek. Erre célzott Gyulainak kérlelhetetlen ellenfele, Török János is, mikor 1855. évi kíméletlen irodalmi vitájában azt hánytorgatta, hogy Gyulai Magyarországból is alig ismer egyebet azon az úton kívül, melyen Pestre került.¹ Gyulai maga is tisztában volt műveltségének fogyatkozásaival, azért örömet vállalkozott a főúri nevelő szerepére, mely épen látkörének tágitására nyújtott kitűnő alkalmat.

Mikor gróf Nádasdy Lipót és neje, Forray Júlia grófnő, 1855 őszén legidősebb fiuk, a külföldi egyetemekre készülő Tamás gróf mellé kísérőt kerestek, választásuk Gyulaira esett. Az előkelő szülők bizalma Gyulait is meglepte ; azért írta néhány hónap mulva a grófnénak : «Excellentiád engem alig ismerve s inkább csak mások ajánlatára oly nagyszerű bizalommal tisztelt meg, melyet nem érdemlek, de melyet igyekezni fogok megérdemelni.»² A grófné viszont azzal

¹ *Magyar Sajtó.* 1855. 60. (szept. 12.) szám.

² Gyulai külföldi tanulmányainak és élményeinek rajzához főforrásul Gyulainak gróf Nádasdy Lipóthoz és Nádasdy grófnéhoz küldött levelei szolgáltak, melyeket Marczali Henrik adott ki a *Nyugat*nak 1923. évi 8., 9., 13., 14. és 1924. évi 2. számaiban. Lásd a Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1855 nov. 10.-én írt levelet. *Nyugat.* 1923. évi 8. sz. 516. l.

okolta meg a választást, hogy bízott azokban, kik Gyulait előtte dícsérték, másrészt saját anyai szívének sugallatára hivatkozott, mely Gyulai mellett tett hitet.¹ Gyulai ajánlói közül főképp báró Eötvös József volt döntő hatással a grófi pár elhatározására. Benne a gróf, kit a szabadságharc támogatásáért az önkényuralom fogságra ítélt, inkább a nemzeti ügynek hivatott védőjét becsülte nagyra, míg a grófné, az irodalomnak finom ízlésű barátja, inkább a fennkölt gondolkodású költőt tisztelte.² Báró Eötvös József nemes szabadelvűsége simíthatta el a katolikus grófi család hite s a nevelő protestáns volta között levő ellentétet is. Toldy Ferenc szintén azt állítja 1855 november 5.-i levelében, hogy báró Eötvös József volt Gyulai közbenjárója a grófi családnál.³ Ide mutat Gyulainak Csengery Antalhoz írt első berlini levelében a következő önérzetes kijelentés is: «Annyi bizonyos, hogy Eötvös nem fog szégyent vallani velem.»⁴

A családi tanács gróf Nádasdy Tamás egyetemi tanulmányainak színhelyéül Berlint szemelte ki, valószínű, mint olyan szellemi központot, mely ellen a bécsi kormánynak sem lehetett kifogása. Gróf Nádasdy Tamás és Gyulai a lapok jelentése szerint 1855 október 25.-én indultak el berlini útjokra. A pesti élettől való megválást Gyulai számára megkönnyítette az a ferde helyzet, melybe műbírálnói munkássága 1855 felyamán sodorta. Adott szava Szilágyi Ferenchez, a kormány hivatalos lapjának szerkesztőjéhez kötötte s *Irodalmi szemléjének* folytatására kötelezte, holott erkölcsi érzéke tiltakozott a kormánnyal való kapcsolatnak még gondolata ellen is. Annál kecsagetőbbnek tűnt fel az a remény, hogy Berlinben minden előnyt felhasználhat, melyet

¹ Lásd Nádasdy Lipótné grófnének Gyulai Pálhoz dec. 14.-én írt s 1855-ből származó levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

² —h—: *Gróf Nádasdy Lipót*. Vasárnapi Ujság. 1873. 15. sz. —
—Ő—: *Gróf Nádasdy Lipótné sz. Forray Júlia grófnő*. Vasárnapi Ujság. 1864. 3. sz.

³ Lásd Toldy Ferencnek Kazinczy Gáborhoz 1855 nov. 5.-én írt levelét a Magyar Tudományos Akadémia levéltárában.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*. 1923. évi 194. k. 21. l.

helyzete nyujt. Ily értelemben nyilatkoztak vállalkozásáról a pesti lapok is. A *Pesti Napló* különösen nagy szeretettel mérte fel azt a hasznot, melyet Gyulaira nézve a tudományos életnek egyik fényes színhelyén való tartózkodás s a tudomány kiváló képviselőivel való érintkezés jelent.¹

Mindazáltal Gyulait semmi sem tudta volna rábírni arra, hogy berlini életét pusztán saját szempontjából rendezze be. Nevelői tisztét oly emelkedett erkölcsiséggel fogta fel, mintha érzéseit a gyermekéért aggódó anya önzetlensége nemesítette volna meg. Mily életre-halálra szóló komolyság nyilatkozott Csengeryhez Berlinben írt első levelében is ebben a kijelentésében: «Tamás gróf iránti kötelezettségeimhez hű leszek és csak a legkényszerítőbb esetben fogok szakítani.»² Máskor még inkább átérezte feladatának költőiségét, s a grófnéhoz 1856 január 18.-án írt levele szerint szeretne volna, ha oly anya szeméből, mint a grófné, ki annyira szereti fiát. Tamás gróf a bánatnak egyetlen könnyét se facsarja ki.

Pesten Gyulai sokat hallott Tamás gróf betegeskedéséről és könnyelműségéről, sőt némelyek azzal rémítették, hogy a fiatal gróftot betegen s néhány ezer forint adóssággal fogja hazakísérni.³ A hír nem bizonyult valóznak, de Gyulainak minden lélektani ismeretére szüksége volt, hogy a nála tíz évvel fiatalabb ifjúra irányító hatással lehessen. Tamás gróf 18-ik évével nyílt, nemesszívű ifjú volt, de akaraterije még nem edződött meg, úgyhogy szenvedélyes természete hamar könnyelműségre ragadta. Amily könnyen vált önbizalmatlanná, ép oly gyorsan ingerelte dacra a korlátozottság iránt érzett ellenérzése. A helyzet nehézségét még inkább növelte gróf Nádasdy Lipót azzal, hogy miután fiát Berlinben elhelyezte, szép havipénzt biztosított ugyan neki, de a pénztárt Gyulainál hagyta s őt bízta meg a legfontosabb kiadások vezetésével. Gyulai többször elismerte, hogy gróf Nádasdy Lipót igazán bőkezűen rendelkezett a berlini élet szük-

¹ *Pesti Napló*. 1855. 105. (okt. 25.) sz.

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*. 1923. évi 194. k. 21. l.

³ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1856 márc. 14.-én írt levelét. *Nyugat*. 1923. évi 13. sz. 1932. l.

ségeiről,¹ de gondjai azonnal megszorodtak, mihelyt Tamás gróffal kettesben maradt.

A berlini egyetem anyakönyve szerint gróf Nádasdy Tamás és Gyulai 1855 október 31.-én iratkoztak be az egyetem hallgatói közé.² Mindketten a jogi szakon Rudorff és Keller tanárok előadásait hallgatták. A napnak nagy részét az egyetemen töltötték el, de Tamás gróf napról-napra jobban únta a jogot, s Gyulai is csak kötelességből folytatta jogi tanulmányait, úgyhogy alapos kétségei voltak Tamás gróf jogi ismereteinek értéke iránt. Tamás gróf idejét azonkívül jól lefoglalták vívó-, ének- és zeneleckéi, francia és német órái, majd társadalmi kötelességei, amennyiben gyakran megfordult az előkelő világ szalonjaiban, estélyeken és bálokon, sőt figyelmet ébresztett az udvari fogadáson s a királyi ebéden is. E mellett azonban Tamás gróf kelleténél többször élvezte a Kroll-vigadónak nem legválogatottabb mulatságait, majd meg oly nő érdekkörébe került, kitől Gyulai mindenáron meg akarta szabadítani. Megzavarta Tamás gróf Gyulai számításait költekezésével is, mikor egy jelmezbálra drága jelmezt akart magának készíttetni, vagy mikor előkelő barátait hívta meg ebédre.

Mindezekben az esetekben Gyulai a nevelés igazi mesterének bizonyult, ki a művész biztosságával hajlította a fejlődő jellemet. Amit nem ért el szellemi felsőbbiséggel, azt szeretetreméltó kedélyével biztosította. A szigorú ellenőr szerepénél többre becsülte azt a baráti viszonyt, mely közte és Tamás gróf között napról-napra bizalmasabbá vált. Ha valamit nem helyeselt, rendszeren nem mondott azonnal ellent, inkább törekedett a kérdéses tárgyat más szempontból megvilágítani és nem mindig siker nélkül. Ily módon vette rá Tamás grófot egy szombat este, hogy a Kroll-bál tervét elejtve, otthon maradjon s Berlinben tanuló honfitársait lássa magánál teán. Így szoktatta le barátját a túlzott borivásról is. Egy ideig ivott vele, sőt valósággal elitta előle az üveg tartal-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*. 1923. évi 194. k. 21. l.

² Lásd az 1856. évi augusztusi távozási bizonyítványok füzetének 1144. és 1146. lapjait a berlini egyetem levéltárában.

mát, mikor azonban látta nála a bor hatását jelentkezni lefektette, úgyhogy Tamás gróf másnap maga jelentette ki, hogy a bort örökre megútálta. Ha kellett, tudott Gyulai erélyes is lenni, bár a gúnytól lehetőleg óvakodott. Ha érvei már nem hatottak, az ifjú gróft saját körének, az előkelő világnak egyik-másik alakjával próbálta helyes útra téríteni. Gyulai nevelésmódjának változatai és eredményei jellemzően tűnnek elő azokból a levelekből, melyekben Gyulai neveltjének szüleit, főképp Nádasdy Lipótné grófnét értesítette berlini életükről. Amennyire őszinte akart lenni a levélíró a gyermeke iránt érdeklődő anyával szemben, ép úgy talált mindig mentő vagy enyhítő szót fiatal barátjának tévedéseire és gyöngeségeire.¹

Az az odaadó figyelem, mely Tamás gróf testi és lelki életének minden mozzanatára kiterjedt, nem lehetett eredménytelen. Az eredményt maga Gyulai állapította meg az első egyetemi félév végén Nádasdy grófnéhez intézett levelében. Bár elismerte, hogy Tamás gróf nagyobb szorgalmat fejthetett volna ki jogi tanulmányaiban, mégis megnyugtatta, hogy egyetemi tanárai «sehr fleissig» érdemjegyet adtak neki félévi bizonyítványában. Még nagyobb érdemül rótta fel azonban Tamás grófnak, hogy erkölcsileg oly szépen viselte magát, mikor sem szigorú felügyelet, sem félelem nem korlátozta, s mikor egyedül szülei iránt érzett szeretete adott tetteinek irányt. Gyulai legfeljebb annyiban tévedt, amennyiben azt írta Nádasdy grófnénak, hogy neki igen csekély része van Tamás gróf eredményeiben. A grófné kénytelen is volt válaszában ezt az állítást az igazi érdem, szerénységének tulajdonítani.² Úgy látszik, Nádasdy gróft és nejét is kielégítette az elért eredmény, s valószínű, elismerésük jeléül engedtek Tamás grófnak és Gyulainak a két egyetemi félév közé eső szünetben hosszabb utazást. Tamás gróf Brüsszelbe vágódott, de Gyulainak az ott levő magyar menekültek

¹ A leveleket Marczali Henrik adta ki az 1923. évi *Nyugat* 8., 9., 13., 14. számaiban s az 1924. évi *Nyugat* 2. számában.

² Lásd Gyulai Pálnak 1856 márc. 14.-i levelét (*Nyugat*, 1923. évi 13. sz. 1932. l.) és Nádasdy Lipótné grófnénak «Pest. Samst. 22.» keltezésű válaszát a Nemzeti Múzeum levéltárában.

és Párizs közelsége miatt aggodalmai voltak, azért inkább tanácsolta a hamburgi, kieli, esetleg koppenhágai kirándulást. Utóbb mégis a párizsi út terve került előtérbe, s Gyulai nagy körültekintéssel rendezte meg az utat. Március 24.-én érkeztek Párizsba s 14 napot töltöttek ott. Párizs mindkettőjüket elragadta, Gyulai azonban betegsége miatt a Hôtel d'Étrangers-ben néhány napig az ágyat, néhány napig a szobát őrizte, úgyhogy számadásaiban ismét Tamás grófnak 290 forintnyi többkiadását kellett mentgetnie.¹

A második egyetemi félév ép oly örömmel és bajokkal folyt le s ép oly eredményekkel végződött, mint az első: a különbség legfeljebb az volt, hogy Tamás gróf Rudorff tanár mellett Richthofen tanár előadásait hallgatta. A berlini egyetem anyakönyve szerint gróf Nádasdy Tamás és Gyulai Pál távozási bizonyítványait 1856 augusztus 5.-én állították ki.² A két egyetemi hallgató ekkor vett búcsút Berlinről. A pesti lapok augusztus közepén már jelentették is, hogy Gyulai Pál hosszas távollét után a napokban tért vissza Berlinből.³

A legszebb jutalom Gyulai számára annak tudata volt, hogy feladatát lelkiismeretesen oldotta meg, de nagy értéknek tartotta a grófi család bensőséges rokonérzését is. Gróf Nádasdy Lipót őszinte hálával viszonzta Gyulainak odaadó nevelői munkáját; sokszor alig talált leveleiben megfelelő szót köszönetének kifejezésére. Egyetlen kifogása az volt, hogy Gyulai saját személyére nem költött eleget s számadásaiban nem minden költségét számította fel. Erre válaszolta Gyulai: «Excellentiád oly bőven ellátott engem részint tiszteletdíjjal, részint illetőséggel, hogy saját egyéni szükségemet és kedvtelésemet teljesen fedezhetem.»⁴ Gróf Nádasdy

¹ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy grófékhoz 1856 márc. 26.-án, ápr. 14.-én írt leveleit (*Nyugat*, 1923. évi 14. sz. 112—115. l.) s Csengery Antalhoz 1856 ápr. 3.-án írt levelét. (*Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 31. l.)

² Lásd az 1856. évi augusztusi távozási bizonyítványok füzetének 1144. és 1146. lapjait a berlini egyetem levéltárában.

³ *Hölgyfutár*, 1856. 188 (aug. 14.) sz.

⁴ Lásd Nádasdy Lipót grófnak Gyulai Pálhoz 1856 máj. 10.-én

Lipótné közelebbről akkor ismerte meg Gyulait, mikor az 1855. év karácsonyán ellátogatott Berlinbe s több napot töltött ott fiával.¹ Ettől fogva sűrűn levelezett Gyulaival s kitüntető bizalmának és figyelmének számtalan jelével halmozta el. Az 1855. év karácsonya hozta össze Gyulait Tamás gróf nagyanyjával, Forray Andrásné grófné Brunswik Júlia grófnővel is, ki nagy kora ellenére szintén vállalkozott a hosszú berlini útra. Ettől fogva küldte Gyulai is leveleiben számára hódoló tiszteletét. A grófi család vonzalmán kívül Gyulait lelkesítette az a gondolat is, hogy Tamás gróf azt a szerető gondoskodást, melyben mint ifjúnak része volt, egykor hazafiúi áldozataival busásan hálálja meg nemzetének.

Berlin azonban nemcsak a nevelőnek nyújtott értékes hatásokra alkalmas teret, ép oly sokat adott az irodalom munkásának is. Mindenekelőtt ott volt a német műveltség szemefénye, a Frigyes Vilmos-egyetem.² Az ötvenes években ez a hatalmas intézmény is megérezte a hanyatlás szellemét, mely IV. Frigyes Vilmos király uralkodásának utolsó éveiből áradt szét, de valójában mégis megmaradt annak, minek Humboldt Vilmos az alapításkor tervezte, — a német tudományos élet vezérkarának. A reakció folyton a forradalom rémét festette a falra, azért az egyetemen is főképp Hegel racionalizmusa ellen indított irtóhadjáratot. A zavart hatást leginkább a teológia, bölcsélet és jogtudomány tükrözte vissza, míg az orvostudományok terén tovább folyt a felfedező munka, valamint a történetírás, nyelvtudomány

és jún. 13.-án írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában, valamint Gyulai Pálnak Nádasdy grófhhoz 1856 máj. 24.-én írt levelét. (*Nyugat*, 1924. évi 2. sz. 107. l.)

¹ A *Berlini Magyarok Emlékönyve* szerint, mely a berlini egyetemi Magyar Intézet tulajdonában van, főképp a 33. lapon levő feljegyzések szerint Forray Andrásné grófné Brunswik Júlia grófnő és Nádasdy Lipótné grófné Forray Júlia grófnő 1855 dec. 22-től 27.-éig időztek Berlinben.

² A berlini egyetem életének rajzához bőséges és értékes anyagot szolgáltatott Max Lenz műve: *Geschichte der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. I. 1—644. l. 1910. — II. 1. fele. 1—514. l. 1910. — II. 2. fele. 1—512. l. 1918.

és természettudomány számára is kimagasló egyéniségek törtek új utakat.¹ A szabadabb tudományos szellem védelmét ugyanakkor a királyi udvarban Humboldt Sándornak egyetemes világnézete biztosította.²

Komoly elhatározásokkal lépett Gyulai a berlini egyetem tantermeibe, mikor 1855 novemberének elején az előadásokat hallgatni kezdte. Főkép az egyetemre gondolt, mikor november 7-i levelében azt írta Csengerynek, hogy dolgozni és tanulni fog, amennyit csak lehet.³ Első egyetemi benyomásainak hatása alatt dicsérte Nádasdy Lipótné grófnéhez 1855 november 10.-én írt levelében is Berlint, mint olyan várost, melyben a tudányszomj bő táplálékot talál. Minél igazabb tudásvágy vezette Gyulait, annál nagyobb áldozat volt részéről, hogy nevelői kötelességből ugyanazokat a jogtudományi előadásokat hallgatta, melyeket gróf Nádasdy Tamás számára választott ki. Erre vonatkozólag írta Csengerynek: «Az nekem már régi átkom, hogy azt kell tennem, mihez nincs kedvem, s elhanyagolnom azt, min szenvedéllyel csüngök.» November 7-i levele szerint azonban azt is elhatározta, hogy a következő héttől kezdve rendre veszi a termet, hospitál minden tanárnál, s amelyik legjobban tetszik, ahhoz rendszeresen bejár. Ilyen körütekintéssel Gyulainak bőséges alkalmá lett volna arra, hogy a legérdekesebb és legértékesebb tudós egyéniségekkel ismerkedjék meg.

Az előadások jegyzéke szerint hallgathatta volna a történetírás mesterei közül Rankét és Raumert, a klasszikus filológusok közül Böckhöt és Hauptot, az összehasonlító nyelvtudomány művelői közül Boppot és Lepsiust, továbbá a német irodalomtörténet tanárát, von der Hagent.⁴ Érdeklődését Gáspár János különösen felhívhatta két keleti nyelv-

¹ Max Lenz: *Geschichte der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin*. II. 2. 1918. 277—313. l.

² Theobald Ziegler: *Die geistigen und socialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts*. 1899. 323. l.

³ *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 21. l.

⁴ *Verzeichniss der Vorlesungen, welche von der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin vom 16. October 1855 bis zum März 1856 gehalten werden*. 8—10. l.

tudósra : Petermannra és Schottra, kik Gáspár tanuskodása szerint a magyar nyelvet is értették.¹

Hogy a berlini egyetem élete mennyire uralkodott Gyulai gondolatvilágán, azt elárulta az a rendkívüli lelkiismeretesség is, mellyel Gyulai saját magának és növendékének egyetemi kötelességeit felfogta. Mivel az egyetemi előadások megérkezésük előtt már megkezdődtek, Gyulainak első gondja a mulasztás pótlása volt. Pontosan eljárt az órákra s Tamás gróf mulasztott óráit is szigorúan számon tartotta. Sokszor figyelmeztette a fiatal gróft arra is, hogy az alapos tudáshoz nem elég a tanárt hallgatni, époly fontos az önművelés is. Még inkább kitűnt a tudomány komoly értékelése azokból a nyilatkozataiból, melyekben Tamás grófnak a tudományos élet kiválóságaival való kapcsolatát érintette. Mily nagy értéknek tartotta Tamás gróf műveltségére nézve, hogy Berlin szalonjaiban néhány oly tudóssal ismerkedett meg, mint Ranke, Lepsius és mások! Örömmel vette gróf Esterháznak, az osztrák követnek azt az ígértét is, hogy saját házában kevéssé népes társaságban ismereti meg Tamás gróft Humboldt Sándorral. Ép annyira sajnálta azután, hogy Esterházy gróf halála miatt a szép terv nem valósulhatott meg, s Tamás gróf nem mutathatta be magát Humboldtnak, habár többször volt vele társaságban.²

Több kedélyes óra emlékével kötötte Gyulait a berlini egyetemhez az a bizalmas kör, mely leginkább berlini magyar egyetemi hallgatókból alakult. A kis társaságnak lelke Gyulai barátja, Gáspár János volt, ki mint Zeyk József egyetemi tanulmányainak vezetője, 1855 november 23.-tól 1856 augusztusáig időzött Berlinben.³ Gáspárt, a kör alapítóját kettős cél vezette honfitársaival szemben : a német művelt-

¹ Gáspár János : *Néhány szó a berlini egyetemről.* (Délibáb képes naptár 1857-re. 1857.)

² Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhez 1856 márc. 14.-én és augusztusban írt leveleit. *Nyugat*, 1923. évi 13. sz. 1932. l. s 1924. évi 2. sz. 148. l.

³ Lásd *A Berlini Magyarok Emlékkönyvének* 33. lapját a berlini egyetemi Magyar Intézetben.

ség hatásának kimélyítése s a nemzeti összetartás érzetének élesztése. Az első célt a *Magyarok Emlékkönyve* szolgálta az egyetemre vonatkozó tájékoztatóval, a másikat a magyar könyvtár, mely pénz- és könyvadományokból gyarapodott.¹ Gyulai már Gáspárhoz való baráti viszonyánál fogva is élénk részt vett a társaság életében, mely minden szombat este gyűlt össze; az első összejövetelt is Gyulaiék lakásán tartották. Többször előfordul Gyulai és gróf Nádasdy Tamás neve a berlini magyar egyetemi kör jegyzőkönyveiben is. Mindketten egész sor könyvvel gazdagították a könyvtárt, másrészt Gáspár számadásait rendszeren Gyulai vizsgálta meg. 1856 augusztus 5.-én épen gróf Nádasdy Tamással együtt.² A bizalmas baráti körben többet hallhatott Gyulai az egyetem minden szakának belső életéről, hiszen a beszélgetés rendszeren az egyetemi tanárokról s előadásairól folyt. Különösen becsesek lehettek Gyulai szemében Gáspár megjegyzései, ki 1856 július 10.-én oly kimerítő és lelkes cikkben ismertette a berlini egyetem nagy értékeit a *Délibáb képes naptár* olvasói számára.³ Gáspárnak volt módja az összehasonlításra is, minthogy már 1842-ben is járt a berlini egyetemen s tulajdonképp akkor vetette meg a berlini magyar egyetemi kör alapját. Az ő révén ismerkedhetett meg Gyulai Petermann és Mundt egyetemi tanárokkal is, kiknek otthona nyitva szokott állani magyar ifjak számára. Az előbbivel ugyanis Gáspár a *Délibáb képes naptár* cikkének írásakor Arany *Toldiját* olvasta eredetiben, az utóbbi viszont, mint az egyetemi könyvtár őre, a magyar egyetemi kör könyvtárának gondozását is elvállalta. Így rajzolódott le Gyulai lelkében mind teljesebben a berlini egyetem, mint a német tudósnevelésnek tiszteletet keltő műhelye, hogy

¹ A berlini magyar egyetemi kör életének rajzához *A Berlini Magyarok Emlékkönyve* szolgált fő forrásul, mely a berlini egyetemi Magyar Intézet birtokában van.

² Gyulai Pál és gróf Nádasdy Tamás neve *A Berlini Magyarok Emlékkönyvében* a névsorban (33. l.), a jegyzőkönyvekben (471—475. l.), a pénztári és könyvtári kimutatásokban (555—557. l.) s az ezekkel kapcsolatos jelentésekben (556., 558., 645., 647., 648. l.) fordul elő.

³ Gáspár János: *Néhány szó a berlini egyetemről. (Délibáb képes naptár 1857-re. 1857.)*

a vonzó emlékekből valamikor a budapesti egyetem tanára alkosson magának követésre méltó eszményképet.

Ha azonban Gyulai nem is állíthatta össze kedve szerint egyetemi leckerendjét, s ha nem is lelkesedett saját szakjáért, a jogért, mégis Csengery Antalhoz intézett első berlini levelében azt írhatta, hogy a jogi előadásokra szánt idejét sem minden haszon nélkül pazarolja el. A téli félévben naponként három órát fordított Rudorff és Keller tanárok hallgatására; az elsőtől a római jog körébe vágó három előadást hallgatott, a másiktól *Jogencyklopædia* címmel a jogtudományba való bevezetést. Minél kevesebbet tartott saját jogi ismereteiről, annál inkább törekedett őket gyarapítani, már csak azért is, hogy Tamás grófnak bonyolultabb jogi kérdésekben kellő felvilágosítást adhasson. Ebből a célból szerezte be a tanulmányaikra vonatkozó könyveket is. Tanárai közül különösen Rudorffról nyilatkozott nagy elismeréssel világos előadása miatt, míg Keller óráit érthetetlen beszéde miatt magára nézve nagyrészt elveszetteknek tartotta.¹ Rudorffban vonzotta a jellem nemessége is; derék tudósnak, kitűnő embernek nevezte. Rudorff is többször szóba állott vele s örömet ellátta tanácsokkal Tamás gróf tanulmányainak rendjére és módjára nézve. Rudorff rokonézésének jele volt Gyulainak első félévi bizonyítványában az «ausgez. fleissig» érdemjegy, míg Keller meglegedett a «sehr fleissig»-gel. A második, nyári félévben Gyulai már csak Rudorff három előadására íratkozott be s továbbra is a római jogot tanulta, még pedig érdemjegyének tanuskodása szerint ismét kitűnő szorgalommal.² Rudorff és Keller nem annyira előadásaik-

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én írt levelét (*Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 21., 22. l.), valamint Nádasy Lipótné grófnéhez 1855 nov. 10.-én írt levelét. (*Nyugat*, 1923. évi 8. sz. 519. l.)

² Lásd Gyulai Pál egyetemi tanulmányaira nézve az 1856. évi augusztusi távozási bizonyítványok füzetének 1146. lapját a berlini egyetem levéltárában. E szerint Gyulai leckerendje az 1855/56. év első és második felében így alakult: «Im W. S. 1855/56. 1. Institutionen. 2. Röm. Civilprocess. 3. Geschichte des röm. Rechtes. 4. Encyclopädie. Im S. S. 1856. 1. Pandekten. 2. Familienrecht. 3. Erbrecht.» — Az Encyclopaediának, Keller tantárgyának, kivételével az egész leckerend Rudorff előadásaiból áll.

nak anyagával, mint inkább tudományos módszerükkel hatottak Gyulai gondolkodására. Mindketten Savigny tanítványai s a történelmi iskola hívei voltak, kik ép úgy óvakodtak mesterüknek romantikus világszemléletétől, mint a hegeli bölcsélet légváraitól. Mindegyikük mélyreható tanulmányokkal egészítette ki a római jog történetét, de kutatásaikban a történelmi felfogást szigorú, sokszor aprólékossáig menő kritikával kötötték össze, úgyhogy eredményeikben csak a valóságot keresték.¹ Mennyire megegyezett ez a biztos, reális kutató módszer Gyulai józan egyéniségével! Ha idővel el is felejtette a Rudorff előadásában összehalmozott adatokat, később egyetemi előadásában s irodalomtörténeti műveiben tulajdonképp a derék német egyetemi tanár útjait követte. mikor a történelmi fejlődés tisztelete mellett a kritika szabadságát hirdette. A berlini egyetem tehát nemcsak a benne folyó nagy munkának felemelő benyomásaival adott Gyulai későbbi törekvéseinek irányt, hanem, bár észrevétlenül, részt vett Gyulai tudós egyéniségének kialakításában is.

A berlini egyetem hatásával szorosan kapcsolódtak Gyulainak berlini emlékeiben újonnan szerzett német irodalmi ismeretei. Gyulai 1855 őszén azzal a tervvel indult ki Berlinbe, hogy a német irodalmi élet mozgalmaiban tájékozódni fog. Csengerynek is azt írta első levelében, hogy szeretne valamely alsóbbrendű íróval megismerkedni, kitől felvilágosítást kaphatna az ottani irodalmi viszonyokról. Azért sürgette meg Csengery révén báró Eötvös József és Pompéry János ajánlóleveleit is, mert azt hitte, hogy azok között, kikhez a levelek szólnak, akad majd fiatal íróknak ismerőse is. A kitünőbb írókkal való ismerkedést arra az időre akarta halasztani, mikor a német nyelvet jobban fogja beszélni.² Valószínű azonban. Gyulai nem került a berlini íróvilággal szorosabb kapcsolatba; legalább leveleiben sehol sem tesz erről említést. Egy irodalmi barátkozásának nyoma Gáspár János leveleiben tűnik fel. Ő említi, hogy mindketten

¹ Rudorff jellemzését lásd Max Lenz műve II. kötetének 1. felében a 385. lapon, Kellerét a II. kötet 2. felében a 129—132. lapokon.

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 22. l.

jó ismeretségben voltak az ifjú Németország egyik tagjával, Mundt Tódorral és feleségével, a szeszélyes jellemű írónóval, Mühlbach Lujzával.¹ Legkönnyebben figyelemmel kísérhette Gyulai a német irodalmi életet a német lapok tudósításáiból. Mint Pesten, ép úgy Berlinben is állandóan érdekelte a napi sajtó. Nádasdy Lipótné grófnét már első levelében arról értesítette, hogy reggelizés után Tamás gróffal együtt körülbelül egy órát fordítanak naponként berlini lap olvasására.² Hogy mily sokat merített a német napisajtóból, azt meggyőzően bizonyította 1855 november 26.-i *Signora Ristori* című cikke, benne főkép a művészeti és irodalmi híreknek kész gyűjteménye, valamint a napilapok színházi tudósításainak összefoglaló bírálata.³

Az a német költészet, mely az ötvenes években a reakció szelleméhez alkalmazkodva, a berlini udvar közelében az előkelő szalonokban tett nagy hódítást, nem számíthatott Gyulai rokonérésére. Gyulai sokkal őszintébben ragaszkodott a lelkiismereti szabadság elvéhez, hogysesm lelkesedni tudott volna azért az erőtlen romantikáért, mely Redwitz Oszkár költeményeiben a középkor életelveit s vallási felfogását dicsőítette. Szabadelvű gondolkodása s Heine iránt érzett nagy tisztelete inkább megegyezett annak az irodalmi pártnak szellemével, mely Gutzkowot ismerte el vezérének. Ilyfajta rokonéréseit erősítették a Mundt Tódor társaságában eltöltött órák is. Határozott irodalmi pártállásának jele, hogy örömet hivatkozott Heinére. Mikor 1856 június 25.-i keltezéssel Greguss Ágosthoz *Néhány szó* címmel nyílt levelet intézett a *Pesti Napló*ban, Heine verssoraival bátorította Gregusst, a műbírálót, merészebb kirohanásra.⁴ Még jellemzőbb a német irodalmi irányok megítélésére nézve az a Heine *Höllenfahrt*jából vett hosszú idézet, mely Gyulainak Csen-

¹ Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából*. *Budapesti Szemle*. 1917. évi 171. k. 225. l. — Georg Brandes: *Die Hauptströmungen der Literatur des neunzehnten Jahrhunderts*. VI. 1897. 269—274. l.

² Lásd Gyulai Pálnak 1855 nov. 10.-én írt levelét. *Nyugat*, 1923. évi 8. sz. 517. l.

³ Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. (1908) 137—164. l.

⁴ *Pesti Napló*, 1856. 326. (jún. 28.) sz.

geryhez 1856 október 31.-én írt levelében foglal helyet. Itt Gyulai már szinte tüntetően ért egyet Heirének megbotránkoztató ítékezésével. Kedvesnek tartja Heine szatíráját, jól mulat rajta s különösen nagy helyesléssel idézi a keletieskedő költőkre s a Redwitz Oszkár-féle költészetre vonatkozó gúnyos verssorokat.¹

Ha azonban Gyulait az ötvenes évek német költészete nem is kápráztatta el, annál inkább el kellett ismernie annak a tudós kutató munkának jelentőségét, mely az irodalom fejlődésének útját oly biztos kézzel rajzolta meg. A német irodalomtörténet már Pesten érdekelte és Schmidt Juliánra többször hivatkozott irodalmi dolgozataiban. A berlini egyetemen mégsem hallgatott német irodalomtörténetet, bár Toldy Ferenc egyik levelében gúnyosan jósolgatta, hogy ott majd megtanulhatja, mi a népies.² Gyulai azonban azt tartotta, hogy az orvosi és természettudományokat kivéve, a többi tudományokat jobban meg lehet tanulni könyvek-ből és gondolkodás által, mint az egyetemen.³ Valószínű, hogy az egymásután gyorsan kiadott vaskos német irodalomtörténeti köteteket nem olvasta végig, de megjelenésükről könnyen tudomást szerezhetett a napilapokból, melyeket gyakran vett kezébe. Különösen alapos ismertetéseket találhatott a *National-Zeitung*ban, mely magas irodalmi színvonalánál fogva rövid idő alatt rendkívüli elterjedtségre tett szert.⁴ Itt a lapnak két tárcacikk-írója: Ulrich Titusz és Stahr Adolf gyakran egész kis tanulmányban jellemezték a német irodalomtörténetíróknak legújabb alkotásait. Így kerültek beható tárgyalásra a lap 1856. évi folyamának első felében, márciusban Hettner Hermann műve: *A tizennyolcadik század irodalomtörténete*⁵; áprilisban Humboldt Vilmos életének

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 okt. 31.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 45—47. l.

² Lásd Toldy Ferencnek Kazinczy Gáborhoz 1855 nov. 5.-én írt levelét.

³ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 22. l.

⁴ Ludwig Salomon: *Allgemeine Geschichte des Zeitungswesens*. 1907. 52—54. l.

⁵ *National-Zeitung*, 1856. 135. (márc. 20.) sz.

és jellemének Haym Rudolftól írt rajza¹; májusban Schmidt Julián művének: *A tizenkilencedik századi német irodalom történetének* második, teljesen átdolgozott kiadása, majd Gottschall Rudolf munkája: *A német irodalom a tizenkilencedik század első felében* címmel, továbbá *A jelenkor irodalmának története*, melybe Mundt Tódor foglalta össze irodalomtörténeti felolvasásait.² Ezekben a művekben Gyulai közvetve vagy közvetlenül a magasabbrendű irodalomtörténetírás céljait és eszközeit ismerte meg s ennyiben ösztönzést nyert későbbi irodalomtörténeti munkásságához. Német irodalomtörténeti tanulmányainak komolyságáról még inkább tanúságot tett azzal, hogy, mint gróf Nádasdy Lipótnak 1856 május 24.-én írta, egy német köziskolai igazgatóval hetenként egypár magánórát adatott magának a német irodalomból.³ Ezeknek a tanulmányoknak is részök volt abban, hogy Gyulai egy 1857. évi drámatörténeti cikkében oly érdekes kapcsolatot tudott teremteni a német és magyar színpad története között.⁴

Az egyetemi és irodalmi élet azonban Berlinben sohasem tudta Gyulai lelkét annyira magával ragadni, mint a színház, hol mozgékony képzeletével s kiművelt ízlésével a költészetnek és színészetnek magasabb légkörébe emelkedett. Csengerynek már 1855 november 7.-én azt írta, hogy a színházakat szorgalmasan járja s rövid tartózkodása alatt Berlinnek mind az öt színházában nem egyszer fordult meg.⁵ Hasonlóképp értesítette gróf Nádasdy Lipótnét is a változatos színházi élményekről, főképp Shakespeare *III. Richard*-jának előadásáról.⁶ Párizsban is érdeklődésének középpontja a színház volt; betegsége ellenére három színházba látogatott el, köztük a Théâtre Français-be, s a *Pesti Napló* szá-

¹ *National-Zeitung*, 1856. 199. (ápr. 30.) sz.

² *National-Zeitung*, 1856. 205. (máj. 4.), 209. (máj. 7.), 211. (máj. 8.), 213. (máj. 9.), 237. (máj. 24.), 243. (máj. 28.) sz.

³ *Nyugat*, 1924. évi 2. sz. 107. l.

⁴ Gyulai Pál: *A Nemzeti Színház és drámai irodalmunk. (Dramaturgiai dolgozatok. I. (1908) 251—253. I.)*

⁵ *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 22. l.

⁶ *Nyugat*, 1923. évi 8. szám, 517. l.

mára tervezett tárcacikkeiben is a párizsi színházakról akart írni.¹

Az 1855—56. évi berlini színházi évad értékes előadásokkal kötötte le Gyulai figyelmét. A drámai színházak közül, melyek Gyulait első sorban érdekelték, legmagasabb művészi célokat a királyi drámai színház tűzhetett maga elé. Az évi kimutatás szerint a műsor felét klasszikus színművek szolgáltatták, úgyhogy 268 színházi este közül 48-on Shakespeare, 22-n Schiller, 9-en Goethe s 9-en Lessing jutottak szóhoz.² Különösen nagy becsvággyal adta elő a színház Shakespeare remekeit. Philarète Chasles, a híres francia műbíráló, kinek berlini felolvasásait Gyulai is említi Ristoriról szóló cikkében, nem győzte eléggé dicsérni *Julius Caesarnak* összehangzó előadását, valamint *III. Richard* főszerepének alakítóját, Dessoirt, s azt mondta, hogy hasonlót Londonban sem látott.³ Ilyen szellemben küldött értesítéseket a *Hölgyfutár* berlini levéllírója is Berlinnek nagy Shakespeare-tiszteletéről.⁴ Nagyobb mozgalmat idézett elő a berlini színházi életben a német színészet két kiváló tagjának: a hannoveri Devrientnek és a drezdai Dawisonnak vendégszereplése. Az évad csúcspontja mégis Ristorinak két előadása volt, ki 1855 november 13.-án és 14.-én egész Berlint valósággal megbabonázta.⁵

Mindez Gyulainak sok műélvezetet, de ugyanannyi tanulmányt és elmélyedést is jelentett. Ő azonban sokkal szigorúbb bírāja volt a német színészetnek, mint Philarète Chasles vagy a *Hölgyfutár* levéllírója. A kiválóbb német színészeket, kiknek érdemeiről annyit olvashatott Gutzkow lapjában,⁶ külön nem emlegette, még Dessoirt, Devrientet,

¹ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 ápr. 3.-án írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 31. l.

² *Neue Preussische Zeitung*, 1856. 165. (júl. 17.) sz.

³ *Neue Preussische Zeitung*, 1856. 93. (ápr. 22.) sz.

⁴ Lásd Kocsi Károly berlini leveleit a *Hölgyfutárnak* 1856. évi 26. (jan. 31.), 79. (ápr. 5.) számaiban.

⁵ Ulrich Titusz bírálta Devrientet Hamlet, és Dawisont Shylock szerepében a *National-Zeitung* 1856. 113. (márc. 7.), 157. (ápr. 4.) számaiban, Ristorit a lapnak 1855 nov. 14. és 16. számaiban.

⁶ Lásd az *Unterhaltungen am häuslichen Herd* című lapnak 1856. évi folyamában a *Deutsche Schauspieler* című cikksort.

Dawisont sem, holott ezeket többször látta Berlinben. A német színésznők közül is csak Seebachot s csak Gretchen szerepében bámulhatta,¹ a berlini királyi színház személyzetében viszont egyetlen kitűnőbb színésznőt sem talált. Őt nem elégtette ki a német színész törekvéseinek netovábbja, a természetesség; azon túl ép úgy megkívánta a tragédia előadásában a páthoszt. Ezért hódolt meg Ristori művésze előtt olyan feltétlenül, hogy szinte a színészet eszményképét látta benne. Egyébiránt Gyulai színpadi ismereteinek rendkívüli gazdagodását semmi sem bizonyítja inkább, mint az a ragyogó tollal megírt cikk, melyben Gyulai a nagy olasz színésznő művészetének méltó rajzát adta.² A műbírálói tehetségnek ehhez a káprázatos tűzijátékához azonban a berlini színházi esték is szolgáltatott anyagot, elveket és szempontokat, amennyiben mélyebb bepillantást engedtek a színészet rejtelmeibe.

A színibíró megfigyeléseinek mélységét s rajzának biztonságát egyúttal elősegítették a német lapoknak színházi tudósításai is. Mennyire számon tartotta Gyulai őket Ristoriról szóló cikkében is! Részletesen megvilágította a vele ellentétes nézetű lapoknak, főképp Gutzkow lapjának érveit.³ A jelentősebb napilapok közül legtávolabb állott Gyulai felfogásától a *Neue Preussische Zeitung*, míg a *National-Zeitung* színibírója, Ulrich Titusz már inkább találkozott vele a színész-lángelmének esodálatában.⁴ Legnagyobb rokonságot árult el Gyulainak a berlini Ristori-bírálatok közül kimagasló rajza azzal a *Signora Ristori* című cikkel, melyben Relstab Lajos a *Vossische Zeitung* olvasói számára elemezte a nagy olasz színésznő játékát. Az irodalmi hatás

¹ Gyulai Pesten láthatta Seebachot *Faust* előadásán, melyről Bäuerle *Theaterzeitung*-jában (1855) a 632. lapon egy júl. 5.-i pesti levél szól.

² *Pesti Napló*, 1855. 143. (dec. 11.), 144. (dec. 12.) sz. — Gyulai Pál: *Dramaturgiai dolgozatok*. I. (1908) 137—164. l.

³ *Signora Ristori*. (*Unterhaltungen am häuslichen Herd*. 1855. 8. szám. 126—128. l.)

⁴ *Neue Preussische Zeitung*, 1855. 265. (nov. 14.), 267. (nov. 16.) sz. — *National-Zeitung*. 532. (nov. 14.), 536. (nov. 16.) sz.

mellett még inkább tanuskodik az, hogy a két cikk nemcsak eszmékben, hanem itt-ott kifejezésekben is egyezik.¹

Az értékes berlini hatások ellenére a német élet kevésbé talált Gyulai kedélyében és ítéletében teljes visszhangra. Berlint már az első benyomások után nem épen barátságos városnak tartotta. Ha szívéhez szólt is a dolgos nemzetnek szigorúbb és egyszerűbb életfelfogása, annál inkább visszariasztotta az a pietista protestáns szellem, mely a porosz kormányon és egyetemeken uralkodott.² Riedl Frigyes meglepte Gyulainak egy berlini tárgyú novellájában egy a berlini arcok savanyú élességére tett tréfás megjegyzés, s azt következtette belőle, hogy Gyulai még nem olvasta ki a sápadt arcokból a nagy porosz fellendülést.³ De vajjon Bismarckon kívül ki sejtette volna IV. Frigyes Vilmos uralkodásának legsötétebb éveiben a nemzeti élet derengését? Másrészt Gyulai nagyon is Heinének torzító szemüvegén keresztül látta a német életet. Ezért botránkozott meg a studensek cifra sapkáin és hangos, hazafias énekein. Ezért írta egy 1856. évi levelében: «Szegény Heinének mindig igazsága volt, csak ő festette a németet híven.»⁴

Az egyoldalúság meglátszik Gyulainak berlini környezetén is, amennyiben legállandóbb társaságát gróf Nádasdy Tamáson kívül gróf Bethlen Ferenc, Gáspár János és Zeyk József alkották. Különösen sok időt töltött el Gáspár köré-

¹ Relstab Lajos cikke *Signora Ristori* címmel a *Vossische Zeitung*nak 1856. évi 269. nov. 16.-i számában jelent meg. Relstab így ír Ristoriról, mint Stuart Máriáról: «Die Darstellerin war eine knieende Heilige. Schmerz, Demuth, Hoffnung, endlich süßer Friede, Gefühl seliger Verklärung schwebten in wunderbar gesteigerten Graden über die Züge hin.» Mennyire rokon ezzel Gyulainak finom rajza: «... egy térdeplő szentté változik át. Fájdalom, alázat, remény olvadnak össze vonásain, s végre a túlvilági boldogság rejtélyes derűje sugárzik fel rajtok...»

² Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1855 nov. 7.-én és Nádasdy Lipótné grófnéhez 1855 nov. 10.-én s márc. 17.-én írt leveleit.

³ Riedl Frigyes: *Gyulai Pál*. Olcsó Könyvtár. 1598—99. sz. 1911. 45. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 okt. 31.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 45. l.

ben. Ő említi leveleiben, mint poharaztak együtt Pál napján a hazáért, mint sétálgattak a hársak árnyékában, miközben Gyulai és Zeyk a germán szépségekre tettek elmés megjegyzéseket.¹ Ezzel a társasággal kapcsolódott Gyulai a berlini Magyar Egylet életébe is, melyet Berlinben lakó magyar iparosok alapítottak, hisz 1856-ban mind az öten adakoztak az Egylet céljaira.² Az egyoldalúság nyomot hagyott azon a költői képen is, melyen Gyulai a berlini életnek egy-két jellemző vonását örökítette meg. Úgy látszik, Gyulai részt vett barátaival együtt a berlini Magyar Egylet bálján, együttal megismerkedett egyik egyleti taggal, Glück Jánossal, ki egykori «Szerencse» nevét némettel cserélte el s a *Hölgyfutárnak* berlini levélírója szerint még 1856-ban sem békült ki új nevével.³ Ezekből a benyomásokból írta meg Gyulai művészi komikus rajzát, mely előbb *Magyar bál Berlinben*, később meg *Glück-Szerencse úr* címet nyert.⁴ A novella Berlin átalakító hatásának találó torzképe, de minden egyéb, mint lírai lelkesedés hordozója. Mennyivel közvetlenebbül nyilatkozik Gyulai elragadtatása, mikor párizsi élményeit válaszva, így ír Párizsról gróf Nádasdy Lipótnénak: «Itt minden nagyszerű, még a bűn is, még a nyomor is.»⁵

Berlin nem is tudta Gyulaival Pestet elfeledtetni. Ristori-ról írt cikkében maga árulta el nagy honvágyát, maga val-

¹ Lásd *A Berlini Magyarok Emlékkönyvének* 33. lapját, továbbá Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1855 dec. 9.-én, 1856 febr. 6.-án, márc. 14.-én s márc. 17.-én írt leveleit. — Berde Mária: *Gáspár János hagyatékából. Budapesti Szemle*, 1917. évi 171. k. 224., 225. l.

² Szakács Mózes: *A berlini magyar egylet tizennyolc esztendő életének némi vázlata*. 1866. 26. l.

³ Lásd az 1856 febr. 17.-i berlini levelet a *Hölgyfutárnak* 1856. évi 46. (febr. 25.) számában. — Szakács Mózesnek a berlini Magyar Egylet életéről szóló füzetében az 1852—1858. évi adatok között többször fordul elő Glück Jánosnak, a 26. lapon éppen Glück de Szerencse tagnak neve.

⁴ Gyulai Pál: *Magyar bál Berlinben*. (Szelestey László: *Szépirodalmi Album*, 1858. 132—140. l.) — Gyulai Pál: *Glück-Szerencse úr. (Vázlatok és képek*, 1913., 233—278. l.)

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhoz 1856 máj. 12.-én írt levelét. *Nyugat*, 1924. évi 2. sz. 105. l.

lotta meg, mily örömet fölcserélné az egész Unter den Linden Nagy Frigyes szobrával együtt Pestnek egyetlen szűk utcájáért. Gondolatát ellenállhatatlan erővel vonta magához a pesti irodalmi élet. Csengery Antalhoz Berlinből írt első levelében is izgatottan kérte, hogy báró Kemény minél előbb küldesse el számára a *Pesti Naplót*, Csengery pedig minél kimerítőbben írjon neki a pesti irodalom belső ügyeiről.¹ Irodalmi kapcsolatait azonban nem nagy szerencse kísérte. Az első cikk, melyet ígérete szerint báró Kemény Zsigmondnak küldött, Ristoriról szólt s a *Pesti Napló*-nak 1855 december 11. és 12. számaiban jelent meg. A cikk, főképp magyar irodalmi vonatkozású része rendkívüli visszatevészt keltett Gyulai elleneinek táborában. Jókai a gúnyos megjegyzéseket a magyar drámaírásra és színészetre nézve sértőknek találta. azért Gyulai homlokára a *Vasárnapi Ujság*-ban a hazafiatlanság bélyegét akarta sütni. Hasonló szellemben, csak sokkal kíméletlenebbül támadta Gyulait Egressy Gábor a *Magyar Sajtón*.² Gyulai mindkettőjükkel felvette a harcot s éles cikkekben válaszolt nekik a *Pesti Napló* hasábjain, Egressy Gábornak még egyszer és utoljára az 1856 május elsei számban.³ Az ízléstelen támadások annál inkább lehangolták Gyulait, mert a nagy távolság miatt válaszaik rendszeresen megkésvé jelentek meg. Idővel mind elszigeteltebb helyzetbe jutott s 1856 május 23.-i levelében már így állapította meg szakadozott műbírálatainak céltalanságát: «Innen Berlinből ki-kiszárgulani, mint egy vasas német, haszontalan és nevetséges.»⁴ Hiába is biztatták Gyulait báró Kemény Zsigmond és Csengery, hogy irodalmi vállalataikat támo-

¹ *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 23. l.

² Jókai Mórnak *Egy kis vitaközös* című cikke az 1855. évi *Vasárnapi Ujság* 51. számában jelent meg. Egressy Gábor pedig a *Magyar Sajtón* 1855. évi 149. (dec. 20.) számában kezdte meg *Levelek a színvilágból VII.* címmel Gyulai ellen írt cikkeinek sorát, mely a lapnak 1856 máj. 10.-i számában végződött.

³ Gyulai Pál: *Még egyszer Ristori. (Dramaturgiai dolgozatok.* I. (1908) 167—216. l.)

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 máj. 23.-án írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 37. l.

gassa ; Gyulai a Greguss Ágostnak szóló nyílt levélen kívül nem küldött Berlinből több cikket a *Pesti Naplónak*.

Ha a távolság megbénította Gyulainak, a műbírólnak hatását, még több akadályt gördített eléje az a kötelezettség, melyet Gyulai Szilágyi Ferencel, a *Budapesti Hirlap* szerkesztőjével szemben érzett. Azóta, hogy 1855 június 30.-án Gyulai befejezte a *Budapesti Hirlapban Szépirodalmi szemlét*, Szilágyi többször ígérte lapjában, épen Gyulai adott szavára hivatkozva, a szemle folytatását s benne a regények, novellák, színművek és a színészet bírálatát. Gyulai azonban, bár a *Pesti Naplóban* élénk munkásságot fejtett ki, teljesen visszavonult a laptól. Külföldi útja előtt október 24.-én ugyan azt írta Szilágyinak, hogy adott szavának híve marad s az év végéig Berlinből is szállítja az ígért cikkeket.¹ de a megjelölt időpontig csak a *Pesti Napló* számára küldte el Ristoriról szóló cikkét. Gyulai a gyanúsításoktól s a külföldieskedés vádjától hajtva, többször kérte Szilágyit, hogy mentse fel a becsületszó kötelezésétől, sőt azt is felajánlotta, hogy ha a *Budapesti Hirlapnak* nem dolgozhat, máshová sem fog semminemű kritikai cikket dolgozni. Szilágyi azonban leveleiben ridegen visszautasított minden megalkuvást ; 1855 decemberében fenyegetőzött, 1856 március 3.-án pedig két tekintélynek : Kemény Zsigmondnak s Gyulai boldogult atyjának szavával akarta Gyulait ígéretének beváltására rábírní. Gyulai ekkor tudtára adta, hogy kénytelen szavát megszegni s egy betűt sem ír, csináljon, vele, amit tetszik. Szilágyi tovább is konokul ragaszkodott követeléseéhez, de végre 1856 novemberében Kemény Zsigmond és Csengery erőlyesebb fellépésére engednie kellett ; annyit mégis elért, hogy Gyulai egyelőre felhagyott minden bírálattal.² Mint-

¹ *Budapesti Hirlap*, 1855. 105. (okt. 25.) szám.

² Gyulai Pál és Szilágyi Ferenc viszonyára nézve lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 máj. 23.-án írt levelét (*Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 38. l.), Nádasdy Lipótné grófnéhez 1856 jún. 2.-án írt levelét. (*Nyugat*, 1924. 2. sz. 109., 110. l.), továbbá Szilágyi Ferencnek Gyulai Pálhoz 1855 dec. 19.-én s 1856 márc. 3.-án írt leveleit a Nemzeti Múzeum levéltárában, valamint Csengery Antalnak Gyulai Pálhoz 1856 júl. 11.-én s nov. 19.-én írt leveleit. (*Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 43., 47. l.)

hogy pedig Gyulai saját lírai költői eszméit sem tartotta a nyilvánosság elé valóknak, lassanként teljesen leszorult az irodalmi térről.

Az irodalmi munkásság méreteiből első pillanatra az tűnhetnék ki, mintha Gyulai írói és költői egyéniségének fejlődését a berlini egyetemi év megakasztotta volna. Ez azonban csak látszat. Gyulai tulajdonképp berlini tanulmányaiban és tapasztalataiban, valamint párizsi emlékeiben nagy szellemi értékeket gyűjtött maga számára. Egyfelől közelről ismerte meg a XIX. század tudományos törekvéseinek uralkodó szellemét, főképp a modern irodalomtörténeti kutatás titkait, másfelől Berlin és Párizs színházaiban belelátott a küszködő irodalmi áramlatok mélyébe, a porosz társadalmi élet mozgalmaiban meg különösen az árnyékdalakat fedezte fel. Mintha lelkét Berlinnek örökké bíráló és valóságot szomjúhozó szelleme hatotta volna meg, gondolkodása az életnek mind szélesebb területeit fogta át, mind szigorúbb ítélet felé hajolt s mind realisabb jellemet öltött. Épen a nagy valóságok szeretetével és ismeretével vezette Gyulait berlini éve irodalmi pályájának tetőpontja felé. Ilyenformán gondolkozott Gyulairól saját kora is. A *Hölgyfutár*, mikor Gyulainak Berlinből való visszatéréséről megemlékezett, az irodalmi munkásság megszakadását így értelmezte: «E kiváló tehetségű írónk jelenleg olyanformán tesz, mint az erélyes hadvezérek szoktak, kik gyakran visszavonulnak, hogy erőt gyűjtve, annál sikeresebben léphessenek előtérbe.»¹ Mindazáltal kérdés, vajjon Gyulai lelkivilágába Berlin után a külföldi visszavonulás vagy a pesti irodalmi élet hozott volna-e több értéket. A kérdés eldöntését a sors magának tartotta fenn.

Mikor Gyulai és grófi barátja 1856 augusztusának közepén Berlinből hazaértek, Tamás gróf Nádasdladányban, a grófi család ősi birtokán, az otthon örömeinek adta magát át, Gyulai pedig inkább Pesten időzött s irodalmi kapcsolatait újította fel. Épen megérkezésük idején töltött Arany János Pesten egy hetet,² s hogy az írói társaságokban Gyulai

¹ *Hölgyfutár*, 1856. 188. (aug. 14.) szám.

² *Déliabáb*, 1856. 33. (aug. 17.) szám.

is jelen volt, sőt Nagykőrösre is ellátogatott, azt bizonyítja Aranyinak augusztus 30.-án Nagykőrösről Tompához írt levelében e két mondat: «Találkoztam néhány emberrel. Hazajöttem Gyulaival.»¹ A szünet gyorsan elrepült, úgyhogy határozni kellett az egyetemi tanulmányok folytatásának helyéről. A család most katolikus szellemű környezetre gondolt s a müncheni egyetemet választotta, melyet Gyulai is melegen ajánlott egyik régebben írt levelében gróf Nádasdy Lipótnak. A *Hölgyfutár* jelentése szerint Gyulai október 15.-én indult el gróf Nádasdy Tamással együtt Münchenbe.² Első pihenőjük Bécs lehetett, minthogy Gyulai egy müncheni levelében azt a megjegyzést tette, hogy Pesten és Bécsben keveset volt együtt Tamás gróffal.³

Az utat Gyulai és Tamás gróf hosszabb és rövidebb ki szállással Drezdán és Lipszén keresztül tették meg. Október 26.-án Gyulai mégis azt írhatta Nádasdy grófnénak, hogy már néhány nap óta vannak Münchenben. Meglehetősen korán érkeztek, mert az egyetemi előadások csak november 10.-én kezdődtek. Elég idejük volt tehát addig arra, hogy az Isar-parti, bajor főváros természeti szépségeiben gyönyörködjenek s hogy a művészeti gyűjtemények nevezetességeit megismerjék. A kellemes benyomást növelte az a kitűnítő figyelem, mellyel az egyetem rektora, Lasaulx, ünnepélyes beiktatásukkor Tamás gróft fogadta.⁴ Gyulai, hogy az egyetemi életet minél vonzóbbá tegye, tanulmányaiknak elrendezésében különös tekintettel volt mindkettőjüknek egyéniségére. Így jelentette november 6.-án gróf Nádasdy Lipót-

¹ Arany János: *Hátrahagyott iratai és levelezése*. III. 1888. 399. l.

² *Hölgyfutár*, 1856. 238. (okt. 15.) sz.

³ Lásd Gyulai Pálnak Nádasdy Lipótné grófnéhez 1856 nov. 7.-én írt levelét. *Nyugat*, 1924. évi 2. sz., 122. l.

⁴ Gyulai Pál 1856 nov. 6.-án írta gróf Nádasdy Lipótnak, hogy az ünnepélyes immatriculatio két nappal előbb történt meg. (*Nyugat*, 1924. évi 2. sz. 120. l.) Hasonlóképp szólt az az értesítés is, melyet 1931 októberében számomra küldött a müncheni egyetem levéltára (Archiv der Ludwig Maximilians-Universität München). E szerint a beiktatás emlékézt az egyetemi anyakönyvnek következő bejegyzése őrzi: «4. Nov. 1856. No. 294. Graf Thomas Nádasdy, Ungarn. Rechtsstudium. No. 295. Paul Gyulay, Siebenbürgen. Recht.»

nak, hogy Tamás gróf Bluntschlitól államjogot, Hermann-tól nemzetgazdaságtant, Liebig bárótól kísérleti vegytant fog hallgatni.¹ Ez időtáiban írta Csengerynek is, hogy valamivel derekabb előadásokat szemelt ki maga számára Münchenben, mint Berlinben; ilyenek voltak: Hermann nemzetgazdaságtana, Carriere széptana a nevezetesebb művek magyarázatával együtt, továbbá Riehl középkori művelődéstörténete.² A szép remények azonban, melyek ezekhez a tanulmánytervekhez fűződtek, csakhamar szétfoszlottak.

Gróf Nádasdy Tamás november közepe táján holmi családi pénzügyek rendezése végett Berlinbe utazott, az úton meghűlt s november 27.-én este lázasan érkezett vissza Münchenbe. Gyulai azonnal orvost hívatott, ki a beteget lefektette. Azóta Gyulai éjjel-nappal a kimerülésig ápolta barátját s napról-napra értesítette az aggódó szülőket. December 3.-án a tifusz már teljes erővel kitört, úgyhogy Gyulai Nádasdy grófnét sürgősen hívta Münchenbe. December 13.-án éjjel a lesujtott anya és a hű barát együtt virrasztottak a nagybeteg ágya mellett s éjfél után egy órakor együtt fogták le a megholtnak szemét. A haldoklónak utolsó szava Gyulaihoz ez volt: «Édes barátom, ments meg; nagy veszélyben vagyok.»³ Még egy szomorú baráti szolgálat teljesítése várt

¹ A müncheni egyetem levéltárának 1931 októberében hozzám intézett levele szerint Nádasdy Tamás gróf Bluntschlitól államjog helyett kereskedelmi és váltójogot (Handels und Wechselrecht) hallgatott. Valószínű, Tamás gróf utólag változtatta meg ily értelemben egyetemi tanulmányait.

² Gyulai Pál leckerendjét a müncheni egyetem levéltára 1931. évi októberi levelében az egyetemi anyakönyv adatai alapján következőkép ismertette: «Paul Gyulay hat belegt Nationalökonomie bei v. Hermann, Aesthetik bei Carriere, Culturgeschichte des Mittelalters bei Riehl.» — Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 okt. 31.-én írt levelét. (*Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 44., 45. l.) — A müncheni egyetem életére nézve lásd Karl Prantl: *Geschichte der Ludwig Maximilians-Universität, I., II., 1872.* című művét, az egyetemi előadásokra nézve pedig *Verzeichniss der Vorlesungen an der königlichen Ludwig Maximilians-Universität zu München im Wintersemester 1856/57.* című kiadványt.

³ Gróf Nádasdy Tamás utolsó napjainak rajzához Gyulai Pálnak Nádasdy grófhoz, Nádasdy grófnéhoz s Csengery Antalhoz

Gyulaira. Ő kísérte el a holttestet a vasmegyei Lékára, a Nádasdy-család halottainak nyugvóhelyére. Ő fogalmazta meg december 14.-én azt a levelet is, melyben gróf Nádasdy Lipót Léka urának, Esterházy hercegnek jelentette, hogy fiának hült tetemeit másnap indítja.¹ Gróf Nádasdy még december 23.-án írt levelében is utasításokat küldött Pest-ről Gyulainak a lékai temetésre nézve.² A kegyelet adójának lerovását jelezte ez időtájt a *Magyar Sajtó*nak 1856 december 24.-i számában a következő bécsi hír: «Néhány nap óta körünkben van a nemesszívű ifjú, Gyulai Pál, ki éjet-napot egyvé tett az ifjú gróf Nádasdy Tamás betegágya mellett. Most a fiatal gróf holttestére vár itt, melyet a családi sírboltban való eltakarítás végett Lékára fog kísérni.» A grófi család és Gyulai gyászában résztvevő a magyar társadalom és irodalom is. A Magyar Tudományos Akadémia érzelmeit báró Eötvös József tolmácsolta abból az alkalomból, hogy gróf Nádasdy Ferenc a Nádasdy Tamás-díj alapjául elhunyt bátyjának 5000 forintnyi összegét tette le.³ A *Pesti Napló*-ban Csengery Antal, a *Vasárnapi Ujság*ban a *Tört remények* című cikk írója, a *Magyar Sajtó*ban Beöthy Zsigmond, a *Gróf Nádasdy Tamás* című költemény szerzője és Batizfalvi Samu áldoztak az elhunyt ifjú gróf emlékének.⁴

A megrendítő gyászessel befejeződött Gyulai külföldi tanulmányainak kora. Müncheni hónapjainak hatása nem vetekedhetik a tartalmas berlini év benyomásaival. Az egyetemi előadásokat valójában csak néhány hétig, körülbelül november végéig kísérhette figyelemmel. Másrészt, mint Csengerynek írta egyik levelében, a müncheni egyetemet nagyon törpének tartotta a berlinihez képest.⁵ Leginkább

írt levelei s Nádasdy Tamás grófnak Gyulaihoz nov. 20-án írt s a Nemzeti Múzeum levéltárában levő levele szolgáltattak anyagot.

¹ A Gyulai Pál kezével írt levelet a Nemzeti Múzeum levéltára gróf Nádasdy Lipót levelei között őrzi.

² Lásd gróf Nádasdy Lipótnak Gyulai Pálhoz 1856 dec. 23.-án írt levelét a Nemzeti Múzeum levéltárában.

³ *Vasárnapi Ujság*, 1857. 3. (jan. 8.) sz.

⁴ *Pesti Napló*, 1857. 10. (jan. 14.) sz. — *Vasárnapi Ujság*, 1858. 19. sz. — *Magyar Sajtó*, 1857. 11. (jan. 15.), 20. (jan. 25.) sz.

⁵ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 okt. 31.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 45. l.

érdekelhették Gyulait Carriere-nek széptani előadásai,¹ de Angyal Dávid szerint ezek is csak kételkedést ébresztettek benne a bölcséleti széptan értéke iránt.² Carriere legfeljebb a realizmus és idealizmus összeegyeztetésének elvével erősíthette meg Gyulainak széptani meggyőződését.³ Nem elégtették ki Gyulai ízlését a müncheni színházak sem, azt írta róluk, hogy nagyon rosszak s a pestieknek színvonalát meg sem közelítik. Gyulainak, mint leveleiből kitűnik, volt szeme München szobrai és egyéb műalkotásai számára, de a bajor nemzeti önérzetnek nagyzó művészi kifejezése mindig gúnymosolyra indította.⁴ Ezek után nem csoda, ha müncheni emlékei annyira elhalványultak az idő ködében. Évtizedek múlva, mikor egyik költeményében visszaemlékezett azokra a külföldi folyókra, melyek mellett valamikor szép napokat élt át, csak a Spreet és a Szajnáat említette, míg a zöldhullámú Isarról megfeledkezett.⁵

A baráti szívnek nemes önáldozata mégis megőrizte Gyulai emlékezetében München képét. A küzdelem, melyet barátjának megmentéseért folytatott, feltárta előtte a féltett életnek teljes értékét. A gyászeset napján, december 14.-én Csengery Antalhoz írt levelében a megválás pillanataira célozva, így állapította meg veszteségének nagyságát: «Csak e pillanatban éreztem, mennyire szeretem e fiút.»⁶ Az együtt eltöltött évnek felemelő és komor emlékei kapcsolódtak össze Gyulait továbbra is a grófi családdal. 1860-ban is, mikor *Barátom halálára* című költeményében költői emléket akart állítani elhunyt barátjának, a müncheni izgalmas éjszakák rajzában egyaránt érezte saját szívének s az

¹ Carriere előadásainak címe: *Aesthetik in Verbindung mit der Charakteristik ausgezeichneter Kunstwerke und ihrer Meister.*

² Angyal Dávid: *Gyulai Pál.* Olcsó könyvtár. 1654—1656. sz. 1912. 58. l.

³ Moriz Carriere: *Aesthetik.* 1859., I. 531. l., II. 634. l.

⁴ Lásd Gyulai Pálnak Csengery Antalhoz 1856 okt. 31.-én írt levelét. *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 44. l.

⁵ Gyulai Pál: *Leányfalván.* (Gyulai Pál: *Költeményei.* II. 1904., 207., 208. l.)

⁶ *Budapesti Szemle*, 1923. évi 194. k. 51. l.

anyai szívnek gyötrelmeit.¹ A közös fájdalomnak költői kifejezése e végső versszak:

És látlak ismét . . . Ágyadhoz borulva,
Sír szobraként, ott térdel még anyád.
Arcod mi nyugodt és mégis mi dúlva.
Ó mennyi könny és kín fagyott reád!
Mi szomorú vagy a halottas ágyon . . .
S meg-megsiratlak, szeretett barátom.

Körülbelül tizennégy hónapot töltött el Gyulai az 1856. év végéig a német és francia műveltség vonzókörében. Ez az időszak teljesen különbözik attól a harmadfél évtől, melyhez Gyulainak izgató pesti hírlapírói emlékei fűződtek. Míg Pest lázas írói munkát követelt tőle, majd irodalmi ármányok közé sodorta s szegényes bohéméletet kínált neki, addig a külföld kényelmet, nyugalmat s előkelő szellemi légkört biztosított számára. Ha azonban a sors egy időre pihenőt adott is a fáradt idegeknek, annál nagyobb mozgalmat idézett elő a lélek mélyén Gyulai világnézetének rohamos fejlődése. Gyulai nem időzhetett sokáig a gondolkodó német nemzet körében a nélkül, hogy az emberiség nagy kérdései ne foglalkoztatták volna. Minél inkább megismerte az európai műveltség értékeit, annál tisztábban látta az irodalmi ízlés jelentőségét a nemzetek emelkedésében és süllyedésében s annál inkább ragaszkodott ítéleteiben a valóság és eszmény tiszteletéhez. Érzelemvilágának is a való élettel való szoros kapcsolat adott határozott jellemet. Mily magasságokat ért el családi érzése barátja iránt tanúsított atyai indulatában s az önfeláldozó anyai szeretet tiszteletében! Mindez valójában az ítélő és erkölcsi erőnek gazdag kibontakozása, de egyúttal nagy ígéret az írói és költői egyéniség alkotó munkája számára is.

PAPP FERENC.

¹ Gyulai Pál: *Költeményei*. I. 1904., 228—231. l.

SZÉCHENYI SAJTÓPOLITIKAI ESZMÉI A STÁDIUMBAN.

Gróf Széchenyi István művei közül előző két tanulmányunkban ¹ a *Hitel* és a *Világ* című könyveivel foglalkoztunk és rámutattunk azokra a sajtópolitikai eszmékre és tanulságokra, melyeket ebben a két nagyszerű könyvben találtunk és azokból levonhattunk. A jelen értekezésünk a legnagyobb magyarnak harmadik nagy könyvével foglalkozik, amelynek címe *Stádium*.²

A *Stádium* a «Magyarország képviselőihez» intézett ajánlással kezdődik. Ezt követi a *Kiadónak előszava*, melyből megtudható, hogy a könyv a cenzura miatt jelenik meg külföldön, Lipcsében, azonban olyan kihagyásokkal, melyeket a hazai cenzura első, de utóbb visszavont intézkedése előírt.³ Magát a művet egy másik előszó is megelőzi, ez a szerzőé. Ebben Széchenyi röviden összefoglalja korábbi műveiben már hangoztatott eszméit, melyek megvalósításának útjaul tizenkét «törvényt» jelöl meg. A könyvnek így önként adódó része a *XII. törvény* címet viseli. Ezt a részt azután egymásutáni sorrendben követik a tárgyalás anyagát szolgáltató fejezetek ilyen címekkel: *Hitel, Aríticitas. Fiscalitas. Jus Proprietatis. Törvény előtti egyenlőség, Törvényes pártvéd, Házi pénztár s országgyűlési költségek*.⁴ *Vizek. utak s belvámok,*

¹ A *Budapesti Szemle* 1929. évi januári és szeptemberi számában.

² Idézeteinket a mű lipcsei kiadásából vettük, amely Wigand Ottónál 1833-ban ily címmel jelent meg: *Stadium*. Írta: gróf Széchenyi István 1831-ben. Kiadta: Z. 1833-ban. I. rész.

³ Ez a kiadói előszó a magyar sajtó jog történetéhez igen értékes adatul szolgálhat.

⁴ A kiadói és szerzői előszó közt elhelyezett *Tartalom* című tartalomjegyzék, nyilvánvalóan tévedésből, nem említi ezt a *Házi pénztár s országgyűlési költségek* című fejezetet, mely a könyv 197. lapján kezdődik.

Monopoliumok—céhek—limitációk. Egy egész rövid *Végszó* fejezi be a könyvet, amelynek végén még a *Magyarázatok* találhatóak.

Maga a *Stádium* szorosán ugyanabból a forrásból fakad, és ugyanoda törekszik, mint a *Hitel* és a *Világ*. A meglevő közállapotok bajainak feltárása, reformok célszerűségének bizonygatása, felvilágosítás a *Stádium* is. Valamivel azonban mégis több ez a könyv, mint azok voltak, mert ebben Széchenyi a reformtörekvéseket már törvényjavaslati szempontból csoportosítja, még pedig az általa felállított sorrendben a következő tizenkét «törvény» «kifejtés»-e céljából:

I. A hitel haszna és kára mindenkit egyenlően ér.

II. Az ősiségi jog (jus aviticitatis) örökre el van törölve.

III. A magszakadásból származó fiscalítások örökre megszűnnek.

IV. Magyarországon mindenki bírhat ingó és ingatlan jószágot, mint sajátot (jus proprietatis).

V. Mindenki egyenlően áll a törvény ortalma és súlya alatt.

VI. A nemtelenek is választanak maguknak megyei pártvédet.

VII. A házi pénztár s országgyűlési költségekhez idom szerint mindenki fizet.

VIII. A vizek, utak s belvám elrendelése mindenkit egyenlően ér s országgyűlési tárgyak.

IX. Monopoliumok, céhek, limitációk s egyéb ilyes a közszorgalmat és concurrentiát akadályozó intézetek örökre eltöröltetnek.

X. Magyarországon csak magyar nyelven szóló törvény, parancs, ítélet kötelez.

XI. Minden törvényhatóság csak a helytartó tanács közbenjárása által hallja a fejedelmi szót.

XII. Ítéletek mint tanácskozások csak nyilvánosan (publice) tartatnak.

Az ily módon pontosan megállapított ¹ vezérfonalat azonban a *Stádium* nem követte végig, hanem csupán kilenc

¹ 30., 31. és 32. l.

törvény tárgyalásáig. A három utolsónak említett probléma kifejtését, a *Végszó* szerint,¹ Széchenyi egy külön II. részben kívánta volna közölni, ami magyarázatául szolgál annak, miért van jelezve a *Stádium* címlapján, hogy az csak I. rész.

Bár sajtópolitikai eszmék tekintetében az elmaradt utolsó fejezet, mely a nyilvánosságról szólt volna, bizonyára gazdag anyagot tartalmazott volna, s bár a magyar nyelv ügyének szánt tizedik fejezet elmaradása is nagy veszteség ebből a szempontból, a *Stádium* még így csonka alakjában is kincsesbányánk maradt, melyből sajtópolitikai eszmék és tanulságok egész sorát tárhatjuk fel.

*

A *Hitel* és *Világ* sajtópolitikai eszméiről szóló előző tanulmányainkban már láttuk, hogy ezek az eszmék egy gondos, tökéletesen egységes, csudálatosan megalapozott és felépített eszmevilágból valók. Gondolatok, melyek külön-külön abszolút értékű igazságok. Következtetések, melyeken az, hogy száz évvel ezelőtt vonták őket le, mit sem változtat. Megállapítások, melyek ma is élnek, ifjan és erősen, mintha újjak volnának.

Carlyle mondja, hogy a nagy embernek, a költőnek az is egyik ismertető jele, hogy ki tud mondani olyan igazságot, amit az emberek már régen éreznek, régen tudnak, s amit azután, hogy a költő kimondotta már, régi ismerősként fogadnak, de amit költő nélkül kimondani mégsem tudtak volna. Ilyen értelemben is nagy ember és nagy magyar költő gróf Széchenyi István. Műveiben egymást követik az először általa kimondott régi, általános emberi és külön magyar igazságok. Bölcs megnyilatkozásai olyanok, mintha nagy foliánsoknak volnának summái.

*Stádium*ából is az a nem is tisztult, hanem már eleve tiszta erkölcs és nemes felemelkedettség árad, amely a *Hitel* és *Világ* lapjait is jellemzi. Nagy szeretettel, nagy emberies-séggel dobog itt is az író aggódó, gyötrődő, de erős szíve.

Erre példaként szolgálhat és a közvélemény-politikust

¹ 296. l.

egyébként is nagyon érdekelheti a *Stádium*nak az az itt következő idézete, amelyben a közszellem, közhangulat elromlásának megakadályozásáról szól :

«El vannak ugyan ideig-óraig oltva honunk némi szerencsétlen részeiben az ott fellobbant lángok, — de az nem elég, mert nemcsak a lángot kell oltani, hanem mindazt gyökerestül irtani ki, a mi éghetne. Ezt azonban nem eszközölhetni börtönnel, hóhérpallossal — bizonyára nem ; mert minden, a legártatlanabb, még a víz, sőt a levegő is iszonyú erőre nevededik, s maga körül mindent parányokká tör, ha természeti elaszticitásán túl nyomatik, — ezt Hazánkért, Nemzetiségünkért ne felejtjük el! — de van egy más bizonyosb mód, legerősb a világon, melly szelíden munkálódva, biztosan éri el a czélt, s midőn mind azon szert, melly emberben könnyen gyúl, megsemmisíti, a tömlőzőket üreseké, vesztőhelyeket szükségtelenné teszi. Ez a nagy nemzetek végtendenciája, használjuk mi is — és semmi egyéb, mint a felebaráti szeretetnek, egészséges főnek, nemes szívnek s igazságos léleknek el nem romlott, szokás által el nem fásult, s nevelés által ki nem facsart — sugalma.»¹

Érdekes és fontos ez az idézet, mert helyesen ismeri fel, hogy közszellem és közhangulat elromlása esetében e romlott közszellem és romlott hangulat nyilvánulásainak elfojtása tényleg csak kétes értékű és átmeneti hatású félmunka, ha nem párosul azok megjavítására szolgáló egyéb, jobb eszközzel. A közvélemény-politikusnak és politikusnak tehát tovább kell mennie.

Ha van valaki, akit nyugtalanít valami, és ha az a feladat, hogy a nyugtalanítás megszűnjék, akkor e feladat eléréséhez két úton lehet közeledni. Az egyik út a nyugtalanító erő megsemmisítése, hatásának megszüntetése vagy gyöngítésc, illetőleg ellensúlyozása, a másik út a nyugtalanított egyénnek e hatás alól való elvonása, vagy érzékenységeinek csökkentése, ennek megszüntetése vagy ellensúlyozása. Tovább kell tehát menni a láng elfojtásánál, ki kell irtani, ami éghetne, megsemmisíteni azt, ami könnyen gyúl. Sőt, amint az élet mutatja, még ennél is tovább kell menni a politikának : meg kell semmisítenie azt is, ami gyújt. Eddig a pontig ugyan Széchenyi nem vezeti végig a gondolatmenetet, de idézett szavaiból önként adódik ez is.

¹ 18. és 19. l.

Fontos ez az idézet nekünk azért is, mert rámutat az állam-művészetnek, tehát a közvéleményt irányító politika művészetének is legmélyebb és legbiztosabb forrására. S e forrás nem a politika tudománya, nem a jogbölcselet, nem is könyv, hanem — egyszerűen — az ösztönös megérzés, a lelkiismeret szava. Ez a szó akkor is hallatja magát, amikor praecedens, cadentiát a tudomány nem ismer. Sugalom, amelyet a felebaráti szeretet, az egészséges fő, a nemes szív és az igazságos lélek — az emberi mikrokosmosznak ez a valóban legmagasabbrendű tanácskozó bizottsága — mindig megad, soha meg nem tagad, még akkor sem, ha meghallgatást nem remélhet.

Ahhoz tehát, hogy igazi céljához tartósan közeledjék, a közvélemény-politikának is szívből, szeretetből, okosságból és igazságosságból kell fakadnia.

«Minden század, minden esztendő, minden nap, minden óra eltörölhetetlen betűkkel bizonyítja, — mondja ezzel a gondolatmenettel kapcsolatban a Stádium — bizodalmatlanság bizodalmatlanságot, gyűlölség gyűlölséget, önkény önkényt, irgalmatlanság irgalmatlanságot, szóval: a nyomás ellennyomást okoz; s ha nem egy óra, egy nap, egy esztendő, de minden bizonnal és annál nagyobb erővel — egy, két, vagy több század leforgása után is.»¹

Ez a tanítás azt a normát zárja magába, hogy kerülni kell a bizadalmatlanságot, gyűlölséget, önkényt, irgalmatlanságot. Ezt a normát pedig a közvélemény-politika egyik legfőbb alapelvéül, még pedig általánosan követendő alapelvéül kell elfogadnunk. Mert: már a törvényhozóknak is erre kellene gondolniok, amikor a közvélemény-politikát érintő jogszabályt alkotják, a közigazgatásnak is, a bírának is erre kellene tekinteniök, amikor e szabályokat az életben alkalmazzák, ezeknek megtartására ügyvelnek, vagy azok erejével s erejéért ítélnének. De nemcsak ezen az oldalon kötelesség ez, hanem azok oldalán is, akik a közvéleményt kifejezésre juttatni, befolyásolni és irányítani tudják. Elsősorban pedig magának a sajtónak kellene e norma alapjára állania s azon mindvégig megmaradnia.

Sőt nemcsak a sajtóval szemben követendő magatartásá-

¹ 151. l.

nál legyen irányadó ez, hanem a sajtóra, — s általában a közvélemény egyéb ilyen tényezőire is — még pedig mind abban a viszonylatban, amely az egyes sajtóorganumok közt van, mind pedig abban, amely a sajtó és a közönség, a sajtó és az egyes ember között van.

Ha ezeket az itt idézett bölcseségeket követnék — hogy úgy mondjuk — «intra muros et extra», vagyis ha az említett sugalom szavára hallgatnának és az ugyancsak említett normának engedelmeskednének, sokkal közelebb volna az emberiség önmagához. Sokkal közelebb lenne a társadalom a nyugalomhoz s a békéhez és sokkal közelebb lenne az ember az Istenhez.

A törvénynek akkor kevesebb dolga volna és kevesebb törvényre is volna szükség. Kevesebb baj volna, kevesebb gond fenyegetne.

De nem így van. Az ember tökéletlen, benne sok van a rosszból. Kell tehát a jó törvény, kell a sok jó törvény, kell az erős és biztos fedezék, mely a jónak, magasabbrendűnek s a valódi értéknek menedéke és vára lehet. Kell. De az igazán célszerű, időszerű és szükséges törvény alkotása nehéz feladat.

Széchenyi felfogására jellemző, hogy a törvény fogalmát összeköti a törvény előtti egyenlőség fogalmával. Ez utóbbinak a *Stádiumban* külön fejezetet szentel s mint a «XII. Törvény» egyikét tárgyalja.

A törvény előtt való egyenlőségről szól e két idézete :

«Ha nem szégyen embernek lenni, azaz a földi salak minden nyomorultságait kebelben hordani . . . — akkor a büntető törvények alatt állni sem szégyen ; — de . . . az a szégyenek szégyene : épen azon törvényeket büntetlen sérteni akarni, mellyek másokat legirgalmatlanabbul sujtnak.»¹

«A legerősb ország is egymástul szakadni s az anarchia mindent kivégző romjai alá omolni kénytelen, ha épen azon politikai vétek a felségi vagy hazai megbántás egyikben könnyebre taksáltatik, mint másokban, s ha egy felekezet, s a sokkal kisebb közelebb áll a törvényhez, t. i. az Igazsághoz, mint a másik nagyobb rész.»²

¹ 157. l.

² 145. l. Felekezet = fél, rész.

Tanulmányunk szempontjából ezek a gondolatok ismét igen értékesek. A törvény előtti egyenlőség, az Igazság egy-
sége a sajtópolitikában is fontos. Justitiának a sajtó orga-
numai felé sem lehet két arca a nélkül, hogy e miatt azután
a törvénybe s annak alkalmazóiba vetett közbizalom meg
ne rendüljön. A sajtóigazgatás sem lehet méltánytalan, el-
fogult, egyenlőtlen a nélkül, hogy egyfelől tanúsított törvény-
ellenes könnyedsége másfelől elnyomás érzését ne keltse,
már pedig a nyomás ellennyomással jár. A bíróság pedig,
mely a közvélemény bajai, zavarai, ügyei felett és a sajtó
felett ítél, még sokkal inkább kockáztatja ezt a következ-
ményt, ha általa nem az egyenlőség érvényesül.

Az idézetnek még más kiindulással is igaza van. Mert,
ha szégyenek szégyene a törvényeket büntetlenül sérteni
akarni, akkor a sajtó sem igényelhet magának a sajtószabad-
ság címén olyan kivételes helyzetet, amely a törvény előtti
egyenlőséget csúfolná meg. A sajtóban — legalább is a mai
sajtóban — pedig van hajlandóság olyan tételnek hang-
súlyozására, mintha őt mégis több illetné, és épen magasabb
szempontokból. Csakhogy az ilyen tétel nem igaz, nem helyes,
csak önzésből, önérdékből fakadó fennhéjázás. Erre az
igényre, a privilégium igénylésére, ráolvashatjuk a *Stádium*
szavait: «Minden ember szereti az igazságot, de a becsste-
len csak magának, a becsületes ellenben minden felebará-
tainak.»¹

A törvény előtti egyenlőség kérdését érinti és a sajtó-
politikára vonatkoztatva is helyes, amit Széchenyi a hitel-
törvényről mond :

«A törvény philosophiája a jót pártolni, a rosszat sujtani ;
s nincs veszedelmesb, mint ha a törvények politikai tekintetek miatt,
majd egynek, majd másnak kedveznek ; mert akkor valóban vége
minden törvényi szentségnek, melly nélkül az emberi társaság vég-
kép vadállati csordák sorába dül. Ne pártoljon tehát a törvény túl
se hitelezőt, se adóst ; de pártoljon mindenkit egyenlőn.»²

A jó törvény megalkotására való törekvés szintén talál
útbaigazítást a *Stádiumban*.

¹ 167. l.² 85. l.

«A büntető és politikai törvények fő veleje az hogy a büntető és politikai törvények létét senki ne érezze, de még ne is sejdítse, míg az erkölcsiség, nemes élet és szép társalkodási szokások körei közt forog; ellenben azoknak gátjai, békői, fullánki s villámi tüstént akadályozzák, megragadják, kínozzák, sőt meg is semmisítsék őket. Mihelyt az erkölcsiség, nemes élet és szép-társalkodási szokások útjából kitér; a mi által a becsületes, nemes és nyájas ember soha semmi kellemetlennel összeütközni nem fog, minthogy az ő ízlési s cselekedeti köre nyílt leszen, és mások antimorális, antinobilis s antisocialis irányzati sem fogják sajnosan s kellemetlenül érhetni; a mi a büntető és politikai törvények feladásának tökéletes megfejtése.»¹

Ha az idézetben törvényen sajtótörvényt, az emberen pedig sajtót is értünk, látni fogjuk, hogy Széchenyi Istvánnak ezek a szavai a közvélemény-politikának szempontjából is igazak és tanulságosak.

*

A közvélemény-politikushoz is szól, ha akaratlanul is. a következő általános vonatkozású gondolat:

«Számptalan példa azt mutatja nyilván, hogy a rosszat, lágyvelejűt, tanulatlant s gondatlanlnt ápoló törvény, midőn e szép társaságnak nehányit tán megmenti — s csak tán, mert ez is kérdés — minden bizonynyal számptalan jót, okost, tanulat s gondost szüntelen büntet; s eképt nem az élet elvének, de a rom Istenének állít oltárt.»²

Ebből kiolvashatjuk mai szemmel, hogy nem lehet helyesnek tekinteni, sőt menteni sem az ilyen törvényt és az olyan eljárást, amely ebben a hibában szenved. Nem lehet államfenntartó, építő, haladást előmozdító az a kormányzati rendszer, az a közintézmény, az a hivatalos intézkedés, az a terv, amely így a «rossz, lágyvelejű, tanulatlan s gondatlan»-nak kedvez az értékesebb másik rovására, mások kárára. Nem lehet itt mentség az, hogy érdekesoport, párt, valamely közérdeket érintő ügyvel vagy lehetőséggel vonatkozásban álló magánember érdeke kívánta így. Mentség ez nem lehet, ha talán indoknak szolgált is, hiszen mentség és magyarázat két különböző valami. Ha meg ez a magyarázat, ez az egyetlen indok, akkor pedig előbb-utóbb bebizonyosodik, hogy azért az egyetlen indokért ugyan kár volt az igazságosságtól eltérni.

¹ 215. és 216. l. Feladás = feladat. ² 134. l.

Mindezek a következtetések a sajtópolitikában is megállanak, minden vonatkozásban. Vagyis sem a sajtótörvény, se más törvény, sem a sajtóügynek közigazgatása ne kedvezzen egyoldalú szempontok, félközérdek kedvéért a rossznak, silánynak, tanulatlanak.

Ez a Széchenyi által kimondott megállapítás magának a sajtószabadságnak, a gondolatközlés szabadságának is határt szab. A szabadság maga sem ápolhatja ugyanis a jobb kárára a rosszat.

A jó törvénynek — tehát a jó sajtótörvénynek is — egyik kelléke, hogy akaratának végrehajtásánál ne érvényesülhessen semmi önkény. A *Stádium* ezt a kérdést is tárgyalja és hosszabb fejtegetéseiben arra az eredményre jut,¹ hogy a pontos, határozott és mindenkitől ismert Törvény, ha büntető ereje csak az igazán bűnöst és csak igazi bírói fórum által érheti — még ha kemény és szigorú is — kevésbé keserít el, mint az enyhébb, de önkénytől függő büntetés.

*

A törvény előtti egyenlőségről szóló fejezetben a *Stádium* hosszasan foglalkozik a törvény és annak megtartása között levő viszony problémájával: «A törvény tehát — mondja Széchenyi e fejtegetései közt -- magában bármily jó is, még semmi, ha annak csak az engedelmeskedik, ki épen akar, s a kormánynak nem áll hatalmában szorítani is mindenkit a törvény-teljesítésre.»² Így nő tovább a törvény-szerkesztés ügye még nagyobb jelentőségű kérdéssé, a törvények érvényesülésének, a jogrend életképességének, a jogállamnak kérdésévé.

«Valljon mikép lehet a törvényhozó test parancsait a közönség által meg is becsültetni?», — kérdi Széchenyi és mindjárt válaszol is: «Köz boldogságunkra egyebet se kellene tennünk, mint törvénykönyvinkből a virágokat kiválogatnunk..., az exekutívát pedig épen annyi hatalommal ruháznunk fel, mennyi kívántatik a törvények pontos, elmulthatlan,

¹ 213. l.

² 169. l.

gyors végrehajtására a nélkül, hogy legkisebb önkényi magessék a törvények közé, mert akkor mindennek vége.»¹

Tehát «épen annyi» hatalommal! Csakhogy itt válik el azután az elmélet és a valóság egymástól. Ezt az előre meg nem határozható, csak utólag igazolható vagy támadható mértéket helyesen alkalmazni ismét oly feladat, amely közelebb áll a megérzés, mint a tudás világához. De való igaz, hogy a törvény gyakorlati értelme ettől a mértéktől függ. A sajtótörvényé, általában a közvéleményügyet érintő jogszabályoké is.

Az akkori magyar jogi életről Széchenyi a *Stádiumban* így nyilatkozik :

«Legnagyobb bajunk tehát az, hogy törvényünk elég van, de azok igazságos magyarázói s engedelmeskedői koránt sincsenek elegenden. S ezt törvénykönyvünk legjobban tanubizonyítja ; mert egy megtartatlan törvény felett egy másik emelkedik, melly csak épen azt mondja, de egy hajszálnyira sem teljesítettik jobban ; a mi annak jele, hogy a törvény-hozók sejdítik ugyan a hibát, mert tapogatnak utána, de . . . nem tudják, hogy ezer megtartatlan törvény nem erősb, mint egyetlenegy illy színű, s ekép hasztalan a törvényre rakni a törvényt.»²

Ez a sívár kép sajtójogi törvényeinkre ma is vonatkoztatható, kritikája ezért ma is helytálló. Sajtóüggyel kapcsolatos törvényeink az 1848-as első sajtótörvényünk meghozatala óta egész hosszú láncot alkotnak, melyben a szemek lassanként, de szinte folytonos folyamatban kicserélődni látszanak. Egész tömege a törvényeknek, törvényes rendeleteknek hivatott mint *ius speciale* ezt a kérdés-csoportozatot szabályozni és rengeteg más irányú törvényben és szabályban is van, mint odasorolt, de ide is tartozó intézkedés. Valóban a tapogatózást igazolja és azt bizonyítja, hogy az executiva a hatalomból nem «épen annyit» kapott, amennyi kell, hanem vagy kevesebbet, vagy többet.

*

A sajtószabadságról szóló gondolatok közül először is ezt iktatjuk ide :

¹ Ugyanott.

² 170. l.

«A sajtó szabadsága az intelligenciát rögtön több századdal mozdítja elő s minden bizonnyal egy kifejlett szabad nemzet közt mód nélkül több hasznot, mint kárt okoz.»¹

Egészen Széchenyire valló idézet ez, mert ebben is elválaszthatatlanul találkozik célként az intelligencia és a haszon, ebben sem becsüli túl a szabadságot, nem világ-megváltót, hanem csupán az egyébnél jobb eszközt lát benne.

Ugyanily reá jellemző sorok ezek is :

«A bátorlét, saját birtok, szabadság, törvény-előtti egyenlőség sat. ezek csupán csak ezek ébresztik fel a köz szorgalmat, mely a nevelés, sajtószabadság, s t. ef. által józan útmutatást nyerend.»²

Ezekben is ugyanazok a kapcsolatok látszanak.

A szabadság nélkül való állapotról, az elnyomatásról és «bátorlét» hiányáról a *Stádiumban* szintén nyilatkozik Széchenyi. Itt következő gondolatai egyúttal a törvényekről s végrehajtásukról mondottakat is értékesen egészítik ki :

«Az emberi élet úgy sem egyéb, mint egy szünetnélküli megcsalt remények, kijátszott fáradozások s eldült munkálódások rövidebb vagy hosszabb lánc. A bizatlankodás, bátortalan lét mindenütt keseríti földi pályánkat, hanem ez emberi sorsunk, melyet elszánással túrnunk kell, s azon okbul túrnunk lehet is, mert annak kellemetlen súlyát felettebb könnyítnünk hatalmunkban van ; de ha polgári rendezkedésink által létünket még bizalmatlanabb s bátortalanabbá tesszük, akkor valóban minmagunknak vagyunk legszivtelenebb ellenségi, kik saját kezeinkkel akasztjuk fejünk felibe gyenge lószőrrel a hegyes kétélű vasat.»³

Ez a mélyértelmű idézet általános igazságot mond ki, amelyet mindenképen igazol a való élet, de talán leginkább igazolást nyer, ha az idézetet a közvélemény s a közhangulat világára vetítjük és ha a gondolat bátorlétére vonatkoztatjuk.

A gondolat «bátorlétének» hiánya ugyanis mit jelent? Jelenti a hamu alatt rejtőző parazsak veszélyét, a kútak vizébe kevert mérget, a lappangó, sanda gyanú világát, a pletyka s a kényszerű hallgatásba elfojtott keserőségek uralmát. Ezt jelenti s ezzel együtt az erkölcsök eldurulásának lejtőjét. Nem mentség, hogy Damokles kardja nem szakadt

¹ 23. 1.

² 65. 1.

³ 168. 1.

le. mert még így is «*elég volt a leszakadás lehetősége is minden nyugtát eltemetni*» Damoklesnek.¹

A sajtópolitikát ezek a következtetések közéről érintik, mert elméleti határvonalakat adnak a sajtószabadság korlátozásához. Különösen oly időkben volna jó ezeknek az elgondolásoknak is helyet adni, amikor az előzetes cenzura elkerülhetetlen szükségesség, mert révükön a cenzura — ez a tökéletesen működni soha nem tudó szükséges rossz — több haszonnal járhatna.

*

Gróf Széchenyi Istvánnak a sajtószabadság kérdésére irányuló gondolatainak egy része azzal a kapcsolattal foglalkozik, amely a sajtószabadság és a közműveltség állapota között van s amely kapcsolatnak az az alapja, hogy a sajtószabadság a lakosság kultúrájának bizonyos színvonalát tételezi fel.

«Vannak népek, mellyeknél a sajtói szabadság 's a ministerek responsabilitása időelőttiek volnának, — minthogy nálok még az olvasás sincs divatban és semmi köz administratio s minister sincsen.»²

Csak, ott ahol olvasni tudnak, sőt csak ott, ahol olvasni divat, szokás, szükséglet, csak ott válik politikai problémává, hogy mit, miről, hogyan olvassanak. Csak itt bővíülhet ki a sajtópolitikával a közvélemény-politika, mely utóbbi mindeütt, a legkezdetlegesebb állami életben is nyilvánult és már megvolt.

«A dolgokat valódi fekvésében látó. ítéletem szerint, mindig a lakosok nagyobb részének értelmi súlya után szerintezi — conformálja — munkálkodásit . . . azoknak sajtói szabadságot mint legelsőnt nem kívánna, kik közt csak minden századik tud olvasni — 's így még valami praecedens is van, t. i. az olvasás tanulása.»³

Az olvasni tudás tehát a sajtóügy alfája.

Ezt a tudást kell terjeszteni, ezt kell tanítani; minden eszközzel az analfabétaság ellen kell küzdeni, mert a betű visz a műveltséghez, az ismeretek nagyobb mennyiségéhez, a köztapasztalat tanulságaihoz, tudáshoz és mert a betű ismeretében a mai emberek közt és még sokáig — talán

¹ Ugyanott.

² 23. l.

³ 26. l.

örökké — a jövő emberei közt is a gondolatközlésnek, gondolattrögzítésnek hallatlanul gyakorlati eszköze van.

Ha az állam, a társadalom nem látná a tudásban azt a felemelő, haladást adó, magasztos erőt, amelyet ma látunk benne, akkor is egyik legfontosabb dolognak és állami feladatnak kellene tekintenie az írás-olvasás tanítását, mert a betű a kormányzásnak nagy könnyebbséget biztosít és mert a tömeg közszellemének, hangulatának, a közvéleménynek céltudatosan formálása, kialakítása a betű nélkül talán nem is lehetséges.

Széchenyi maga is követeli az olvasást, az olvasni tudás tanítását, a közértelem fejlesztését. Első sorban azért teszi ezt, mert az ő korában a magyarországi kultúrális viszonyok nagyon szomorúak voltak.

Az a gondolatmenet, amellyel Széchenyi az olvasás szükséges voltát hangsúlyozza, őt ismét mint nagy közvélemény-politikust állítja elénk.

A közvélemény betegségei az «éretlen ideák», balítéletek. Ezekről szólva mondja :

«Nem az írás híja teszi . . . az éretlen ideák árját, de az olvasás s tudomány híja.»¹

Ebben Széchenyi az olvasást, tudományt azért sürgeti, mert ezzel lehet a balítéletek, a közvélemény tévedései ellen küzdeni. De sürgeti másért is, még pedig azért, hogy az egyéni műveltség emelkedjék, mert amíg ez a műveltség nem elég nagy, addig a nézetek kicserélése, az ellenkezés, a kritika, a hozzászólás — szóval a közvéleménynek Széchenyi által nagyjelentőségűnek elismert alkotói, — nemcsak erőtlenek, hanem még károsak is. Ezért olvashatjuk a *Stádiumban* :

«Ha azt akarja tudni az Úr, mit kellene magának magára nézve tenni, azt megmondom : Legelsőben is — minden okoskodás előtt — vagy 300 kötetet, mellyeket, ha szabad, ki fogok jelelni, nagy figyelemmel átolvasni, s az azokban lévő tárgyakat jól megemészteni, egyszersmind pedig a külön helyszínekre menni — hol practice láthatni — s ott tovább élni sat., szóval : tanulni előbb, tapasztalást szerzeni, s aztán gáncoskodni, tanítani sat.!»²

¹ 59. l.

² 23. és 24. l.

Az olvasás tehát nemcsak a sajtószabadságnak «praecedens»-e, hanem az egyéni és a közértelemnek is.

*

Gróf Széchenyi István reformeszméinek célja országunk akkori közállapotainak javítása, az általa olyan sok vonatkozásban felismert elmaradottság megszüntetése volt. Célja elérésére — mint tudjuk — nem egyetlen utat, egyetlen módot ajánl, hanem egyszerre és egymást kiegészítve többet. Köztük nagyon nagy jelentőséget tulajdonít a közértelem fejlesztésének, mert a közértelem szerinte «egy országnak egyedüli boldogság-elve, minthogy értelmi súly : erő. s erő : boldogság.»¹

Kétségtelen, hogy egyedül az egészséges közértelem biztosíthatja a közvélemény egészséges alakulását és egyedül ezen törik meg az esetleg fékét veszített közhangulat hulláma. A közvélemény-politikust e kérdés tehát egészen közelről érdekli, nem tekintve azt a nagy kapcsolatot, amely a sajtót és a hozzá hasonló gondolatközlésre, terjesztésre alkalmas más eszközöket, éppen nevelő hatásaik folytán egyébként is a kultúrpolitikához — mint ennek eszközeit — köti.

A közértelem fejlesztése egyszerre kultúrpolitikai és közvélemény-politikai feladat. Mindkét szempontból küzdeni kell tehát a fejlesztés akadályai, gátjai ellen. Széchenyi a maradiságban, tunyaságban lát ilyen akadályt. — mint a *Stádium* mondja :

«A restség találékony, és pipafüst, vám s nem lehet s nem mehet közt, könnyen elaltatja dicsó gazdájának lélekisméretét : s bár csak magáét s magát altathatná el — de mirigye ragadós, fájdalom! s egy ily Sohamozdi könnyebben inficiál ezer elfogulatlant, mint ezer józan egy Előítéletesdit meggyőzni képes lenne, minthogy a jó szag is kis hatalmú a rossz szaghoz képest, s egy pestises ezrekre ragasztja sírkenetét, midőn viszont ezer épnek egészségi súlya sem elég erős ött kigyógyítani.»²

«A köz restség nem engedi, hogy a nagyobb rész illy tárgyak körül felvilágosítsa magát, a mihez egy két hónap, egy-két értekezés nem elég, hanem esztendei szorgalmas előmunkálás kell ; a nemtelen emberben mélyen fekvő hiúság pedig gátolja, hogy az igazságtalanok

¹ 117. l.

² 55. l.

sokadalma ott keresse a számtalan hibák gyökerét, ahol azok valódi fészke van, t. i. saját szánakozásra méltó tudatlanságában, s a legvilágosb okoknak sem engedő gögjében.»¹

A közreállítás, a világos okoknak sem engedő gög, tudatlanság: ezek a közértelem fejlesztésének gátjai. Ezeket a gátakat támadta Széchenyi, ezek ellen küzdöttek felvilágosító. új eszméket adó, szívhez, észhez és zsebhez egyszerre szóló könyvei. Küzdöttek és sok vonatkozásban küzdenek ma is.

A «szorgalmas előmunkálás» alapjára épített felvilágosító munkában Széchenyi azért is kiveszi részét, mert meggyőződése szerint a közértelem fejlesztése mindenkinek kötelessége. A *Stádium* lapjain a nemzet politikai érettségéről szólva, melynek hiányát egyébként tagadja, ezt mondja:

«Ha valóban nem lenne — t. i. a polgári létre országunk — eléggé kifejtve, akkor minden szégyen csak azokra háramlanék, kik bűnös önfeledésben — mert ilyenben szántsándékot lehetetlennek tartok — mind a két résznek, t. i. a gazdagnak úgy, mint a szegénynek, legnyilvánosb kárára fogva tartották a köz értelmet.»²

Abból, hogy a közértelem elmaradottságáért a bűnösen önfeledt elődökre ráolvasta a szégyen bélyegét, nekünk le kell vonnunk a közvélemény, közszellem szempontjából azt a következtetést, amely a közértelem és közvélemény párhuzamából folyik. És pedig azt, hogy a közvélemény elhanyagolása is szégyen, ezért is felelősség jár.

A modern állam, a modern társadalom, a modern ember tudja értékelni a közvéleményt és már ebből az értékelésből is következik, hogy törődni kell vele. Ezt a törődést azonban így magában inkább csak a haszon, önérdek vezeti, míg az előbbi következtetésünk szerint, mely Széchenyi szavai-ból indult ki, a közvéleménnyel törődni, azt javítani, annak értékes tartalmat, éltető erőt adni a közvéleményért magáért és a közérdekért követelt erkölcsi kötelesség.

A közszellem helyes kialakulásának s egyben a közértelem fejlődésének érdekében tanácsolja Széchenyi István: «Tanácskozzunk tehát nemcsak gyűléseinkben — mert oda előkészület kell — hanem kisebb köreinkben is.»³ Ez a

¹ 56. l.² 117. l.³ 21. l.

tanács ismét sokat mond kevés szavával, mert egyrészt kifejezi, hogy nem elég, ha a közszellem, közvélemény csak a hivatott szervezeten keresztül nyilvánul meg, hanem szükséges, hogy tárgya a társadalom kis köreit is megjárja, vagyis a közszellem formai deklarációját annak konstituálódása előzze meg. Másrészt figyelmeztet bennünket az idézet arra is, hogy a gyűléseken való — s ha általánosítani akarunk, mondhatjuk: a közvélemény nyilvánulásának minden alakjában való — közreműködéshez készülni kell.

Készülni kell! Ez lelkiismereti kérdés. Készülni kell, mert közszereplés kötelez s mert a közszereplés felelősséggel jár.

Nemcsak a nyilvános beszéd közszereplés, hanem a nyilvános írás is. Erre is vonatkoztatni kell Széchenyi követeletét és ez is lelkiismereti kérdés. Ezzel a gondolatmenettel pedig a sajtóproblema központjához jutottunk, mert ennek a problémának tengelye a jószándék, alaposság, felelősségérzet. Magának a sajtószabadságnak tiszta, fennkölt elve is csak ehhez a három szemponthoz, ezekhez az erkölcsi fixpontokhoz igazodhatik. A haladás, az emberi társadalmaknak ez az egyetlen elfogadható földi célja, is csak ezeken alapulhat, ezekből indulhat ki, ezekben nyert támaszt.

Széchenyi csak egy mellékmondatban veti oda, hogy «készülni kell». Neki ez természetes, előtte ez önként érthető, mert ő valóban készült, mielőtt a közönséghez szólt vagy írt. De a közéletben, ahol a lelkiismeretek lazáknak mutatkoznak, sok, nagyon sok példát találunk a készületlenségre, ami az avatatlanságnál, laikusságnál is rosszabb.

A felkészültség sem elég magában. Párosuljon hozzá az elvek gyakorlati követése, vallása. E nélkül a legszebb elv is erőtlen. Készülni kell tehát és az elveknek a meggyőződésből kell fakadniuk s a tettekben nyilvánulniuk.

«Néha a legvilágosabb és hasznos igazságok sem hallatnak, sőt nem ritkán még nevetséges satyrákká is válnak, ha a mondó mást tesz, mást tanít; midőn sokszor a félelem és szeplőnélküli férfiúnak legegyszerűbb szava is felette nagy súly! Szép azért az emberiség jussaiért bátran zengő szó, helyes a törvények csorbátlan fenntartását kívánó s az elnyomatott nemzetek sorsáért közbenjáró őszinte fel-

írás; de csak úgy lehet súlya vagy valódi haszna, ha a mondónál minden tisztában van.¹

Igaz; nézzünk szét a közéletben. Törvényhozó testületben, autonómiánk szervezeteiben, társadalmi közületeinkben, közvéleményünket képviselő szervezetekben és alakulatokban nem találkozunk-e borivók visszataszító vizet-prédikációival? Valamennyi esetben bántó ez a meggondolás és az eszmének van ártalmára. Még szerencse, hogy sok csak múló jellegű s így az idő nyomtalanul eltünteti. És szerencse az ismeretlenség, mely sok hangoskodó multjára és magánéletére borít jóakarató titoktartást. Szerencse a sajtóban rendszeresített anonymítás is, ami a prédikátort eltünteti és ami sokszor azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a sorok önmaguktól, valamilyen titokzatos autogenezissel keletkeznek.

Az idézet a sajtópolitikus előtt még azért is értékes, mert igazat kell adnia abban is, hogy a félelem és szeplő nélküli férfinak legegyszerűbb szava is súlyos. Az eszmék viaskodásánál, a sajtópolemiáknál tehát a sajtópolitikus nemcsak azt fogja vizsgálni, hogy kinek milyen éles és milyen nagy hangja, hanem azt is, hogy annak milyen erkölcsi súlya van.

*

Az eszmék viaskodásában fontos szerepe van a kritikának és az elemzésnek. Mindkettőét nagyra értékeli Széchenyi már a *Hitel* és *Világ* lapjain is, és a *Stádiumban* is találkozunk újabb gondolatokkal, amelyek ezeket érintik. E gondolatok közül a kritikára vonatkozik a következő:

A nemzet, a nagyobb rész. «mert abban kimeríthetetlen nemes érzés rejtezik, habár fejletlenül is . . .» «Elbirja nagylelkűleg az őszinte szót s még az érdemtelen vádot, sőt a megbántást is bocsátani, felejtteni tudja, ha átlátja s elismeri a szándék tisztaságát. De nem úgy sok, ki megbántott személyét megbántott hazának . . . kiáltja.»²

Modern büntetőjogi problémákat érintenek itt Széchenyi megjegyzései, és a nemzetgyalázás, a fennálló rend ellen folytatott izgatás, a becsületsértés határkérdéseit súrolják.

¹ 201. l.

² 115. l.

Meg kell őket szívlelnünk és el kell hinnünk Széchenyinek, aki annyira ismerte és máig is képviseli a magyar nemzeti öntudatot, hogy a nemzet az alaptalan, de tiszta szándékú vádat el is bírja, meg is bocsájtja, s hogy a nemzet nem azonos sem egyes közfunkcionáriusával, sem az ilyenek összeségével, sem a közállapotokkal. Viszont ebből a fel-fogásból ne meríthessen bátorságot magának az a kritika, amelyet nem tiszta szándék vezet.

A kritika hatásához hasonló lehet a híré is. A hírről, az általános hírről, Széchenyi a *Stádiumban* ennyit mond: «Hol elég a bel becs, ott nem igen vagy nem sokáig árthat a kül hír.»¹ Amiben igaza van ugyan, de nem szabad ebből azt hinnünk, hogy az ilyen rossz «kül hír» megelőzése felesleges, s hogy a «nem igen vagy nem sokáig» tartó ártalommal szemben szabad közönyt tanúsítani. Ezt ne következtessük, mert a való élet, s főképp a mai élet, nem ér rá az ideális törvényszerűségek megvárására. Ma mesterségesen csökkenteni kell a bajt, növelni az előnyt, hiszen ma már nem érvényes, hogy a jó bornak nem kell cégér, mert bizony az cégér nélkül könnyen a hordóban marad.

A kritikának egyik gyakori faja a hízélgés. Széchenyi erkölcsi érzése természetesen megveti ezt, de a megvetéshez egy bizonyos elismerés is járul, mert értékelni tudta, hogy a hízélgés, mint megtévesztés, komoly károkat okozhat és csökkentheti a haladásra irányuló törekvések hatását.

«Azon hatalmak, mellyek Magyarországot dúlni akarták, vagy dúlták is, inkább a hízélgés, mint a való szózatját választák: mert ki hódítani, fogni, rabbá tenni akar, inkább s biztosabban jut célhoz, ha tömjénez, mézet nyújt s virágokkal fűzi békóit körül, mint ha a mindig annyira ijesztő valóval akarná a szíveket megnyerni.»²

A közvélemény-politikában a hízélgés és tömjénezésnek tényleg nagy szerepe van, de rendesen nem az, amit Széchenyi idézete alapján gondolhatunk. A hízélgéssel, tömjénezéssel tartósan nem annyira tömegekre, mint inkább egyesekre lehet hatni. Tömeget meghódítani ilyen eszközzel talán lehet, de megtartani aligha. Különösen pillanatnyi

¹ 199. 1.

² 3. 1.

megegyezésre, elszédítésre alkalmas eszköz a hízelgés. A sajtó és közvélemény-politika fegyvertárában tehát ez is készen áll és ez ellen is fel kell vértéződni.

*

Az eszmék viaskodásában nagyjelentőségűnek mondtuk a kritika mellett az ellenzést. Erről a *Stádium* is megismétli a *Hitel* és *Világ* soraiban már hangoztatott s általunk már ismertetett álláspontot, hogy az ellenzés hasznos és szükséges, ha nem fajul el «rendetlen, makacs fejességre». Ezen túlmenően a következő idézetben nyilatkozik Széchenyi:

«Publicumunk átaljányosan véve tudatlan: s annak következtében szinte egy verebet sem tudunk löni, három, négy az iránt tartott ülés nélkül — minthogy az ellen is van némellykor oppositio, hogy $3 \times 7 = 21$, midőn más országokban, hol az oppositiot úgy tartják, mint a beretvát, s ekép azzal csak elevenre metszenek, de soha fát vele nem vágnak — legóriásibb munkákat is visznek végbe, minden hiábavaló belékottyanás s idővesztés nélkül. De sok csak olyan, mint a kerék-záró: fenntartáson, akadályozáson kívül semmi haszna!»¹

Ez a kép nincsen ellentétben a *Stádium*nak fennebb említett azzal az elvével, hogy tanácskozzunk ne csak gyűléseken, hanem kisebb köreinkben is. A legkisebb ellentét sincs, mert amikor tanácskozást sürget, nem az okvetetlenkedések szószaporítását, nem a makacszkodás érvényesülését kívánja, hanem éppen azt, amit ezek csak megronthatnának, vagyis az eszméknek tisztulását és közös meggyőződésben való feloldódását. Ugyanennek szolgálását várja az ellenzéstől is.

*

Minél tágabb körben esiszolódik az eszme, annál jobb. Ezért ebből az elgondolásból is kívánatosnak tartja Széchenyi a nyilvánosságot, mely nélkül a közönségnek sem ébredt szeme, sem háladatosszive nem lehet. A Duna szabályozásának ügyéről szólván, ezt mondja a *Stádium*ban:

«Az álmosakra s kétszínűekre nézve nincs hasznosb, mint a közönség ébredt szeme, a szorgosakra s tiszta lelkűekre ellenben nem

¹ 61. l.

lehet és nincs is nagyobb állhatatossági inger s végrehajtói ösztön, mint a közönség háladatos szíve.»¹

Ismét gondolatokban gazdag idézet ez. Mennyi igazság van benne, de minket különösen az érdekel, hogy Széchenyi, talán szándék nélkül, de logikájából természetesen folyó következetességgel nem a közönség szeméről, hanem annak ébredt szeméről beszél. Nem elég tehát a nagy nyilvánosság, ha a szemek nem tudnak látni, hanem miként a sajtószabadságnál is «praecedens» az olvasás, úgy a nyilvánosságnak is csak akkor van értelme, ha a szemek látni, az elmék felfogni képesek, amit látniok, felfogniok lehet s kell. A közvélemény-politikának egyszerre kibővül a feladata ezzel is, mert az is, még pedig nem kis mértékben felelős a közönség szemének éberségéért, sőt, hogy az idézett gondolatkörben maradjunk, felelős a közönség szívének érzéseiert is.

Végül Széchenyinek a nyilvánosságról vallott felfogását jellemzi, hogy a 12 reform közt, melyet a *Stádium* előszavában felsorolt, külön törvényt szánt a nyilvánosság ügyének, miként ezt tanulmányunk elején a törvények felsorolásánál már idéztük. A *Stádiumban* ennek a kérdésnek a részletes tárgyalása elmaradt ugyan, de a könyv gondolatmenetének ismertetése közben Széchenyi röviden és némileg más szavakkal, mintegy vázlatos magyarázatképen megismétli és indokolja az első 11 «törvényt» és a tizenegyedik után ezt mondja: «S mind ennek a fő garantiája legyen 12-szer A' nyilvánosság.»²

Az utoljára hagyott javaslat tehát nem értékelés szempontjából lett utolsó, hanem mert az előtte felsoroltaknak valamennyinek közös és fő garanciája.

*

Ezek a *Stádium* sajtópolitikai s általában közvéleménypolitikai eszméi és az azokból vonható tanulságok. Száz év távlatában is moderneek, újak, időszerűek, mint ahogy kétségbeesítően időszerűek lehetnének az ajánlás e kezdősorai egy mai publicista könyvének élén is:

¹ 263. l.

² 34. l.

«Komoly méltósággal int az Idő elfogultlan barátságos tanácskozáásra ; elérkezett azon időszak, melyben azon kevesek meghasonlása, kiknek kezeikhez van helyezve egy fejledező nemzet jövő sorsa, még sokkal veszedelmesebb és így kárhozandóbb lenne, mint egyébkor.»¹

És épen ilyen időszerű Széchenyinek az általunk ma is vallott és e tanulmányunkkal is szolgálni kívánt ez óhaja is :

«Kössünk mi újabbak, műveltebbek már valahára egy szebb frigyet, melly alatt nem egyesek haszna s előmenete lappang, hanem a közjó melegítő sugára fényledez.»²

H L A T K Y E N D R E .

¹ Számozatlan (V.) l.

² Számozatlan (IX. és X.) lapok.

AZ OLASZ KÖZTERHEK ÉS A FASISZTA ADÓREFORM.

— Második és utolsó közlemény,¹ —

A szikvíz-adó, mely a már idézett 1864 július 3.-i 1827. számú törvényben gyökeredzik, régente községi teher volt. Az 1924. évi összeállítás az adó mérvét hektoliterenkint 15 lírában határozta meg. Ez a tétel ma is változatlan. A gyártási engedély évi 20 líra engedély-illeték alá esik (hiv. össz. 2. §). A gyártás pénzügyi felügyelet alatt áll, s a pénzügyi közegek bármikor szemlét tarthatnak a telep minden részében. Kívánatra a vezetőség helyiséget köteles az ellenőrző közegek rendelkezésére bocsátani. A pénzügyi ellenőrzés foka attól függ, hogy a gyáros az adót megállapítás vagy átalányozás alapján fizeti-e. Első esetben köteles eltérni mindazokat a rendszabályokat, amelyeket a felügyelet megkíván, utóbbi esetben az adó szoros felügyelet nélkül, tárgyilagos ismérvek alapján, megegyezéssel útton kerül megállapítás alá (hiv. össz. 6—7. §§).

A gáz- és villamosenergia-fogyasztási adót (imp. sul consumo del gas e dell' energia elettrica) az 1895 augusztus 8.-i 486. számú törvény hozta be. Az olasz irodalom ez adó mellett a teherviselés arányosságával érvel, mert megadóztatott petróleum mellett nem tartja méltányosnak a gáz és villamoság adózatlanosságát.²

Köbméterenkint 10 centesimo adó alá esik a világításra vagy fűtésre szolgáló ásványolajgáz, metángáz, földgáz vagy acetilgáz. Ez utóbbi azonban csak akkor, ha állandó

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1932. évi 651. számában.

² Pasquale Troise: *Le imposte sui consumi, diritti doganali, imposte di fabbricazione, dazi interni di consumo*. De Stefani: *Ordinamenti fin. ital.*, Róma 1926, 195 l. — 178. l.

szerkezet útján szóródik szét. Minden egyéb világításra és fűtésre szolgáló gáz köbméterenkint $2\frac{1}{2}$ centesimo adó alá esik. A világításra szolgáló villamosáramot hektowattóránként 3 centesimo adó terheli.¹ Mentések az állam, tartományok és községek közvilágítási és közszállítási célú energiafogyasztásai. A munkás- és társasházak villamosárama kedvezményes tétel alá esik.

Az adó megállapítása általában a fogyasztóknál alkalmazott mérőszervezetek útján történik. Éves szerződéssel kötelezett villamosenergia-szállításoknál a leszámolás ezen szerződések alapján történik, vegyes gázok szolgáltatása esetén pedig külön részletezett szabályok szerint (hiv. össz. 12., 13., 16. §§). Az adót a gyáros fizeti a fogyasztókra való áthárítás lehetősége mellett.

A gyárakkal szemben pénzügyi ellenőrzés bármely időpontban foganatosítható, és a fogyasztók is kötelezve vannak arra, hogy felvilágosításaikkal, irataikkal, szerződéseikkel a kincstári hatóság rendelkezésére álljanak (hiv. össz. 9—11. §§).

A *világítótetek adóját* (imp. sugli organi di illuminazione) az 1905 június 29.-i 308. számú törvény jövedék alakjában létesítette s a tehernek ilyen jellege csak 1921-ben szűnt meg.² 1923-ban ezen a téren többrendbeli szabályozás történt,³ ezek szolgáltatták az 1924 július 8.-i összeállítás alapját.

Az adó a világítótetek következő öt kategóriáját sujtja: szénszálas izzólámpák, monowatt típusú fémszálas izzólámpák, egyéb izzólámpák, szén vagy fémszál nélküli ívlámpák, szén- és fémszálas ívlámpák. Az egyes kategóriákon belül a lámpák fogyasztóképességének megfelelő újabb részletezés van, úgy hogy a különböző adótételek a lámpatípust és a fogyasztóképességet sujtják.⁴ A külföldről behozott izzólámpák szintén a megfelelő adótétel alá esnek.

¹ A melegítésre szolgáló villamosáram mentességének feltételeit az 1917 júl. 26. — 1169. sz. törvény tartalmazza.

² 1921 november 16. — 1593. sz. rendelet-törvény.

³ Márc. 25. — 796. szám. máj. 10. — 1792. szám, okt. 21. — 2335. szám, dec. 9. — 2710. szám és dec. 31. — 3170. szám.

⁴ Pl. az I. kategóriában 10 watton alul 0.25, 10—110 wattos 0.50 és 110 watton felül 1.—lira.

A gyártási engedély különböző tételű évi illeték alá esik.

Az elektromos testek gyártása állandó jövedéki felügyelet alatt áll. Az adó akkor esedékes, amikor az izzólámpákat a gyártelepről elszállítják.

A *lőpor- és robbanószer-adóról* (imp. sulle polveri piriche e sugli altri prodotti esplodenti) szóló 1924. évi hivatalos összeállítás az 1902. évi szabályokon nyugszik.¹

Az olasz egység megalkotásakor a lőpor egyedárusági tárgy volt s az ezt megelőző időben is jövedéke volt egynéhány államnak (Parma, Modena, Sardegna, Lombardia). Ezt a jellegét az 1869 június 5. — 5111. számú törvénnyel szüntették meg, behozva helyette a gyártási adót.

Az új összeállításban az adóköteles anyagok a következő négy csoportra oszlanak: nem szemcsés (lisztes) robbanóporok, a lőportól különböző egyéb robbantószerkezetek, vadászlőpor, egyéb vadászatra szolgáló robbanószer. Az adótétel kilogrammonként 1, 2, 50, 4 és 8 líra.

Mentesek a hadügyi és tengerészeti minisztérium számláját terhelő anyagok, a tűzijátékszerek, a füstnélküli lőpor és robbanószerkezetek, amennyiben azokat kizárólag közmunkákra vagy ipari munkákra használják fel. Az ez utóbbit illető tanúsítványt a pénzügyigazgatóságok adják ki.

A gyártás természetesen engedélyhez van kötve (mely engedély évi 20—500 líra illeték alá esik) és a pénzügyi hatóságok állandó ellenőrzése alatt áll. A törvény pontonként sorolja fel a tűzijáték-gyárakat illető tilalmakat.

A *vámok* a legrégibb adónemek közé tartoznak s a római birodalomban is számos változatban éltek, amelyek azonban egységes kulccsal sujtották az áruk különböző neveit. Az olasz államokban a középkorban már differenciálódtak a vámtehertételek, és a közlekedési utak kifejlesztésével, valamint a modern kereskedelem kialakulásával megszaporoztak a vámokat illető speciális rendelkezések is, különösen a védővámok kialakulásával. A XV. század elejéig általában

¹ Jan. 23. — 25. számú törvény, ill. március 2. — 56. számú hivatalos összeállítás.

csak pénzügyi vámok voltak érvényben Olaszországban, s csak ekkor kezdett Velence tőkefölöslege az iparra terelődni. Ezzel önként adódott az iparvédelemnek a vámok eszközével való kifejlesztése. (V. ö. Salvatore Galiano: *Cenni storici sulla legislazione tributaria italiana*, I—III. köt., Róma, 1925., 1926., 1928. — I. köt. 116. l.) Ettől kezdve az olasz államokban már fejlett autonom és szerződéses vámtarifákat találunk. A XVIII. század végén (a kontinentális zárlat idején) és a XIX. század legelején rendszeres, modern, törvénybefoglalt tarifák bukkannak fel Toscanában, Lombardiában és Sardiniában.¹

A ma érvényes, 1924-es összeállítású vámszabályok az 1896. évi hivatalos összeállításon és annak módosításain alapulnak.²

A vámszabályok elbírálása alá esnek a behozatali és kiviteli vámok, a vámilletékek, valamint azok a fogyasztási adók, amelyek a behozott árukat sujtják (9. §. utolsó bek.). Ez utóbbiak közé tartozik a fent már említett *ásványolaj-adó*, továbbá a *vámforgalmi illeték* (tassa sugli scambi) és a *kávéfogyasztási adó*, melyet a költségvetés különállóan tüntet fel.³

Olaszország rendkívül kiterjeszkedett vámvonala fokozott teendőket kíván meg. A vámszabályok ehhez képest részletesen intézkednek a szárazföldön, a tavakon, illetőleg a tengeren érkező árúk vámkezelését illetően és a határok ellenőrzésére vonatkozóan mind szárazon mind vizen. A hatás-

¹ Toscanában 1791 okt. 18.-, Lombardiában 1803 dec. 22.-i és Sardegnában 1818 márc. 14.-i törvény.

² 1896 jan. 26. — 20. sz. hiv. összeállítás, továbbá 1896 febr. 13. — 65. sz. kir. rendelettel kiadott végrehajt. utasítás. Ezek módosításai: 1908 jún. 30. — 303. sz. törvény, 1910 júl. 17. — 516. sz. törvény, 1916 okt. 19. — 1460. sz. kir. rend., 1912 júl. 12. — 812. sz. törvény, 1921 márc. 13. — 295. sz. rend.-törvény, 1923 márc. 11. — 758. sz. kir. rend., 1923 márc. 25. — 796. sz. rend.-törvény és 1923 szept. 2. — 1959. sz. kir. rendelet. — A jelenleg érvényes vámtarifát az 1921 június 9.-i 806. sz. rendelet-törvénnyel hirdették ki s az természetesen állandó változásnak van kitéve.

³ A kávéfogyasztási adó mérve métermázsanként: pörkölt kávéra 1848 lira, nyers kávéra oly országból, mellyel vámszerződés áll fenn, 1200 lira és egyéb nyers kávéra 1320 lira.

kör fontossága szerint a hivatalok vagy fővámhivatalok vagy mellékvámhivatalok (dogana di primo és di secondo ordine). A törvény és végrehajtási utasítás terjedelmes szövege minden részletintézkedésről világos képet nyújt. Az eljárás, kezelés, határfelügyelet, bevallás, utalás nagyjában a magyaréval azonos elvek és formaságok szerint történik. A vámtarifa 8 főcsoportra és 52 csoportra oszlik igen részletes címszavakkal. A tarifa általános, mely vámszerződésekkel módosul.

Zara tartomány, mely az anyaországtól különállóan a dalmát parton fekszik, valamint a *quarnerói sáv* (Zona del Carnaro), mely a Fiumara-folyótól Moschiena község közepéig terjed s amely a környező s a tengerre lejtő hegyektől határolva kb. húsz kilométernyi hosszúságban Fiume városát, továbbá Volosca, Abbazia, Ica, Icici és Moschiena községeket foglalja egybe, — ez a két terület ú. n. szabad terület, és pedig az előbbi *szabad kikötő* (porto franco), az utóbbi *szabad sáv* (zona franca). Zára ezt a jellegét a békeszerződésekben kapta, míg Fiumét és környékét 1930. év elején mostoha gazdasági körülményeinek és halódó kikötői forgalmának javítása céljából kormányintézkedés juttatta provizórikusan ebbe az előnyös helyzetbe, amely abban nyilvánul, hogy az anyaország szempontjából ezek a területek *vámkülföldnek* tekintetnek, minek folytán az árúk oda vámentesen érkehetnek.

Jövedékek.

A jövedékek hivatalos összeállításai a De. Stefani-féle adóreform idejében elmaradtak s azok közül a lottójövedék Volpi di Misurata, a só- és dohányjövedék pedig a közelmúltban, már Mosconi pénzügyminisztersége alatt szabályoztattak.

A monopóliumokra Olaszországban már igen régóta álltak fenn szerves szabályok. A régi Róma ismerte már a sógyedáruságot. A dohányjövedéket Piemontban már 1647-ben megalkották,¹ s a lottójövedék még valamivel korábban, 1643-ban szerepelt Genovában, majd Firenzében.²

¹ Szept. 20.-i dekrétum.

² Genovában 1643 szept. 22.-i rendelet, módosítva 1644 febr. 20.

A jövedékek az ország politikai egységesítése előtt teljes számban éltek már az egyes államok keretein belül. Az első idevonatkozó unifikációs intézkedés a már említett 1860 február 10.-i államtanácsi határozat, amely a fogyasztási adók keretén belül egyben-másban a jövedékek felől is intézkedett. A só- és dohány-egyedáruság egységes kezelése még 1862-ből ered.¹ Az alaptörvény maga az 1865.-i, mely többrendbeli reformon² és rendkívül sok részleges intézkedésen alapuló módosuláson ment keresztül, csak úgy, mint a lottójövedéki szabályok is. Régebben a játékkártya is monopólium tárgya volt, ez azonban 1922-ben megszűnt s a kártyabélyeg ma a bélyegilletékek (tassa di bollo) közé van utalva. A gyújtószer- és szivarkahüvely-adónak 1923-ban szűnt meg az egyedárusági jellege.

A *dohányjövedéki szabályokat* a sóegyedárusági jogszabályokkal egyetemben az 1929 január 21.-i 67. számú törvény foglalta egybe. Ez az összeállítás azonban csak magát a törvényt szöveget egységesíti. Ezenkívül számos intézkedés él még, első sorban az 1901. évi aug. 29.-i 203. számú regolamentoo.

Az egyedárusági jelleg kiterjed a termelésre, illetőleg nyersanyag-behozatalra, továbbá a gyártásra és végül a kész áru forgalomba hozatalára. A háromnegyedrészen belföldön termelt dohány általában gyenge minőségű. Az importált nyersanyag nagyrészt az Egyesült-Államokból származik, s ennek a behozatalnak, illetőleg a vásárlásnak irányítására az olasz kincstár Amerikában ügynökséget tart fenn.

A dohányjövedék Zára kikötővárost nem érinti (hiv. össz. 49. §).³

¹ 1862 július 13.-i törvény, ill. az ugyanezen év november 9.-i végrehajtási utasítás.

² Jún. 15. — 2397. szám. Módosítás: 1868 augusztus 24. törvény, továbbá 1891 aug. 6. — 483. sz., 1901 febr. 3. — 50. számú, 1901 június 9. — 204. sz. törvények, 1895 jan. 6. — 4. számú és 1901 aug. 29.-i 203. sz. utasítások (királyi rendeletek).

³ Zára városa, tekintettel arra, hogy az anyaországgal csak a tengeren át van kapcsolata s így a csempeszet teljes mértékben akadályozható meg, a dohánymonopólium alóli mentességet is megkapta. Fiume azonban az ellenőrzés nehézségei miatt ebben a kedvezményben nem részesülhetett. Fiumébe a dohánybevétel is tiltva van.

Az importált dohány nem mindenütt, hanem csak a jogszabályokban megjelölt kikötőkben és meghatározott módon hajózható ki.¹

Dohány csak a kincstári üzemek és a külföld számára termelhető. A feldolgozás és kikészítés művelete kizárólag a kincstárnak van fenntartva (hiv. össz. 47., 52. és 53. §§). Dohánybehozatal csak a pénzügyi hatóság engedélyével eszközölhető.

A *hasis* behozatala engedélyhez van kötve (csak orvosi célra) s az dohányjövédéki felügyelet alatt áll (hiv. össz. 55. §).

A termelés szigorú ellenőrzés alatt van, és a levelek, kacshajtások eltávolítása, valamint a palánták kezelése pontosan körülírt szabályok szerint történik. A feldolgozásnak hatféle fázisa van: osztályozás és előkészítés, burnótgyártás, vágott dohány gyártása, szivarkészítés, cigarettagyártás és végül dohánykivonatok, valamint rovarpor feldolgozása. A szivarok készítése általában kézi munkával történik, minden egyéb termelvényt gépi erővel gyártanak.

A *sógyedáruság*, mely a dohánnyal együtt teszi az 1929. évi összeállítás anyagát, szintén az 1865 június 15.-i alaptörvényen épült, s a dohányjövédéki szabályokat módosító intézkedések többnyire a sóra is kihatottak.²

A monopólium felöleli a tengerből való lepárolást, a sóbányászatot, a sóknak bármely más úton való előállítását és behozatalát és a forgalombahozatalt.

A sójövédék nem érinti Sziciliát és Sardegnát a hozzájuk tartozó kis szigetekcskével, továbbá Zára tartományt (törv. 3. §). Az állam elvben maga termeli a sót, kiadhatja azonban

¹ 1901 aug. 29. — 203. sz. regolamentoo 2. §-a. Ennek első bekezdése a következőkben határozza meg a kihajózási kikötőket: Ancona, Bari, Brindisi, Cagliari, Catania, Civitavecchia, Genova, Livorno, Messina, Napoli, Palermo, Porto Empedocle, Reggio Calabria, Savona, Siracusa, Taranto, Trapani és Venezia.

² Itt még meg kell említeni a sót érintő 1883 júl. 6. — 1445. számú és 1895 júl. 28. — 456. számú törvényeket. A tengeren át szállításról és kincstári raktárakba helyezéstről az 1908 márc. 22.-i 132. sz. kir. rendelet intézkedik.

a bányászatot és lepárolást a magániparnak is (hiv. össz. 4—7. §§). Az állami sózemeknek három fajtája van : a tengeri sómedencék, a mesterséges sópároló üzemek és a sóbányák. A mesterséges párologtatással csemegesót nyernek (sale raffinato), amelyet $\frac{1}{4}$ kilogrammos csomagocskákban bocsátanak forgalomba, a bányászott sónak egy részéből (kb. évi 10.000 q) is raffinált sót készítenek, ugyancsak $\frac{1}{4}$ kilós csomagolással. A taxatív felsorolt ipari célokra, valamint műtrágya gyártásához felhasznált sók adómentesek, ezenkívül királyi rendelettel mentesíthetők fontos közgazdasági jelentőségű iparágakban felhasznált sók is (hiv. össz. 23—24. és 26. §§). Bizonyos iparágak kedvezményes áron kapják a só (hiv. össz. 25. §. és A) melléklet). Bizonyos sózott árúk, valamint sótermelvények exportálása esetén adóvisszatérítésnek van helye (27—28. §§).

A sózemek körül 10 kilométeres övezetben *felügyeleti körzet* van, amely a formaságokat illetően analóg a magyar adójognak az ásványolajadó tekintetében alkalmazott ellenőrzési kerületével. A körzeten belül az árúknak igazolási bárcával (bolletta di legittimazione) kell ellátva lenniök.

A *lottójövedékre* vonatkozó s az egységes Olaszországot illető első jogszabály az 1863 szeptember 27.-i 1483. számú törvény, mely az 1895-ben történt gyökeres reformig igen sok változáson esett át.¹ A jelenlegi hivatalos összeállítást az 1925. évi július 29.-i 1456. számú rendelet tette közzé.² Ez az összeállítás az 1908. évi hivatalos összeállításon s annak módosításain alapszik.³

A lottó és tombolajáték rendezése az állam kizárólagos

¹ 1863 nov. 5. kir. rend., 1866 febr. 11. törvény, 1869 ápr. 11. kir. rend., 1870 febr. 13. — 5505. sz. kir. rend., 1880 júl. 19. — 5536. sz. törvény, 1881 ápr. 10. — 178. sz. kir. rend., 1894 okt. 12. — 473. sz. kir. rend. és végül 1895 dec. 22. — 712. számú törvény, mely a reformot véghezvitte.

² Végrehajtási utasítás : 1926 augusztus 9. — 1601. számú kir. rend. — Újabb módosítások : 1929 jan. 21. — 71. sz. kir. rend. és 1930 júl. 3. — 1083. sz. kir. rendelet.

³ 1908 márc. 19. — 152. sz. kir. rendelet, melyet két törvény, négy, törvénné alakított, helytartói rendelet, egy törvénné alakított rendelet-törvény és kilenc királyi rendelet módosított.

jogkörébe tartozik. Magánsorsolást csak erkölcsi testületeknek engedélyezhet a tartományi prefektus, törvényileg megszabott feltételekkel és kizárólag jótékony célra vagy művészetpártolásra (hiv. össz. 60. §).

Az egytől kilencvenig terjedő számsorban játszani lehet egyszerű nyereményre, mely a tét tíz és félszeresét fizeti, meghatározott számra ötvenkét és félszeres nyereménnyel, ambóra kétszázötvenszeres, ternóra négyezerkétszázötvenszeres, és quaternóra hatvanezerszeres nyereménnyel. A nyeremény azonban 400,000 lírában maximálva van (7., 9., 14. §§). A játék lottójegyekkel történik, amelyek 30 és 60 centesimós, továbbá 1, 2, 3, 5, 10, 20 és 25 lírás címletekben kaphatók. Az államtanács javaslata alapján kiadott királyi rendelettel a címletek tovább differenciálhatók (11. §). A játék a következő nyolc helyen, helyre, illetőleg kombinációkra történhetik: Bari, Firenze, Milano, Napoli, Palermo, Róma, Torino és Venezia (5. §). A húzást a felsorolt helyeken végzik a tartományi főnök, a polgármester és a pénzügyigazgató részvételével (26. §). A nyeremény felvételéhez való jogosultság a húzási eredmény kihirdetését követő harminc nap elteltével elévül, jogában áll azonban a félnek a nyeres tényét a jelzett határidőben egyszerűen bejelenteni s ez esetben a lottójegy bemutatására s a nyeremény felvételére további hatvan napi határidő áll rendelkezésre (28. §). A lottójegy bemutatása nélkül a nyereményt nem szolgáltatják át (32. §).

A lottójegyek árusítását bankok végzik, amelyeknek száma 1959-ben van megállapítva,¹ de ezidő szerint csak 1858-ra rug a számuk. A lottóbankok száma királyi rendelettel (az államtanács javaslata alapján) felemelhető (44. §). A bankok a továbbeladásra ügynököket és kisvállalkozókat alkalmaznak.

A magánosoknak a fentiek szerint engedélyezett lottójátékok nyereményei 20 százalékos adó alá esnek (61. §).

¹ Az 1912 szept. 16. — 1026. sz. kir. rend. 1900 bankot limitált, melyhez az újonnan szerzett területeket illetően 59 új bankot engedélyezett az 1923 jan. 11. — 114. sz. kir. rendelet. — L. itt még a hiv. összeállítás 44. §-át.

A chininjövedék nem szolgál kincstári célt, s az 1900. évi december 23.-i 505. számú törvény¹ azért létesítette, hogy az Olaszország középső és déli részein rendkívül elterjedt malária ellen a védekezés kellő hatékonysággal történhesék. A tiszta bevétel teljes egészében a malária elleni küzdelmet szolgálja, s így ennek a tehernek céladó jellege van. A chinin legnagyobb részét ceyloni és jávai import. Hogy a chininipart kezében tartó amsterdami chinitrust árpolitikájától függetleníthesse magát, az olasz kincstár saját gyarmatán, Eritreában, chininültetvényt kísérelt létesíteni, amely azonban nem járt sikerrel. Sok nehézség árán végre 1922-ben sikerült a kormánynak Jáva szigetén egy 1720 hektárnyi bérelt területhez jutnia,² melyből a szükségelt mennyiség egy része fedezhető.

A forgalombahozatal pontosan szabályozott módon a gyógyszertárak és a jövedéki kisárusok útján történik. Az árakat, melyek igen alacsonyak, a pénzügyminiszter szabályozza; a maláriás vidékeken a gyógyszerek rendkívül nagymérvű kedvezménnyel, sőt törvénytörvényszabta keretek közt teljesen ingyen kerülnek kiszolgáltatásra.³ Az alaptörvény a chininügyek felügyeletére ellenőrző tanácsot alakított (8. §), ezt azonban az 1927 július 21.-i 1502. számú rendelet-törvény megszüntette s az ellenőrzést a belügyminisztérium hatáskörébe utalta.

Forgalmi adók (illetékek).

Az olasz illetékrendszer a közterheknek különféle kategóriáit öleli fel. A legtöbb ezek között a forgalmi adó, de akad egyenes- és fogyasztási adó természetű szolgáltatás is.

A ma élő olasz illetékek között igen soknak van régi

¹ Kiegészítve a következő törvényekkel: 1901 nov. 2. — 460. szám (módosítva 1902 jún. 22. — 224. számmal), és 1904 máj. 19. — 209. szám. Módosítások: 1923 febr. 11. — 357. sz. kir. rendelet, 1927 júl. 21. — 1502. sz. rend.-törvény és 1930 febr. 26. — 105. sz. rend.-törvény.

² A. Scalvini: *Le private industriali*. L. De Stefani szerk. m. 80. l.

³ 1901 november 2. — 460. sz. törvény 3. §.

gyökere, sőt nem egy nyugszik klasszikus hagyományokon. A régi római birodalom már ismerte az örökösödési adót, a bírói illetékeket (sportula), a forgalmi ügyletek jónéhány adóját és a kormányhatósági engedélyek díjait. A középkori Olaszországban a díjak és illetékek igen változatos tömege élt, és az egységesítés előtt az egyes államok általában már a mai illetéknemekkel rendelkeztek.

Az olasz egység létrehozása után az illetékekre vonatkozó jogszabályok egybefoglaltattak ugyan, azonban nem átfogó jogászi foglalatban, hanem külön-külön, illetéknemenként.¹ Az egyes hivatalos összeállításokat több ízben megújították.

A legutóbbi két évtizedben az olasz illetékek két rendszeres kodifikáción estek át, a nélkül azonban, hogy gyökeres reformról lehetne beszélni. Főleg a felszaporodott és szétzilált jogszabálytömeg rendezésére fordítottak gondot mindkét esetben. Első ízben 1918-ban foglalták hivatalos összeállításokba a különféle szétszórt rendelkezéseket, és ebben az időben egyebet, többet alig is lehetett volna tenni, mert soha adóreformra alkalmatlanabb idő nem volt. A másik időpontban, az 1923. évben, lényegesen más volt a helyzet, azonban ekkor sem merült fel egyszerűsítésre és átrendezésre irányuló törekvés. Az olasz rendszernek az a hátránya, hogy — noha jogászi fogalom-meghatározásai helyenkint sok kívánnivalót hagynak hátra — az anyagi jogszabályoknak aránylag világos rendelkezéseivel igen bonyolult és szerteágazó eljárási szabályok párosulnak.

Az állammérlegben az illetékek fejezete alá van sorolva egy kövezetvám jellegű teher is, amelyet 1924 január 1.-től kezdve az 1923 november 18.-i 2538. számú királyi rendelet léptetett életbe. Ez az *útilleték* (contributo di miglioramento

¹ Lajstromilletékek, belyegilleték, holtkézi illeték: 1862 ápr. 21. — 585., 586. és 587. számú törvény; jelzálogilleték: 1862 máj. 6. — 593. sz. törvény; játékkártyabélyeg: 1862 szept. 28. — 965. sz. törvény; fuvarozási illeték: 1862 márc. 27. — 542. számú törvény. Rendeletileg szabályozták a kormányhatósági engedélyek illetékeit (1862 júl. 4.), a biztosítási illetéket (1861 júl. 4.) és a teherárak szállítási illetékét (1861 dec. 22.).

stradale) eleinte a községek javára szolgált, s ezzel a teher-tétellel fokozatosan vannak sújtva azok, akik speciálisan útrontó gépezetekkel vagy nagyobb forgalommal rontják az utat. Később az útilleték contributo di manutenzione stradale néven állami illetékké lépett elő, úgy azonban, hogy fölötte keretjogszabály alapján alkotott községi szabályrendeletek intézkednek. Ilyformán ez a teher nem tekinthető az olasz illetékrendszer szerves alkotóelemének.

A *bélyegilletékekre* (tassa di bollo) vonatkozó hivatalos összeállítást az 1923 december 30.-i 3268. számú királyi rendelet foglalja magában. 93 §-szal bíró illetékszabályból (alaki rendelkezésből) és két díjjegyzékből (tariffa, allegato A. és tariffa, allegato B.) áll. Az egyik 212 tételes, a másik 75 tételes.

A kodifikáció súlyos munka volt, mert 1923 decemberéig az 1918 január 6.-i 135. sz. helytartósági rendeletbe foglalt hivatalos összeállítás még öt törvénnyel, hét királyi rendelet-törvénnyel és 37 királyi és miniszteri rendelettel módosított és bővült. Ennek a joganyagának természetében rejlő okok folytán a jelenleg érvényes összeállítás életbelépte után is számos póttintézkedés jelent meg.¹ Lényeges kihatású volt ezek között a váltóilletékeket felemelő, többrendbeli 1930-as szabály.²

¹ 1924 máj. 23. — 799. számú kir. rend. a bankutalványok és nyugták illetékének Fiuméra kiterjesztéséről; 1924 máj. 4. — 814. sz. az agrárhitelek illetékügyeiről; 1925 márc. 5. rend.-törvény. — 258. szám, a kereskedelmi ügyletek illetékeinek módosításáról; 1925 ápr. 8. — 381. számú rend.-törvény partikuláris illetékmentességről a glenói szerencsétlenség (gátszakadás) károsultjai javára; 1925 május 2. — 622. számú rend.-törvény az illetékelőírás elhalasztásának eseteiről; 1925 ápr. 9. — 380. számú rendelet-törvény a közjótékonyági és közművelődési egyesületekre szóló hagyatékok bélyegmentességéről; 1926 jan. 3. — 70. sz. rend.-törvény az illetékelőírás elhalasztásáról a csatolt területeket illetően.

² E tekintetben két királyi rendelet-törvény (1930 március 17.-i 142. sz. és augusztus 8.-i 1162. sz.), egy királyi rendelet (június 12.-i 892. sz.), négy miniszteri rendelet (március 19., június 10., augusztus 23. és október 24.) és négy miniszteri körrendelet intézkedett (május 30.-i 65,188—1930. VIII., június 22.-i 67,952—1930. VIII., augusztus 27.-i 71,000—1930. VIII., és október 30.-i 73,508—1930. IX. számok alatt).

Az olasz bélyegtörvény általában a papirosadó fölött rendelkezik, vonatkozván mindazokra a polgári, kereskedelmi, bírói és bíróságon kívüli okiratokra, nyomtatványokra, tervezetekre és lajstromokra, amelyeknek illetékét bélyegben kell leróni. Az illeték állandó, fokozatos és százalékos, s a lerovás módja lehet rendes, rendkívüli és virtuális. A rendes lerovás bélyeges űrlap felhasználásával történik, a rendkívüli felülbélyegzés vagy bélyegző segítségével, a virtuális pedig a bélyegilletéknek készpénzbeni kiegyenlítése által.¹ A bélyeg megsemmisítésére vonatkozóan számos formasághoz vannak a felek kötve, amelyek éppoly terhesek a felekre nézve, mint a magyar rendszer, tekintettel arra, hogy illetékminimum Olaszországban sincsen.

A *lajstromilletékekről* (tassa del registro) szóló hivatalos összeállítás a vagyonátruházások után járó illetékeket tartalmazza az örökösödési és holtkézi illetékek kivételével, továbbá nagyjában a mi terminológiánk szerinti ügyleti (okirati), valamint ítéleti és egyességi (törvénykezési) illetékeket.

A lajstromilletékek összeállítását az 1923. évi december 30.-i 3269. számú királyi rendelet foglalja magában. Az összeállítás alapja az 1897 május 20.-i 217. számú hivatalos összeállítás, amely idők folyamán a jogszabályoknak olyan tömegével bővült ki, hogy már 1914-ben, majd 1916-ban újból tervbevették az összekúszált szabályanyag egybefoglalását.²

A lajstromilletékek egybefoglalása is a kettős felosztáson, illetékszabályokon és díjjegyzéken alapul. Az alaki jogszabályanyag 155 szakaszba van foglalva, míg a hozzáfűzött tarifa öt részre (allegato A, B, C, D és E) oszlik. Az A lajstromtarifa három részre tagozódik, a szerződési és ügyleti, a bírói ítéleti és egyességi és végül az élők közti ingyenes átruházási illetékekre vonatkozóan.³

¹ A bélyegilletékeket illetően l. Takács: *Az olasz bélyegtörvény sajátosságai*. Illetékügyi Közlöny 1932. febr. szám.

² L. az 1914 november 19.-i királyi rendelet-törvényt (1421. szám) és az 1916 október 1.-i 1343. számú helyhatósági rendeletet.

³ Az ajándékozási illeték kulcsát illetően az 1930 április 30.-i 431. számú királyi rendelet-törvény módosítólag intézkedett. Ugyan-

Az illetékek lehetnek progresszívek (az ingyenes átruházásoknál), százalékosak, fokozatosak és állandók, s azok nem csupán az ingatlanokat érintik, hanem a nyilvános lajstromba bevezetett ingó ügyleteket is, kivéve azon nem kereskedelmi forgalom tárgyául szolgáló gyűjteményeket, amelyek törvényes közintézményekre ruháztatnak át. A visszerhes ingatlanátruházás kulcsa 8 %, az élők közti ingyenes átruházás mértéke azonos az öröklési illetékekkel, s az részben a rokonság fokától, részben az ügyleti összeg nagyságától függ. A progresszió pl. 10,000 líránál rokonsági viszony szerint 1 %—12 %; szülőről gyermek részére tett ajándékozás vagy szállott örökségnél az összeg nagysága szerint 1 %—10 %. Végeredményben a kulcsávolság 1 %—50 %. Ez utóbbi a tízmillió lírát meghaladó értéket sujtja negyedfokon felüli rokonoknál és idegeneknél.

Az örökösödési illetékről (tassa sulla successione) szóló hivatalos összeállítás az 1923 december 30.-i 3270. számú rendelettel lépett életbe, s az örökösödés, valamint a halál esetére szóló ajándékozás szabályait foglalja magában. Az összeállítás alapja az 1897 május 20.-i 217. számú törvény; ugyanaz tehát, amely a lajstromozási illetékeknek alapvető egybefoglalását is tartalmazza. Azelőtt ugyanis az örökösödés illetéke is a lajstromilletékek közé volt sorolva, és csak De Stefani fasiszta pénzügyminiszternek támadt az az eszméje, hogy az öröklési illeték, mint a fasiszta családjogi védelemnek egyik eszköze, önálló formában jelenjék meg. Így jött létre az az összeállítás, amely azonban nem teljesen kódexszerű, hanem sokhelyütt kapaszkodik régi jogszabályokba, s önállósága inkább az alapelvek új rendezésében mutatkozik. Hat címre és 105 szakaszra oszlik.¹

erre vonatkozik a június 12.-i 92,759. sz. pénzügyminiszteri körrendelet is. Az értékelésre vonatkozó fontos módosítást tartalmaz az 1930 június 12.-i 742. számú törvény. Ezt figyelmen kívül hagyva, az egész anyagot illetően kb. 10 rendelet-törvény és ugyanannyi rendelet intézkedett az összeállítás életbeléptetése óta.

¹ Kiegészíti az összeállítást a közjótékonyági és közművelődési intézetekre szálló hagyatékok illetékmentességéről szóló 1925. ápr. 9. — 380. számú rend.-törvény, továbbá az elhalasztható illeték-

Az illetékkulcsok igen differenciáltak. A családjogi mentességekről már volt említés. A közeli rokonság terhe aránylag enyhe. A legtávolabbi rokonok és idegenek illetékezésének mértéke ugyanaz, mint az ajándékozásnál, tehát 1—50 százalékos. A 3000 lírán aluli hagyatékok illetékmentes.

A becslés tekintetében általában ugyanolyan eszközökkel él az olasz kincstár, mint a magyar. azzal a fontos különbséggel, hogy hiányzik a *törvényszerű legkisebb érték* menzurája. Az olasz ultima ratio a *bírói becslés*, szemben a magyar adminisztratív becsléssel. E tekintetben az olasz rendszer kevésbé merev, igazságosabb és megnyugtatóbb.

A *holtkézi illetékekről* (tassa sulla manomorta) szóló egybefoglalás az illetékegyenértékre vonatkozó szabályokat tartalmazza. Alapja az 1874. évi szeptember 13.-i 2078. számú törvény, amelyet többrendbeli módosításával egyetemben ¹ 1923-ban a december 30.-i 3271. számú összeállítás tett közzé. Négy címből és 42 szakaszból áll, s melléklete (tabella A) azokat az intézményeket sorolja fel, amelyeket a holtkézi illeték fizetése alól különleges törvények mentesítettek. Magában az illetéktörvényben gyökeredző mentesítést élveznek a kereskedelmi és ipari társulatok, a gyermekmenhelyek, az olasz vöröskereszt-egyesület, a Dante-társaság, azok az egyházi intézmények, amelyek kongrua-kiegészítésben részesülnek, az istentiszteletre közvetlenül szánt helyek, továbbá a lelkészek lakhelyei, az állami intézmények stb. Az illetékkötelezettség csak az évi ezer lírát meghaladó jövedelmű vagyonokat éri (5—7. §§). A helyhatóságot illetően nemcsak a község, hanem a tartomány is meg van terelve holtkézi illetékekkel. Az illeték mérve ingatlanokra 7.2 %, ingókra 4 %. Az államilag létesített közoktatási, közjóté-

előírásokról rendelkező 1925 máj. 2. — 622. számú rend.-törvény és végül az illetékek kulcsát módosító és egynehány kiegészítő rendelkezést tartalmazó 1930 ápr. 30.-i 431. számú királyi rendelet-törvény, amelyhez még a 92.795. számú miniszteri körrendelet csatlakozik. Ugyancsak kiegészíti az összeállítást az 1930 június 12.-i 742. számú törvény.

¹ Legfontosabb ezek közül az 1899 június 4. — 191., az 1921 aug. 20. — 1178. számú törvények és az 1922 február 2. — 164. számú rend.-törvény.

konysági és közművelődési egyesületek erősen mérsékelt mértékkel 0·9 % szerint illetékeznek. A kivetési időszak öt esztendő.

A *jelzálogilletékekről* (tassa ipotecaria) szóló hivatalos összeállítás gerince az 1918 január 6.-i 135. számú egybefoglalás, amely viszont az 1914-es törvényen alapszik.¹

Ezeket a szabályokat számos módosításaikkal együtt az 1923 december 30.-i 3272. számú királyi rendelet adta ki.²

Az összeállítás kettős tagozású. Negyven szakaszú illetékszabályból és négy részre, A, B, C és D tabellára oszló díj-jegyzékből áll. Az A-tarifa a rendes jelzálogi illetékeket tünteti fel, a B-tarifa a mérsékelt és különleges tételeket, a C-tabella a mentességekről, s végül a D az ingatlanlajstrom vezetőinek fizetendő díjakról intézkedik.

Az illetékek százalékosak, fokozatosak és állandóak. Az illetékszabály általánosságban, a tarifa tüzetesen jelöli meg azt, hogy az ingatlanlajstromban eszközölt feljegyzés, bejegyzés, átírás, törlés stb. mely mértékkel illetékeztessék.

A *forgalmi illetékre* (kereskedelmi és ipari forgalmi adó, tassa sugli scambi) vonatkozó hivatalos összeállítás rendkívül sok szétszórt jogszabály eredménye,³ amelyet az adóreform idején együgyyanazon évben két ízben is hivatalos összeállításba foglalt a pénzügyi kormányzat: 1923 március 18.-i 550. szám és a többi illetéktörvénnyel egyidőben 1923 december 30.-i 3273. szám alatt.⁴ A forgalmi adótörvény az

¹ 1914 júl. 19. — 694. szám.

² A kódexig öt törvény, négy rendelet-törvény, három helytartói rendelet és hét királyi rendelet eszközölt módosítást. Újabb változás: 1925 április 9. — 380. sz. rend.-törvény bizonyos, a jótékony és kultúrintézeteket megillető mentességről és 1925. máj. 2. — 623. számú rend.-törvény a külképviseletek ingatlanszerzése körüli mentességről.

³ Az alapvető rendelkezést az 1920. febr. 26.-i 167. számú rendelet 9. §-a tartalmazza, amelyet az 1923-as kódexig még kilenc rendelet, két. rend.-törvény és egy törvény bővített.

⁴ Miniszteri utasítások 1924 jún. 12., szept. 26. és dec. 11.-i 45.685., 47.295. illetőleg 41,353. szám alatt; 1925-ban további öt miniszteri rendelet és két rendelet-törvény intézkedett módosítólag s az 1930. évi összeállításig még számos szabály bontotta meg az alapösszeállítás egységét.

egyetlen, amely az eredeti kódexek' közül teljes egészében hatályon kívül helyeztetett, minthogy az 1930 július 28.-i 1011. számú rendelet-törvénnyel új összeállítást léptettek életbe.¹ Ez az új összeállítás lényegesen kibővítette az addigi jogszabályanyagot; ezt a körülményt élénken bizonyítja az új kódex 123 szakasza, szemben az eredeti 56 szakasszal.

Forgalmi illeték tárgya a kereskedők és iparosok közötti áruforgalom és munkateljesítmény. A fogyasztókkal való közvetlen forgalomban illeték nincsen. Az illeték kulcsa, a speciális kulcsokat figyelmen kívül hagyva, 1923-ban $1\frac{1}{2}\%$ volt, amelyet 1930-ban $1\frac{1}{2}\%$ -ra, 1931 júliusában $2\frac{1}{2}\%$ -ra emeltek,² még pedig a 100 lírán felüli összegek után. Ezen alul minden húsz líra, illetőleg ennek töredéke után 0.50 líra (régiben 0.30 líra) az illeték. A kulcs felemelését szabályozó rendelet a következőkben specializál. Műtrágyánál és permetező szereknél változatlanul áll fenn az eddigi 0.5 %-os mérték.³ A marsalának és vermouthnak eddigi 1.5 %-os kulcsa csupán 1.65 %-ra emelkedett. A feldolgozásra szánt faáru a régi 2.25 %-os mérvről 3.75 %-ra szökkent fel. A gáz és villanyáram szolgáltatásáról szóló számlák 5 líra összegig mentesek, ezen felül 1000 lírás összegig az eddigi 0.1 %-ról 0.15 %-ra emelkedett a kulcs, 1000 lírás összegben pedig 0.2 %-ról 0.35 %-ra. A sör forgalmának 3.5 % a mérve. A többi régebbi speciális kulcsot az új rendelkezés az általános 2.5 %-ban nivellálta. A forgalmi illeték alól számos taxatív felsorolt (58. és 59. §§) áru élvez mentességet, így pl. a gabonaneműek, kenyér, szárított tésztafélék, kerti vetemények, gyümölcs, konzervek, hús, vaj, sajt, magolaj, kávé, cukor stb., szóval általában az elsőrendű élelmicikkek, továbbá a tűzifa, a faszén, petróleum, benzin, könyvek, újságok stb., egyszerűen a közszükségleti cikkek.

A szállodai, vendéglői és kávéházi számlák illetékéről

¹ Az 1930-as összefoglaláshoz rendkívül részletes és alapos végrehajtási utasítás jelent meg 1930 szeptember 27.-i VIII. 43.202. szám alatt.

² 1931 július 11. — 891. számú kir. rendelet.

³ Erre vonatkozóan az 1931 június 12. — 799. számú rendelet-törvény intézkedett.

(tassa sui conti degli alberghi, ristoranti e caffè) szóló hivatalos összeállítás alaprendelkezése az 1918 január 6.-i 135. számú helytartósági rendelet, melyet többrendbeli módosítása után ¹ adtak ki 1923 december 30.-i 3274. szám alatt.

Ez az illeték valójában a bélyegilletéknek egy minősítése. Elvileg a szállodai stb. illeték bélyegben rovandó le, a pénzügyminiszter azonban a készpénzben történő lerovásra engedélyt adhat. Az illeték mérve tekintetében a szállodák, kávéházak, penziók és vendéglők három kategóriába vannak felosztva.² A luxushelyek 8 % szerint, az első és második csoportba tartozók 4 % szerint, a többiek pedig $1\frac{1}{2}$ % szerint fizetik az illetéket. A bárók, sörházak, tejcsarnokok, kimérések, klubok stb. a díjjegyzékben felsorolt kisebb kulcsok, illetőleg tételek szerint illetékeznek.

A pénzügyi közegek az illetékköteles üzemeket rendszeresen ellenőrzik.

A *fuvarozási illetékekről* (tassa di bollo sui trasporti) szóló összeállítást az 1923 december 30.-i 3275. számú kir. rendelet publikálta s az a már többször idézett 1918 január 6.-i 135. számú összeállítás alapján készült.³ Szintén bélyegilleték. Nem a fuvarozási ügylet, hanem a fuvarozási, a szállítási okiratok illetéke, még pedig mind a személy-, mind a poggyász- vagy áruszállítás jegyeié. A lerovás részben virtuális, ott, ahol az illetéket készpénzben kell háromhavonként megfizetni (7. §); a fuvarozási okiratok egy részén, így pl. a szállítóleveleken, poggyászjegyeken stb. bélyeg alakjában szedik az illetéket. A fél lírán aluli személyjegyek mentesek az illeték alól. A vasúti fuvarozás szállítási okiratai mérsékelt állandó illetékkal (pl. személyjegyeknél 0.05—0.25 líra) s ezenkívül százalékos illetékkal (pl. személyjegyeknél 1.5—3 %) vannak megterhelve.

A *nyilvános látványosságok illetékéről* (diritti erariali

¹ A fasiszta kódexig egy törvény, három rendelet-törvény és három királyi rendelet eszközölt változásokat.

² L. 1924 dec. 12.-i miniszteri rendelet.

³ Az 1923. évi kodifikálásig módosította öt rendelet-törvény s egy helytartói rendelet. A hivatalos összeállítás 41 illetékszabályszakaszból és 17 tételes tarifából áll.

sugli spettacoli) szóló hivatalos összeállítást 1923 december 30.-i 3276. szám alatt tették közzé. Alapja az 1918 január 6.-i 135. számú összeállítás, amelyet a fasiszta kodifikációig törvényekkel és rendeletekkel több ízben módosítottak.¹ Az összeállítás mellékletéül az olasz szerzők egyesületével kötött 18 szakaszos megállapodás szolgál.

A törvényben kimerítően felsorolt látványosságok és előadások minden fajtája illeték alá esik, amelynek általános kulcsa 10 %, de számos speciális megterhelés van. Így pl. a mozgóképszínházak jegyei után progresszív az illetéktétel. A legalacsonyabb tétel azokat a jegyeket illeti, amelyeknek ára 50—70 centesimo között van, a legmagasabb tétel a 20 lírán felüli jegyeket sújtja. Az ellenőrzés céljából általában a perforált kettős jegy (bollettari a madre e figlia) a kötelező, illetőleg a kétrészes, azonos folyószámú jegyfűzet (registro a madre e figlia). Kisebb és nem rendszeres látványosságoknál a jegyeket előzetesen kell felülbélyegezni, illetőleg hatósági felülbélyegzővel elláttatni.

A *játékkártyabélyegről* (tassa sulle carte da giuoco) szóló összeállítás az 1874 szeptember 13.-i 2080. számú hivatalos összefoglaláson (serie 2/a) alapul², és az 1923 december 30.-i 3277. szám alatt jelent meg.

A bélyeglerovás barna vegytintás bélyegzővel történik, még pedig az egyes játszmaéknál a törvény által (5. §) előírt kártyalapon. Illetékkötelezettség alá csak azok a kártyák tartoznak, amelyeknek terjedelme a 32 × 45 millimétert meghaladja (2. §). A lebélyegzést a Torinóban levő bélyegjelző hivatal (Officina governativa delle carte-valori di Torino) végzi el. Az illeték mérve kétféle. Háromlírás tétel alá esik

¹ Módosítólag rendelkezett egy törvény (1922 aug. 29. — 1254. szám), két rendelet-törvény és hét kir. rendelet. Magán a kódexen változtatott az 1925 márc. 5. — 258. számú rend.-törvény és az 1925 máj. 13. — 624. számú kir. rendelet. Előbbi a színházak, utóbbi a mozgószínházak illetékeit módosította. A törvény területi hatályát az 1924 okt. 2. — 1589. számú rend. Fiumére terjesztette ki.

² Változtatást eszközölt ezen az 1879 június 29. — 5165. számú (serie 2.) törvény, továbbá az 1922 május 14. — 681. számú és az 1923 dec. 30. — 2879. számú rendelet-törvények.

a közönséges kártya, és ötlírás tétel alá a luxuskártya minden játszámja. Luxuskártyának az olyan játszma minősül, amelynek sarkain vagy a figurák oldala mellett szám- vagy betűjelzés van; nem tartozik azonban ide a tarokjátzsma. Az exportra szánt kártya illetékmentes. Az országba bevitt kártyákat a vámhivatal lebélyegzés végett a bélyegjelző hivatalhoz továbbítja.

Játékkártyát gyártani csak az illetékes pénzügyigazgatóság előzetes engedélyével lehet. Engedélyt csak az a gyáros kaphat, aki a gyártás minden fázisát a saját üzemében végzi el (11. §). A gyártás a pénzügyi közegek ellenőrzése alatt áll.

A *tőzsdei ügyletek illetékéről* (tassa sui contratti di borsa) szóló összeállítás 1923 december 30.-i 3278. szám alatt jelent meg.¹

Tőzsdeilleték alá esnek az állami, tartományi, községi és köztestületi kölcsönök címletei, a társulati részvények, kötelezvények és földhitelpapírok, továbbá az értékek és devizák adásvétele, és végül a termények és árúk tőzsdei szokások szerinti adásvétele, még pedig mind a tőzsdén, mind a tőzsdén kívül.

A törvény a tőzsdei ügyletekre speciális, még pedig átütő vagy azonos számozású, kétrészes könyvvezetést ír elő. A könyveket, illetőleg másolatokat két évig kell megőrizni (3. és 13. §§). A report- és határidős ügyletek, amelyek negyven napnál hosszabb határidőt állapítanak meg, nem tőzsdeilleték, hanem letéti illeték alá esnek (l. alább a Társulati illetékeknél).

A *kormányhatósági engedélyek illetékéről* (tassa sulle concessioni governative) szóló hivatalos összeállítás az 1923 december 30.-i 3279. számú királyi rendeletben látott napvilágot, amely számos jogszabály összetétele.² Harmincöt

¹ Alapja az 1913 március 20.-i 272. számú törvény, amelyen többek közt az 1918 december 12.-i 2085. számú, valamint az 1919 május 1.-i 772. számú helytartósági rendeletek és az 1923 december 6.-i 2607. számú rendelet-törvény eszközölt módosítást. Újabb az 1925 május 14. — 601. számú rend.-törvény intézkedett a határidő-ügyletekről.

² Bázisa az 1918 január 6.-i 135. számú összeállítás, amelyen az

szakaszos illetékszabályból és B- és C-tabellára tagozott 108 tételes díjjegyzékből áll. Az illetékfizetés készpénzben vagy közvetlenül az engedélyt kibocsátó vagy megadó hivatal előtt történik, avagy bélyeglerovás, illetőleg bélyegpapiros útján. Engedélyilleték, ill. díj alá esnek többek közt a városi illetőségi ügyek, a hercegi, grófi stb. kinevezések, a fegyverviselési, vadászati, halászati engedélyek, a színházi és más látványossági üzemek megnyitásának engedélyezése, az útlevélkiadás és láttamozás, a kereskedelmi és ipari könyvek felülbélyegzése, a védjegy engedélyezése, a közmunka jellegének engedélyezése, tengerparti fővenyek elfoglalásának engedélyezése, az exequatura és placet, a járművezetési engedélyek, a nyilvános iskolák tankönyveinek felülbírlata stb.

A készpénzben fizetendő társulati illetékek, amelyeket az olasz terminológia a bélyeg- és lajstromilletékeket pótló illetéknek (tassa in surrogazione del bollo e del registro) nevez, az 1923 december 30.-i 3280. számú kir. rendeletben állították össze.¹ Hármastagozású, harminc szakaszos illetékszabálya van és A-, B-, C-melléklete, melyek közül az előbbi kettő díjjegyzék, az utóbbi pedig a mentességek és mérsékelt díjtételek lajstroma. Az illetékszabályok hármasszoros felosztása a részvény és kötelezvény kibocsátására vonatkozó illetékeket (1—9. §§), továbbá a belföldre kiterjedő hatáskörű külföldi társaságok tőkeilletékét (10—19. §§), és végül a letéti és zálogügyletek illetékeit (20—29. §§) szabályozza. Az értékpapírforgalmi illetékeket minden év január és július

új kodifikációig 5 törvény, 15 királyi rendelet-törvény és 3 miniszteri rendelet változtatott. Tekintettel a szabályozott illetékek számos ágazatára természetes, hogy már a kódex óta is erősen felszaporodott az azon változtató szabályanyag.

¹ Alapja az 1897 júl. 4.-i 414. számú törvény, ill. az ezt és módosításait egyesítő 1918 január 6. — 135. számú helytartósági rendeletbe foglalt összeállítás. A fasiszta kódexig ez utóbbin három helytartósági rendelet, hét törvény, két rendelet-törvény és öt királyi rendelet eszközölt változtatást. Újabb módosítást tartalmaznak az 1925 március 5. — 258. számú, valamint az 1925. május 2. — 622. számú rendelet-törvények.

1-én, tehát félévenként kell készpénzben megfizetni. A külföldi társaságok tőkeilletéke naptári negyedévenként fizetendő, míg a letéti és zálogügyleti illeték félévenként a törvényben körülményesen megjelölt határidőben. Az értékpapírkibocsátás és forgalom mérve 2·5—4·5 ezrelék; a külföldi társaságok tőkéjét 4·5 ezrelék illeték terheli, a letéti és zálogügyletek illetéke pedig 0·01—0·005 ezrelék naponként, illetőleg bizonyos esetben 2·35 ezrelék félévenként. Mentességet élveznek, valamint mérsékelt tétel, illetőleg kulcs szerint adóznak azok az intézmények, amelyeknek ügyleteit, illetőleg címleteit külön törvények szabályozták, ha azok a törvény mellékletében fel vannak sorolva. Mentések ezenkívül az államadóssági címletek, a kincstárjegyek, a váltók, bonok, kötelezvények stb., amelyek illetékkal meg vannak már róva, a népbankok és kooperációs társaságok bizonyos feltételek mellett (Allegato C., 9. tétel) stb. Mérsékelt a kulcsa pl. a belföldi vasúti és hajózási társaságok címleteinek, a földhitelbankok és agrárpénztárak részvényeinek, a tisztviselő- és munkásház részvénytársaságok részvényeinek stb. (l. B-melléklet).

A *biztosítási illetékekről* (tassa sulle assicurazioni) szóló hivatalos összeállítás 1923 december 30.-i 3281. szám alatt jelent meg.¹ Az összeállítás 44 illetékszabályszakaszból és három részre oszló díjjegyzékből áll. Az első rész (allegato A) 11 tételben az általános mértéket, a második (allegato B) egy tételben a speciális illetéket, s a harmadik (allegato C) öt tételben a mentességeket tartalmazza.

Illeték alá esnek azok a biztosítási szerződések, amelyeket a belföldön kötnek akár bel-, akár külföldi társaságok, vagy akár egyes személyek. Illetékkötelesek továbbá a külföldön létrejött biztosítási ügyletek, ha azoknak hatálya a belföldre kiterjed, ha belföldi ingatlan javakra

¹ Az összeállítás magva az 1896 január 26.-i 44. számú hivatalos egybefoglalás, amelyen lényegbevágó változtatást eszközölt és bővített az 1911 ápr. 23. — 509. számú törvény, az 1919 nov. 24. — 2163. számú rendelet-törvény, egy 1922-ben kelt kir. rendelet (jan. 22. 107. sz.) és négy, 1923-ban kelt rendelet-törvény (márc. 25., ápr. 19. és 29. és nov. 11.).

vonatkozik, avagy olasz nemzetiségű hajókra, ha továbbá belföldi termények és árúk kiszállítását vagy az olasz állam területén lakó egyének életét illetik. Ugyancsak illetékkötelesek az idegen nemzetiségű hajókra beraktározott árúkra vonatkozó biztosítások is, ha a szállítást olasz személyek vagy cégek foganatosítják s a biztosítási szerződést is azok kötik. A tengeri biztosítások lajstromozási kötelezettség alá esnek (6. §). A biztosító társaságok a díjbevételekről és kifizetett biztosítási összegekről kimutatást kötelesek vezetni s azt tíz évig megőrizni. Az illetékfizetés általánosságban minden évnegyed lejártát követő egy hónapon belül történik az illetékes kincstári hivatalnál (illetékhivatal) a díjbevételek és kifizetések kimutatásainak másolatai alapján. A tengeri biztosítások illetékeit a lajstromozás alkalmával kell fizetni, ugyanígy az életbiztosítási illetékeket is. A fizetendő illetékekért, felemelt illetékekért és bírságokért a biztosító társaságok igazgatói, ügyvivői és cégvezetői is egyetemlegesen felelősek (34. §). Az illetékfizetés elmulasztása általában háromszorosra felemelt illetékkötelezettséggel jár (19. §). A felemelt illeték egytizedre mérsékelhető akkor, ha az esedékesség beálltától számított hatvan napon belül az illetéket és a mérsékelt bírságösszeget befizetik. Szándékos mulasztás és eltitkolás esetén ennek a kedvezménynek nincsen helye.

Az illetékkulcsok felől hármas tagozatú díjjegyzék (Allegato A, B és C) intézkedik. A harmadik a mentességre vonatkozóan tartalmaz öt tételt. A kulcsok igen differenciáltak, s egyike-másika erősen meghaladja a magyar mérvet. Az illetékterher 2 ezrelék és 20 százalék között mozog. A bal- és az állat- és a tengeri biztosításnál általában 2 % -os kulcs jár a beszedett díjak után, a tűzbiztosítás azonban 18 % -os, az üvegbiztosítás 9 % -os, a szállítmánybiztosítások különböző fajtái 9, 10 és 20 % -os illeték alá esnek. Az életbiztosítási szerződések illetékkulcsa 1 %, amely a biztosítási összeg után jár. A biztosító társaságok részéről a feleknek teljesített szolgáltatások egyszázalékos illeték alá esnek.

A gépjárművek illetékéről (tassa ciclistica e automobi-

listica) szóló hivatalos összeállítás 1923 december 30.-i 3283. szám alatt tétetett közzé.¹

Illeték alá esnek mind a közönséges kerékpárok, mind a motoros járművek. Előbbiekét az illetékszabályok határozzák meg, utóbbiakét pedig három díjjegyzék sorolja fel. A kerékpár évi adója, ha az egy hellyel van felszerelve, 10 líra, minden további hely újabb tíz líra évi illetékfizetési kötelezettséggel jár. A motoros járművek három csoportban vannak illeték alá vonva, a szerint, hogy az illeték motorkerékpárt, automobilt és autóbust, illetőleg motoresónakot és motorhajót terhel-e. A tételek e csoportokon belül az adólóerőtől, a magán- vagy bérhasználattól, a személy- vagy áru fuvarozástól, a fűjt vagy tömör abroncsozástól, a használat helyének nagyságától (a község lélekszáma) függenek. A lóerő meghatározására a törvény részletes képletet közöl (7. §).

Az elsőízbeni illetékfizetést az illetékes hivatalnál a használatbavételt megelőzően kell teljesíteni. E kötelezettség teljesítésének bizonyítékául fémből készült táblácskát szolgáltat ki a hivatal, amelyet a járműveken a törvény megszabta részekre kell erősíteni. A gépjárműilleték alól mentességet élveznek a fegyveres erő járművei, a postaszolgálatot teljesítő kocsik, a községi tűzoltókocsik, a kizárólagosan halászatra, valamint a kikötői vezetésre szolgáló motoros hajók (pilótahajók), a mentőkocsik stb. A külföldről ideiglenes tartózkodásra érkező gépjárművek a beérkezéstől számított három hónapig illetékmentességet élveznek, ha azok magánhasználatban levő kocsik. A külföldi kocsik azt a további kedvezményt is élvezik, hogy az illetékmentes időszak elteltével nincsenek az évi gépjárműilleték megfizetésére

¹ Ennek az összeállításnak a többször idézett 1918 január 6. — 135. számú helytartósági rendelet a gerince. A kódexig ezt a jogszabályt 1919-ben egy, 1921-ben egy, 1922-ben kettő és 1923-ban hat királyi rendelet-törvény módosította lényegbevágóan. Újabb rendelkezés az 1928 augusztus 28.-i 1366. számú kir. rendelet, mely a törvény hatályát Fiumére terjesztette ki, továbbá az ismertető jegyekről rendelkező 1924 szept. 18. — 1512. és 1925 aug. 7. — 1460. számú kir. rendeletek.

kötelezve, hanem az illetéket további három hónapra havonként (az évi illeték egytizenkettedrésznyi összegével) fizethetik. A fizetés bármely illetékhivatalnál történhetik. (15. §).

A tételek progresszívek és szeszélyesen emelkednek.

IV. A megreformált pénzügyi közigazgatási szervezet vázlata.

Az olasz pénzügyi szervezetet, mely sok tekintetben lényegesen különbözik a magyartól, a fasiszta uralom erőteljesen megreformálta. Az eddigi két kincstári minisztérium egybeolvadt, külön miniszteri főosztály létesült (Gabinetto), a jövedéki felügyelet és szervezet tekintetében alapvető szabályokat állítottak fel, az egyébként még mindig rendkívül bonyolult fellebbezési eljárást rendezték, új kihágási kódexet léptettek életbe stb. Mindezek az intézkedések a pénzügyi szervezet kiépítése terén nagyfontosságú lépést jelentenek ugyan, azonban az ügyvitel nehézsége és vontatottsága még mindig fennáll. Az egyszerű és gyors pénzügyi jogszolgáltatás olyan probléma, amelyet ezideig a fasiszmus sem tudott megoldani.

Figyelemreméltó sajátossága az olasz pénzügyi közigazgatásnak az a körülmény, hogy a legmagasabb irányításban helyenkint a hivatalnoki elemeken kívül álló szakemberek is hatékonyan jutnak szóhoz a kincstári ügyek, a közkölcsonügyek és a jövedéki ügyek terén alkalmazott vegyes intézőbizottságok tagsági helyei révén.

A közigazgatás feladatát, az alább kifejtett szervezetek útján, a pénzügyminisztérium, a pénzügyigazgatóságok és az alsóbb hivatalok (kerületi adóhivatalok, illetékhivatalok, fogyasztási adóhivatalok, állampénztárak, kataszteri hivatalok stb.) végzik, a jogorvoslati eljárás terén pedig az adminisztratív hatóságok, bizottsági szervek és bíróságok működnek.

A *pénzügyminisztérium* (Ministero delle Finanze) a pénzügyi közigazgatás legfőbb szerve. Az új uralom kezdetéig két tagozatban állt fenn: mint a szorosabb értelemben vett Pénzügyminisztérium és mint Kincstári minisztérium (Minis-

tero del Tesoro),¹ amely utóbbi az állampénztár, a közkölesönök és a hitelügyek minisztériuma volt. Az 1922. évi december 31.-i 1700. számú rendelet-törvény ezt a két legmagasabb hatóságot egybeolvasztotta. A kincstári minisztériumból az új pénzügyminisztérium keretében főosztály (főigazgatóság) alakult.²

A pénzügyminisztérium a miniszteri főosztályban (Gabinetto del Ministro), a főigazgatóságokban (Direzioni generali), a központi személyzeti hivatalban (Ufficio Centrale del Personale) és a központi legfőbb számvevőségben (Ragioneria Generale dello Stato) fejt ki tevékenységét.

A *miniszteri főosztály* a miniszter közvetlen vezetése alatt áll, akit az államtitkárok (sottosegretari di Stato) helyettesítenek. Ezidőszerint két államtitkár van.

Az ügyosztályi tagozódás a következő:

Központi személyzeti hivatal (Ufficio centrale del Personale);

Kincstári főigazgatóság (Direzione Generale del Tesoro);

Államadóssági főigazgatóság (Direzione Generale del Debito Pubblico);

Letéti és kölcsönpénztári főigazgatóság (Direzione Generale della Cassa Depositi e Prestiti);

Az államjavak főigazgatósága (Direzione Generale del Demanio Pubblico e delle Aziende Patrimoniali);

Illetékügyi főigazgatóság (Direzione Generale delle Tasse sugli Affari);

Egyenes adóügyi főigazgatóság (Direzione Generale delle Imposte dirette);

Kataszteri és műszaki főigazgatóság (Direzione Generale del Catasto e dei Servizi Tecnici);

Vám- és fogyasztási adóügyi főigazgatóság (Direzione Generale delle Dogane e delle Imposte Indirette);

Jövedékügyi autonóm kezeléség (Amministrazione autonoma dei Monopoli di Stato) és végül a

Központi számvevőség (Ragioneria Generale dello Stato).

A *központi személyzeti hivatal* autonóm testület egy főfelügyelő (Ispettore Generale) és egy államtitkár vezetése

¹ Az olasz egység megalakulásakor csak egy központi szerv volt: a pénzügyminisztérium. A legfőbb pénzügyi hatáskör megosztását az 1877. december 26. — 4219. számú kir. rendelet rendelte el.

² 1924. július 10. — 1100. számú rendelet-törvény.

alatt. A hivatal kebelében egy kollegiális testület, az *adminisztratív tanács* és egy *fegyelmi bizottság* működik. Az adminisztratív tanács (Consiglio di Amministrazione) élén a miniszter, illetőleg az egyik államtitkár áll, tagjai pedig: a hivatal vezetője, a főigazgatók (a főigazgatóságok vezetői, Direttori Generali) és a főosztályvezetők. A fegyelmi bizottság (Consiglio di disciplina) vezetője egy főigazgató (Direttore Generale) és négy tagja közül kettő rendes, kettő pedig pótag.

1. A *kincstári főigazgatóság* rendkívül tág és fontos hatáskörrel rendelkezik. Intézkedik és felügyel a pénzforgalom, a pénzverés, a bankjegy- és államjegyforgalom terén. Kötelességei körébe tartoznak a pénztári ügyek, a bevételek rendezése, a kiadási alapok kezelése, a pénztári folyószámla vezetése, a pénztári egyenletlenségek kiküszöbölése, a mérleg egyensúlyának és az állami hitelképességnek a megőrzése, az általános pénzügyi élet fölött való felügyelet, a hitel- és egyéb pénzügyi műveletek végrehajtása. Ezt a hivatalt illeti meg a közigazgatási végrehajtások fölött a legfőbb ellenőrzési jog is. Egyik igen érdekes és nagyfontosságú osztálya a főigazgatóságnak az ú. n. *tárcaosztály* (Portafoglio), amely speciálisan olasz, mert ennek tendőit más államokban többé-kevésbé a nemzeti bankok végzik. Ez az osztály teljesíti a külföldnek járó kifizetéseket (nem az államadósságiakat), ez vezeti a külföldi bankokkal fennálló folyószámlákat, és ez tart fenn bizonyos meghatározott összeköttetést a hazai pénzintézetekkel is.

A kincstári főigazgatóság rendelkezései alá tartozik a központi állampénztár (Tesoreria Centrale), a királyi pénzverde (Regia Zecca) és az állami jegyintézet (Cassa speciale per i biglietti di Stato).

A központi állampénztár alantasabb szervei a tartományi állampénztárak (Sezioni di Tesoreria provinciali) és a pénztári kirendeltségek (Sezioni del Tesoro).

2. Az *államadóssági főigazgatóság* a közkölcsonök ügyeit intézi egy állandó bizottság és egy felügyelő bizottság közreműködésével. Ez utóbbi bizottság összetétele folytán ennek a főosztálynak bizonyos mértékig politikai jellege van.

Az állandó bizottság (Commissione permanente) elnöke a főigazgató, tagjai a számvevőszék képviselője, valamint az államadóssági és kincstári főigazgatóságok vezető tisztviselői.

A felügyelő bizottság (Commissione di vigilanza) tágjai: három szenátor, három képviselő, három államtanácsos, a számvevőszéknek egy tanácsosa, a tartományi gazdasági tanácsok (Consiglio Provinciale dell' Economia del Regno) egyikének elnöke és a számvevőszék főtítkára. A bizottság elnökét a tagok közül minisztertanácsi javaslat alapján királyi rendelet nevezi ki.

3. A *letéti és kölcsönpénztári főigazgatóság* hatáskörébe az óvadékok, bírói és egyéb letétek kezelése és bizonyos kölcsönügyletek lebonyolítása tartozik. Szintén két bizottságban működik, melyeknek összetétele a fent említettekkel analóg.

4. Az *államjavak főigazgatósága* az állami birtokokat, jószágokat kezeli, és vezeti a nem jövedéki hatáskörbe tartozó állami üzemeket, pl. állami fürdőket, forrásokot, csatornákat, közvizeket, barlangokat (Postumiában stb.) ipartelepeket, erdőgazdaságokat stb.

5. A *központi számvevőség* az alsóbbrendű hatóságoknál számvevőségi kirendeltségek útján működik.

6. A szorosabb értelemben vett *adóügyi igazgatás* központi vezetését a fent felsorolt főigazgatóságok végzik. Ezek közül csupán a jövedékeket illetően állapított meg sajátos intézkedő szervet az 1927 december 8.-i 2256. számú királyi rendelet, amely a főigazgató mellé egy a miniszter elnöklete alatt álló *adminisztratív tanácsot* (Consiglio di Amministrazione) vezényelt. A tanács kilenc tagból áll, még pedig: egy államtitkárból, a kincstári jogügyigazgatóból (Avvocato Generale di Stato), egy államtanácsosból (Consigliere di Stato), a számvevőségi főigazgatóból (Ragioniere Generale dello Stato), a jövedéki főigazgatóból (Direttore Generale dei Monopoli di Stato), a főigazgatóság két főtisztviselőjéből és két nem államhivatalnok szakemberből.

A többi adóügyi főigazgatóság tisztán hivatalnoki szervezettel működik.

Az alsóbbfokú pénzügyi hatóságok a következő rétegződésben állanak fenn.

A pénzügyi közigazgatás középfokú szervei a pénzügyigazgatóságok (Intendenze di Finanza). Pénzügyigazgatóság minden tartományban van, tehát számszerint 92.

Alsófokú hatóságok az illetékkiszabási hivatalok (Uffici del Registro), a kerületi adóhivatalok (Uffici distrettuali delle Imposte dirette), a kataszteri hivatalok (Uffici del Catasto), a vámhivatalok (fő- és mellékvámhivatalok, Dogane di primo ordine, dogane di secondo ordine) és végül a fogyasztási adókkal és a vámok, kataszterek és államjavak műszaki teendőivel foglalkozó pénzügyi műszaki hivatalok (Uffici tecnici di finanza).

7. Az állampénzügyi szervek, illetőleg az azzal kapcsolatban levő vagy arra befolyást gyakorló intézmények közül meg kell említenem a fegyveres erő részét tevő és a pénzügyminisztérium hatásköre alá tartozó pénzügyőrséget (Regio Guardia di Finanza), melynek élén egy hadtestparancsnok (Generale di corpo d'Armata) áll, továbbá az állami számvévőszéket (Corte dei Conti), melynek jogköre jóval szűkebb a magyarénál, a kincstári jogügyigazgatóságot (Avvocatura di stato), mely a pénzügyminisztérium alá van rendelve, és végül egy független testületet: az államtanácsot (Consiglio di Stato). Az államtanács keretébe tartozik az illetékességi kifogások, hatásköri összeütközések, hivatalos hatalommal való visszaélések, törvénysértések stb. felülbírálása. Szervezete elnökből, öt osztályfőnökből, 50 tanácsosból, egy titkárból, két főreferensből, három referensből és öt osztálytitkárból áll.¹

8. A jogorvoslatot az egyenes adók terén részben a pénzügyigazgatóságok, részben adófelszólamlási bizottságok, részben pedig bírói hatóságok intézik az alábbi beosztásban.

A kereseti-, jövedelem- és agglegényadó, sőt némely te-

¹ Az államtanácsot illetően l. az 1924 június 26. — 1054. számú törvényt és az ugyanakkori 1055. számú végrehajtási utasítást. Módosítást eszközölt az 1924. október 15.- 1672. számú rendelet-törvény.

kintetben a házadó elleni fellebbezések is az adófelszólamlási bizottság döntése alá esnek, még pedig elsőfokon a kerületi bizottság (commissione Mandamentale), másodfokon a tartományi bizottság (Commissione Provinciale d'Appello) és harmadfokon a központi bizottság (Commissione Centrale) dönt. Az első a járási székhelyeken, a második a tartományi fővárosokban s a harmadik Rómában a pénzügyminisztérium keretében fejt ki tevékenységét.

A bizottsági elbírálások nem merítik ki a jogorvoslati lehetőséget, mert bizonyos határok között a központi bizottság határozatai bírói iurisdiction alá is bocsáthatók, még pedig a kereseti-, a jövedelem- és az aggregényadót illetően csak jogkérdésben, a házadó eseteit illetően azonban mind jog-, mind ténykérdésben.

A földadó és általában a házadó ellen való jogorvoslatok másodfokon a pénzügyigazgatóságok, harmadfokon a pénzügyminiszter elbírálása alá esnek. Törvénysértés esetén a pénzügyminiszter az államtanács meghallgatása után határoz.

Az illetékek fellebbezési fóruma általában a rendes bíróság, jövedéki kihágások esetén a büntetőbíróság. Az adminisztratív ügyekben való jogorvoslat (pl. téves előírás, számítási tévedés, kétszeres előírás stb.) másodfokon a pénzügyigazgatóságok, harmadfokon pedig a 10,000 líránál nagyobb összegű ügyekben a pénzügyminisztérium, ennél alacsonyabb értékű ügyekben pedig a rendes bíróságok elé tartozik. A járulékos bírságok és felemelt illetékek elleni fellebbezéseket és az azok mérséklését kérő beadványokat a pénzügyigazgatóságok, illetőleg minisztérium bírálja el.¹

¹ Az illetékekre vonatkozó jogorvoslatokat l. az egyes illetéki ügyi hiv. összeállításokban, továbbá 1910 május 22. — 316. számú rendelet, melyet a 1923 ápr. 19. — 939. számú rendelet-törvény módosított; l. végül 1923 március 25. — 796. sz. rendeletet és 1928 február 26. — 411. számú rendelet-törvényt.

V. Az olasz pénzügyi politika.

A jelenlegi kormányzatnak uralomrajutásakor számos bonyolult akadállyal kellett megküzdenie. Olaszország 1922. évbeli zűrzavaros állapotában fenyegető akadályként jelentkezett a termelési bizonytalanság, a rendkívül súlyos mérlegdeficit, elképesztő nagyságúvá növekedett államadósság, anarchisztikus adózási viszonyok és a valutaromlás. Az új uralom nagyvonalú munkássággal és helyenkint, különösen a szorosabb értelemben vett közgazdasági téren, nagyszabású tervszerűséggel és eréllyel igyekezett a rendes állami élet gátlásait legyűrni. Noha szűkebb pénzügyi politikájában sok a hiányosság, lelkes és kitartó gazdasági programmal mégis sikerült helyreállítani az ország rendjét, stabilizálni a valutát, egyes politikával rendezni a külfölddel szemben fennálló államadósságokat, erélyes intézkedéssel konvertálni a mindinkább nyomasztó belső függő kölcsönállományt, teljes lendülettel fokozni a termelőképeséget és egyensúlyba hozni az állammérleget.

A mai világgazdasági helyzet minden állam életének könyörtelen lidércnyomása, mert gyökerei nem a rossz pénzügypolitikában, hanem társadalmi szervi bajokban rejlenek. A rossz pénzügyi intézkedések ronthatnak a mai viszonyok között is, a jók azonban alighanem csak ideig-óráig segíthetnek. A termelés, a fogyasztás és a kormányzati elvek mélyreható átszervezése nélkül békés, megállapodott gazdasági élet nem képzelhető már el.

Abban a sajátos elvben, amely Olaszország politikai képét erőteljesen megváltoztatta, az állami fennhatóság kiterjesztése a legfigyelemreméltóbb jelenség. Az állam szeme mindenütt ott óhajt lenni. Szabályozza a jövedelemeloszlást és kíméletlenül nyesi le a mammutkereseteket, a gazdasági életben a koncentrációt keresi, mert így könnyebb az üzletvitelbe való betekintése (csak a mezőgazdaság terén segíti elő a kisbirtokok szaporodását), hathatósan kívánja a munkafelügyelet kiterjesztését és minden erejét latba veti azért, hogy a társadalmat az állammal lehető egyezésbe hozza. Kétségtelenül nem tökéletesek az eszközei, de korunk tehetet-

lenül vajudó eszmeáramlatai között nagy kezdeményező erőt jelent és az expanzív politikát nem tekintve a fasiszmus a társadalmi egyenletesség felé nagy lépéssel mutatott példát.

Természetesen : a gazdasági erők nagy eltolódásában, a megélhetés, a kereseti lehetőségek, az erkölcs és a politikai eszmék általános válságában, az emberiségre szakadt nyomorúság mindinkább terjeszkedő légkörében Olaszország államháztartásának helyzete is igen súlyos. Az adók nehezen folynak be, az államkincstár gyakran küzd fizetési zavarokkal, a belső függő államkölesönök növekszenek, a gazdálkodás deficitese, a világválság árnyai az olasz mezőgazdaság, ipar és kereskedelem területét is beborították, a szegénység nagy, a zálogházak forgalma megatványozódott, megnövekedett az üzleti fizetéseképtelenség is és a munkanélküliség is súlyos gondja a kormánynak. Mindezekeken felül kétségtelen jelei észlelhetők annak a diszparitásnak, amely egy nagyszabású gazdasági program és egy meglehetősen csenevész pénzügyi politika s főleg adópolitika között fennáll.

Az adózási készség és az adózási képesség megrendülése a világnak csaknem minden államában észlelhető. Az adózás akadozó menete mellett az államhatalom kénytelen intézkedéseit megszigorítani, új erőforrásokat keresni vagy a régiakat elmélyíteni, aminek következménye viszont a jelen termelési rendszertelenségben az, ami a kereskedőnél rossz üzletmenet idején : «a készből, a raktárból él», azaz új energia-termelés felhasználása helyett az adózó kategóriák meglevő ereje sorvad. E mellett sok államban az államhatalom és társadalmi erők között meglevő összhangtalanság állandó politikai feszültséget okoz s ez egész vagy részleges bizalmi válságot idéz elő a fennálló kormányzattal szemben. Ez a bizalmi válság mélyen kihat az adózási készségre is, amelyet lelki okok erősen befolyásolnak. Természetesen végeredményben mégis csak a gazdasági lehetőségek leromlása a leglényegesebb ok az állami gazdálkodás mai bukducsoló menetében.

Olaszországban, ahol a magas közélet tisztaságával

szemben súlyos kételyek nem merülhetnek fel, ahol tehát a közvéleménynek etikai bírálatból kiinduló bizalmi kérdése nincs előtérben, csupán az általános válság idézi elő a sanyarú állampénzügyi helyzetet, meg az a körülmény is, hogy kiadásainak sokkal tekintélyesebb részét fordítja — más államokhoz hasonlóan — hadügyi célokra, mint amennyit körülményei megengednének. E tekintetben elégséges utalni az olasz kormányelnöknek a leszerelési konferencia alkalmával szóban és írásban többször hangoztatott nyilatkozatára, amelyben áldatlannak és tarthatatlannak minősíti az általános fegyverkezésnek minden államgazdasági megmozdulás fölött álló fontosságát.

A fasiszta uralomnak a kiadások erős megszorításával és a bevételek terén foganatosított szervezeti és jogszabálybeli intézkedésekkel, valamint a termelési folyamat tervszerű megindításával alig pár esztendő alatt sikerült a több mint egy évtizedig folytatott deficitesebb állammérleget újra aktívvá tenni. Ennek a folyamatnak a képe az alábbi táblázatból világosan kitűnik.

Az állami bevételek és kiadások. (millió lírában).

Pénzügyi év	Bevételek	Kiadások	Különbözet több vagy kevesebb
1913—1914 zárszámadás	2,524	2,688	— 164
1918—1919	9,676	32,452	— 22,776
1922—1923	18,804	21,832	— 3,028
1923—1924	20,581	21,000	— 419
1924—1925	20,440	20,023	+ 417
1925—1926	21,044	20,575	+ 469
1926—1927	21,450	21,014	+ 436
1927—1928	20,071	19,574	+ 497
1928—1929	20,201	19,646	+ 555
1929—1930	19,838	19,668	+ 170
1930—1931 előirányzat	19,919	19,702	+ 217
1931—1932	18,899	19,323	— 424

Az állammérleg passzivitása az 1913/14. költségvetési évtől kezdve állandó s a folyton emelkedő hiány fokozatosan duzzasztotta a belső és külső államadósságokat. A fasiszta uralomnak már a harmadik évben, 1924/25-ben, sikerült a

mérleg egyensúlyát helyreállítani s azt hat esztendőön keresztül meg is tartani. Az 1930/31. költségvetési évben szereplő 217 millió lírás főleg azonban a zilált gazdasági körülmények folytán csak papiroselképzelés maradt. Az ellankadt adószolgáltatás a kiadások lendületét már nem tudta kiegyenlíteni s a pénzügyminiszteri havi jelentésekből kitűnőleg ez a költségvetési év 900 millió lírát meghaladó deficittel zárul. Előreláthatólag az 1931/32. év is az előirányozottnál nagyobb hiányt fog felmutatni.

Az államadósságok terén a fasiszta kormányzat részben arra vetette a súlyt, hogy a külső kölcsönöket az állammérlegtől függetlenítse, részben pedig arra, hogy a belső függő kölcsönök további kifejlődését meggátolja s a multhatatlanul szükséges adósságokat konszolidálja.

A külső államadósságok rendezése az 1925 november 14.-i és 1926 január 1.-jei egyezményekkel sikerült. Előbbit Washingtonban, utóbbit Londonban kötötték s mindkét helyen számottevő engedményeket értek el.¹ Ezek a szerződések, amelyeket a Young-tervezet és az Ajában 1930-ban kötött nemzetközi megállapodás határozottan fenntartott, Olaszország belső pénzügyeit a nemzetközi fizetések alól annyiban mentesítette, hogy a reá rótt 62 évi törlesztést a német jóvátételek fizetéséhez kapcsolta. A külső államadósságokkal kapcsolatos ügyletek, bevételek és kiadások lebonyolítására már 1926-ban (márc. 3.-i dekrétum) megalkotották a Cassa autonoma di Ammortamento dei debiti di guerra (Autonóm pénzintézet a háborús tartozások törlesztésére) nevű pénzintézetet.

A belső államadósságot, amely 1913-ban 15 milliárd lírára rugott, s amelyből mindössze 840 millió líra volt függő kölcsön, a háborús kiadások és a háború utáni esztendők zavarai mértéktelenül megduzzasztották. Különösen a rövid lejáratú adósságok növekedése mutat megdöbbentő képet. Az alábbi táblázat erről szemléltető képet nyújt:

¹ A szerződések megkötése idején az Egyesült-Államokkal szemben fennálló tartozás 2148 millió dollárt, Angliával szemben az adósság 610 millió fontot tett ki. Előbbit 2042 millió dollárban, utóbbit pedig 276 millió fontsterlingben határozták meg.

A belső államadósságok fejlődése.

Év jún. 30-án	Összes	Állandó m i l l i ó l í r a	Függő
1913	15,125	14,285	840
1914	15,766	14,840	926
1915	18,695	15,925	2,768
1916	23,857	19,791	4,066
1917	33,694	24,657	9,037
1918	48,402	31,943	16,459
1919	60,213	34,416	25,797
1920	74,496	52,308	22,188
1921	86,482	54,972	31,510
1922	92,856	56,600	36,256
1923	95,544	60,058	35,486
1924	93,163	60,468	32,695
1925	90,847	63,258	27,589
1926	91,309	63,453	27,856
1927	83,675	62,699	20,976
1928	85,946	84,828	1,118
1929	87,134	84,624	2,510
1930	88,102	84,431	3,671
1931. ápr. 30-án ..	89,504	84,371	5,133 ¹

Jóllehet a kormánynak már 1923-tól kezdődően sikerült az államadóssági folyamat kialakulását az állandósított mederbe terelni s a függő kölcsönöket csökkenteni, ez utóbbiak mégis annyira veszélyeztették a pénzügyi egyensúly biztonságát, hogy erélyes lépést kellett foganatosítani, kockáztatva ezzel a piac megrendülését. Az 1927. évben egy pénzügyintézet (Cassa per Ammortamento del debito publico interno dello Stato = Törlesztési pénztár a belső államadósságok részére) megalakításával kapcsolatban kényszer útján konvertálták a függő kölcsönöket s ezzel a közel 21 milliárdos függő kölcsönállományt egy milliárdra csökkentették. Múló zavarokkal ez a művelet sikerült is, a legutóbbi évek sanyarú viszonyai azonban ismét nem kívánatos mértékben szaporították ezt az állagot.

1931 november 15.-én az államadósságok egy részére

¹ 1931 június havában a belső adósságok összege 91,288 millió lírára szökött fel. Magában július hónapban 1702 millió lírával növekedtek az adósságok.

vonatkozóan, még pedig a kilencéves nyereménykölcsonök egyik sorozatát illetően az olasz kincstárnak tetemes összegű fizetnivalója lett volna. Minthogy a 3807 millió lírát kitevő beváltási összeg nem állt rendelkezésre, a kincstár ezt a tételt új jegyzésre bocsájtotta. Noha az újonnan kibocsájtott nyereménykötvények mind az árfolyam, mind a nyerési esélyek szempontjából kedvezőbbek a régieknél, mégis a bizalom nyilvánulásának kell tekintenünk az aláírásokban kifejezésre jutott lelkesedést, amely a szükséges összeget csaknem még egyszer annyival túljegyezte (hét milliárdon felül).

A belső államadósságok magas összegei természetesen súlyos kamatteherrel nyomják az államháztartást. E tekintetben az európai országok általában kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint Magyarország, tekintettel arra, hogy a külföld a háborús kölcsönök kötelezettségeit vállalta.

A kiadások tekintetében a kormányzat a legszigorúbb takarékosági elvet kívánta érvényesíteni. Az egyes tárcák budget-jét megszorította, az adóügyi apparátust s az állami számvitelt szabályozta és 1930. év decemberében a közalkalmazotti fizetéseket is lineárisan csökkentette 12 %-al. Ezzel szemben a hadügyi kiadások állandóan növekednek. A zárszámadások, illetőleg a legutóbbi két év költségvetése nyomán közlöm az alábbi adatokat az összkiadásokhoz viszonyított arányszámmal együtt.

Év	Hadügyi kiadás	Arányszám
1927/28	4004 millió líra	20·5 %
1928/29	4289 „ „	21·9 %
1930/31	5071 „ „	23 %
1931/32	5256 „ „	26 %

Az utolsó békeévben a háború előrevetett árnyát s az akkori deficités gazdálkodás egyik főokát láthatjuk meg az 1913/14-es pénzügyi év 31·5 %-os hadügyi költségében.

Noha pl. a legutóbbi kétévi költségvetési előirányzatokban a kiadási tételek teljes terjedelmükben leszorítottak, a hadügyi kiadások emelkedő tétellel szerepelnek. Némi magyarázattal szolgál e tekintetben az a tény, hogy Jugoszlávia 32·5 %-ot költött a hadseregre 1928/29. évi mér-

lege szerint, s hogy Franciaország fegyverkezése is kitarítóan erős.

Annak megjegyzése mellett, hogy a hadügyi kiadásként kimutatott összegek általában csak tájékoztatást adnak, a nélkül, hogy a számokat abszolút hitelességgel ruháznák fel (hivatalosan nem bizonyítható adatok szerint pl. Franciaország 32 %-os, Jugoszlávia pedig 40 %-os hadügyi költségvetéssel szerepel), összehasonlításként közlöm egynéhány ország ilyen jellegű kiadását, illetve az összes kiadáshoz viszonyított arányszámát a költségvetések szerint.

Ország	Pénzügyi év	Arányszám
Franciaország	1929/30	16·6 %
Belgium	1929/30	12·3 %
Spanyolország	1929/30	16·3 %
Csehszlovákország	1929/30	18·3 %
Németország kat. nyugell. nélkül	1929/30	6·5 %
Németország kat. nyugellátással	1929/30	22·6 %
Jugoszlávia	1928/29	32·5 %
Anglia kat. nyugell. nélkül	1929/30	15·2 %
Anglia katonai nyugellátással	1929/30	24·8 %
Olaszország	1930/31	23·0 %
Magyarország kat. nyugell. nélkül	1930/31	11·3 %
Magyarország kat. nyugellátással	1930/31	16·2 %

Olaszország kiadásainak másik hasonlóan súlyos tétele a közkölcsonök kamatterhe és törlesztési részlete, amely az összkiadást évek óta 23 %-al terheli meg. Ez az arányszám csak a magyar 8·9 %-os megterhelés mellett feltűnő, a többi állam kamat és amortizációs terhe ugyanezen a szinten mozog, sőt némelyiké (Belgium, Anglia, Németország) jóval meg is haladja ezt.¹

A pénzjegyforgalom terén az állam- s a magángazdaság sokáig szenvedte az infláció káros hatásait, s a fasiszta vezetőségnek csak szívós küzdelem után sikerült azt rendes mederbe terelnie. Az 1913. évben a jegykibocsátó intézetek aranyfedezete 55 % volt; 1661·3 millió lírát tett ki 2782·6 millió líra pénzjegyforgalom mellett. A háborúban s az ezt követő években az infláció magasra szöktette a for-

¹ L. Takács: Az olasz állampénzügyek vázlata a fasiszmus nyolcadik évében. Az Adó. — 1931.

galomban levő pénzjegyek összegét, amely az 1919—1920. években évenként átlag 20 milliárd líra körül mozgott kb. 10 %-os vagy még kevesebb aranyfedezet mellett. A kulminációs pont 1920-ban volt 22 milliárdos forgalommal 2077·8 millió líra fedezettel.

1926 óta a líraérték stabilizációjának következményeképpen, valamint a normális nemzetközi gazdasági összeköttetések felvétele és a belső termelés erőreakapása folytán a pénzjegyforgalom és fedezet közötti aránytalanság megszűnt s jelenleg az aranyfedezet, amely törvényesen 40 %-ban van szabályozva, az 50 %-ot is jóval meghaladja¹, tehát a békebeli viszonyokat e téren felül is mulja.

Mindazon intézkedések, amelyeket az olasz kormány a közterhek kodifikálása és megújítása körül foganatosított, az előbbi fejezetekben ismertetés tárgyai voltak. A rendezésre irányuló figyelme kiterjedt azonban a helyhatósági pénzügyekre is, minthogy a községi és tartományi adózás mérve és mikéntje erősen befolyásolja az állami adófizetési képességet is. 1923-ban a helyhatósági szolgáltatásokat illető jogszabályanyagot részben új rendelkezésekkel kibővítve hivatalos összeállításba foglalva kiadták.² Ez a jogszabályanyag azonban a jelenleg tárgyalás alatt levő törvényjavaslatban lényeges módosítást fog szenvedni. Érdekes újítás az az 1930-ban életbelépett rendelkezés, amely az ország gazdasági életének egységesebbé tétele érdekében a belső-, községi-vámokat fogyasztási adókká alakította át.

Minden modern állampénzügyi gazdálkodás sarkalatos alapelve az, hogy az adóalanyok teherbíróképessége megőrizhető legyen. Ennek az elvnek a mai kavargó s átláthatatlan viszonyok között alig-alig lehet érvényt szerezni. Az állam és társadalom szétbonthatatlan rossz házasságban élnek. Végtelenen egymásra vannak utalva s a közöttük hiányzó összhang úgyszólván csak egymás erejének sorvasztásában éli ki a kényszerű kötelekeket.

¹ 1930-ban pénzjegyforgalom 15,846·1 millió, aranyfedezet 10,100·9 millió líra.

² Nov. 18. — 2538. sz. kir. rendelet. — Végr. utasítás 1924 május.

Az olasz teherbíróképességet, amelynek a nemzeti jövedelem kb. 25 %-os, sőt a korporációs és szociális terheket is beleértve kb. 32 %-os megadóztatásával kell számolnia, a gazdasági helyzet s a kereseti lehetőségek oldaláról kell szemügyre venni. Már a fentebb elmondottakból is kitűnik, hogy az általános gazdasági nyomás folytán Olaszországban is megnehezült és vontatottabbá vált az élet. Az ipari termelés akadozik, a kereskedelem és mezőgazdaság válságban van. Nyersanyagban szegény ország lévén, külkereskedelmi mérlege állandóan passzív.

Az 1930. év végén a kormány az egész Európában amúgyis lefelé tendáló árirányzatot¹ kényszerintézkedéssel még lejjebb szorította. Minthogy ezt a mesterséges csökkenést a fent már említett köztisztviselői fizetésredukció s a fix kategóriák egész létszámára általában kiterjedő fizetés- és bérhanyatlás követte, végeredményben különösebb javulásról beszélni nem lehet, mert a fogyasztóképeség romlásával a kényszerű árcsökkentés sem tudott lépést tartani. Ezen felül az árak mesterséges szabályozása a termelést bizalmatlanná teszi. A vállalkozó kedv megcsappan, a pénzforgás lassúbbá, a hitelélet benujtottá válik s a válság elmélyül. Ha a termelés intézményesen biztosítva nincsen és ha a fogyasztóképeség emelésére alapvető szabályozás nem történik, mindennemű kényszerrendszabály az árki alakulás terén csak visszahatással járhat.

Az árak a gazdasági élet egész vonalán estek. Ez azonban nem a kormányintézkedés, hanem a folyton romló fogyasztóképeség következménye.

Az életszínvonal súlyedésében és általában azon kedvezőtlen tényezők között, amelyek a drágaságnak Európaszerte megnyilvánuló alacsony irányzatához tapadnak, a kötött keresetek összegeinek mostoha volta elsőrendű fontosságú, mert rosszul fizetett tisztviselők, alkalmazottak, munkások anyagi gondokkal küzdő országokban vannak s az állampénzügyek, kereskedelem, ipar és mezőgazdaság, tehát általában a gazdasági élet nehézségeiben az alacsony fix-

¹ L. Takács i. m. 14. l.

fizetések mindig pregnáns kifejezői a nyomorúságnak. Meg kell állapítani, hogy a megélhetés nehézségeivel az olaszországi kereseti lehetőségek sem állanak összhangban. A tisztviselői fizetések az igen szerényen számított létminimum határán vannak,¹ az ipari munkabérek kb. a magyar bérekkel vannak egy színvonalon, míg a mezőgazdasági munkásság keresete valamivel meghaladja a magyar béreket, amivel ugyancsak keveset mondunk.²

Az alacsony fizetések és munkabérek közgazdasági törvényszerűségek folytán sajnálatosan kapcsolódnak a munkanélküliség kérdéséhez. A fasiszta kormány részben nagyarányú közmunkák segélyével, amelyekre évenként emelkedő összegeket irányoznak elő, részben a munkanélkülieknek a fasiszta milíciába való tömörítésével igyekszik a munkanélküliségen enyhíteni; ez utóbbival egyszersmind politikai erejét is meglehetősen növelheti. Mindezek ellenére még mindig 574,000 fő a múlt év közepén (1931 június hó) a munkátlanok száma az olasz társadalombiztosító intézet (Cassa per le Assicurazioni Sociali) kimutatása szerint, nem is szólva a nembiztosítottokról.

Az olasz pénzügyi politikának ez a rövid vázlata is eléggé bizonyítja azt a tényt, hogy a fasiszta uralomnak sok pénzügyi akadályt kellett leküzdenie s még sok nehézséggel kell megbirkóznia, de a pártszenvédélytől mentes tárgyilagosságnak meg kell állapítania azt is, hogy ezek a nehézségek javarészt a világválság és a háborús bajok következményei. Szinte kikíváncozik a tollból az a megállapítás, hogy a súlyos olasz pénzügyi viszonyok nem olyan természetűek, amelyek a jelenlegi politikai irányzat alapjaiban keresendők. Azok a hibák, amelyek a közteher-rendszer merevségében és koncepció hiányában rejlenek, egy égetően szükséges pénzügyi reformmal kiküszöbölhetők s e tekintetben rendkívül sok

¹ Az állami I. fizetési osztálynak kb. 17,625 P. az V.-nek 8550 P, a XI.-nek 2624 P.-nek megfelelő összeg a javadalma, míg a segédhivatali tisztviselő legmagasabb rangja kb. 3920 P, legalacsonyabbja 1460 P értékű évi javadalmaszt kap. — A magántisztviselői fizetések ehhez a kategorizáláshoz igazodnak.

² L. részletesen Takács i. m. 20—21. l.

szolgálatot tenne az a napfény, amely minden zárt egységbe merevült rendszernél kívánatos. Az eszméknek — a pénzügy-politikai eszméknek is — mai kavargó, változó, vajúdo táncában nem állhat elszigetelten semmiféle politika. Ez igen meggondolandó szempont, s ezért ami egyebütt jónak látszik, azt be kell engedni, meg kell vitatni, s ha úgy tetszik, a nemzeti géniusznak megfelelő alakban meg kell honosítani. Úgy gondolom, a fasizmusnak semmi sem nehéz, mert megvalósította a modern kormányzati készség legmagasabb politikai ideálját: mocsoktalan közéletet teremtett. A gyomnak és gaznak tüzzel, vassal való kiirtása olyan teljesítmény, amely a közadózás elvi alapfeltételeinek birtokosává teszi a kormányzatot. Pedig ezek az alapfeltételek a pénzügyi élet folyamatosága terén első-sorban számottevők s ha a pszichikai, érzelmi készséggel jó pénzügypolitikai elgondolás, iniciatív és igazságos adórendszer társul, akkor még a jelenkor-nak mindenütt zagyva körülményei között is számottevő eredményt lehet elérni. Még a jó pénzügyi politika is önmagában csak időleges, mulékony eredményeket biztosít, ha azt nem vitathatatlanul tiszta politikai becsület kezdeményezi. S ezt a feltétlen jóhízeműséget Olaszország kivívta magának, holott ez a nehezebbik rész. A fasizmus ezzel a feladattal diadálmasan küzdött meg ezideig. Most ennek az eredménynek a realizálása volna soron, még pedig első sorban adó-reform útján, másodsorban a fogyasztóképeség emelése által és harmadsorban hosszúlejáratú külföldi kölcsönrel.

TAKÁCS GYÖRGY.

A DANCKAI LEÁNY.

Abban az időben a császárvárosban éltem . . . Észrevétlenül elkövetkezett a harmadik háborús ős.

Nyugodtan és egyhangúan teltek napjaim. Félig-rokkant állapotomban semmi eshetősége sem volt többé, hogy a harcoló katonák közé vetődjem ki mégegyszer, s így hát múltak heteim, egyik a másik után. Reggeltől késő délutánig a hadügyminisztérium sajtóosztályában voltam elfoglalva nyakig, vacsora előtt olvastam valamit (Balassa Bálintot és Berzsenyit leginkább), vacsora után pedig átnéztem a Staudigl-kávéházba.

Mert a Radetzky-utcában laktam, közel a bécsi Duna-ághoz, egy komoran ható szállóban, annak is hátsó folyosóján. Ezen a folyosón csak elvétve tűnt föl a szobalány vagy egy katonatiszt, aki talán fontos küldetésben volt átutazóban Dünaburgtól a régi Szandzsák területére. Minden ép-kézláb ember katona volt akkor . . . E magános szálló szomszédjában állt a Staudigl-kávéház : oda néztem be minden késő estén, hogy megnézzem a képes-újságokat. Ámde az újságokra is ráuntam hamarosan s olyankor merengve tündöztem a füstön, mely a kávéházi vendégek feje fölött lengett a melegben. Pokróc-vastagon.

A kávéházban minden este ott ült a leány is, aki danckai származású volt. Csakhogy én ezt nem tudtam még akkor.

Különös emberekből tevődött össze a Staudigl-kávéház törzstársasága.

Ültek benne dunai hajóslegények, legtöbbször rumot ittak, s mikor az italtól ferdére feszült már a képük, félkönyökre nehezkedve hengegtek egymás előtt. A hajók és

bárkák akkor már leláncolva rostokoltak a Duna-ágban, mert az ereszkedő hidegben mindennap várni lehetett a havat, s tudta mindenki, hogy kevéssel reá jég alá kerül a Duna-ág is. Morc külsejük volt ezeknek a magukat hányó vízilegényeknek, s félfüllel itt-ott kivettem valamit a beszédükből. Egyikük azt állította például, hogy folyami hajójukkal egy ízben egészen Jaffáig ereszkedtek alá, amire azzal vágott vissza egy másik hajósfickó, hogy az ő hajóját oly messzire vitte el egyszer a feketetengeri orkán, ami már-már hihetetlen . . . Mesebeli tájak néztek vissza reájuk a partról, s olyan messzeségből, amely álomnak hatott csak, égígérő sziklahegyek rémlettek feléjük s e sziklahegyek ormain hókucsmák szikráztak. Georgia havasai lehettek talán . . . Vegyes népségből telt ki a Staudigl-kávéház törzsvendég-kara. Akadtak itt háborús önkéntesek, akik télig halántékukra csúsztatott, kihívó sipkában csörömpöltek el kardjaikkal a gyalogjárón, idebent pedig asszonyokkal és leányokkal váltottak kötekedő pillantást. S voltak itt artisták a közeli Práterből, mely felé akkor már a téli hallgatás enyészete közeledett észrevétlenül. Mindenki jókedvű volt az enyhe melegben, vagy legalább is igyekezett annak mutatni magát, kivévén a danckai leányt.

Soha még megadóbb bánatú és vonzóbb teremtést!

Ott ült esténként a szemközti asztalnál s véletlenül szemközt velem, artisták között. Mélységes tisztelettel vették közre ezek a vakmerő fiúk, miközben az artista leányok meg-megfogták a kezét. Mintha osztozni akartak volna vele égő bújában, avagy mintha féltették volna valamitől . . .

Soha még hallgatagabb és szebb teremtést, mint ez a leány volt!

Lengyel szépségnek hatott kissé kóc-színű bajával s lenvirág-szemével, ámde annyira tartózkodó és hideg maradt, hogy mégis más lehetett a származása, ezt mindjárt gondoltam. Mert el tudtam nézni estéken át, miközben a leány nyíltan visszanézett reám s végül is megzavarodva más irányba kapta el hosszú szempilláit. .

Nem lehetett még tizennyolc éves sem.

Szerettem volna megismerni, hogy egy-két gazdátlan

szócskát válthassak vele. Kétes szándékaim nem lehettek, mert már az első pillanatban megkapott és szinte levett a lábamról kicsinyke búja. Ez a szomorúság talán már bölcsőjénél szegődött melléje. De sejtelmem sem volt, mi módon közeledhetnék hozzá.

S mégis összejöttem vele. Igaz, hogy két napra csupán, erre a két napra azonban merengve és nehéz fájdalommal gondolok vissza mindig s olyankor sóhajtok egyet . . .

Egy hónapja lehetett már, hogy esténként ott ültem a Staudigl-kávéház sarkában s a szemközti asztal mellett ott üldögélt a danckai leány. Néztem őt szeretettel és kíváncsian, ő visszanézett reám, kissé elbúsultan, majd másfelé pillantott, közömbösséget mímelve. Társainak is föltűnhetett az érdeklődésem, mert egy késő estén, amikor odakint havas volt már a világ, idebent pedig füstpokróc lengett a vendégek feje fölött, az artisták közül felállt egy vállas és hetyke fiatalember, hozzám jött s bemutatkozott udvariasan. Majd így kezdte :

— Uram, úgy vettük észre sok-sok estén át, hogy önnek úriembernek kell lennie . . .

És mert meglepetve néztem föl reá, leült mellém s elmagyarázta, hogy ők, artisták, Linzbe indulnak másnap, hugoskája azonban (ez volt a danckai leány) nem akar velük tartani többé, hanem minden jótanácsa ellenére, akaratosan hazakészül Dancka városába. De mert csak két nap múlva indulhat, a maga és valamennyi társa nevében arra kér : e két nap alatt is vigyázzak reá és harmadnap estén segítsék neki a jegyváltásnál . . . Ők nem tudják okát adni, miért, de halálig megbíznak bennem valamennyien. Csak így lehetnek nyugodtak a holnapi útrakelésnél . . .

— Kérem — válaszoltam szolgálatkészen. — Nagyon szívesen.

Új ismerősöm átvezetett erre a szomszéd asztalhoz s bemutatott a társaságnak. Mikor a hugával fogtam kezét, a leány szája körül mintha a mosoly egy suhanása villant volna föl. Annyit mondott halkan :

— Marianne vagyok.

Azon az elsúlyedt őszutón igen-igen elhagyottnak éreztem magamat.

Hidegek voltak az alkonyatok s olykor ismeretlen barna madár suhant el a Radetzky-utca ódon szállója fölött, miközben lomhán lengette a szárnyát. S köröskörül a világban megállás nélkül lobbadoztak az ágyúk toroktüzei. Reménytelen volt az élet s a katonák meleg után vágyódtak, magukra hagyott hitvesük, avagy értük remegő menyasszonyuk mellé.

A háborúnak pedig csak nem akart vége szakadni.

Azon a késő estén, mikor bemutattak a danckai leánynak, sokáig elbeszélgettem vele. Komolynak látszott ez a vonzó teremtés s ez okból inkább szótlankodni szeretett. Nem volt már messze az éjféli, mikor fölkerekedett a társaság, azzal, hogy másnap este már egyedül fogok vigyázni a leányra, míg távoli hazája felé indulhat el. A leány bátyja a búcsúzás pillanatában megszorította a kezemet :

— Halálíg bízunk önben, hadnagy úr, hogy semmi baja sem lesz a kis hugomnak!

Válasz helyett visszaszorítottam a kezét.

Másnap este jókor beültem szokott helyemre, a Staudigl-kávéházba. Negyedóra mulva feltűnt kedves alakja az ajtóban s odalépett hozzám szerényen :

— Szabad, hadnagy úr?

— Vártam már. Marianne — szóltam elfogódva s helyet mutattam neki magam mellett.

Leült, levette fátyolos kalapját s nyílt szemében némi zavar látszott :

— Ugye, nem vagyok terhére?

— Marianne, — mondtam olyan igazán a szívemből, mint talán még soha — a világ legboldogabb embere vagyok, hogy együtt lehetek magával. S ne vegye tolakodásnak, ha azt mondom : illő formában azonnal megkérném a kezét, sajnos azonban, lekéstem. Mert irigyelt vőlegény vagyok.

Felsőhajtott ekkor a leány :

— Más okból is lekéstem, hadnagy úr: mert én meg menyasszony vagyok. A világ legboldogtalanabb menyasszonya . . .

— Ugyan! — és megütődve néztem reá. — Tehát ezért készül haza . . .

Könny csillant meg a leány szempilláján :

— Haza? Istenem, hát van még nekem hazám?

Úgy mondta ezt, hogy beleremegtem. S nagy-nagy részvétellel biztattam :

— Mondjon magáról valamit, Marianne . . . Mióta először láttam, nagy rokonézés támadt szívemben maga iránt. Mert észrevettem, hogy valami bánata van. A bánatos ember pedig mindig jó . . .

Rövid hallgatás következett mostan, mintha emlékei kísérteteivel nézett volna szembe a fiatal teremtes. Belefogott aztán, meg-megremegő hangon :

— Bizonyára hallotta már a nevét Danzignak. Feledhetetlen város. Ott születtem s ott teltek el ifjúi éveim, amíg élt még apám-anyám . . .

Rajongás szállta meg a hangját, ahogy a balti-tengeri városról szólt, melynél a Visztula szakad bele a nagy vízbe. Meg-megállt, miközben a százados házakat írta le előttem s a tengerpart kifürkészhetetlen hangulatait. Ott játszadozott valamikor a danckai leány s éppen a felsőiskolát végezte el. mikor megkérte a kezét egy gyermekkori pajtása, aki viszont egyetemi tanulmányaival lett készen arra az időre . . .

— Istenem, milyen boldog voltam! — s révedezve és sokáig merengett bele a villanykörte tompa fényébe.

Megtudtam tőle ilyenformán, hogy másfél éven belül össze is keltek volna Dancka városában, s ő ma fél éves menyecske lehetne már. Akkor azonban jött ez a háború, a német hadak lelkendezve rohantak keleti hazájuk védelmére s e katonák soraiban ott tört előre fiatal vőlegénye is, Hindenburg egyetlen szavára. Időközben sorra halt apja, anyja s ő maga — védtelenségében — a bátyjára szorult, aki artista volt ekkor a danckai cirkuszban. De mert tovább kellett mennie a truppnak, a danckai kislány is városról-városra követte a társulatot, szívében hordozva az olthatatlan vágyakozást, mely messzi hazája felé húzta, hol szakadatlanul zúg a tenger s már augusztus végével ködök táboroznak a távoli víz hátán . . .

— S mi van a vőlegényével, Marianne?

Ettől fogva érzékenykedés nélkül, csaknem hidegen beszélt :

— Másfél esztendeje már, hogy nem kaptam róla hírt. Ott lihegett a Mazuri-tavaknál ő is, szegény, mikor meg leesett az első hó, Lodz felé marsolt a télelőben. Utoljára Gorlice előtt indult nagy támadásba, Mackensen kardja alatt . . . Azóta tudakozódtam utána mindenféle és mert sehonnan hírt nem kaptam róla, ezzel az én fiatal, megzaklatott fejemmel gondolkozni sem tudok már . . . Nem bírom, nem bírom tovább ezt a bizonytalanságot s nagy könnyörgéseimre beleegyezett a bátyám, hogy visszamehessek régi hazámba. Ott kezdem meg újra a kutatást szegény vőlegényem után . . .

Olyan bizalommal nézett a szemembe, mintha a testvérkém lett volna :

— Ugye, kikísér holnap az északi pályaudvarra és segítségre lesz a jegyváltásnál? Senki ismerősöm nincs itt magán kívül, s Istenem, oly messze van Danzig város!

A keze után nyúltam :

— Marianne! Ha szolgálati beosztásom engedné, Dancáig mennék magával s közös erővel próbálnám kikutatni a vőlegénye nyomait . . .

Hálásan pillantott reám.

*

Azon az estén nagyon sokáig beszélgettünk el kettesben a leánnyal, aki a legszebb lehetett egész Dancka városából. Volt már kevéssel éjjél előtt s mi egyre beszélgettünk még. Én szeretettel a leány iránt, a leány fájdalommal a hangjában, mert nyomtatult vőlegényére gondolt ezúttal is.

Egyszer, amikor hosszan nézett el maga elé, meg is kérdeztem :

— Mi bántja megint, Marianne?

— Az bánt, — pillantott reám fölrevülve — hogy mennyire magamra vagyok a világban. Bátyám is csak úgy eresztett el, hogy megmondtam neki : vissza akarok menni szülővárosomba s tapodtat nem megyek tovább az artistákkal!

Még a kezemet is ökölbefogtam . . . Vőlegényem rég halott lehet s rokonom senki e földön. Szüleink legalább nem igen beszéltek ilyenekről, amíg életben voltak . . . Ha a bátyámat nem látnám többé viszont, maga marad számomra az egyetlen ember, akit jónak ismerek . . .

— És akinek testvéri rokonérzésére számíthat mindenkor — tettem hozzá nagyon komolyan.

Elmondhatatlan hálával nézett rám másodszor is ezen az estén :

— Hiszek magának . . . Köszönöm.

Éjfélrt vertek a toronyórák, amikor fölkerelkedtünk végül. Odakint alig járt ember s a néptelen Radetzky-utcában messziről vert már visszhangot lépteink koppanása. De mert köd hullt és síkos volt a gyalogjáró, önkéntelenül belémkarolt.

Így mentünk a Belvedere közeléig. Mert azon a tájon lakott.

A kapuban, miután becsengetett, még egyszer a kezét nyújtotta :

— Holnap este kilenckor indulok . . . Ugye, fölkeres nyolcra ?

— Itt leszek, Marianne — s elfogódott volt a hangom. Mert tudtam, hogy sok esztendeig élek még azután, lesznek örömeim, bánataim, de a danckai leányt soha-soha többé nem fogom látni . . .

. . . Másnap este nyolckor bekopogtattam lakása ajtaján. Várt. Három bőrdíjra készen az útra, ő maga utazóruhában. Szébb volt, mint valaha.

Lakásadóője kis cselédjét fiakkerért küldtük, s mikor előállt volna a kocsi, Marianne elbúcsúzott a háziasszonyától, valami pénzt adott a cselédkének s akkor megállt és körülnézett mégegyszer a kedves szobában. Körülnézett olyan pillantással, mintha örökre szívébe akarta volna zárni a kis fészek képét.

Negyedóra mulva kint voltunk az északi pályaudvaron. Pénzt vett ki pirinyó pénztárcájából, hogy váltsam meg a jegyét, Danckáig. Mikor ennek is utána voltam, a perronon kezdtünk föl és alá járkálni.

Abban az időben katonáktól hemzsegett a világ. Itt, az északi pályaudvaron is frontharcosok érkeztek ismeretlen tájakról és indultak ismeretlen tájak irányába. De már nem daloltak többé, mint két esztendővel azelőtt. Mind mélyebb hallgatásba burkolóztak a dunai monarchia polgárai, csak a Ferenc József útegei dörömböltek lankadatlanul az éghatár alatt.

Mi ketten sétálgattunk a perronon, egyre nehezedőbb szívvel. Mert éreztük, hogy rohamlépésben közeledik a válás másodperce. Egyszer azt mondta a leány:

— Igazán jólesik, hogy megismerhettem magát... Nem választott rosszul a bátyám.

— Hogy' történt mégis? — kérdeztem kíváncsian.

Ez-egyszer felmosolygott:

— A bátyámnak, mint tudja, mennie kellett a társulattal, én pedig nem indulhattam még. A bátyám már-már kétségbeesett, hogy kinek szóljon. Mert semmi szín alatt sem akart magamra hagyni. Akkor jutott az eszébe maga, hadnagy úr. Hetek óta láttuk, hogy érdeklődve és tisztelettel figyelt engem. «Úriember lesz!» — mondta a bátyám.

Hallgattam. A leány is hallgatott azontúl.

Így jött el az utolsó pillanat. A portás az útirányt kiáltotta, az utasok kezdtek felszállni a vonatra. És akkor, kevés habozás után, felvetette kalapja fátyolát a leány, hozzám emelte az arcát s annyit mondott lehűnyt szemmel:

— Búcsúznunk kell... Csókoljon meg, hadnagy úr!

Átkaroltam, visszaölelt. S megcsókoltam. Egyetlenegyszer.

Amire magamra ocsudtam volna, már indult a vonat. A vonat ablakából kihajolva és hátravetett fátyollal nézett felém a danckai leány. Azalatt pedig a zsebkendőjével integetett egyre.

Aztán eltűnt előlem egy kanyarodónál.

*

Hány esztendeje ennek?

Folyik a Duna vize, itt-ott apró örvényt kanyarint s továbbmegy... Mennek az összes folyók, szakadatla-

nul mennek. Azóta hátam mögé vonult a tizenhetedik ős is.

Azóta fehéredni kezd a hajam, a halántékomnál. Azóta sok minden történt velem, de voltak azért estéim, különösen ősztói napokon (a kályhában föllobbant a fa lángja!), amikor a danckai leányra gondoltam. Szeretettel és fájdalommal.

Istenem, merre járhat?

KOMÁROMI JÁNOS.

KÖLTEMÉNYEK.

Reggeli ima.

Istenem! — Pirkad a szép hajnal az égen.
Első szóm, mint mindig, csak a Tied légyen!
Kis virágok küldik jó illatuk Hozzád ;
Az erdő s a róna halk sohajjal imád.

Az eget aranyos angyalok diszítik,
Ragyogó bíboros palásttal ékítik ;
Arany csipkés fátyolt borítanak végre
A fényes színekben tündöklő szép égre.

És midőn már minden ragyog mint az oltár,
Magasztos imában ég s föld pompát föltár,
Egyesülve halkan, fölséges fohászban
Hozzád fordul áldást esdve templomában :

Én is letérdelek, kérve téged, Uram :
Sok szenvedés után, végre vezesd utam
Édes magyar hazám boldog jövőjéhez.
Vidd jóságos lelked magyarok szívéhez.

Szeretettel emeld magadhoz e népet,
Hiszen látod, Tőled vár boldogabb évet!
Lelkének mélységes, tiszta tengerében
Sok igaz gyöngyöt lelsz, ritka nagy szépségben!

Mentsd meg a rablóktól ; ne bántsa mindenki!
Sok gyötrelem után adj ezer jót neki!
Ha édes hazánkat épen visszaadod :
Nagymagyarország lesz a legszebb templomod!

A tenger partján.

A tenger partján ültem ;	Zord jelenben álmodtam
A világ zaja elől	Fényes szép magyar jövőt!
Én ide menekültem.	Virágzó hazát láttam
Vihar fujt éjszak felől.	És új ezer esztendőt.

Mint kék üveg hegyláncok	Láttam a magyart végre
Jöttek a nagy hullámok ;	Bőségben és jólétben
Roskadoztak a habok,	Hálásan nézni égre,
Cikáztak a villámok.	Bízva jó Istenében. —

Az ég komoran zengett,	A vízhegyek zuhogva
Vadan küzdött a tenger,	Rontanak a szikláknak ;
A szikla csak úgy rengett.	Habjukat égneк dobva,
Oh beh piciny az ember!	Mind magukba roskadnak.

A nagy Oceán partján	Egy játszi napsugárka,
Emelt lélekkel ültem.	Zöld üveg hegyláncokon,
A viharok gyors szárnyán	Ragyogva táncát járta,
Bús hazámba repültem.	Ugrálva szép habokon.

Csalogánydal.

Régmult boldog időkből	Balzsamos volt ott a lég,
Hangzik szívem halk szava!	Daltól hangos kebelem!
Szépséges őserdőkből	Oh beh szép is volt! — Jó ég!
A kis csalogány dala!	Ugye, édes hitvesem? —

Mikor még ott jártam én,	Mikor szép csalogánydalt
Bájos nyári esteken	Kéz a kézben hallgattunk,
Suttogó erdők mélyén,	És midőn az est meghalt,
A szép Barsi hegyeken.	Szóltan együtt ballagtunk.

Tavaszi volt a lelkemben ;	Harmatos pompájukban
Ott is csalogány dalolt!	Virítottak a rózsák
Virág nyílt kertemben :	És mennyei bájukban
A szívem virága volt.	Gyorsan múltak az órák.

A rózsák elfonnyadtak ;	Tél után tavasz léssen,
Beh sok remény rombadólt!	Csalogány még majd dalol
Régen el is hallgattak	Űde rózsák közt fészken,
A csalogányok ottfönt.	Sírunk fölött valahol.

Jön már vénségünk tele,	Édes drága hitvesem!
Lelket nagy útra inti ;	Akkor is kéz a kézben
Deret hoz már a szele	Hallgatjuk majd csendesesen
És ősz fejünkre hinti.	Kedves dalát az égben.

József nádor platanusai.

Csilingelve siet szánom a szűz havon,
 Végig a szép öreg platanus fasoron,
 Hófehér kérgükre az eső ráfagyott,
 A köd rájuk vastag zuzmarát is rakott.
 Félelmes csendben, mint merev jeges kezek,
 Mutatnak a komor fellegekre ezek.
 Halkan sohajtva sír a hideg légvonat
 S mozgatja a fehér öreg platánokat.

Mint a fényes zománc csecsebecsék állnak,
 Két hosszú sorban, a mély friss hóban várnak,
 És lesik borzongva a hajnal hasadtát,
 S mikor a nap aranycsipkés szép vánkösát
 Eltolja s elhagyja bíbor selyem ágyát ;
 Fölkelve meggyújtja olvasztó máglyáját
 S kinéz a fekete felhők nyílt ablakán
 A hófödte halott vidékre lassacsckán :

Akkor fölragyog a platánok jégkérgé,
 Lángoló pír borul a nagy mindenségre,
 Varázsfényben égnek a nádor szép fái,
 Az ő szellemének tündöklő fáklyái.
 Mintha látnám ötet napsugárral írni,
 A fekete égre tűzbetűkkel vézni:
 «Meghallgatja Isten forró nagy imátok,
 Föltámad s boldog lesz szép magyar hazátok!»

Sphinx.

Az öreg Nilus partján
Rezgő pálmák öléből
Tekint mereven, bambán,
Több ezer év ködéből
Egy órjas gránit szobor.
Fekhelye köré tüskés
Koszorút font a bokor ;
Levele portól szürkés.

Körül a nagy sivatag
Sárga homok bársonya!
A pálmákról iszalag
Csüng le ringva virágra.
A jó kristályos vizet
Mohón nyelik a dombok ;
A csermely tovasiet,
Várja a sóvár homok.

Három hatalmas gúla
Szép homok párnán alszik
És a sivatag ura,
Az álnok nagy Sphinx nyugszik.
Tüzes napsugaraktól
Izzó pírban álmodoz
Régmúlt fényes korszakról,
Kérdve : «A jövő mit hoz?»

A Nilus halkán csobog,
A nagy sivatag sóhajt!
Egyiptom szíve dobog. —
Lágy szellő kis felhőt hajt
Hús éjjeli tanyára ;
A vörös gránit szobor
Mereven néz utána,
Bár látott ilyet sokszor. •

Rémületes magányban
 A méla holdvilágnál
 Pálmák sötét árnyában
 A szobor csendben föláll.
 A Sphinx odaszól halkan :
 «Jer s hódolj nekem, ember!» —
 Mozdul a szobor lassan,
 De odamenni nem mer.

Ramses szobra áll és néz.
 «Hallod? — Jer s hódolj nekem!»
 Szól a Sphinx, szeme igéz!
 «Te nem parancsolsz nekem!
 Pharao vagyok, urad!»
 Szörnyű haraggal felel
 A szobor s helyén marad.
 A Sphinx ím gyorsan felkel.

Nevetésétől remeg
 A végtelen sivatag ;
 A szikla majd megreped,
 Csak a Nilus hallgatag,
 A vén pálmák suttognak,
 Borzong a sűrű nádas,
 A vadak elbujdosnak,
 Mert itt küzd két hatalmas.

A Sphinx egy nagy csapással
 Leüti a kőszobrot.
 Szegény két törött lábbal
 Hanyatt is zuhan legott. —
 Több mint négyezer éve
 A vörös gránit szobor
 Mozdulatlan ott hever,
 Arca kemény és komor:

A vén Sphinx ős helyén vár,
 Fekve kelet felé néz
 S mikor a hold fölkel már
 S láthatlan tündéri kéz

Ezüst felhő-koszorút
 Fon feje köré ismét :
 Őrült, irtóztatón rút
 Hahota rázza kebelét.

Tárogató a Doberdón.

Sápadt holdvilágnál, Kékes árnyak között Virrasztott a halál A Doberdo fölött.	A völgybe leérve A hang után megyek, Az útról letérve Sziklák közt sietek ;
Fehér sziklafogak, Mint a kutya, ha mar, Reám vigyorogtak. Fázva mentem hamar.	Nagy keresztterdőben A hős honvédeknél, Csendes temetőben, Hol már senki sem él.
Mint pokoli szemek Tüzesen pislogtak Az ágyúk s mint ebek Veszetten ugattak.	Gránátok suhogtak Mint halálmadarak ; Repeszek nyávogtak, Akár kányahadak.
A Vallone fölött Halál-aratásban Engem egy kő fődött ; Megálltam és vártam.	Ott a kereszttek közt, Ülve fehér sziklán, Élő a holtak közt, Egy jó honvéd, strázsán
Ágyuzás, vad tusa, Remeg a Doberdo ; A pokol himnusa, Ördögi dáridó. —	Fujt bánatos szép dalt Kis tárogatóján, A hősi halált halt Hú bajtársak sírján.
A völgyben búsan szólt Egy szép tárogató ; Szava mély ima volt. Oly nagyon megható.	Ők hallgatták csendben A bús szép nótákat, S virágot szedtek mennyben, Ledobták azokat.
Fönt dúl a küzdelem ; Lent hó ima virraszt ; Még sincsen kegyelem ; A rémség vért fagyaszt.	Láttam esni szépen A kis virágokat, Tündöklő dicsfényben Hulló csillagokat.

Szeptember 30.-án éjjel.

Csendesen peregve hull a lomb,
Sárga és piros az őserdő;
Még zöld a sűrű macókás domb,
Virágtalan, fakó a mező.

Sima vizű sötét tó körül
Dideregve zokog a bús nád;
Lassan kúszva mindent eltörül
Az esthomály s lappangva száll rád.

Öreg este van és siket csend,
Nyirkos a lég, mint a sírboltban,
Hideg szellő sóhajt odafent,
Vak sötétség borul rád holtan.

Egy-egy öreg ponty fölugorva
Néha nagyot loccsan a tavon. —
Oly lelkehagyottan mogorva
Bénutság fekszik völgyön-halmon.

Ott ültem a holt erdő szélén;
Szitálva hullott a sűrű köd;
Sötét bú rágott szívem mélyén,
Fájó lelkem vergődve küzdött.

Szeretett csonka magyar hazám!
Rád gondolok e sötét éjen,
Itt a csendes kis tavak partján,
És a bú szántja lelkem mélyén.

Míg arcomon könnyek peregnek,
A fákról nagy cseppek hullanak;
Sírva panaszoljuk egeknek,
Hogy téged mily szörnyen bántanak.

Gonosz kezekkel széjjeltéptek,
Fölosztottak bitorlók között.
A hősokeket, kik híven védtek,
Hontalanná teszi, ki győzött.

Sötét éjjeleden hű szolgád,
Oh én édes, drága jó hazám,
Sajgó szívvel fordul te hozzád ;
Én csak érted küzdök igazán.

Tied volt mindig szívem, lelkem
Ha kell, érted od'adom életem ;
Csak boldog légy, magyar nemzetem,
Régi nagy hazám. én mindenem!

JÓZSEF KIRÁLYI HERCEG.

SZEMLE.

A Bolyaiak.

Elnöki megnyitó-beszéd az Akadémiának 1932 februárius 22.-én tartott ünnepi ülésén.

Tekintetes Akadémia!

Illendőnek véltük tisztelt tagtársainkat ünnepi ülésre hívni össze abból az alkalomból, hogy ebben az időben telik le száz esztendő azóta, hogy Bolyai Farkas *Tentamen*jének első kötete a Bolyai János *Appendix*ével együtt először látott napvilágot. E művek megjelenése az utókor megítélésének tükrében oly diadala a magyar nemzet alkotó erejének a tiszta tudomány terén, hogy az arról való megemlékezés napját méltán soroljuk Akadémiánk ünnepnapjai közé.

A *Tentamen* és *Appendix* tudományos jelentőségéről és értékéről arra szaktudásánál fogva hivatott tagtársunk fog értekezni. Az én feladatom, midőn az egybegyűlteket az elnöki székéből melegen üdvözlöm, csak az lehet, hogy rövid jellemzését adjam annak a két férfinak, akinek közös neve egy nagy tudományos vívmányhoz fűződik, s akik mindketten nemzetünk szülöttei voltak s munkájukat magyar hazánknak most tőle elszakított részében teljesítették.

A görög szellemnek nem utolsó dicsősége, hogy a matematikai s különösen a geometriai elmélet több mint 2100 éven át egy nagy görög tudósnek, a Kr. sz. előtti 300. év körül Alexandriában, a Ptolemaios udvaránál élt és működött Euklidesnek reánk maradt könyvei alapján épült fel és fejlődött. A XIX. század második évtizedében egyszerre két magyar lángelme — atya és fiú — foglalkozott az Euklides *Eleméinek* híres 5. postulátumával, amely a párhuzamos egyenes vonalak elméletének alapja.

Vizsgálataik egymást kiegészítik. Bolyai Farkas, mint 21 századon keresztül annyi más, Euklides 5. postulátumát annak többi postulátumából iparkodott levezetni; érdeme, hogy megkísérlett minden csak némileg is alkalmasnak ígérkező utat s valamennyiről kimutatta, hogy nem vezetnek célhoz. Fia, János, felismerte a levezetés lehetetlenségét és *Appendix*ében kifejtette az 5. postulátumtól független, úgynevezett abszolút geometria elméletét.

E két férfiú életfolyása, abban nyilvánuló egyéniségök, munkás-

ságuk, különösen egymáshoz való viszonyuk s tudományos eredményeik sorsa a tudománytörténet legérdekesebb fejezetei közé tartozik; sőt ennél több: úgy hat, mint egy regény, melynél érdekesebbet, bizarrabbat a legmerészebb költői fantázia sem alkothatott volna.

Bolyai Farkas 1775-ben született és 1856-ban halt meg, tehát 81 évet élt. Tanulmányai nagy részét Göttingenben végezvén, ott már fiatalkorában az egész életre szóló barátságot kötött Gauss Károly Frigyessel, a már akkor hírneves matematikussal, mely baráti viszonyuk azután koronként megszakadó, de tudományos szempontból is mindvégig érdekes levelezésben folytatódott. 1800 farsangján Bolyai Farkas Kolozsvárrt megismerkedett Benkő Zsuzsannával, kivel 1801 őszén az ő hevülékeny és ideális szárnyalású lelkének megfelelő szerelmi házasságot kötött s domáldi kis birtokán boldog falusi életet élt. A reá következő év december 15.-én született Kolozsvárrt, Zsuzsanna szüleinél fiuk, János. Azonban Bolyai Farkas házasságának boldogsága nem tartott soká nejjének hisztériás jellegű betegsége miatt, mely soká gyötörte mindkettőjüket, míg végre 1821-ben sírba vitte a nőt.

Bolyait a marosvásárhelyi ref. kollégium legfelsőbb hatósága 1804 tavaszán — tehát 29 éves korában — a kollégium matematika-fizika és vegytani tanszékére hívta meg, melynek teendőit 47 éven át, vagyis 1851-ig teljesítette. Mint marosvásárhelyi tanár dolgozta ki ma ismert műveit, a *Tentament* is. Az Akadémia — akkor még Tudós Társaság — 1832-ben tagjává választotta. 1824-ben másodszor nősült, de második nejét is — kitől egy fia született — túlélte. A tanárságtól már visszavonult, mikor 1852-ben az akkori fiatal uralkodó, Ferenc József, Marosvásárhelyen járván, az agg tudós latin, magyar és német nyelvű üdvözlő verseket nyújtott át neki.

Fiával való meghasonlása akkor már teljes lévén, Bolyai Farkas nagy elhagyatottságában s fölötte szegényes viszonyok között végezte életét. A kollégium éjjeli virrasztóul egy-egy tanulót rendelt a beteg mellé; annak — egyéb bútor hiányában — az a koporsó szolgált nyugvóhelyül, melyet az agg tudós a maga számára előre elkészíttetett s betegszobájába állíttatott.

Bolyai Farkas csodálatosan sokoldalú tehetség volt; mint matematikus világraszóló tudományos felfedezések előkészítője lett. Tentamenjén kívül írt aritmetikai tankönyveket is; mechanikai jártassága egy újszerű fűtő- és főzőkemence feltalálójává tette. A nyelvújítási mozgalom magával ragadván őt is, merész, új magyar szóképzésekre adta magát; költeményeket, sőt tragédiákat is írt, szám-

szertelenségek, melyek közül öttel egy pályázatban is részt vett s a bírálóbizottság elismeréssel nyilatkozott róluk. Megjelentek fordításai német és angol költőkből; mindezekben fölül nagy zeneértő is volt s kitűnően hegedült, brácson játszva vonósnégyesekben is résztvett.

A Bolyai Farkas sokoldalúságának mintegy tükröződését láttuk mi, a későbbi nemzedék, Brassai Sámuelben; úgy látszik, Erdély földje termette ezeket a szerteáradó tehetségeket.

Bolyai János 1802-ben született és 1860-ban halt meg, 58 éves korában, Marosvásárhelyen, csak négy évvel élve túl atyját. Bolyai Farkas lelkesülve látta akkor egyetlen fiában a fejledező, nagy matematikai tehetséget s áldozatok árán a bécsi hadmérnöki akadémiába adta, ahol János kitűnően végezvén tanulmányait, a hadmérnöki pályán kapitányságig vitte, mikor 1833-ban megválván a katonaságtól, elment előbb Marosvásárhelyre atyjához, majd Domáldra gazdálkodni. 1846-ban visszaköltözött Marosvásárhelyre, hol magának házat építtetett.

Már a katonaságtól való megválása összeférhetetlen, lobbanékony, szertelenségekre hajlamos természetének volt tulajdonítható. Kitűnő vívó lévén, szinte kereste a párbajokat, sőt egy ízben magát atyját akarta párviadalra kihívni. Lassankint meghasonlott mindenkivel, tisztársaival, atyjával, kivel azután megszólítás nélküli levelezést folytatott; atyai barátjával, Gausszal, végül azzal az asszonnyal is, akit élettársul fogadott, akitől gyermekei is születtek s akit állítólag csak azért nem vett nőül, mert mint nyugdíjas, a katonatiszti biztosítékot letenni nem tudta. Mikor atyja már haldoklott, éjjel oda jött tudakozódni, hogy él-e még, s a virrasztó diákot megsétáltatta a kert havában, hogy előtte folyton ócsárolja az öreget. Így végéig János is teljesen magára maradt, folyton dolgozva a geometria problémáin, különösen a tértanonon, sőt egy «Üdvtan» kidolgozásába is belefogott, a mathesist akarván az emberi üdv alapjává avatni s az új üdv részesei számára egy új nemzetközi nyelvet is akart szerkeszteni. De amit ő az *Appendix* után írt, az nem bír ahhoz hasonlítható értékkel. Magányában, gyakran betegségtől is gyötörve, János is hegedűjével vigasztalta magát, melyen szintén nem mindennapi készütséggel játszott.; atyjának zenei hajlamát tehát örökölte, de a költőit egyáltalán nem.

A két Bolyai viszonya egymáshoz a legsötétebb lélektani problémák egyike. Sok ellenmondás és csapongás nyilvánult meg benne mindkettő részéről, de a meghasonlásért való felelősség mindenestre sokkal nagyobb mértékben terheli a fiút, mint az atyát.

Kétségtelen, hogy az atya rajongó szeretettel, sőt csodálattal csüngött fián ennek fiatalkorában, de sajátságos, hogy míg büszkén várt nagy eredményeket ennek matematikai tehetségétől, mégis már 1820-ban az Istenre kéri fiát, hogy ne foglalkozzék «a paralellákkal», mert az egész élete boldogságától foszthatja meg. Viszont a fiú, aki az első ösztönzést tanulmányaira épen atyjától kapta, aki fiatalkorában rajongó csodálattal tekintett atyjára, mint mesterére, utóbb nemcsak azért látta magát elválasztva tőle, hogy Farkas nem értette meg mindjárt az ő merész új gondolatait, hanem bizonyos tekintetben vetélytársát látta benne, kivált mikor mindketten pályáztak — eredménytelenül — a herceg Jablonovskitól kitzűött matematikai pályadíjra.

A meghasonlás egyik lényeges okozója tehát kétségkívül maga tudományos munkásságuk természete és célja volt. De ehhez járult sok egyéb is: az atya második házassága, a domáldi birtok kezelése, a második házasságból született gyermek igényei, a János életmódja és viselkedése s mindaz, amit egyenkint felsorolni nem lehet, de ami szinte szükségszerűen szaporította az összeütközéseket két oly természet között, kik épen hasonlóságuk miatt inkább visszataszítják egymást, mintsem hogy áthatni tudnák egymást.

Végre azonban egyben találkozott a két ellenfél: a közös, keserű csalódás érzetében, mely őket életök nagy művének fogadattatása s hatása tekintetében joggal eltöltötte. Farkasnak is volt oka a Gauss magatartása fölött elkedvetlenedni, s még inkább volt oka az elkeseredésre Jánosnak. Neki legfőbb reménysége és legforróbb vágya Gauss elismerése volt. A *princeps mathematicorum* pedig, mikor Farkas megküldte neki fia munkáját, így felelt:

«Most valamit a fiad munkájáról. Ha avval kezdem, hogy *nem szabad megdicsérenem*, bizonyára egy pillanatra meghökkensz; de mást nem tehetek; ha megdicséreném, ez azt jelentené, hogy magamat dicsérem, mert a mű egész tartalma, az út, melyet fiad követett és az eredmények, amelyekre jutott, majdnem végig megegyeznek részben már 30—35 év óta folytatott meditatioimmal. Valóban ez rendkívül meglepett engem.» És ez nem volt János utolsó csalódása. 1844-ben arról kellett értesülnie, hogy egy orosz tudós is önállóan felfedezte az abszolút geometriát. Ez Lobacsevskij volt.

Kétszer kellett Jánosnak magát az elsőség, a fölfedezői érdemtől megfosztottnak látnia.

Hogy vajjon időben megelőzte-e Bolyai János az abszolút geometria fölfedezésével Gausst, Taurinust és Lobacsevskijt s csupán eredménye közlésének késedelme juttatta őt sorban azok mögé?

azt nehéz eldönteni. Kétségtelen azonban, hogy Bolyai amazoknak vizsgálatairól semmi tudomással nem bírt, mikor *Appendixét* közzétette s így az abban oly bámulatos elmeélel kifejtett tételei megszerkesztésével teljesen önálló munkát végzett; fölfedező volt, mert nem ismerte azoknak eredményeit. kik előtte vagy vele egyidejűleg ugyanazt az utat járták be, s mint ilyent tiszteli ma az egész művelt világ.

De bizonyos, hogy a két Bolyai nagyságát csak az utókor látta meg és ismerte el, s ők, kiket ma joggal nemzetünk hírneves nagyjaihoz sorolunk, majdnem ismeretlenül szálltak sírba. Farkas ugyan már 1856-ban a Gauss-émlékkönyvben talált megemlékezést a német szakirodalomban, de mindkettőnek valódi fölfedezése csak 1867-ben ment végbe Baltzer, Hoüel, Schmidt Ferenc és Stäckel érdeméből, tehát akkor, amikor már János porait is évek óta föld takarta. Akadémiánk azután előljárt abban, hogy amit a Bolyaiak és amit róluk írtak, az mind irodalmunkban is helyet foglaljon s hogy tekintélyes jutalomdíj is örökítse meg a két Bolyai nevét a matematikai nemzetközi munkásság terén. Sajnos, a mostoha viszonyok e jutalomdíj kiszolgáltatását ma az Akadémiára nézve lehetetlenné teszik.

Az elkésett, csak sírontúli elismerés egyébiránt magyar sors, mely a Bolyaiakkal együtt a legújabb korban sok jelesünket sujtotta; Berzeviczy Gergelyről se tudta az ő saját kora, hogy ő mily mélyen látott be a világot mozgató gazdasági erők játékába; Kőrösi Csoma Sándor sem sejtette, hogy őt, ki nemzete bölcsőjének keresésére indult ki s nélkülözések közt remetéskedve folytatta munkáját, mint a tibeti nyelv fölfedezőjét és első tudományos feldolgozóját két világrészre s a legnagyobb nemzetekre kiterjedő elismerés fogja haló porában dicsőíteni. És Katona József sírba szállott mint Kecskemét tiszti ügyésze, a nélkül, hogy saját nemzete tudta volna, hogy benne leghatalmasabb történelmi drámája szerzőjét vesztette el. Semmelweisnek a gyermekágyi láz elleni küzdelmét se tekintették a maga idejében oly világgraszoló reformnak, mely az orvostudományt új alapra fogja fektetni.

Így kellett a két Bolyainak is szétvált útjain a szomorú, elhagyott sír felé zarándokolnia s csak megdicsőült szellemeik fognak most, az utókor hódolatának közös fényében végre kibékülni egymással.

Berzeviczy Albert.

Lytton Strachey és a regényes életrajz.

Lytton Strachey, az európai híru életrajzíró, aki most Londonban ötvenegy éves korában hosszú és súlyos betegség után meghalt, nemcsak azzal tette nevét maradandóvá, hogy új formát keresett s új utakat és lehetőségeket nyitott meg a hagyományos angol biográfia számára, hanem azzal is, hogy ő tekinthető a napjainkban annyira divatos életrajzi regények, «vie romancée»-k atyjának. Valósággal azt mondhatnók, hogy ő nyitott utat André Maurois-nak és Emil Ludwignak, akik viszont a még náluk is kisebb epigonok egész seregét csábították nyomukba.

Strachey ütközőpontjában állott azoknak az éles polemiáknak, amelyeket ennek az új műfajnak hirtelen nekilendülése fölkavart, s amelyek a hagyományos és új módszerek egymással ellentétes jogaiért szálltak síkra. Ezekben a polemiákban az egész műfaj hibáiért nem egyszer Stracheyt tették felelőssé, mert ő volt az, aki merész újításaival a lassankint tényleg regénnyé sekélyesedő történelmi életrajzok lavinájának szabad utat tört. Ezek a támadások mindenestre igazságtalanul érték. Utánzóí legtöbbször csak merész újításait vették át, de meg sem közelítették Strachey új módszerének azokat az erősegeit, amelyek nélkül az újítások nemcsak értéktelenek, de valóban károsak voltak. Mert bármilyen éles kritikában részesítette is a hagyományos történetírás Strachey életrajzeit, bármilyen heves ellenállásra találtak is első, kétségkívül igen gyökeres változásokra törekvő kísérletei, amelyek a realizmus jegyében szinte forradalmi lendülettel rontottak neki a régi biográfiai módszereknek, egyet még legszélsőbb ellenlábasai is kénytelenek voltak elismerni: hogy életrajzai igazán művészi alkotások.

És Lytton Stracheynek csakugyan az volt a legfőbb törekvése, hogy a történelmi életrajzot ne csak történelmileg és emberileg igazzá, hanem szépirodalmi értelemben is művészi tegye. A régi angol biográfiának szerinte éppen a művészi hiánya volt a legfőbb gyöngéje.

«Az életrajzírás-művészet — írta 1918-ban — szerencsétlen korszakon esett át Angliában . . . Ki nem ismeri azt a hagyományos két kötetet, amelyben mi halottainkról megemlékezni szoktunk? az okmányok rosszul megemésztett tömegével, hanyag stílusával, panegyrisének unalmas hangjával, a választékosságnak és tiszta rajznak siralmas hiányosságával. Olyan jól ismerjük őket, mint a temetkezési vállalatok gyászmeneteit, ezt a lagymatag és barbár halotti pompát.»

Lytton Strachey életrajzai épen ezen a ponton különböznek a legélesebben a Victoria-korszak életrajzíróinak műveitől. Trevelyan vagy Lockhardt bármelyik könyve, akármilyen tökéletes és jó írás is különben, elsősorban mégis történelmi dokumentum, viszont Strachey munkái, bármennyire kifogástalanok a történelmi igazság szempontjából, elsősorban mégis művészi alkotások. A Victoria-korszak biografozainál a történelmi igazságon volt a hangsúly, nála a tökéletes művészi formán, az érdekes és lebilincselő előadáson. Azok megbélyegzőnek tartották volna, ha műveiket a regényírás olcsó mesterségével hasonlítják össze, ő egyenesen azzal a céllal írt, hogy műveit olyan könnyen és olyan érdeklődéssel olvassák, mint a regényeket.

Nem csoda, ha ilyen éles ellentétek mellett mindjárt első kísérletével, amelyet a történelmi életrajz terén tett (*Eminent Victorians*, 1918), a felháborodásnak egész viharát zúditotta magára, s ez a vihar valósággal botránnyá dagadt, amikor 1921-ben egyik főműve, Victoria királynő életrajza (*Queen Victoria*) megjelent.

Ebben az életrajzban bennfoglaltatott Strachey egész történelemszemlélete és írói programja. Mindenekelőtt szakított azzal a felfogással, hogy az életrajzírónak hősből föltétlenül bálványt kell faragnia. Hite szerint a mai kritikus kor, a természettudományok emlíni felnevelt fiatalság úgy sem veszi készpénznek az egyhangú magasztalást. Ahogy a mai kritikus, mindennek a mélyére tekintő, alapjában kételkedő nemzedék a regényírásban is kikényszerítette a realizmust, majd a fejlődés későbbi fokán a naturalizmust, sőt még az eredetileg romantikus elgondolású szépirodalmi alkotásokban sem tűri a részletekben az irrealitást, épen úgy a történelmi életrajzírótól sem fogadja el az állandó és következetes «nagyságot», hanem a történelmi távlatoknak mindent kisimító idealizmusa és a legendás nagyság mögött szereti meglátni, és ha kell, maga is megkeresi az «örök emberit», ha épen nem egyenesen a kicsinyesen, köznapiason emberire vadász. A mai történetírónak tehát szintén nem szabad előre megfogalmazott eszmék hatása alatt kialakítani ítéleteit, hanem a megfigyelt tények és adatok pártatlan kritikai egybevetése alapján kell legyőznie az általános eszméket.

«A Victoria-korszak életrajzírója — amint Virginia Wolf írja — az erény eszményképeinek állandó hatása alatt állott. A Victoria-korszakbeli hős mind kivétel nélkül nemesnek, tisztának, szigorú erkölcsűnek van feltüntetve. A szobor mindig nagyobb méretű, mint a természetes nagyság, magastetejű kalapot és redingotot visel s bemutatásának módja egyre esetlenebb és fáradtságosabb lesz.»

És a kor felfogása szerint ez a helyes, mert a tömegnek semmi

joga rá, hogy megismerje a hősök gyöngéit és tudomást szerezzen pályájuknak olyan fordulatairól, életüknek olyan körülményeiről, amelyek őt szemében kisebbíthetik.

És egyszerre «ebbe a régi stílusú, nyugalmas apátságba, — írja Maurois — ahol nehéz drapériák árnyában sorakoztak fel a tisztes síremlékek, berobbant Strachey az *Eminent Victorians* és a *Queen Victoria* kecses, de ironikus fintorral formált szobraival, amelyek épen annyira megdöbbenették, mint amennyire elbájolták a közönséget.»

Strachey tehát szakított a hős-kultusszal a biográfiában, nemcsak abban az értelemben, hogy az életrajzírónak a kiválasztott történelmi alakot föltétlenül hőssé kell magasztalnia, hanem már a kiválasztás szempontjából is. A nemrég elhunyt Friedrich Gundolf az emberiség mult korszakának azokat az egészen kivételes nagyságait választotta ki monumentális essayi számára, kik magányos büszke csúcsai az emberi fölemelkedésnek, s akik irányteremtő géniuszukkal szinte emberfölötti erőt reprezentálnak úgy, hogy csaknem a nietzschei Übermensch fogalmát közelítik meg. A Victoria-korszak életrajzírói nem mentek ennyire, de viszont olyan hősöknek az életét dolgozták fel, akiket fenntartás nélkül csodáltak, akikben tehát már leve, magában a tárgyban, nagyságot láttak.

Carlyle hős-kultusza tagadhatatlan, de ő sem volt azon a véleményen, hogy az életrajznál fontos magának a témának a nagysága. Az életrajzi művészetétől függ, hogy a történelem szerényebb szereplőjének is jelentőséget adjon. A nagy arcképfestőknél sem az ábrázolt-nak közéleti jelentősége dönti el az arckép értékét. Viszont a téma nagysága, épen nagyságánál fogva, túlnőhet az életrajzíró erőin. Ez az eset forog fenn, véleményem szerint, Maurois sokat magasztalt Shelley-életrajzában, az *Ariel*ben, amely lehet érdekes, okos, sokszor művészi, de valósággal elsikkasztja hősében a világirodalom egyik legsodálatosabb költőjét, aki viszont Francis Thompson sokkal rövidebb lélekzetű essayjében szuggesztíven él.

Strachey sohasem az egyéni rokonszenv alapján választja meg hőst, hanem sokszor egyenesen épen azért ír róla, mert nem rokonszenvez vele. Ez az esete Victoria királynéval s a Victoria-korszak jeleseivel, tekintve, hogy magával az egész korrallal és szellemi ellentétben áll. Ugyanilyen lelki reakció alapján nyúlt Erzsébet királynő életéhez is az *Elisabeth and Essex*ben, amely talán legsikerültebb és legjelentősebb alkotása.

Ennek az ellenszenvnek eredménye a finom iróniának az az olykor csak árnyalatnyi csilláma, amely Strachey alakjainak csaknem

mindig valami különös világitást ad. Egyébként Strachey mint történetíró nagy pártatlansággal törekszik a teljes igazságra. Fáradhatatlan az adatok felkutatásában. A legkisebb gesztus, a legjelentéktelenebb szó sem kerüli el a figyelmét. Gondos kritikával veti egybe az adatokat. Az, hogy előadásmódjában nem bírálgat, hanem egyszerűen exponál, nem a kritika hiánya nála, hanem kizárólag az előadás közvetlensége, érdekessége céljából történik. Egy-egy megállapító kijelentése legtöbbször hosszas kritikai latolgatás és egybevetés alapján leszűrt eredmény. Mesteri biztonsággal kezeli a lélektani eszközöket, és ezen a téren a modern filozófusok homályba világitó reflektora, az intuíció is a legkészségesebben áll rendelkezésére.

Jellemfestő ereje meglepő, az egyén lélektani fejlődésének kibogozása rendkívül plasztikus és szuggesztív. Ezért nem követi Plutarchos módszerét, amelyhez az angol életrajzírók sokáig ragaszkodtak, nem választja külön a hős politikai, közéleti tevékenységét és magánéletének úgynevezett intimitásait. Strachey legtöbbször az időrendet követi életrajzaiban. Ez lehetővé teszi, hogy lassan, lépésről-lépésre fejtsse fel a hős lelki fejlődését. Az úgynevezett «Staatsaktiont» nem kezeli elkülönítve, hanem a megfelelő helyen közbeszúrja az apró, de jellemző kis történeteket, anekdotákat, a hősnek egy-egy eredeti mondását. Ezzel nemcsak az előadást teszi változatosabbá és érdekessé, hanem plasztikusabban mutatja meg a történeti nagyságban a mindennapi embert. Igazi bűvész-ügyességgel úzi a játékot, hogy az általános eszmék tömkelegében apró részletfinomságokra, emberi gyöngeségekre, kicsinyességekre mutasson rá, amelyek azonban rendkívül jellemzők magára az egyénre. Strachey szerint ezek az apró, de igazán emberi részletek, ezek a homályba vesző mellékkörülmények legtöbbször sokkal fontosabbak a hős megismerésére, mint a nyilvános cselekedetek, a történelem által is feljegyzett tények. Ezek az önkéntelen megnyilatkozások árulják el, ki lakik a nyilvánosságnak szánt falak megett. Ezek fosztják le a nimbuszt, a legendát a hősről, ezek zsugorítják össze a túlzott méreteket, ezek szállítják le a közhiedelem csalóka fényében olykor aranyat hazudó tündöklést valódi értékére, és ezeket használja fel Strachey arra, hogy rajtuk keresztül finom iróniáját is csillogtassa.

És ez Strachey módszerének legfőbb célja, a nimbusz megtépése, a legendák szétfosztása. Strachey a nagy levetkőztetők közé tartozik, akik eldobatják a hőssel a fényes alkalmi diszruhák pompáját s a maga csupasz, nem egyszer gyámoltalan köznapiságában mutatják meg. Ezért érte őt a legtöbb vád. Ideálrombolónak nevezték, «akinek nem

lehet más célja, mint hogy a «mi korunk törpe nagyságait kiengesztelje saját száználmas kicsinységükkel, meggyőzve őket arról, hogy történelmi nagyság, hősiesség és genialitás is csak külső máz az egyetemes emberi gyöngeségeken, sőt ez a máz olykor hibákat, bűnöket, emberi alantasságokat takar. Ez a banálissá való lefokozás nemcsak a történelmi jelenségekkel szemben árulás, nemcsak egy egész nép hagyományainak szellemi örökségét rabolja meg, hanem megingatja az ember lelkében az emberi nagyság lehetőségébe vetett hitet, lerombolja az emberi fönség eszményeinek mythosképző erőit.»

Strachey azzal védekezett ez ellen a vád ellen, hogy a történelemben mégis legfőbb az igazságra való törekvés. Hiába állítanak az ifjúság elé követendő példának hamis eszményképeket. Ezek csak akkor találnának igazán követésre, ha meg is volnának győződve azok valóságáról. Szerinte a föltétlenül magasztaló életrajzoknak nincs semmi nevelő értékük, mert már senki sem hisz bennök. Csak az a nagyság hathat ránk meggyőzőn, amelyet közel érzünk magunkhoz. S a jellem nagysága csak akkor meggyőző, megindító erejű, ha ez a jellem valóban emberi jellem. A gyöngét csak az bátoríthatja igazán, ha belátja, hogy az emberi gyöngeségnek is sikerül az akarat erejével elérni a nagyság, az életszentség vagy a teremtő hatalom dicsőségét. André Maurois igen eleven logikával fejti ki ezt az apológiát (*Aspects de la Biographie*).

Stracheynek tehát nem cinikus szenvedélye a hős leszállítása a nagyság piederstáljáról. Ezt inkább mint az igazság fanatikusa teszi. Azaz tulajdonképen nem azt mutatja meg, hogy a hős is kicsinyes, közönséges, mindennapi ember, hanem épen fordítva, azt, hogy a közönséges, mindennapi ember is hőssé lehet.

Az sem áll egészen, hogy Strachey alakjai híjával vannak minden emberi és történelmi nagyságnak. Gordon tábornok alakjától, aki Khartumban fanatikus hősiességgel állja a szudáni arabok ostromát, valami félelmes, szinte misztikus nagyság sugárzik. Shakespeare öregségének keserű kiábrándultságát démoni erővel bogozza ki ennek a korszaknak drámáiból. Nincs essay, amely a nagy angol drámaíró egyik legesodálatosabb alkotásának, a *Viharnak* étherikus szépségeit és babonásan borzongató bestialitáit áthatóbb megvilágításba helyezné. Victoria királyné életrajza is ironikus kezdetek után fellendül s az arckép végső kibontakozásában megható és naivságában is méltóságteljes.

Az is igaz, hogy Strachey alakjai mindig élnek és plasztikusak. Jellemfestése megkapó erejű. Nemcsak a főalakokra veti a súlyt, hanem olyan portrékat fest néhány vonással egy-egy nagy történelmi

dráma mellékszereplőiről, hogy majd megszólalnak. Gordon tábornok tragikus végű történetében Lord Harrington, Sir Evelyn Baring és Gladstone portréja valóságos kis mestermű. Lord Harringtont a többi közt ezzel jellemzi: életének két nagy vágya volt: hogy miniszterelnök legyen és a derbyt megnyerje, de ez az utóbbi becsvágy még sokkal inkább szívéhez nőtt. Sir Baring arcképén a szürke tónusokat emeli ki. «Lénye végig ugyanabban a tónusban tartva, amelyet csak itt-ott szakított meg hideg kék, vagy kifejezéstelen szürke, a végsőkig ment volt minden romantikától. Színtelen volt, mint az acél, hajlkony, mint az acél, de kemény és erős, mint az acél. Előrelátását csak türelmē múlta felül. Szinte észrevétlenül nyomult előre s olyan volt, mintha állandóan hátrált volna s az engedékenység művészetét virtuozitással kezelte.»

Tehát a nagyságot sem lehet mindig elvitatni Strachey alakjaitól. Ez a történetíró, aki inkább a dramaturg szemével nézi a történelem nagy színpadát, csak látszatra szkeptikus és bár szkepticizmusa nem egyszer a cinizmusba csap, lelke legmélyén csupa érzelmesség. Voltaire álarcában jár, de az álarc mögött egy Shelley megindultságát rejtegeti. Tud költő lenni s ezen a téren olykor megközelíti Walter Patert is, aki képzelt portréiban az esztétikai értékeket kereste egy-egy életsors sodrában. Strachey páratlanul értett nemcsak ahhoz, hogy kiragadja egy élet költői motívumait, hanem hogy kiérezze és formába öntse egy egész élet nagy költészetét. Mesteri próbáját adja ennek a Queen Victoria utolsó lapjain, ahol az agonizáló királynő lázas képzeletében egymásután végigsuhannak életének nagy motívumai, megcsendülnek enyészőn, egymásba mosódva a vezérdallamok... az elhalkuló lélek tört sugaraiban az emlékezés bágyadt képei muzsikálnak. Ezekben a végső elhaló akkordokban igazán költő Strachey.

Talán még megrázóbbak és nagyvonalúbbak Gordon tábornok utolsó napjai a körülzárt Khartumban. Gordon tábornok kalandos lelke valami furesa téboly elragadtatásában írja misztikus vízióit, ezt az angol Saison en enfer, a vár naplójába. Ugyanekkor a Saison en enfer mindenből kiábrándult, a szépség duhaj lakonáján megcsömörlött költője, Arthur Rimbaud, meglefedkezve egy páratlan ifjúság minden varázsáról, az adeni partokon epés türelmetlenséggel várja a khartumi tragédia utolsó felvonását.

De éppen ez a költői hajlandóság veszélyezteteti nála a történelmi igazságot. Pedig keresi az igazságot. Komoly kutató, aki a legnagyobb szorgalommal hordja egybe az anyagot és éles kritikával veti egybe a rendelkezésére álló forrásokat. De költői lendülete olykor elragadja és nem tudja éles határvonallal elválasztani a történelmi igazságot

a költői képzelet kitalálásaitól. Anyagát sokszor a művészi előadás harmóniája kedvéért formálja. Nem tudatos történelemhamisító, de olykor szinte észrevétlen, sokszor csak alaki változtatásokkal egészen megváltoztatja alakjainak érzés- és gondolatvilágát. Költői hajlandósága viszi rá, hogy felfokozza a jelentéktelenebb dolgokat is és túlfűtött és színes atmoszférával vegye körül alakjait. És talán még nagyobb baj, hogy szubjektivitása arra is ráveszi, hogy szereplőibe saját érzéseit, gondolatait és felfogását ömlessze át.

Pedig előadása olyan, mintha teljesen hidegen állna emberek és események mögött. Soha nem árulja el, hogy együtt érezne alakjaival, vagy szembe helyezkednék velük. Sorsukat ő maga nem éli át. Nem kritizál, nem inond ítéletet. Szemlél, megfigyel, azután egyszerűen beszámol megfigyeléseiről. Alakjait leírja, az eseményeket elmondja. Iróniája sem alakjainak szól tulajdonképpen, hanem magának az életnek, amelynek szegénységén, gyatraságán hol keserűn, hol megértő fölényel mosolyog.

A hagyományos történetírás nagy ellenérzéssel fogadta Stracheyt és módszerét. Nem is ismerte el őt soha igazi történetírónak. Ez az ítélet azonban ép olyan igazságtalan volt, mint amilyen túlzás az a rajongó hódolat, amellyel a Strachey-epigonok mesterük illuzióromboló kiábrándultságát körülvették. Ezek szerint Strachey az egyetlen igazi modern életrajzíró, aki messze túlszárnyalta Carlyle-t és Macaulayt vagy Boswellt. Ez ismét egészen túlzott dicséret és a legteljesebb elfogultságból fakad. Strachey nem nagyobb, mint Boswell, csak egészen más. Strachey műveiben talán több volt a művészi varázs, mint a tudományos skrupulozitás. Pedig az igazán jó életrajznak, amelynek megírása Carlyle szerint épen olyan nehéz, mint egy élet jó berendezése és okos felhasználása, mind a kettőt egyésítenie kell.

Strachey műve már csak azért is nehezen hasonlítható össze nagy elődeivel, mert akármilyen művészi becsük van is egyes darabjainak, egészében igen kis terjedelmű. A Victoria királynőről s az Angliai Erzsébet és Essex gróf szerelméről írt nagyobb munkáin kívül mindössze az *Eminent Victorians* s a *Books and Characters* hosszabb-rövidebb esszéit foglalja magába, amelyekhez még első kötetének, a *Landmarks in French Literature* irodalmi tanulmányai járulnak.

Annál nagyobb azonban azoknak az életrajzoknak a tömege, amelyekkel Strachey módszerének követői és népszerűsítői az irodalmat elárasztották. Stracheynek nem volt más célja, csak hogy új formát, művészebb intenzitást adjon a régi ellaposodott életrajznak. Módszere azonban tehetségtelen epigonjai kezében új műfajt terem-

tett, és rászabadította a világra a regényes életrajzot. Ezekben a vie romancée-kban teljesen megdőlt az egyensúly a történelmi igazság és a művészi feldolgozás között. Itt a hangsúly teljesen a regényesség felé tolódott el s ebben a formában a módszer, amely Stracheynél még kitűnő alkotásokat hozott létre, kevésbé tehetséges utánczók kezében, akikben nem volt meg sem a kellő felkészültség, sem a lelki elmélyedés, egészen sekélyes eredményekre vezetett. Ezek rendszerint hibásan fogták fel azt az elvet is, amelyet Strachey a hős megválasztásánál követett. E regényes életrajzok szerzőit az a szempont vezette, hogy a hős életében mennél több legyen a rendkívüli, a megmagyarázhatatlan és rejtélyes. Sokan a komikus vonásokat, mások a megdöbentő szörnyűségeket keresték, a beteges eltévelyedéseket hajszolták s különös szeretettel választották ki azokat, akiket a történelem szörnyetegeknek tart. Ezeknél aztán megpróbálták Strachey módszerét követve kimagyarázni, tisztára mosni a szörnyűségeket, amelyeket előbb mint rosszindulatú rágalmat, széles ecsetkezeléssel táltak fel. Vagy maguk még inkább túlozták ezeknek a megdöbentő részleteknek a hatását, megfelelő célzatossággal csoportosítva minden borzalmasságot.

Leginkább pórul jártak, akik Strachey finom iróniáját szerették volna utánozni, de hiányzott náluk az emelkedett szellemnek az a tapintata, amely Strachey kezében mindig megtalálta a kellő mértéket. Itt ügyetlen kezekben a mosolygó és fölényes irónia kegyetlenül torzító szatírává durvult s az életrajz csúfondáros pamfletté züllött.

Az életrajz és a regény között az a lényeges különbség, hogy az életrajz csak külső tényekre, a hős cselekedeteire vagy vallomására, esetleg mások elmondására támaszkodhat lélektani következtetéseiben. Ahol a külső adatokban hézag van, ott hézag támad a jellemzésben is s ezt a hézagot a történetíró intuíciójának kell kitölteni. Éppen ebben volt mester Strachey, aki az apró, egészen jelentéktelen részlet-adatok összevetéséből meglepő eredményeket, rendkívül találó jellemzést tudott leszűrni. A Strachey-utánczók túlzott mértékben vették igénybe ezt az intuíciót és azzal a szabadsággal használták, mint a regényíró, aki hősének lélektani alakításában egyáltalán nincs a hiteles adatok pórázára kötve. Ezeknek az adatoknak hiánya következtében beállott lélektani hézagok kitöltésénél tisztán a fantáziára bízták magukat. Sőt annyira mentek, hogy már nemcsak a hős jellemzésénél jártak el önkényesen, hanem maguk találtak ki jellemző történeteket, szórakoztató anekdotákat és ötletes, szépen kikerekített mondásokat, amelyeket hatásosan előkészített pillanatokban adtak a hős szájába. Tehát mesterük módszeréből kiindulva, végeredményében

éppen az ellenkezőjét mívelték annak, ami olyan eredetivé tette Strachey művét, aki levetköztette hőseit, míg epigonjai inkább felöltöztetik őket, de nem törődnek azzal, hogy ez a ruha egyáltalán nem korhű és sokszor egyáltalában nem is illik hőszükre.

Ez a regényes történelmi életrajz ilyenformán sokkal inkább regény, mint történelem. De mikor könnyelműen lemond az igazság és történelmi hűség erejéről, mégsem tudja nyíra szabadulni a tudományosság súlyától, hogy fenntartás nélkül használhatná a regény minden művészi hatását és szabadságát.

Strachey természetesen semmiképen sem felelős ezért az el-fajulásért, bár tagadhatatlan, hogy akaratlanul is az ő módszere húzta föl azokat a zsilipeket, amelyekre át ezek a zavaros vizek a történetírásba beáradtak. Furcsa iróniája volna a sorsnak, ha most az irónikus életrajzírás mesteréről valamelyik epigonja írna regényes életrajzot.

Kállay Miklós.

I R O D A L O M.

Lenau Faustjának magyar fordítása.

(*Lenau Faustja.* Fordította Kozma Andor. Kiadja a M. Tudományos Akadémia.)

A Goethe halála után feltűnt német lírikusok közül, Heine kivül, egy sem keltett Magyarországon akkora érdeklődést, mint Lenau, amiben bizonyára nagy része van annak, hogy nemcsak Magyarországon született, nemcsak iskolái egy részét végezte itt (a középiskolák alsó négy osztályát a pesti piarista-gimnáziumban), hanem annak is, hogy költeményei közül egynéhányat magyar tájak és magyar alakok sugalltak. Ezek (*A három cigány, Verbunk, Pusztai csárda, Miska a Tisza mellett, a Pusztai képek*) legjobb verseihez tartoznak; de más munkáiban is fel-feltűnik az a melegség, mellyel a «*schönes Magyarenland*»-on csüngött. Ám ne túlozzuk magyarságát. Osztrák katonatiszt fia lévén, nem tartotta magát magyarnak, mint ez például *An mein Vaterland* című költeményéből is látható, ahol a honi emlékek közt az *Alpenliedet* emlegeti. Csak mikor a bécsi rendőrség bele akart kötni, amiért liberális színezetű munkáit előzetes osztrák cenzúra nélkül külföldön adta ki, akkor tiltakozott azzal, hogy ő magyar állampolgár lévén, nincs alávetve az osztrák törvényeknek.

Ez általában nem csökkentheti szemünkben versei értékét, főleg dalaiét, melyeket édes melankóliájuk, bensőséges hangjuk, lány dallamosságuk méltán tettek népszerűkké, s melyeket sokan fordítottak nyelvünkre. (Összes verseinek is akadt magyar tolmácsa: Feleki Sándor.) Hosszabb munkái Németországban is kisebb sikert arattak, nálunk sem lettek kedveltekké; a *Don Juant* és az *Albigenseket* (*Albiak* címen) átültették ugyan magyarrá is, de már az ezeknél jóval értékesebb *Savonarolából* tudtommal csak Reviczky Gyula adott egy kis töredéket; a legkiválóbbat, a *Faustot* pedig csak most kapjuk magyar fordításban, mintegy századévi megemlékezéseül annak a napnak, melyen Lenau e nagy munka írásához fogott.

A mellett a gigászi alkotás mellett, melyre a Faust-monda

Goethét ihlette, természetesen eltörpülnek mindazok a költői művek, melyek e monda feldolgozását megkísérelték, és így elhalványul e munkák egyik legjelentősbje is, Lenau *Faustja*. Elhalványul nemcsak azért, mert sok helyütt nyilvánvaló benne a goethei befolyás, hanem azért is, mert a goethei *Faust* első részének világos, egységes szerkezete mellett különösen kirívó Lenau e munkájának laza, mondhatnám kusza szerkezete, és még inkább, mert a benne kifejezésre juttatott alapeszme ködös és zavaros. Lenau hőse a *megismerésre* vágyódik, s e vágyában ingadozik a keresztény vallás és a természetben való hit között, amely utóbbi alatt nyilván a Spinoza-féle pantheizmus értendő. Harmadik lehetőséget a *megismerésre* nem lát. Ámde sem a theizmusban, sem a pantheizmusban nem talál megnyugvást, és ezen való kétségbeesésében végül arra a *következtetésre* jut, hogy nem is érdemes a *megismerésre* törekedni, hogy az ember tulajdonképen azonos Istennel, hogy a földi élet csak látszat, csak álmokép, melyet úgy zavarhat el, hogy *«beleálmódja a kést szívébe»* :

Ich bin ein Traum mit Lust und Schuld und Schmer
Und träume mir das Messer in das Herz.

Kozmánál :

Álom vagyok, gyönyör, bűn, fájdalom,
S ím ezt a kést szívembe álmodom.

Ez a bizarr megoldás mintha már előszele volna a szerencsétlen költő későbbi elmebajának.

Ami szerelmi motívumot visz bele a költő a műbe, az is erősen kihívja az összehasonlítást Goethe *Faustjával*. Lenau hőse nem éri be egyetlen szerelmi kalanddal, hanem előbb egy Hannechen nevű pórleányt csábít el (ami nyilván Goethe-reminiscencia), aztán pedig, mint festő, egy herceg menyasszonyának tesz szerelmi vallomást, s mikor e közben meglepi a herceg, azt leszúrja, ami ismét Gretchen testvérbátyjának megölésére emlékeztet. Egyébként e szerelmi epizódoknak kapcsolata a költő tételével nem elég világos, ép úgy, ahogy nem elég érthető e tétel kapcsolata a mű néhány más részletével, pl. a tengeri viharral, melynek folyamán Faust minden ok nélkül a vízbe dobja a hajó kapitányát, vagy a hős látogatásával anyja sírjánál — egyébként a munka egyik legszebb jelenetével. Zavaró a költemény formája is, ahol a drámai alakot több helyütt az elbeszélő alak váltja fel, ami bizonyos felemás színezetet ad az egésznek.

De hát Lenau alkotása e fogyatékságai mellett is oly gazdag költői szépségekben, egyes leírásai, a lelkitusák egyes rajzai annyi

erővel vannak teli, némely reflexiójában annyi a mélység, hogy átültetése így is irodalmunk gazdagodását jelenti, főleg mikor ez az átültetés oly művészi kézből ered, minő a Kozma Andoré. Még ha jóval kisebb értékű volna is Lenau munkája, akkor is örülnünk kellene e tolmácsolásnak, melyben a magyar verselő művészet egyik legnagyobb mestere adja újabb mintaképét annak, hogyan kell idegen költői alkotást hozzánk átplántálni. E nembeli virtuozitását bizonyára nem kell e helyütt újból fölfedezni; láttuk azt már régebbi, kisebb műfordításaiban is (Hartmann, Béranger, Lafontaine stb.), s még sokkal inkább csodálhattuk Goethe *Faustjának* pár évvel ezelőtt megjelent magyarításában, melyet ép e sorok írója méltott e folyóirat hasábjain. Lenau *Faustja* talán nem volt annyira nehéz munka, — jóval rövidebb is — de azért itt is sűrűn akadnak olyan helyek, melyek hű visszaadása kemény próbára teszi az átültetőt. Kozma a sokféle hang és hangulat, a páthosz és a gúny, a reflexió és a szenvedély sorait mindvégig egyforma szerencsével viszi át a magyar szövegbe, olyan híven, amennyire csak lehet, és a rímes forma olyan gazdag szépségeivel, aminőket nála megszoktunk. Kozma Andor ezzel munkáinak hosszú és fényes gyöngy-sorát egy újabb gyöngyszemmel szaporította.

Radó Antal.

Egy csapattiszt háborús naplója.

(Kozma Miklós: *Egy csapattiszt naplója 1914—1918.* 4-r. 576 l. Révai kiadás.)

A magyar irodalom mindig szerette a katonaköltőket és katonai írókat. A magyar literátorok nagy sora teljes katonai pályát futott meg, vagy életének jó részét katonai szolgálatban töltötte. A régebbi magyar élet s magyar szellem sok katonai vonást mutat, mely hagyományosan ma is benne van a nemzet vérében. A kard és a toll egyazon kézben mindig megfért és forogatójának egyaránt dicsőséget hozott. Balassa Bálinttól kezdve, Zrínyi Miklóson, Gvadányi Józsefen. Bessenyei Györgyön, a testőrírókon, a két Kisfaludyn, Széchenyin keresztül Bárd Miklósig, a katonaköltők és írók egész sora díszíti a magyar irodalom lapjait, akik nemcsak hadierényekkel ékesek, hanem tollukkal is halhatatlanságot vívtak ki.

Ebbe a díszes sorba szerényen, közlegényként, kér most bebocsáttatást Kozma Miklós, a volt huszártiszt. Nem hasonlításul és értékelésként említettük neve előtt halhatatlanjaink babéros

koszorúját, hanem azért, mert szellemük iránya a mai huszártiszt tollforgatásában is megtalálható. Az ő munkásságuk nemzetformáló célzatú volt; ez a könyv is az.

Egy csapattiszt naplója nem hivalkodó munka. Nem törekszik irodalmi babérokra, mégis megilleti abból egy levél. Közvetetlensége, őszintesége, bensősége, ereje, plasztikussága, látása, folyamatos stílusa, képzeletmozdító lüktetése mind irodalmi vonás. Kozma nem akart könyvet írni, — mondja a munka előszavában — csak *leírt* sok mindent, ami a négyéves háború alatt érdekelte és foglalkoztatta. «Írtam: — ahogy és amiről jólesett, sokszor nyersen, megengedem, hogy helyenként talán igazságtalanul is, de ennek oka az, hogy túlságosan az eseményekben éltem. Amit leírtam, az szubjektíve mind igaz.» Ennek a közel hatszáz oldalas könyvnek csak a formája könyv, valójában a harctéren teleírt 32 notesznek a lenyomatása. Nem megépített könyv. Ezt a könyvet nem Kozma írta, hanem a háború. Ez a könyv nem tollal, inkább karddal íródott. Ez nem megírt, hanem *véghezvitt* könyv.

Mi teszi kiemelkedővé a háborús irodalmi termékek sokaságából e hadinaplót? Őszintesége és magyar szelleme.

Ha valaki a nyilvánosság számára írja könyvét, nagyon nehéz tartózkodás nélkül őszintének lennie. Bizonyos testtartás, bizonyos nyilvánosság elé készült arculat meglátszik rajta. Ebből a könyvből azonban őszinteség hat ki, mert nem a nyilvánosság számára készült. Olyan helyzetben íródott, amikor golyó súrolta az írópapírt, az őszinteség kényszerítő körülményei közt, percek alatt vetődtek oda e sorok s nem tudhatta soha a tollforgató, írhatja-e a következő pillanatban. Mindezt azonnal megérzi az olvasó, akinek kezébe rendszerint nyomtatásra szánt könyv kerül.

Másik erénye Kozma könyvének izzó fajszeretete, magyarsága. Sok forró magyar lélekből áll a magyar irodalom betűpiramisa, de ha mint külön erényt emeljük ki Kozmának természetes és egyszerű magyarságát, ezzel épen arra akarunk rámutatni, hogy ugyanaz a szellem ömlik el minden során, amely a nemzeti írók ideáljaként lebegett mindig a magyar irodalom felett.

A magyar faj helyzete, célja, végzete, jövője izgatja folyton. Mindent ebből a szempontból néz és lát. E mellett nem kendőzi hibáinkat sem, magaslatról nézi önmagát és fajtáját. Eleven magyar alakok egész sorát vonultatja el előttünk a szerző. Űr és paraszt benső, egymásra utalt viszonyát találón világítja meg. És a magyar huszárságnak igazabb és emelkedettebb történetét, lényegét s szellemét sehol sem lehet tisztábban olvasni. Az a szeretet és barátság,

amelyet Kozma Miklós huszárjaival szemben érez, megható. Ez a könyv mindenekelőtt : a magyar huszárság háborús areképe.

Sok más rokonszenves vonás is van a könyvben. Meggondolt magyar politizálás, humor, csipkelődés, gúnyolódás, halálig menő kötelességtudás, vallásos hit, szép tájleírás, izgató elbeszélés, találó anekdotázás, katonai szaktudomány, s mindig és mindenekfelett : egész lélek, tiszta magyar lélek, úgy, ahogy a magyar föld szülte, s úgy, ahogy az a művelt magyar típusában kiterébélyesedve él.

Ember van mindenütt a sorok mögött. Személyiség, aki súlyos, érdekes és közvetlen. Kevés magyar könyv tüntet fel több szerénységet, mint e hadinapló.

Kozma könyve egyben különbözik a többi háborús könyvtől : csapattiszt, aki benne élt a vérforगतagban, még nem mondta el érzéseit és gondolatait a rettenet négy évről.

A mellett Kozma Miklósban a bajtárs, a csapattiszt, a huszár mögött mindig ott áll az író. Elfojtott, távoli hivatásérzettel viaskodik benne. Igazságtalan volna vele szemben irodalmi mércézés szigorát alkalmazni, hiszen nem akart irodalmi munkát adni. De könyvének épen az az értéke, hogy nem tudatos, hanem ösztönszerű írói vonásokkal ékes.

P. V.

Nyelvújítás és nyelvjavítás.

Tolnai Vilmos : *A nyelvújítás*. M. T. Akadémia. Budapest, 1929.
(A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve II. 12.)

Néhány évtizeddel ezelőtt a *Budapesti Szemle* is tevékeny részt vett a nyelvújítás és nyelvjavítás küzdelmében. Harcos szerkesztője, Gyulai Pál, hatalmas csapásokat mért a *Nyelvőr* orthológiájának túlzó egyoldalúságára. Ő volt az, aki figyelmeztetett a nyelvújítás szélsőségeinek veszedelmére és síkra szállt a *Nyelvőr* megalapításáért ; de később ugyancsak ő volt, aki a Szarvas Gáborék merev, felforgató dogmatizmusával a nyelvújítás történeti, művelődési és nemzeti értékét, a nyelvtan szabályaival a költő jogát, az írói szabadságot szegezte szembe. Lemérte a nyelvújítás mozgalmának értékét és beállította a nemzet életnyilvánulásainak szerves egészébe. Az ő elfogulatlan és magas szempontú értékelése igazában véve csak most termette meg gyümölcsét, amikor Tolnai Vilmos a történeti szemlélet

magaslatáról tekintette át a nyelvújítás elméletét és történeti kialakulását.

Tolnai Vilmos már sok értékes kincset bányászott ki a nyelvészet és irodalomtudomány határterületéről. Ahol szó és gondolat találkozik, ott lép fel az ő tudományos érdeklődése. Tudattartalom és kifejezés, eszme és forma: ezeknek egymásba szövődő fonalaikat feltárni valóban a legizgatóbb tudományos feladatok egyike.

A nyelvújítás nyelvi és irodalmi, nyelvtani és esztétikai, tartalmi és formai jelenség egyszerre. A nyelv a maga természetes és öntudatlan módján századokon keresztül fejlődik, kopik, megújul, változik. Senki sem vesz róla tudomást, legfeljebb csak a nyelvtudós, hogy az újabb nemzedék másképen beszél, mint a letűnt nemzedékek. Egyszerre azonban nyugtalanság vesz erőt a nyelvközösségen, az arcokon kívül a keresés, a régivel való elégedetlenség, a lelkekben gyökeret ver az új áhítozása. Új eszmék, új műveltségi áramlatok hatolnak a nemzet életébe, s a régi nyelvformák nem képesek a fokozott kívánalmaknak, a száguldó kultúra igényeinek megfelelni. Új gondolatok, érzések és elszánások támadnak, de nincs megfelelő köntös, amelybe az új eszmék öltözzenek. Egyének állanak elő, akik irányítják, tudatosítják és meggyorsítják a nyelvközösség nyelv-alakító munkáját. Így kapcsolódik bele az irodalom a nyelv élet-sorsába. Írók támadnak, akik hatványozott mértékben érzik a régi kifejezőképesség elégtelenségét, az írás hatalmával és az írói hatalom önkényével megindítják a rohamos nyelvújítást s ezzel a nemzetet felrázzák a tespedésből. Sehol másutt nem volt a nyelvújítás mozgalmának oly nemzetátalakító hatása, mint nálunk. Mert nem volt még egy nemzet oly gyilkoló tétlenségre kárhoztatva, mint a magyar a XVIII. század második felében. A politikai nyomás és a nemzet elalvása, a mult dicsőségén való merengés és elzárkózás a világ haladása elől, anyanyelvének elfelejtése és elhanyagolása oly lethargiába süllyesztette népünket, amelyből csak erőszakos kezek hívhatták életre. Szellemi forradalom kellett, hogy a nemzet szunnyadó erői újra működni kezdjenek s lángra lobbanjanak a lappangó szikrák. Kazinczy nevéhez fűződik a szellemek forradalmosítása. Forradalom volt, amit csinált, bár maga is megijedt a revolúció szótól, mikor egyik elpártolt híve szemére vetette. Nem a szóújítás, talán még nem is a stílusújítás volt szemében a fődolog, életének igazi célja, hanem az, hogy harcot hívjon ki. Sereget toborzott maga mellé azokból, akik szomjúhozták a haladást, hadat üzent a maradiságnak és a fülüket bedugó tudatlanoknak. Megszervezte a neológusok tábortát, de közvetve az orthológusokét is. Folyt a harc kíméletlenül; Kazinczy

mint igazi hadvezér szervezte, irányította a küzdelmet, s mikor elvei győzelemre jutottak, akkor megkereste a békülés útját. Célját elérte: érdeklődés, mozgalmasság, haladásvágy váltotta fel a nemzeti haladás csendjét. Újító elveit, amelyek az esztétika és az írói szabadság jegyében fogantak, most már letompította és korlátok közé szorította annyira, hogy bennük az orthológusok is megnyugodtak.

Nyelvünk a nyelvújítók harcosszerű tevékenysége s a fellendült irodalom békés alkotó munkája nyomán megújult, formában, színben meggazdagodott, megszépült. Egyben azonban Kazinczy példája meg az abszolutizmus korának szomorú politikai viszonyai kaput nyitottak a nyelvünkbe özönlő idegenszerűségeknek. Félő volt, hogy magyar nyelvünk gyökerében megromlik a nyelvújítás túlzó rendszeresinálónak keze közt, továbbá az idegen gondolkozásmód átültetése miatt. Gátat kellett vetni Bugát Pál és társai működésének, kik szögyártó hevükben nyelvünk törvényeit fenekestől felforgatták. Meg kellett állítani a xenologizmusok beáramlását s irtani a nyelvújítás olyan alkotásait, melyeken a romlatlan magyar nyelvérzék megbotráncozott. Ezt a munkát Szarvas Gábor és a *Nyelvőr* tábora végezte el. Az írói szabadság önkénye elé a nyelv szigorú törvényeit állították, s kíméletlen hadjáratot indítottak minden olyan kifejezés ellen, mely a nyelvudomány ítélőszéke előtt nem állhatott meg. Ez is forradalom volt, de ellenkező célkitűzéssel, mint a Kazinczyé. Élesítették a nyelvérzékét, költögették a már-már elalvó nyelvi lelkiismeretet, visszahódították a magyar nyelv eredeti tősgyökerességét. Mikor azonban a nyelvjavító mozgalom megtermette gyümölcsseit, akkor Szarvas is letompította orthológus elveinek élet: békét keresett a szépírókkal s megkegyelmezett a nyelvújítás azon rossz alkotásainak, melyeket a nyelvhasználat már szentesített.

A Kazinczy nevéhez fűződő nyelvújítás és Szarvas Gábor nyelvjavítása a két kiemelkedő pontja annak a nagy mozgalomnak, melyet nyelvünk és irodalmunk története a nyelvújítás vagy a nyelvújítási harc neve alatt tart számon. Egyetlenegy, összefüggő szellemi mozgalom ez a magyar művelődés történetében, de két végletet termelt ki, az orthológiát és a neológiát. Neológia és orthológia ellentétes elvek, eredményeik azonban egységbe, magasabb synthesisbe olvadnak, aminthogy közös a gyökér is, amelyből sarjadtak.

Mi a nyelvújítás és nyelvjavítás közös gyökere, amelyből mindkét mozgalom táplálkozik, s amelyből mindkét tábor erőt merít a küzdelemre? Tolnai egy helyen a nyelvérzékre hivatkozik. Valóban kinek-kinek, a legtüzesebb nyelvújítónak s a legtüzesebb nyelvjavítónak is a saját magyar nyelvérzéke adta a meggyőződés biztos-

ságát s az érvek erejét, melyekkel ellenfelére támadt. Azokból a lelki kapcsolásokból és asszociációs sorokból, amelyeknek összesége a nyelvérzék, az egyik fél a kapcsolások irányait emelte ki, melyek új lehetőségek felé mutatnak, míg a másik a hagyományos kapcsolások meglévő eredményeire függesztette szemét. A nyelv egy szempontból kész, a mindenkori beszélő tudatában jelenlevő jelek összessége: ennyiben a nyelv befejezett, zárt jelhalmaz. Más szempontból azonban a nyelv csak készség a nyelvi formák mindenkori újjáteremtésére, megadott irányok végiggondolására. Amannak az az értelme, hogy a nyelvi hagyományokat átvesszük és megőrizzük; ennek, hogy minden nyilatkozat alkalmával a nyelvet egyéni módon újonnan teremtjük. Ez a két különböző szemlélet, a nyelvnek és a nyelvérzéknek e két ellentétes értelmezése korántsem zárja ki, inkább feltételezi egymást. A nyelvnek a hagyományok alapján való továbbfejlődése a bizonyíték e két elvnek egymást szabályozó uralma mellett. Így támaszkodhatott orthológus és neológus egyformán a maga nyelvérzékére, a nyelv természetére: mindkét tábor ugyanannak a nyelvi valóságnak más-más oldalát ragadta meg.

Hivatkozik még Tolnai a hazafiságra, a tüzes magyarságra is, mely nyelvújítót és nyelvjavítót egyformán lelkesített. Magyarvultunk tudata, a hazafiúi érzés két arcot mutat. Az egyik arc a mult megszentelt hagyományainak vonásait tárja elénk, a másik a nemzet jövőjét csillantja meg előttünk. Ott a mult vívmányaihoz való ragaszkodás, itt a nemzet jövőjén való munkálkodás parancszava hangzik felénk. Ki ezt hallja jobban, ki azt. Ki a multa függeszti szemét, ki a jövőre. Így teremnek tüzes orthológusok és tüzes neológusok, heves konzervatívok és heves liberálisok. A két tábor eleinte csak a maga igazát látja, s a maga igazának tudata hevíti; a harc hevében azonban előbb-utóbb meg kell látnia az ellenfél igazát is, el kell ismernie, hogy azt is nemes szándék, a nemzet létéért való aggodás, a hazafiság tüze vezet. Így találja meg a két küzdő fél az alapot a kibékülésre, az ellentétes elvek összeegyeztetésére.

S a harcnak, a küzdelemnek mi az eredménye? Maga a mozgás, amely az élet. A haladás, melyben kimerül az egymást váltogató nemzedékek létparancsa és létjogosultsága. Az emberi és nemzeti haladásnak két ösztönzője, két ellentétes irányú tényezője van. Egyik a hagyománytisztélet, másik az újítás. Egy olasz tudós a körmozgást létesítő centripetális és centrifugális erőhöz hasonlította őket. Két ellentétesen működő erő tartja meg a mozgásban levő testet a neki rendelt körpályán, amint hogy az emberiség és a nemzet is csak a hagyományhoz való ragaszkodás és az újítás elvének harcos

összhangjával futhatja meg azt az utat, melyet a Gondviselés számára kijelölt: a haladás útját. A magyar nyelvújítás harcaiban kijegecesedett elvek és eszmék minden ellentétes voltak mellett is egy célon munkáltak: a nemzet csinosodásán, kipallérozásán. Hagyományos nyelvtudat, grammatikai helyesség, visszatekintő hazafiság egyfelől, újító nyelvérzék, nyelvészépítő törekvés és jövőbe néző hazafiság másfelől azok az ösztönző és egymással szemben működő erők, melyek nemzetünk haladását megindították és szabályozzák. Nyelv és irodalom, népi közösség és írói egyéniség, grammatika és esztétika, maradiság és újítás így válnak nemzeti életünknek egyformán értékes eszméivé, haladásunk mozgatóivá, nemzeti létünk fenntartó oszlopaivá.

Erről az elvi magaslatról tekinti át Tolnai a magyar nyelvújítás és nyelvjavítás életmozzanatait, összecsapásait, harcait és kibéküléseit. Látja az ellentétesen működő elvek végső *synthesis*-ét és szükségszerű egymásrautaltságát: ezért találja meg és jelöli ki oly könnyen a nagy mozgalom minden kis epizódjának helyét az egész összefüggésében. Meglátja és megláttatja a Debreceni Grammatikának, Kazinczy alakjának, Teleki József írásának, Szarvas Gábornak és a *Nyelvőr* gárdájának fontosságát és mérföldjelző szerepét nemzeti életünkben. A túlzásokra is talál mentséget és magyarázatot. Nem gúnynal, kicsinyléssel vagy megvetéssel szól Bartzafalvi Szabó Dávid «nyelvrontás»-ról, hanem felkeresi tiszteletreméltó, nemes szándékát és rávillant izzó magyarságára. Bugát Pálnak és társainak túlzásait az elnyomás korának németesítő törekvéseivel és a nemzeti büszkeség visszahatásával teszi érthetővé.

A magyar nyelvújítás és nyelvjavítás teljes történetét nyújtja a kódexekben elszórt, alkalmi szóújításoktól egész a modern szópályázatokig, korunk laikus nyelvészkedéséig. Felhasználja az idevágó gazdag irodalmat, kiegészíti saját kutatásaival s rámutat a kép hiányos, hézagos vagy homályos pontjaira s így irányt és alapot ad a továbbkutatásnak.

A történeti anyagot megtoldja bevezető elméleti tájékoztatással, utal más nyelvek nyelvújító mozgalmaira, végül a történeti áttekintésből elvonja a nyelvújítás módjait, s rámutat azokra az eredményekre, amelyek nélkül ma lépten-nyomon megakadnánk beszédünkben, írásunkban. Nem elszigetelten tárgyalja tehát a magyar nyelvújító és nyelvjavító mozgalmat, hanem hivatkozik külföldi példákra, tisztázza a szükséges elméleti fogalmakat, s a jelen kézzelfogható eredményeivel igazolja a mozgalom jogosultságát és életrevalóságát. A nyelvújítás és nyelvjavítás történetének ilyen elmélyi-

tése és hozzánk közelebb hozása, a történetíró pártatlan igazságszolgáltatása az eszmék és elvek harcában az okok feltárása s a magasabb egység felmutatása, a világos elrendezés és a dolgok érdekes beállítása, a szabatos, szép és magyaros előadás Tolnai Vilmost a magyar nyelvújítás méltó és hivatott történetírójának mutatják. Az írói szabadság és a szigorú szabályszerűség, a szépség felé való törekvés és a tudomány korlátozása nemes összhangban jelennek meg Tolnai írói egyéniségében. És ez a nyelvújítás meg nyelvjavítás küzdelmének eredménye, az, amit Gyulai Pál úgy fogalmazott, hogy «a beszédnek nemcsak nyelvtana van, hanem művészete is...»

Papp István.

Egyháztörténelem.

Galla Ferenc: *A clunyi reform hatása Magyarországon.* — Balogh Albin: *Pannonia őskereszténysége. I.* — Melichár Kálmán: *A zsinatok.* — J. P. Kirsch: *Die Kirche in der antiken griechisch-römischen Kulturwelt.*

Az újabb magyar egyháztörténetíró-nemzedék a tanulás és kutatás komoly évei után a termékeny alkotó munka terére lépett és teljes fegyverzetben áll ki a tudományos élet porondjára. Ez a fiatal nemzedék már a problémák felismerésében is új utakon jár: meglátszik rajta a szellemtörténeti irány módszereinek hatása, a magyar kérdéseket az egyetemes európai művelődés szempontjából nézi, és az apró adatok halmazában meg tudja látni az egyetemes összefüggéseket, a mélységes lelki kapcsolatokat.

Különösen Galla Ferenc és Balogh Albin könyvei képviselik a fiatal magyar egyháztörténetírásnak ezt az új típusát. Galla Ferenc hálás és fontos kérdést választott: olyan tényező hatását vizsgálja a magyar kereszténység elterjedésében, amelyet eddigi egyháztörténetíróink csak alig érintettek vagy egészen elhanyagoltak. Géza fejedelem és Szent István király ellentéte a kereszténységről vallott felfogásukban csak azzal a szigorúan egyházas szellemmel magyarázható, amelyet a clunyi szigorított kolostori fegyelem hozott és terjesztett el egész Európában. Csak így magyarázható meg Szent Imre aszkéta-élete is. Nyilvánvaló, hogy a kereszténység elterjedése hazánkban, az apostoli szent király buzdósága és lángoló keresztény szelleme csak a cluny reform-mozgalommal magyarázható kielégítő módon. Ezt a gondolatot először Hóman Bálint vetette fel határozott alakban. Galla Ferenc most alapos forrástanulmányok segítségével részletesen igazolta ezt a tételt.

Felejthetetlenül él mindnyájunk lelkében annak az ősmagyar lovas vitéznek az alakja, akit Beöthy Zsolt álmódott oda az ország határára, mikor a magyarság elfoglalja új hazáját s a magányos lovas megegyeszer visszanez az örökre elhagyott ázsiai pusztaságok felé és elmereng multon és jövőn. Mintha ennek az ősmagyar lovasnak ellenképe volna szent Vikbert (Guibert), a magyarság első térítője, aki a Namur környékén portyázó magyaroknak elsől hirdette a kereszténység igéit és több vitézt meg is térített. 954-et írtak akkor, a magyarság alig 60 éve élt az új hazában. Innen kezdve szakadatlan érintkezésben van a magyarság az akkori európai kereszténység elemi erejű térítő munkájával. A clunyi reform szelleme áthatotta egész Európát, lelkes légiját nevelte a hitvallóknak és vértanúknak, akik csodálatos apostoli buzgalommal keresték a vad és pogány népeket, hogy akár életük feláldozásával is Krisztus hitére térítsék őket. Wolfgang, Adalbert, Gellért, Bruno, Romuald. Bonipert, Fulbert és a ma már nagyobb részt csak tudós könyvekben és az egyházi irodalomban élő nevek támadnak Galla Ferenc könyvében új életre és válnak eleven alakjaivá ennek a hőskornak, hőseivé egy feltörekvő nemzet lelki megújulásának. Galla az adatok százaiból bogozza ki ennek a lelki folyamatnak minden mozzanatát, megtalálja a clunyi szellem hatásának legrejtettebb tényezőit is Szent István közvetlen clunyi összeköttetéseiben, az ősmagyar halottkultuszban, törvényeinkben, zsinatjainkban, a káptalani és monostori életben.

Galla könyve nemcsak adatainál és kifogástalan módszerénél fogva értékes és alapvető forrástanulmány a fiatal magyar kereszténység történetéhez, hanem eleven stílusával, emelkedett szellemével, pompás távlatokat nyitó szempontjaival valóságos európai és magyar korkép. Nagy készültség, csöndes évek önmegtagadó kutató munkája sűrűsödik zárt egésszé ezen a másfélszáz lapon. És különösen ez az összefoglalás biztosítja a szerzőnek a tudomány elismerését, amely — a könyvhöz csatolt olasz kivonat révén — reméljük, a külföld részéről sem fog elmaradni. Úgy tudjuk, hogy Galla Ferenc jelenleg a római Propaganda Fidei kongregáció levéltárában kutatja a törökkori magyarországi misszió történetét. Most tárgyalt munkája biztosíték arra, hogy ezt az új feladatát is kitűnően fogja megoldani. Könyve a Szent István Akadémia kiadásában jelent meg.

Balogh Albin érdekes és úttörő könyve szinte semmiből tár fel olyan világot, amelyről eddig még a szakemberek sem tudtak hiteles képet rajzolni: a kereszténység nyomait kutatja Magyarország földjén a magyarok bejövetele előtt. Aprólékos gonddal vizsgálja végig

a gyér történeti adatokat, és kitűnő módszerére jellemző, hogy ezen a területen Zeiller után is tud új eredményekre jutni. Józan kritikával mérlegeli az adatok megbízhatóságát, és ha nem tud is mindenben döntő bizonyosságra jutni, már az is érdeme, hogy sehol sem téved kalandos találgatásokba s ennek a legendás kornak homálya nem csábítja romantikus feltevésekre. Szigorú kritikával megállapítja a pannoniai püspökök névsorát, amelyből kiderül, hogy hazánk régi területén már az I. században működött keresztény püspök. Ez a névsor természetesen sokkal bővebb lehetne, ha az adatok néhány helyre vonatkozólag nem hagynának teljesen cserben; így Pécs és Óbuda püspökei közül egynek a nevét sem ismerjük. Értékes munkája a szerzőnek, hogy egybeállította Pannonia szentjeinek névsorát, amelyből kiderül, hogy ez a fiatal keresztény tartomány a szentek egész sorát adta az egyháznak, köztük olyanokat, akiknek nevét a világegyház ma is tisztelettel emlegeti. Éppen a szentek legendái, a mártír-akták és mártírológiumok nyomán indul a szerző ottan, ahol a történeti adatok cserbenhagyják. Néhány mártír-aktát magyar fordításban is ad. Ezeknek az aktáknak és elbeszéléseknek egyes vonatkozásait kifogástalan kritikával vizsgálja és boncolja, s ezekből hámozza ki azt a sok új és érdekes adatot, amellyel a pannoniai őskereszténységre vonatkozó ismereteinket jelentékeny mértékben sikerült kibővítenie. Egyik fejezete érdekes képet rajzol az első századok keresztény egyházainak életéről, főképen a pannoniai akták és legendák vonatkozásai alapján. Balogh Albin könyve csak első része egy nagyobb munkának; második része valószínűleg az idevágó archaeológiai anyagot fogja feldolgozni, bizonyosan szintén kronológikus rendben, mint ahogy ebben a kötetben a történeti anyagot feldolgozta. Nem tudom, nem lett volna-e helyesebb a történeti és archaeológiai bizonyító anyagot párhuzamosan feldolgozni? Attól lehet ugyanis tartani, hogy így a második kötetben ismétlődések fognak előfordulni, mert elkerülhetetlenül tárgyalásra fognak kerülni az archaeológiai anyag kapcsán olyan kérdések, amelyeknek történeti vonatkozásait már az első kötetben elintézte. Azonban ez elvégre is felfogás dolga. A kis könyv, így, ahogy van, jó tájékoztató, új adataival pedig igazi nyeresége modern magyar egyháztörténeti irodalmunknak.

Melichár Kálmánnak a zsinatokról írt könyve szintén hasznos és hézagpótló összefoglalás. A legújabb kánonjogi kódex alapján ismerteti a zsinat fogalmát, a zsinatok fajait, ügyrendjét, történetét és irodalmát. Különös érdeme, hogy mind a jogi, mind pedig a történeti részben gondosan kiemel minden magyar vonatkozást. Épen

ezért kis könyve jó tájékoztató lesz az érdeklődő magyar közönség kezében, amelyhez sohasem jut el Hefele hétkötetes hatalmas zsinattörténete, vagy ha eljut is, tudományos szárazságával és adatainak tömegével nem tudja könnyen útbaigazítani az érdeklődőt. Melichár oly lelkiismeretesen dolgozta fel anyagát, hogy a zsinatoknak nemcsak külső történetét adja, hanem tárgyalásaik menetét és anyagát is, igen áttekinthető összefoglalásban, úgyhogy könyve valóságos kis dogmatörténetté mélyül. Balogh és Melichár munkái értékes gyarapodását jelentik a Szent István Könyvek népszerű sorozatának.

A Kirsch-féle *Kirchengeschichte* első kötete, amely az egyház ókori történetét tárgyalja 875 lapon, egyike korunk legnagyobb tudományos alkotásainak, bizonyítéka a német alaposág és szorgalom páratlan teljesítőképeségének. Még ma, a technika korában is megcsodáljuk a szörnyeteg vashidakat, a mammutgépeket, de vajjon hány ember akad, aki megcsodálja az ilyen hatalmas alkotást, amely méltó az unos-úntig magasztalt modern technika legkáprázatosabb csodáihoz? Millió és millió adat és irodalmi utalás sorakozik itt bámulatos rendben és alakul nagyszabású képpé, amely nemcsak az ókori egyház, hanem a haldokló görög-római pogányság tökéletes rajzává teljesedik a szerző lenyűgöző előadásában. Épen ez a könyvnek egyik legnagyobb érdeme: a rengeteg adat nem bénítja meg a szerző szárnyait, stílusa, előadása friss, eleven, érdekes, — a tudományos munka verejtékes kohójába csak az ezer meg ezer jegyzet enged bepillantást. A szerző hangsúlyozza katolikus hitvallását; ebből következik, hogy rengeteg dogma és hagyomány köti, s mégis itt újra meg kell dicséernünk: mert amennyiben a történelemben egyáltalán lehet tárgyilagosság, a szerző mindvégig mintaszerűen elfogulatlan és tárgyilagossá; nem a vita és az ellentétek kiélézése a célja, hanem a megnyugtató igazság megállapítása és ezen az alapon a megnyugtató összefoglalás. Ez teljes mértékben sikerült neki, és bizvást elmondhatjuk, hogy munkáját minden felekezeti olvasó a legnagyobb haszonnal forgathatja. A tudományos kutatás szempontjából legnagyobb érdeme, hogy a jegyzeteken kívül mintegy 100 sűrűn nyomtatott lapon kimerítő bibliográfiáját adja az ókori keresztény egyház történetének, olyan teljességben, mint eddig egyetlen szakmunka sem. Ez az irodalmi adattár mindenkit minden idevágó kérdésben pontosan és tökéletesen útbaigazít.

Révay József.

Egy könyvkiadó emlékezései.

Kner Izidor: *Félévszázad mesgyéjén*. 1882—1932. Gyoma, 1931. 176 l.

A híres gyomai «könyvnyomtató» és könyvkiadó a fenti kötetben kiadta ötvenesztendős munkásságának sokszor érdekes emlékeit. A szerző régi könyvkötő familiából származik, — 1860 február 5.-én született — amely a felvidékről került le a magyar Alföldre. Mint könyvkötő «tanult ki» és küzdelmes inas-évek után «pénz, hozzáértés és szaktudás» nélkül — ritka őszinte beismerés egy memoárban, igaz, hogy a hős dicsőségére válik! — alapította nyomdáját, mely két szempontból mihamar ismert lett az országban: közigazgatási nyomtatványai által, melyek a laikus kezdeményezésből viruló nagy vállalatot fejlesztettek (és pénzt hoztak); és szép kiállítású könyvei által, amelyek az egyetemi nyomda újabb felléptéig külső alaki szempontból soká vezettek (de nem hoztak sok pénzt!). A szép könyvek nem mindig érdemes művet tálaltak elénk. Kosztolányi Dezső vagy Thury Zoltán jelentős kötetei mellett talán szerényebb köntös is elég lett volna, pl. Balázs Bélának és másoknak. Viszont a Király György elgondolása alapján és szerkesztésében megjelent *Kner-klasszikusok*, s a *Monumenta Literarum*, az orosz s a norvég novella-sorozatok igen érdemes magyar kiadói vállalkozások. Különben a szerzőnek írói ambíciói is voltak soká. Műfaja, «pár sorban sokat mondani és mások vidámítására törekedni:» az aphorisma. Sok ilyen pajzán aphorismát írt a régi *Borsszem Jankó*ba s ezekből illusztrált köteteket is adott ki. Így hát «a betűszekrény százharmincyolc kis és nagy rekeszéből» fölemelkedett a «szerzők» sphaerájába. A kitűnő szakember nem becsüli túl ez irányú munkásságát, melynek mindig van dilettáns íze: «Múzsanyaggatás» címen ír kötetében saját írói törekvéseiről. Van könyvében egy irodalomtörténeti szempontból érdekes adat. «A hetvenes évek elején — írja a szerző műve 160. lapján — bejött hozzánk Gyomára Petőfi István csákói tisztartó valami noteszféle vásárlás ügyében. A kicsinyke műhely falán meglátta a «Petőfi búcsúja a szülői háztól» aláírású könyvmatú képet... Barabás képmásolat a kevésbbé ismertek közül. A szerető fivér alkuba akart bocsátkozni a képre, s atyám odaadta ingyen, üvegestül, rámástul. Pár napra rá, magahajtotta kis fogaton, zsákra való bekötendő könyvet hozott a költő testvére. Egyebek közt Jókainak addig megjelent összes köteteit...» Meg kell még említenünk, hogy könyvművészeink közül Kozma Lajos, Bér Dezső, Major Henrik készségét először Gyomán vették észre és foglalkoztatták kellőképen.

Válságos korunk szomorú vergődései nem kímélték ezt a vállalatot sem. De érdemes alapítóját mégis gazdagon megjutalmazta a sors: megérhette vállalatának első félszázados jubileumát. — yi.

Új részlet magyarul a Sah-náméból.

Londesz Elek: *Az arany pávák dala*. Új versek. 79 l.

Londesz Elek, e kis verskötet szerzője, érdemes magyar hírlapíró, jó költő és a perzsa nyelvnek egyik alapos ismerője hazánkban. Valószínű, hogy életének hármas tartalmából a legtöbbet, gyakorlati értelemben, az elsőnek köszönhet: poétának lenni, sőt perzsa költők magyar tolmácsának lenni, bizony sujtott korunk éveiben nem jelent sok anyagi gyönyörűséget. De a költő befelé él, s az alkotás gyönyörűsége neki mindennél többet ér. Még él bennünk előbbi kötetének (*A mennyei koldusasszony* c. vers-kötetnek) józanul eredeti, ízes hangulata: a hittel teljes *Tünődés a csukott kapu előtt*, vagy az a meg-rázó nagy vers *Vajda János agyvelejéről*, s íme megszólal lantján az arany pávák dala: eredeti versek és perzsából való fordítások kis gyűjteménye. Verses könyvet kiadni ma, kiadói hátvéd nélkül, mondjuk ki a csúf, de őszinte megjelölést: «saját költségen», már maga is a földiektől elragadott poétai élet jellegzetes cselekedete. Költő Londesz Elek teljesen, vagy ahogy a rossz «új» kritikai stílus mondaná: «maradék nélkül»! Költő, ha a maga húrjait zengeti: midőn az élet értelméről mereng, az illúzió nevezetes szerepéről, a sors csapásairól (megnyugvással, hiszen az Úr nyarat is adott, nemcsak telet), midőn az elmulasztott alkalmak bánatát sírja. S költő, mikor érdemes kezdéseket folytatva perzsa eredetiből *Omár Khejjám* aphorismáit, *Dzselaleddin Rúmi verseit*, avagy *Firduszi Sahnáméjának* egy nagy részletét *A kúgyósvállú király* címmel fordítja magyarra. Kötetének ez a része (31—79, érdekes magyarázó jegyzetekkel) kiemelkedik egy szép vers-kötet jelentőségéből is: ez a vers-fordítás irodalmi közszükséglet kielégítése hivatott ember megbízható tollából. Fordításában az eredeti mutakarib-versmértékkel él, melynek nehéz formáját meglepő természetességgel kezeli. E szokatlan vers-forma, kérdés, nem tartja-e tőlünk távolabb a művet, mint ha a fordító a ritmikusabb és magyar fülnek szokottabb alexandrinusokhoz fordul, Radó Antal példájára. A hozzáértők szemében a formahűség minden esetre érdem, mely az eredetinek lényegével, epikai lassúságával, sőt a régi perzsa zene csöndes egyhangúságával is egyezik. Nyereség, hogy van egy újabb Sahnáme-részletünk, mely megállja helyét az eddigi jeles fordítások mellett. — yi.

Rádióműsor — hangjáték — dramatizálás.

(Nyílt levél a szerkesztőhöz.)

Tisztelt Szerkesztő Úr! A Budapesti Szemle «Egy vidéki tanár» aláírással élehangú kritikai megjegyzéseket fűzött a rádió egyik előadásához, melynek során Arany János három vidám költeményének dramatizált formája került mikrofon elé.

Mint a rádió dramaturgja, szükségét érzem, hogy e közleménnyel kapcsolatosan megvilágítsak néhány kérdést.

A «Vidéki tanár» azon kezdi megállapításai sorát, hogy a rádió irodalmi műsora az utóbbi hónapok alatt súlyedtt, mert «elmaradnak az előadások, melyeken tavaly Ódry Árpád művészete igazi szolgálatot tett kultúránknak.» E meglepő megállapítás nyilván helytelen tájékozottságból ered, mert hiszen Ódry Árpád a legutóbbi időkben is megtartotta és ezután is megtartja előadói estjeit, épen úgy, mint a múltban. Sőt az ily előadóesték terén jelentős haladás mutatkozik a műsorban, mert mintegy félv év óta Ódry Árpádon kívül más kitűnő művészek előadóestjei is sorra kerülnek, mint pl. Kiss Ferenc, Gál Gyula stb.

A továbbiakban azt írja a Nyílt levél írója, hogy «divatba jöttek e helyett a «hangjátékok», melyekben a főszerepet a trombitászó, óráutések, grammofoonlemezok, mindenféle lárna viszi.»

Annak megállapítása mellett, hogy a rádió mostanában sokkal kevesebb «hangjátékot» ad, mint régebben, tehát különös az az észrevétel, hogy «divatba jöttek»: legyen szabad itt kissé kitérnem a «hangjáték» fogalmára, mert számos félreértés alakult ki e körül. Némi szerény illetékesség érzése is kötelez erre, mert Magyarországon történetesen én voltam az első, aki e kérdéssel a rádió-szaksajtó s egyes napilapok hasábjain annak idején foglalkoztam, s maga a «hangjáték» szó is tőlem ered.

A színpadi dráma és a mikrofon-dráma közötti előadástechnikai különbség már a színpadra írt drámai művek első mikrofon-előtti megjelenésekor szembeötlött. A színpadi dráma néma jelenetei, cselekményük helye stb., szóval mindaz, ami a dialógusban nem jut kifejezésre, — mert a szerző e részek érzékelését az emberi látásra bízta — természetesen nem «jöttek ki» mikrofonon át. Vagyis: a hallgatóközönség nem érthette meg a cselekmény menetét.

Az amerikai és nyugateurópai rádiók úgy igyekeztek ezen segíteni, hogy kezdetben minden felvonás előtt elmondatták annak tartalmát. Midőn ez a módszer kudarcot vallott, — mert különösen

bonyolultabb szerkezetű daraboknál a közönség képtelen volt a kivonatos, száraz ismertetést megjegyezni — akkor arra az esztétikailag még kárhoztatandóbb módszerre tértek át, hogy a néma jeleneteknél a rádióbejelentőkkel mondatták el, mi történik. Ezzel széttagolták a drámát s teljesen kiforgatták eredeti műfajából. Ez az epikával vegyített dráma a maga öszvér-műfaj jellegével valóban nem felelt meg többé annak a fogalomnak, amely Aristoteles óta lényegében változatlanul él az emberiség tudatában. Arra talán nem is kell részletesebben kitérni, hogy ez a váratlanul megszólaló idegen hang nyomban szétzúzta azt a művészi hatást is, melyet a színészek hosszú jelenetekben át építettek.

Mialatt az amerikai és nyugateurópai rádiók nagyrészt a kényelmesebb álláspontra helyezkedve, egyszerűen kitértek a felbukkanó kérdés elől s változhatatlan adottságként belenyugodtak az ilyen «segédeszközök» használatával való előadásmódba, addig magyar és német részről, — de egymástól teljesen függetlenül — esztétikai és előadástechnikai szempontok szem előtt tartásával, megszülettek azok a törekvések, melyeknek célja a drámának teljesen e segédeszközök nélkül való mikrofon-előadása volt.

A vizsgálatok során alakult ki mindkét országban az a felfogás, hogy a színpadi drámát úgy kell átalakítani mikrofon számára, hogy a cselekmény minden egyes részlete tökéletesen megérthető legyen magából a dialógusból, és *esetleg* egyéb, de mindenkor *természetesen ható* akusztikai kísérő tényezőkből. Itt tehát szó sincs arról, hogy a zörejek vagy akusztikai fogások vinnék a főszerepet a drámai cselekmény rovására.

Ezt a mikrofonra alkalmassá tett drámát nevezte el e sorok szerény írója «hangjátéknak», a németek pedig «Hörspiel»-nek. Lehet, hogy a német elnevezés szerencsésebb, ám a magyar szó önként adódott abból az analógiából, hogy ha a színpadon megjelenő drámát összefoglaló meghatározással «színháték»-nak mondjuk, akkor a pusztán hangban nyilatkozó drámát «hangjáték»-nak kell neveznünk.

A hangjáték ezek szerint nem műfaj, hanem csak megjelenési forma, akárcsak a színháték. Műfaja mindkettőnek a dráma, a maga ősi irodalomesztétikai törvényeinek teljes csorbíthatlanságában. Mindezekből önként következik, hogy minden mikrofonra írt, vagy a mikrofon számára átdolgozott dráma: hangjáték. Ha mégsem minden dráma szerepel e néven a rádióműsorokban, ennek oka az, hogy a rádiók vezetői a «színháték» jelzővel azt kívánják kifejezni, hogy a kérdéses mű eredetileg színpadra készült s e formájából alakították át rádióra.

Kétségtelen, hogy a nagyközönség egyrészének a fentiek ellenére is helytelen képe van a hangjáték fogalmáról. Ennek oka kettős. Egyik az a bizonyosfokú felszínesség, amely a legtöbb hibás fogalom keletkezésének alapja, a másik — de kisebb oka — pedig az, hogy a külföldi rádiók egyrésze — és egyetlen esetben sem a magyar rádió — valóban felette gyakran vitt mikrofon elé pusztán hanghatások elérése végett olyan műveket hangjáték címén, amelyekben az akusztikai fogások mellett eltörpült a cselekmény fontossága.

A magyar rádió összehasonlíthatatlanul kevesebb kísérleti hangjátékot adott és ad, mint a külföld. Ennek megállapítására elegendő a magyar és külföldi műsorok egybevetése. Ellenben az is tény, hogy a magyar rádióban előadott hangjátékok közül azok, melyeket szerzőik lefordítottak, mind eljutottak a külföldi stúdióiba, épen drámai erejüknél fogva. Elég, ha e pontnál csak Kilián Zoltán legutóbbi hangjátékára utalunk, amelyet kilenc külföldi stúdió vett fel műsorába, vagy Moly Tamás «Viktória Hotel»-jét említjük, amely hasonló külföldi sikerek néz elébe.

A hangjáték tehát nem most jött divatba, nem a zörej és zaj játza benne a főszerepet, s távolról sem mondható, hogy a magyar rádió különösképen kultiválná. Ellenkezően: a rádió szaksajtó azt rója fel hibájául, hogy nagyon mostoha gyerekként kezeli e kérdést.

Harmadik kritikai megállapítása az volt a Budapesti Szemle levélírójának, hogy a rádió Arany János három vidám költeményének dramatizált előadásával vétett a költő halhatatlan szelleme ellen, mert «kabarészámokká» dolgozta át azokat, s meghamisította őket azzal, hogy olyan szereplőkkel toldotta meg őket, amelyek Arany eredeti költeményében nem szerepeltek.

Mindenekelőtt: az Arany-versek dramatizálását jóval megelőzte Tompa Mihály *Három a daru* című költeményének dramatizált előadása. Ennek nagy sikerén felbuzdulva, nyújtotta be a stúdióhoz Arany János három költeményének mikrofonra átirrt drámai formáját is ugyanaz az író: Romhányi István.

Az Arany-daraboknak a stúdióhoz érkező közönségkritikák szerint igen szép sikere volt. Számos hallgató — köztük több tanárember is — és a műkedvelő társaságok egész sora fordult a dramatizálóhoz, kérve a darabok szövegét ifjúsági előadások céljaira.

Helytelenítő vagy nemtetszést nyilvánító észrevétel egyetlenegy sem érkezett, ami magában is ritka siker jele.

Most pedig nézzük a dramatizálás kérdését.

Felette különös, hogy a levélíró nem nehezményezi Petőfi János *vitézének* dalművé történt átdolgozását, holott e nagyszerű munká-

ban egyetlen eredeti sora sincs Petőfi költeményének, e mellett egészen új szereplők jelennek meg benne, sőt a cselekmény is másképen végződik, mint az alapulvett eredetiben.

Hasonló esetek százait lehetne felsorolni, de talán elég, ha még csak Hevesi Sándor pompás Jókai-dramatizálásaira — mint a legjelentősebb ilyenemű munkákra — utalunk; vagy hogy egészen közeli példára nyúljunk vissza, Mikszáth *Nosztly fűjára* mutatunk, melyet szerkezet-, szöveg- és tartalomváltoztatással írt át nagy sikerű színművé Harsányi Zsolt, mert így kívánta a színszerűség.

Ezzel szemben a három dramatizált Arany-költemény közül a *Pázmán lovag* kilencven százalékban az eredeti költemény szövegével került mikrofon elé.

A *fülemüle* ötven százalékban ugyancsak Arany eredeti szövegét adta. A szükségessé vált mellékszereplők beállítását a költő e sorai is indokolják: «Ez sem enged, az sem hagyja. S a két ház kicsinyje, nagyja . . .» Tehát a fiatalok szereplése egyáltalán nincs ellentétben a költemény szellemével. A dramatizált forma befejezése nem azonos ugyan az alapkölteményével, de mégis egybevágh a vers gondolatával, mert maga Arany is utalt zárószavaiban a későbbi békességre.

A *bajuszt* teljesen az eredeti gondolatmenetnek megfelelően dramatizálta Romhányi. Világos, hogy az átdolgozás során pregnansabban léptek előtérbe a költeményben egy-két szóban megbúvó cselekményrészek és személyek («Ott ülne a bíróséken . . .», «S bajuszt kapván áldott nője, Elkergette vén korában.» «Elővesznek egy nagy ponyvát . . .» «Ezalatt a pénzes bögre . . .» «Kalapácstól dong a donga . . .» stb.)

A három darab átdolgozása során tehát csak az elengedhetetlen szükség határáig változott meg az alapköltemény.

Ilyenformán meglehetősen méltatlanul érte az átdolgozót, vagy épen a rádiót az Arany szellemének kiforgatásával kapcsolatos vád. Legalább is sokkal több igazsággal vethetnék ezt szemére a legtöbb színházi átdolgozónak.

S mégsem hallotta senki, hogy valaki Petőfi nagy szellemét hívta volna perbe Bakonyi, Heltai és Kacsóh ellen, vagy Jókaiét Hevesi Sándor ellen, avagy a «nagy palócét» Harsányi Zsolt ellen. Ellenkezően: aligha merné tagadni bárki is, hogy e dramatizálások igenis Petőfi-kultuszt, Jókai-kultuszt és Mikszáth-kultuszt szolgálták a szó legnemesebb értelmében.

A dramatizált Arany-versek nagy sikere után talán elmondhatjuk ezt a szóbanforgó esetről is.

A rádió hallgatóközönségének legnépszerűbb kívánsága a

drámai előadások szaporítása, főként a vígjátékoké. Ezek és minden más jel is kiáltóan bizonyítják, hogy a közönség túlnyomó nagy többsége sokkal inkább meghallgat bármely művet drámai formában, mint egyetlen előadó még oly művészi interpretálásában is. Ez adott-ság, melynek okát kutassák mások — de amellyel számolni kell.

Ez volt egyik oka annak, hogy a dramatizált Arany-költeményeket műsorbizottságunknak elfogadásra ajánlottam, minthogy az átdolgozást egyébként is — s a nagy kedvező visszhang utólagos igazolása szerint nem egészen helytelenül — sikerültnek véltem.

Volt azonban még egy, ezzel felérő erejű indokom. Magyar irodalmat a megszállott területeken nem tanítanak. Ezért talán nem kárhoztatandó törekvés, ha lehetőség szerint minden alkalmat megragadunk, és minél gyakrabban, minél kedveltebb formában juttatjuk el elsősorban klasszikus irodalmi halhatatlanjainknak műveit a rádióhullámok révén az odaát felnövő ifjúsághoz, amelynek talán semmire sincs oly nagy szüksége, mint épen Arany János higgadt, bölcs magyarságára s mélyről jövő tiszta derűjére.

Végezetül a magam személyéről még talán csak annyit, hogy több rajongással s alázatosabb hódolattal a kritikairó sem tisztelheti és féltheti épen Arany János gigantikus költészetét, mint szerény magam.

Ha kissé hosszúra nyúlt soraimmal csak néhány ponton is hozzájárulhattam egy-két téves értelmezés eloszlatásához, vagy ha netán az azok során felvetődött drámai átdolgozás kérdése, közelebb-ről pedig az átdolgozások esztétikai határmegállapítása körül csak egyetlen gondolatnyi elmélkedést is sikerült ébreszteni arra hivatott elmékben, akkor bizonyos vagyok benne, hogy a «Vidéki tanár» úrral egyetemben — aki levelével mindezt megindította — egy parányi homokszemet mégis vittünk a magyar művészet-értékelés nagy építőmunkájához.

Fogadja Szerkesztő Uram tiszteletem kifejezését.

Budapest, 1932 február 13.

vitéz Somoqváry Gyula,
a rádió dramaturgja.

Kiadjuk e felszólalást, egy-két megjegyzést azonban nem nyomhatunk el. Ódry Árpád hónapokig hallgatott; ősz óta, igaz, újra megtartja előadó-estéit. A válasz az Aranyból átdolgozott hangjátékok sikerére, a közönség leveleire hivatkozik; — a *Szemle* felszólalását is sok helyeslés követte. Az itt közölt válasz tanulságosan fejti ki a hangjáték természetét. Kétségtelen, hogy a színpadi játék is némi átdolgozásra szorul a rádióban, hol a szemhez nem, csak a fülhöz szól-

hat. A példaképen felhozott dramatizálásokat azonban nem lehet egy kalap alá fogni az Arany-költemények átdolgozásával. Petőfi *János vitézét*, Jókai regényeit valóban át kell dolgozni színpadra, mert sem epikai költeményt, sem regényt nem lehet színpadon előadni. Más a helyzet a rádiónál. Itt költeményeket, elbeszéléseket el lehet mondani eredeti alakjukban, semmi szükség rá, hogy kiforgassák eredeti mivoltukból. Itt a különbség. Hogy a rádió Arany költészetét terjessze a megszállott területeken, az helyes és elismerést érdemel, de jobb volna Arany költeményeit eredeti formájukban ismertetni meg, nem átdolgozva; ez nem kétséges és nincs semmi akadálya. Valamely jeles műnek átdolgozásai többé-kevésbé mindig hasonlítanak *Toldi* Tatár Péter-féle népszerűsítéséhez. Hogy Aranytól az eredetiből ennyi meg ennyi sor szó szerinti át volt véve az átdolgozásba, — az az egészet felemássá tette, de nem mentsege a többi résznek.

A rádióknak ma — olcsósága és elterjedtsége folytán — fontos szerepe lehetne a művelődés körül. Oly összegeket fordít a tudomány, zene, irodalom terjesztésére, és ezzel támogatására is, hogy mindenből a legjobbat nyújthatná. Ily bő, naponta reggeltől estig tartó műsorokat összeállítani ugyan nehéz feladat, de széleskörű hatása megkívánná, anyagi eszközei lehetővé tennék, hogy irodalom dolgában csak jó írókat és jó műveket engedjen a mikrofon elé, hiszen az irodalomra úgysem sok idő esik a műsorból. Oly 'viccek', minők a farsang utójának kabaré-előadásában egymást érték, csak elriaszthatják a közönséget, nemcsak a hallgatástól, hanem az irodalomtól is. Föl kellene vetni a kérdést: kihez szólnak az ily ízetlen tréfák? A faluhoz nem, — ott meg sem értik. A vidéki városnak is épebb az ízlése és nyelvérzéke. Pestről sem tesszük fel, hogy jelentős része gyönyörködne ilyenekben. Van-e ok attól tartani, hogy oly műveket, mint Herczeg Ferenc most hirdetett kis színdarabjai, — kevesebb tetszés és megértés fogadna? Azért tesszük ezt szövé, mert a rádióknak anyagi eszközeinél, szervezettségénél, elterjedtségénél fogva módjában volna emelni az irodalmat is, a közönség műveltségét és ízlését is.

Szerk.